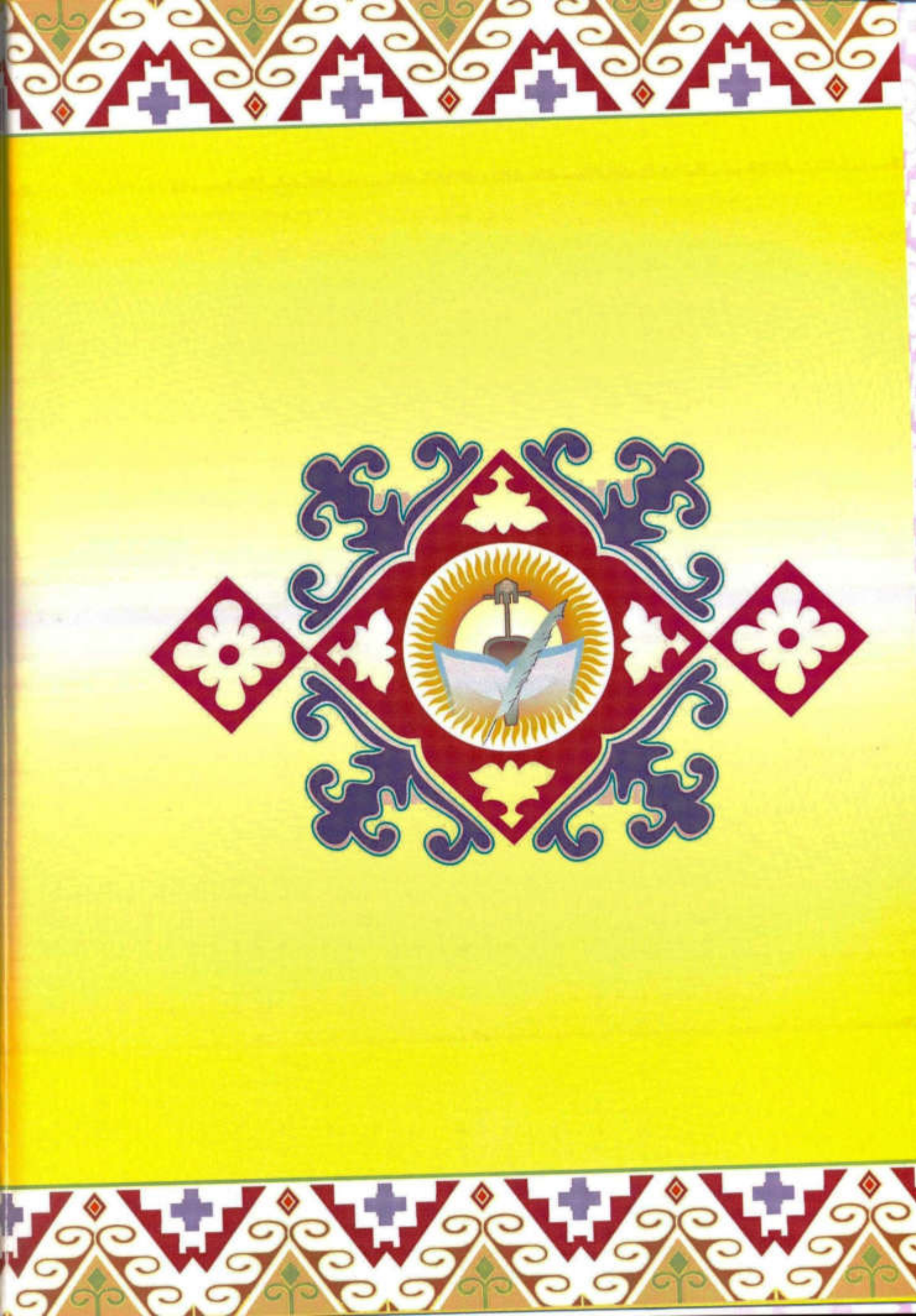

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ

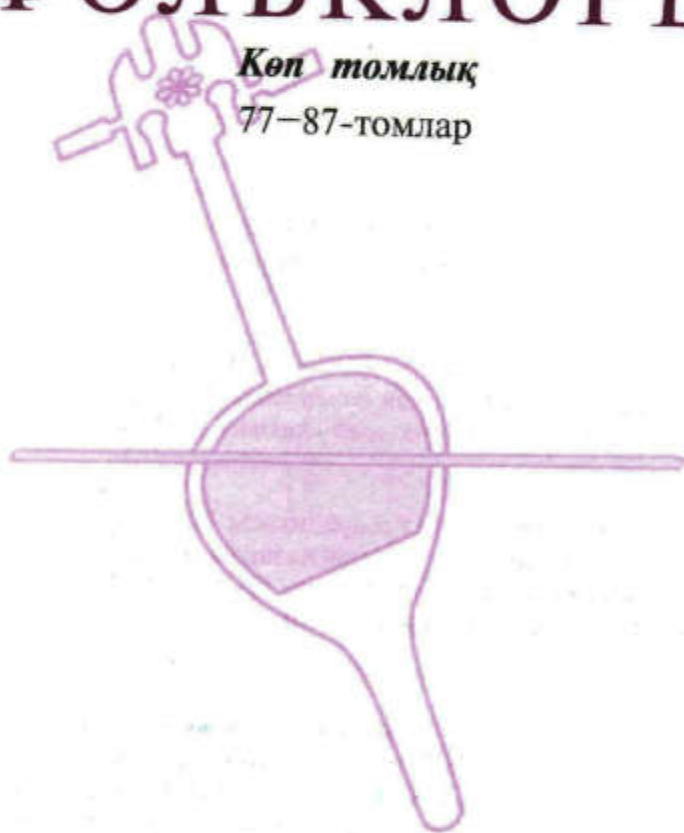

ЎЗБЕКИСТАН ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫНИҢ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ

ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР
ИЛИМИЙ-ИЗЕРТЛЕҰ ИНСТИТУТЫ

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ

Көп томлық
77—87-томлар

ББК 82.3 (5Ў-6К)

К 59

Қарақалпақ халқының аңызери көркем дөретпелери көп тараўлы. Соның үлкен бир саласын прозалық жанрлар курайды. Халық прозасы жанрлары курамында түп-тамыры дүньяўий қәдириятлар менен ушласатуғын *мифлер*, бөрттирмели хәм қыялы тоқымаларға курылған *әсаналар*, даналық ой-пикирлердин түйини болған *рәўиятлар*, аўызша тарийх хызметин атқарып келген *аңызлар*, дәреклик әҳмийетке ийе *аўызери гүрриңлер*, ата-тек шынжырласлығын баянлаўшы *шежирелер*, дилўар инсанлар тилинен дөрелген *шешенлик сөзлер*, күлкили ис-хәрекетлерди сәўлелендириўши *анекдотлар*, тапқырлық пенен айтылған *жүйели сөзлер* хәм қыйсыны қыйыстырылған, жалықтырмайтуғын *лаплар*, инаным-исенимлер тийкарында қәлиплескен *ырым-тыйымлар* бар болып, олар нешше әсирлер бойы халықтың руўхый талапларын қанаатландырып келди. Соның менен бирге, булар қатарынан гейде прозалық, гейпара ҳалларда тутас поэзиялық үлгиде айтыла келип, адамның жақсы нийетинен, яки ғәзеп туйғыларынан дөрейтуғын *алғыслар* хәм *қарғыслар* да орын алған.

Бул дөретпелердин басым көпшилиги биринши мәрте жеке-жеке жанр түринде усы көптомлыққа енгизилмекте хәм олар ишки тематикасы бойынша системаластырылған ҳалда жиберилип отыр. Усынылып отырған көптомлық тилшилер, әдебиятшылар, фольклортаныўшылар, мәденияттаныўшылар хәм халық аўызери дөретпелери менен қызығыўшы бәрше оқыўшылар қатламына арналған болып, ол жасларды ўатаншыллық руўхында тәрбиялаўға, кең жәмийетшилик ўәкиллери арасында миллий қәдириятларымызды үгит-нәсиятлаўға хәм ен жайдырыўға хызмет етеди.

Бас редактор:

профессор Н. Қ. Аимбетов

Жуўаплы редакторлар:

*филология илимлериниң кандидаты А. И. Альниязов**филология илимлериниң кандидаты Ж. Хошниязов*

Бул көптомлық Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанындағы Илим хәм технологияларды раўажландырыўды муўапыкластырыў Комитетинин И1-ФК-0-24819-санлы Инновациялық гранты жәрдеминде баспадан шығарылды.

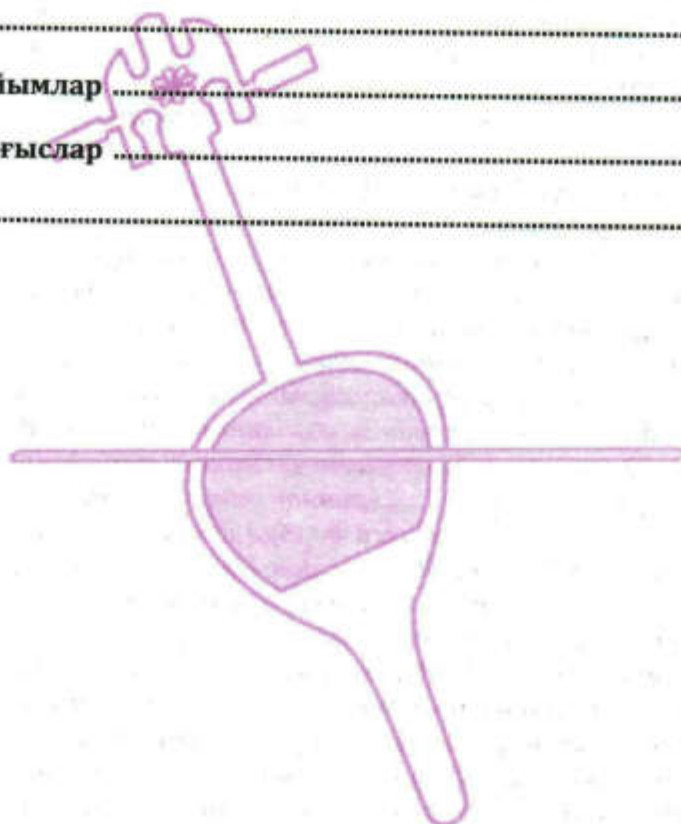
К 59

Қарақалпақ фольклоры. Т. 77-87 / Бас редактор Н.Қ.Аимбетов; Жуўаплы редакторлар: А.И.Альниязов, Ж.Хошниязов. ӨзИА Қарақалпақстан бөлими, Қарақалпақ гуманитар илимлер илимий-изертлеў институты. — Нөкис: «Илим». — 2014. — 560 б.

ББК 82.3 (5Ў-6К)

МАЗМУНЫ

Кирисиў	4
Мифлер хәм мифлескен әпсаналар	13
Әпсаналар	43
Аңызлар	81
Шежирелер	179
Рәўиятлар.....	223
Шешенлик сөзлер	285
Аўызеки гүрриңлер	325
Жүйели сөзлер хәм лаплар	393
Анекдотлар	427
Ырымлар хәм тыйымлар	493
Алғыслар хәм қарғыслар	531
Түсиниклер.....	555

«Хәр қандай халық яки миллетниң мәнаўиятын оның тарийхынан, өзине тән үрп-әдет хәм дәстүрлеринен, турмыслық қәдириятларынан бөлек ҳалда көз алдымызға келтирип болмайды. Бул бағдарда, әлбетте, мәнаўий мийрас, мәдений байлықлар, әйjemги тарийхый естеликлер ең әҳмийетли факторлардың бири болып хызмет етеди».

ИСЛАМ КАРИМОВ

АЛҒЫСӨЗ

Қарақалпақ халық прозасы көп тараўлы болып, мыңлаған жыллар даўамында халқымыздың миллий орталығындағы руўхый зәрүрликлерди қанаатландырып киятырған қәдириятлардың бири. Олардың пайда болыўы, қәлиплесиўи, дәретилиўи усылларының рәңбәреңлиги, бай эстетикалық хәм этикалық қунлылығы, олардың мазмунында халықтың тарийхый турмыс қалпиниң өзине ылайық тәризде сәўлелениўи, миллий туйғылардың хәм дәстүрий салт-сананың, пикирлеў, ойлаў, баянлаў өзиншелигиниң түрли қырларын тәмийинлеўиши көркем факторлар илимий көзқарастан айрықша қызығыўшылық пайда ететуғынлығы сөзсиз.

Бул мәселениң әҳмийетин өз ўақтында түсинип, усы бағдардағы изертлеўлерди баслап берген Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуров хәм т.б. алымлар қарақалпақ фольклорындағы бурыннан үрдисли дәстүр болып киятырған поэзия жанрларынан проза жанрларын өз алдына ажыратып алыўға хәм оларға тийисли илимий бақлаўлар жүргизиўге қозғаў салды. Профессор Қ.Айымбетовтың 1920-30 жыллары жәрияланған илимий пикирлери сол дәўир көзқарасларына ылайық жуўмақластырылғанлығы айқын. Себеби, бул бақлаўлардың түп мәнисинде қарақалпақ халық прозасы түрлериниң ҳәрқыйлығын бахалаў менен бирге, оларды бир-биринен ажыратып алыў, атамалар таңлаў зәрүрликлерин келтирип шығаратуғын тийкарлар жәмлескен.

Өткен әсирдиң 40-50 жылларына келип, қарақалпақ халық прозасын түрлерге ажыратыў мәселеси әдеўир кеңейди. Халық аўызеки дәретпелериниң үлгилери бойынша мағлыўматлардың көплеп жыйналыўы хәм илимий-теориялық әдебиятлардың жаңа қәлиплесип киятырған илимий орталыққа тартылыўы менен жаңаша пикирлеў тенденциялары пайда болды. Халық прозасы туўралы жүзеге келген пикирлер қарақалпақ халқының аўызеки дәстүрий прозалық жанрларын түрлерге ажыратыўды толық ҳалында өз ишине қамтымаса да, соңғы изертлеўлерди дурыс жолға бағдарлайтуғын өзгешеликleri менен әҳмийетли екенлиги тақыйық.

Қарақалпақ халық прозасын жыйнаў, жәриялаў машқалалары XIX әсирдиң соңында хәм дерлик XX әсир даўамында әмелге асырылса да, бул процесс XX әсирдиң 60-70 жылларында айрықша ҳәуиж алды. Бул дәўирде Өзбекистан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының жумыс баслаўы хәм онда арнаўлы қарақалпақ фольклоры бөлиминиң ашылыўы усы ийгиликли истиң бирқанша алға илгерилеўине мүмкиншиликлер туўғызып берди. Жыл сайын өткерилетуғын фольклорлық экспедицияларда көп тараўлы халық аўызеки дәретпелери қатарында қарақалпақ халық прозасының да ҳәрқыйлы үлгилери жыйылып, «Қарақалпақстан» баспасында «Қарақалпақ халық легендалары менен анекдотлары» деген атамада 1962-жылы басылып шықты. Кейин бул китап толықтырылып хәм бирқанша тематикалық өзгерислер киргизилген ҳалда, арадан отыз жылды өткерип «Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары хәм шешенлик сөзлери» деген ат пенен қайта жарық көрди. Бул басылымларда қарақалпақ халық прозасының айырым үлгилери түрлерге ажыратылып жиберилгени менен, елеспели дәрежеде жанрлардың араласыў ҳалатлары сезиледи. Буның баслы себеби, әлбетте, қарақалпақ халық прозасы жанрларына жетерли хәм анық классификация исленбегенлигинде еди.

Қарақалпақ фольклоры түрлерин классификациялаў, соның ишинде қарақалпақ халық прозасы жанрларын терминлик жақтан анықлаўда белгили илимий нәтийжелерге ерискен

профессор Қ.Мақсетов «Миф термини хәрқыйлыша, қалеген орында қолланып келеди. Қандай да бир хәдден зыят қыялый дәрәтпелерге де миф деп айтыушылық ушырасып қалады» деген дурыс тоқтамға келеди.

С.Бағадырова өзиниң халық прозасына арналған мақаласында олардың терминлик ата-маларын белгилей отырып, илимде аңыз, әпсана, миф, легенда, болмыс, раўият хәм т.б. деген атлар менен берилетуғынлығына тоқтап, «Бүгинги күнге дейин толық түрде өз изертлениўин таппаған, және сабақлықларда, бағдарламаларда, илимий мийнетлерде еле алжасықлы пикирлер менен жасап киятырған жанрлар бар. Олар әпсана, аңыз, легенда, миф, халық гүрриңлери» деп ескертип өтеди хәм оларды изертлеўге бағдарлаўшы пикирлер менен бирге, халық прозасы жанрлары араларындағы өзине тән өзгешеликлерди дәл хәм анық ашып беріў уазыйпаларын да белгилеп береді. Әлбетте, халық прозасы жанрларының терминлерин қәлиплестириў, оларды өз орынларында пайдаланыў мәселеси узақ уақытлардан бери тилге алынып киятырған, бирақ елеге шекем тийисли жуўмақларға ийе болмаған таласлы-тартыслы илимий объект екенлигиниң өзи бул мәселени үзил-кесил шешиў зәрүрлигин келтирип шығарады. Егер мәселениң усы жағын басшылыққа алсақ, халық прозасы жанрларын тәртиплестириў машқаласы, оларға ат таңлаў, жәмийетлик орталықтағы атқарылатуғын хызметлерин анықлаў, композициялық дүзилисине итибар беріў, идеялық бағдарына, көркемлик дәрежелерине дыққат аўдарыў жумысларын тутас ҳалында әмелге асырғанда ғана тийисли шешимлерди таба алыўымыз мүмкин екенлиги көринеди. Соның ушын да биз, ең биринши гезекте, хәрқандай жанрдың өзине тән өзгешеликлерине дыққат аўдарыўымыз тийис. Оларды тереңнен үйрениў хәм анықлаў келешектеги уазыйпалардың бири болып, ҳазирше бизге мәлим болған терминлик атамалардың критерийлерин белгилеўди хәм халық прозасы жанрларын қәлипке түсириўди өз алдымызға уазыйпа етип қойдық. Бунда биз хәрбир жанрдың атқаратуғын хызмети, объекти хәм қаҳарманлары, реаллыққа қатнасы, дүзилиси хәм көркемлиги, идеялық бағдары сыяқлы бирқатар әҳмийетли өзгешеликлерге сүйенемиз.

Мифлер хәм мифлескен әпсаналар. Мифлер – қарақалпақ халық прозасы қурамындағы ең ески түрлердің бири. Инсан өзиниң ойлаў, пикирлеў қәбилетлерин қәлиплестириў хәм жетилистириў барысында өзін қоршаған орталыққа, дүньяға көзқарасларын билдириў мақсетинде хәрқыйлы тоқыма сюжетлерди пайда еткен. Тилсимли сырларға толы хәм түсиниксиз болмыс адамларды ойланыўға, олардың себеплерин билиўге умтылдырған. Бул дәўирлерде диний исенимлер еле толық қәлиплесе алмай атырғанлықтан, мифлердің мазмунлары көбинесе илахий күшлердің қатнасысыз, «сап» ҳалында баян етилетуғынлығы да усыннан болса керек. Мифлердеги инсанлардың қызығыўшылық талапларын қанаатландырыўшы факторлар олардың себеплерин түсиндириў зәрүрлигин келтирип шығарған. Солай болса да, бизге шекем жетип келген мифлик түсиниклердің басым бөлегі дерлик диний басламалардан ибарат екенлигин қатаң есапқа алыўымыз тийис. Буның себеби, хәрқандай дин ең биринши нәўбетте халықтың санасында қәлиплескен руўхый жетискенликлерин, сезим-туйғыларының жемислерин өзине бойсындырыўға ҳарекет етеди хәм солар арқалы үгит-нәсият жумысларының өнимлилигин, нәтийжелигин тәмийинлейди. Биз мәселениң усы тәрепин есапқа алған ҳалда хәм жыйналған мағлыўматлардың көлемлерине, мазмунларына тийкарланып, олардың атамасын «Мифлер хәм мифлескен әпсаналар» деп белгилеўди мақул көрдик.

Мифлер хәм мифлескен әпсаналардың қаҳарманлары жаратыўшылар, жаратыўшы қудайлар, әпсанауий пайғамбарлар, гейпара ғайрытәбийий күшлер ғана болыўы мүмкин. Мифлердің объектлери бизди қоршаған тәбият әлеми – аспанның, аспан денешелериниң, жердің, хәрқыйлы тәбият хәдийселериниң пайда болыў себеплерин, тиришилигимиз ушын зәрүрли болған жанлы-жансыз жаратылыстың (дарақ, көл, дарья, теңиз, таў, от, ҳаўа хәм т.б.) пайда болыў дәреклерин түсиндириўи менен ажыралып турады. Мифлердің дәслепки басқышларының объектлери антропоморфлық өзгешеликлерин менен де көринеди. Онда Адам Ата, Ҳаўа Ене, Нуў хәм Сүләйман пайғамбарлар мәдений қаҳарманлар сыпатында тиришиликти баслаўшылар, оны қорғаўшылар хәм қәлиплестириўшилер образларында көринеди.

Мифлердің руўхый орталығымыздағы уазыйпасы сол өзлери пайда болған дәўир талапларына ылайық хәм белгилі бир жәмийетлик тәсирлердің нәтийжесинде пүткил болмыстың жаратылыс себеплерин түсиндирип беріўден ибарат.

Мифлер басым көпшилиги қара сөз (проза) түрінде, атқарыушылары «хақыйқат» деп тапқан, бөрттирме сюжеттер жәрдемінде образлары идеалластырылған гиперболизмдердің хәм фантазиялық пикирлеулердің эпикалық нәтижелерин өз мазмунларына жәмлестиреди. Оның идеялық өзгешеліктері, бул дүньяға келип жасау несип еткен адамлардың өзлери тиришилик етип атырған болмыстың сырларын билиу, оларды қадирлеу, құрметлеу, жақсы менен жаманды ажыратып үйрениу сыяқлы түсиниклерінде айқын көринеди.

Қарақалпақ халық мифлері хәм мифлескен әпсаналары айтарлықтай дәрежеде көп емес. Оның тийкаргы себебі, бұрынғы аўқамлық дәуірдеги миллий-руухый мийрасларға деген қадағанлық, бийпәрәуалылық, итибарсызлық болды. Гейпаралар өзлериниң миллий-руухый мийрасларын «өтмиштиң қалдығы» деп бағалауға шекем жетти. Соның ақыбетінде мифлер өз уақытында жыйналмай қалды. Соған қарамастан, хәзир биз жәмлестирип баспаға усынып отырған материаллар ӨзР ИА ҚҚБ фундаментал китапханасында сақлаулы қолжазбалардан, китабый дәреклерден хәм қарақалпақ халық аўызеки дөретпелерине қызығыушы инталылардың берген дала жазыулары менен толықтырылды. Оларды паспортизациялау мәселесінде хәрбир эпикалық мағлыұматтың қолжазбалар фондындағы сан көрсеткишин хәм инвентарь санларын беріуді мақул көрдик. Егер ким қайсы материал менен толық танысқысы келсе, усы дәреклер арқалы оларды излеу хәм табыу мүмкиншиликлерине ийе.

Әпсаналар. Қарақалпақ халық прозасы жанрларының ишінде әпсаналар айрықша орын ийелейди. Олардың пайда болыу, қәлипесіу, раўажланыу басқышлары тарийхый-жәмийетлик тәсирлердің нәтижелесінде әмелге асырылады. Яғный онда күнделикли турмыс мәселелери баслы әхмийетке ийе болады. Мәселен, дүнья жаратылғаннан кейин оны қәлипке келтириуші күшлердің, адамлардың күнкөрис жағдайларын жақсылауға қаратылған образлар хәққинда сөз етиледі. Ата-бабаларымыз тийкарынан шаруашылық, дийқаншылық, өнерментшилик, балықшылық кәсиплери менен шуғылланған. Усы кәсип-өнер ийелерине «тийкар салған» адамлар сол кәсипке берекет келтиретуғын пирлер сыпатында әпсаналардың бас қахарманларына айланады. Булардан тысқары, диний уламалардың таң қаларлық кәраматларын баянлаушы мағлыұматлар да әпсаналардың ең салмақлы эпикалық материаллары болып табылады.

Әпсаналардың тийкаргы уазыйпасы – тарийхта жасап өткен, яки жасағаны биймәлим болса да, болғандай етип тәрипленетуғын, халық сүйген қахарманларды ардақлау, улығлау, олардың кәраматлы хәрекетлерин үлги етип, әуладтан-әуладқа жеткеріуден ибарат. Әпсаналар тәбияты жағынан қоспалы жанр, олардың мазмунлары синкретизмге толы болады. Айырым мифлик образлар бираз жумсартылған халда әпсанаға өтеди, ал әпсана хешқашан да мифлик сыпат ала алмайды. Оның есесине, аңызлар да әпсанаға айланыуы мүмкин, бирақ әпсана аңыз бола алмайды. Демек, әпсаналар мифлер менен аңызлар ортасында қәлиплескен, олардың сюжетлик, мотивлик элементлери менен байытылған, соның менен бир қатарда, өзине тән атқаратуғын хызметлерине, объектине, қахарманларына, көркемлик хәм идеялық дәрежелерине ийе жанр есапланады.

Аты-хауазасы әпсанаға айланған қахарманлар: Зәңги баба – қарамал пири, Ұәйсил Қара – түйениң пири, Жылқышы ата – жылқы пири, Шопан ата – қойдың пири, Шекшек ата – жанлық пири, Дийқан ата – дийқаншылық пири, Даўыт ата – темиршилер пири, Султан Үббi – суудың пири, Айдар – самалдың пири, Нәйлеж баба – шығыршылар пири, Қыдыр ата (Хәзирети Қызыр) – жолаушылар пири, Шахымардан – ашықлар пири, сондай-ақ, уллы тулғалар сыйынған, журтшылық тән алған: Жайылхан, Қауыс-Қыяс, Арыслан бап, Қорасан баба, Хәзирети Султан, Хәким ата хәм т.б. қахарманлар әуладлар санасында узақ уақытлардан бери тәрипленип киятырған ел-халықтың ғайбана мәдеткерлери, кәмбил пирлери сыпатында улығланады.

Муқаддес Қураны Кәримниң сүрелеринен, аятларынан орын алған пайғамбарлар – Йүсип, Ибрайым, Исмайыл, Ййса, Мухаммед хәм халифалар – Омар, Оспан, Әлий сыяқлы қахарманлардың эпикалық образлары тутасы мен әпсаналық сыпатқа ийе. Сондай-ақ, әпсаналардың қатарына археологиялық тарийхый орынлар хәққиндағы гүрриңлерди де жатқарыуымыз мүмкин.

Әпсаналарда анимистлик, фетишлик, магиялық исенимлер айрықша дыққат-итибарға алынады. Мақсеті – жәмийеттиң раўажланыуында пирлердің, кәраматлы тулғалардың, басқа да ғайры күшлерге ийе субъектлердің «ғамқоршылық» орнын белгилеу.

Әпсаналардың көркемлеу ұсыллары халық прозасы түрінде образларды асыра тәріплеу, фантазиялық пикирлеудің ғақыйқат түрінде суўретлениуи менен тығыз байланыста әмелге асырылады. Ал идеясы ғаққандай кәраматлы субъектлердің адамларға «пайдалы» тәреплерин үгит-нәсиятлау, сол арқалы турмыс-тиришилик машқалаларын жүйлестиреу, жәмийеттиң раўажланыуын тәмийинлеуге қаратылған болады.

Бул басылымға енгизилип отырған әпсаналардың текстлери ӨзР ИА ҚҚБ фундаментал китапханасының қолжазбалар фондынан, бурын басылып шыққан китаплардан, республикалық баспасөз бетлеринде жәрияланған материаллардан ғаәм жеке авторлардың жәриялаған китапларынан, халық ауызеки дәретпелерин жыйнауға қызығыушы оқыушылардың топлаған мағлыұматларынан алынды. Тағы бир ескерте кететуғын жағдай, Қарақалпақстаннан тысқарыда жасайтуғын қарақалпақлар әпсаналарының бурын жәрияланбаған жаңа нұсқалары тарийхый-мәдений өтмишимизге құрмет жүзесинен топламға жиберилип отыр. Әлбетте, ғазирги күнде де халқымыз орталығында еле журтшылыққа мәлим болмаған әпсаналар көплеп ушырасады. Соның ушын да биз, әпсаналарға тийисли барлық мағлыұматларды таярланып атырған томға толық қоса алдық, деген пикирлерден аулақпыз. Тийкарғы мақсетимиз жәмийетлик мүлкке айланған, яғный китапханамыздың қолжазбалар фондында есапқа алынған материаллар үстинде текстологиялық жұмыслар ислеуден ғаәм оларды жәриялаудан ибарат болды.

Аңызлар. Аңызлардағы сөз етилетуғын уақыялар, ғадийселер, образлар дүркини тарийхый турмыс пенен тығыз байланыста болып, тарийхый фактлерге тийкарланған болады. Атқаратуғын уазыйпасы бойынша қандай да бир болып өткен тарийхый уақыяларды, турмыста жүз берип өткен елеули ғадийселерди, белгили адамлар ғаққындағы, анық географиялық орынлар, урыу, қәуим, халық атамалары тууралы зәрүрли мағлыұматларды әуладтан-әуладқа жеткерип турауғын өзгешеликлерин менен көринеди. Аңыз ғаәрекеттеги жанр болғанлықтан, ол жәмийетлик орталық талапларынан келип шығып, өз мазмунларына ғаққыйлы дәуирлик қатламлардың аңыз етиуіге ылайық болған кеширмелерин сиңдирип алады. Аңыздың бас критерийи тиккелей тарийхый-жәмийетлик ғаәм ғақыйқый турмыслық уақыялардың көркем түриндеги қыялы фантасиялық тоқымалар менен байытылғанлығы арқалы белгиленеди. Соның ушын да ол илимде «ауызеки тарийх» түрінде пайдаланылады. Аңызларды тарийхый турмыслық тәсирлер, руўхый зәрүрликлер пайда етеди. Олардың мазмунларындағы көркем қосылмалар сол тарийхый ғақыйқатлықты тастыйықлаушы хызмет атқарады.

Аңызлар қысқа сюжетли бир ямаса еки тарийхый мағлыұматларға бағдарланған болады. Деген менен, уақыялы композициялық тутаслықлардан куралған, гиперболизм менен қандырылған метафора, теңеу, эпитет сыяқлы көркемлеу кураллары менен безелген кең қамтымлы («Тумарис», «Шырақ», «Ғаяллар патшалығы ғаққында аңыз», «Гүлдирсин», «Шымбай», «Дәуқара» ғаәм т.б.) дәретпелер де аз емес. Аңызларда тоқыма сюжетлер әпсаналарға қарағанда кемирек қолланылады ғаәм фантазиялық пикирлердің өзинде де тарийхый шынлыққа бет бурыу тенденциясы сезилип турады. Тийкарынан аңызлар тарийхый турмыстың көркем халықлық дәретиушилик ұсыллар менен, тоқыма сюжетлер жәрдеминде де ғаққандай тарийхый фактти тастыйықлауға қаратылған өзгешеликлеринен көринеди.

Аңызлардың идеясы халық қахарманларының үлгили ислерин, айрықша хызметлерин, белгили бир географиялық мақанлар атамаларының пайда болуу себеплерин, урыу, қәуим, халық атамаларының келип шығыу дәреклерин көрсетиу менен бир қатарда, оларды құрметлеу арқалы миллий санамыздың өсип-жетилисиуин тәмийинлеуден ибарат.

Аңызлардың басым бөлеги қарақалпақ халық прозасының басқа жанрлары сыяқлы фундаментал китапхананың қолжазбалар фондында сақланады. Нәубеттеги басылымды таярлауда, биринши гезекте, ұсы материаллардан пайдаланылды. Аңызлар сан жағынан оғада көп болғанлықтан, оларды текстологиялық таллауға көбирек итибар берилди. Себеби бул жанр бойынша бирин-бири қайталаулар, мотивлескен турақлы сюжетлердің ғаққыйлы адамлардың атлары менен байланыссы сөз етилиуи, гейпара текстлердеги сюжетлик шубалаңқылықлар, уақыялардың тамамланбай қалыуы яки дурыс шешим таба алмауы, оғада жарамсыз тәріплеулер ғаәм т.б. кемшиликлер аңызлардың бир дүркини қайта қарап шығыуға

туұра келди. Аңызлардың тәсірін, бақалылығын арттырыу мақсетінде бұрын жарық көрген кітаптардағы, журналдардағы, газета бетлеріндегі мағлыұматлар жыйналды хам арнаулы дизимге киргизилип, есапқа алыу санлары менен жиберилди. Усы жанрға байланыссы хазирги информаторлар тәрепинен жыйналған материаллар да қайта исленип, тийисли талаптарға ылайықтастырылып жиберилди.

Шежирелер. Ата-бабалардың өз изіндегі аўладлары ушын қалдырған ең хасыл ата мийрас мүлки – шежире болып табылады. Шежирелер тийкарынан турмыслық талаптарға байланыссы болған зәрүрликлерден келип шыққан. Хәрқандай халық, миллет ўәкиллери, хатте урыўлар, тийрелер өзлериниң шығысын, дәреклерин билиўге қызығатуғынлығы тәбийий кубылыс. Усы хакыйқатлыққа сүйене отырып, биз шежирелердиң пайда болыу дәреклерин узақ өтмишке апарып тақаўымыз мүмкин. Бирақ биз хазирше қолымызда бар мағлыұматлар менен шеклендик.

Қарақалпақ шежирелериниң қахарманлары әдетте Арыўхан, Ақшолпан, Майқы бий, Жайылқан хам т.б. урыўбасылар, қаўымбасылар, улысбасылар түринде белгили болған. Ыақтында үлкен-үлкен урыўлық бирлеспелерди пайда еткен қыпшақлар, қоңыратлар, маңғытлар хакқында да шежирелик мағлыұматлар жиий ушырасады. Әсиресе, жеке урыўлардың келип шығыўы, олардың атамаларының пайда болыу себеплери (қыят, ашамайлы, қолдаўлы, қәндекли, балғалы, қазаяқлы, тийекли, теристамғалы хам т.б.) туўралы сөз етилетуғын гүрриңлер мазмуны жағынан да, саны жағынан да миллий орталығымызға кеңнен таралып кеткен. Шежирелердиң тийкаргы мақсети – хәр ким өзиниң кимлердиң аўлады екенлигин билип жүриўи хам ата-бабаларының руўхларын ардақлап, оларды мақтаныш етиўинен ибарат. Ал ўазыйпасы – келешек аўлад ўәкиллерин өз ата теги менен таныстырып барыу, шежире шынжырының үзилип кетпеўин тәмийинлеу.

Шежирелер жазба түрде де, аўызша түрде де, қосық қатарлары арқалы ямаса қара сөз бенен де баян етиледі. Олардың мазмуны тарийхый дәреклерге тийкарланады. Халық шежирелеринде қахарманды идеалластыруу тенденциясы басым орын ийелейди. Шежирелерди жыйнаў хам жәриялаў, өз алдына жанр сыпатында үйрениў мәселелери еле кешеўиллеп киятыр. Бердақтың белгили «Шежире» дәретпесинен басқа халық шежирелери (айырым кітаптардағы үзинди мағлыұматларды есапқа алмағанда) еле толық жәрияланбаған. Олар аз муғдарда бизиң кітапханамыздың қолжазбалар фондында арнаулы илимий-әмелий экспедициялар ўақтында жыйналған материаллардың араларында сақланады. Олар бир орынға жәмленип, информаторлардан алынған соңғы мағлыұматлар менен қоса бир қатар текстологиялық жумыслардан кейин баспаға жиберилди.

Рәўиятлар. Рәўият бизиң миллий орталығымызда елеге шекем жанр сыпатында өзиниң илимий бақасын алмаған. Ол ғә аңызға, ғә әпсанаға көшип, тек тийисли жеринде пайдаланыўға болатуғын жәрдемши термин дәрежесинде ғана белгили. Бирақ жыйналған материалларды үйрениў нәтийжелери оны белгили бир жанр термини сыпатында қолланыў мүмкин екенлигин көрсетеди. Әсиресе, олардың мазмунындағы миллий-руўхый толғанысларға жақын болған үгит-нәсиятлар дыққат-итибарға ылайық. Себеби аўызеки дәретпелердиң тийкарынан «Рәўийлер рәўият қылып айтыўынша» деген сөз дизбеклери менен басланыўы өтмиште рәўиятты айтыўшы арнаулы сөз шеберлериниң болғанлығын хам олар өз сөзлерин басқаларға үлги, ақыл-нәсият сыпатында баян еткенлигин аңлатады. Қала берсе, айырым сөзликлерде рәўиятлар нақыл, үлги сөз түринде де түсиндирилген. Усыларға тийкарланып, миллий аўызеки прозалық дәретпелеримизден орын алған, ағла адамгершилик пазыйлетлерди улығлаўшы, Ана Ыатанды ардақлаўға, ата-ананы хұрметлеўге, өнер үйрениўге, әдеп-икрамлылыққа, ар-намыссы болыўға, денсаўлықтың қәдирин билиўге хам т.б. бағдарлайтуғын ҳикметли гүрриңлерди тарийхый дәстүрди сақлаған ҳалда «рәўият» деп атаўды мақул деп таптық.

Рәўият миллий халықлық прозамызда өзиниң атқаратуғын хызмети бойынша адамларды ақылландырыўшы, ар-намыс туйғыларының қәдирин түсиндириўши, жақсыны жаманнан ажыратыўға үйретиўши, адасқанларды түўры жолға бағдарлаўшы, улыўма, барлық хасыл пазыйлетлерди үгит-нәсиятлаў ўазыйпаларын әмелге асырады. Рәўиятлар тиккелей ақыл-нәсият түринде айтылмай мысал, тымсал түринде аўыспалы мәниде де берилиўи мүмкин. Онда ўақыялардың мазмун ушын зәрүрли элементлер турақлы сақланады. Көбинесе

тарийхта болған уақыялардың қарапайым адамлардың ямаса эпикалық қахарманлардың ис-хәрекетлеринен үлгилер мысал түрінде сөз етиледі. Рәуият текстлерінде диалоглар да пайдаланылады.

Рәуият текстлери ӨзР ИА ҚҚБ фундаментал китапханасының қолжазбалар фондында сақлаулы материаллардан сайлап алынды. Бұрын әпсаналарға, аңызларға қосылып жүрген текстлер рәуият жанрына енгизилип, қайта тикленди. Оларды толықтырыуда Шығыс халықтарының кең таралған ақыл-нәсият типіндеги ауызеки дәретпелериниң миллий мәдениі орталығымызға үйлесимли тәрәплерине терең итибар берилди хәм өзимиздиң арамызда айтылып жүрген дидактикалық мазмундағы текстлердиң вариантлары миллий руўхый мүлкимиз сыпатында басылымға жиберилди. Рәуиятларды жыйнауда айырым авторлардың китапларындағы халық аузынан жазып алынған мағлыұматлардан да пайдаланылды. Сондай-ақ, рәуиятларға ықлас қойған базы ақсақалларымыздың, аналарымыздың берген жаңа мағлыұматлары халқымыздың тарийхий турмысы тийкарында қалиплескен дәретпелер болғаны ушын хәм бул жанрдың өмиршеңлигин тастыйықлаушы факт иретинде усы китапқа енгизилди.

Шешенлик сөзлер. Халқымыздың мәдениі-психологиялық, турмыслық келбетин белгилейтуғын өзгешеликлериниң бири бизге шекем жетип келген шешенлик сөзлери арқалы көринеди. Хәқыйқатында да, ата-бабаларымыздың жасап өткен турмыс орталығында сөзге шешен, хәзиржууап, ойлау, пикирлеу қабилети айрықша адамлар болған. Халық олардың айтқан сөзлерин үлги тутып, әуладтан-әуладқа мийрас сыпатында өткерип келген. Мәселен, уақтында шешенлиги менен белгилі болған Асан қайғы, Жийренше, Мөңке, Маман бий, Ережеп тентек хәм т.б. инсанлардың ел-журтқа танымалы болыуы олардың сөз өнериндеги тапқырлығы менен түсіндириледі. Солай екен, шешенлик сөзлер тиккелей тарийхий тулғалардың аты менен байланыслы болып, тоқсан ойдың түйинин бир сөз бенен шешетуғын шеберлигин, дәл маўритинде тауып айтылған сөзлериниң тийимлилигин, тәсиршеңлигин, айырым даулы, бәсекили машқалаларға төрелик етиўдеги тапқырлығын, ақыллылығын, урыс-қағыс, дау-жәнжеллерди сапластыратуғын сөз құдиретин баян ететуғын миллий ой-пикирдиң жемиси болып табылады. Шешенлик сөзлер адамларға күшли эстетикалық тәсир жасайды, ой-өристи кеңейтиўге, қанаатланыўшылық сезим-туйғыларын қалиплестириўге хәм раўажландырыўға хызмет етеди.

Шешенлик сөзлер хәққындағы материаллар тийкарынан китапхана қолжазбалар фондынан, халқымыз арасында еlege дейин айтылып жүрген мағлыұматлардан, баспасөз бетлеринде жәрияланған эпикалық дәреклерден алынды. Соның менен бир қатарда, республикадан тысқарыда жасаушы қарақалпақлардың шешенлери, тууысқан халықлардың сөз өнери усталарының өзара қатнаслары туўралы мағлыұматлардан пайдаланылды.

Ауызеки гүрриңлер. Ауызеки гүрриң түриндеги текстлер бұрынлы-соңлы жанр сыпатында есапқа алынбаған. Олар баспаға таярлау барысында өз алдына ажыратып алынды. Себеби ауызеки гүрриңлер турмыслық зәрүрликлердиң дерлик барлығын өз мазмунына қамтыйды. Онда болған уақыялар да, болмаған уақыялар да баян түрінде бериледи. Тийкарынан, қандай да бир әҳмийетли деп табылған хәдийселерди, жеке адамлардың гейпара өзгешеликлерин, географиялық орынлардың атамаларын ямаса басқа да бир объектлер хәққында тек ғана «анық» мағлыұмат беруиши функцияға ийе. Ол мазмуны жағынан аңыз жанрына бираз жақын келеди. Бирақ ауызеки гүрриңлерде фантазия хәм артықша бөрттирме сюжетлер ушыраспайды. Уақыяларды тастыйықлаушы факторлар жүдә сийрек жағдайларда қолланылады. Әсиресе, бундай усыл гейпара анықланыуы шәрт болған ой-пикирлердиң мәнилерин шешиўде ғана пайдаланылады. Қандай жағдайда да ауызеки гүрриңлер уақыяны, хәдийсени ямаса белгилі бир объекттиң уңқыл-шуңқылын түсіндирип беруиши емес, ал хабарлаушы, солар хәққында мағлыұмат беруиши характерге ийе болады. Соның ушын да ауызеки гүрриңлер көбинесе биринши беттен айтылады. Деген менен, олардың мазмунында түсіндириўиши факторлардың орын алыуын тәбийий халат деп белгилеўимиз зәрүр. Бирақ олар тийкарғы әҳмийетке ийе болмай, ауызеки гүрриңлердеги хабарлаушы уазыйпаны байытыу хәм раўажландырыу ушын хызмет етеди. Ауызеки гүрриңлердиң басланыўында уақыяның қай жерде болғанлығы (қалай?),

уақыт бирлиги (қашан?), хабарлау барысындағы эпизодлар баянлаулар, тамамланыуындағы әпиуайы жуу мақ айрықша дараланып турады. Ауызеки гүрриңлер текстлери тийкарынан ӨзР ИА ҚҚБ фундаментал китапханасының қолжазбалар фондынан, китаптарда жарияланған материаллардан, информаторлардың берген мағлыұматларынан алынды хам текстологиялық бақлау жумысларынан кейин қайта исленип, баспаға таярланды. Олардың хәрқайсысы өз алдына инвентарь санларына ийе.

Анекдотлар (күлдирги сөзлер). Анекдот – айтыушы хам тыңлаушы қатнасында айтылатуғын, қысқа қайырымлы, күлкили жуу мақланатуғын ауызша жанр. Ата-бабаларымыз пүткіл өмири дауамында күлкили сөзлерди айтыудан хам тыңлаудан жалықпаған. Бул дәстүр атадан-балаға өтип, елеге шекем өзиниң әхмийетин жоғалтпаған. Анекдотлар көбинесе адамлардың минез-күлқына, ис-хәрекетлерине, гейпара ерси қылықларына байланысly сөз етиледи. Олар жай күлдирги (юмор) хам өтकिp хәзил (сатира) түринде әмелге асырылады. Бираз халықлардың анекдотлары көпшиликке белгили бир адамның аты менен байланысly болып, оның жүрген жери ойын-күлки, хәзил-дәлкек сөзлер арқалы тәриплениди. Қарақалпақ халқында бундай қахарман Өмирбек лақы аты менен белгили. Сондай-ақ, Алдар көсе, Хожа Насыратдин сыяқлы күлки шеберлериниң сөзлери де халқымыз орталығында кеңнен мәлим болған. Анекдотлардың тийкарғы дөретиушиси – халық, ал баслы объекти – адам. Мақсети – адамларды сөз күши арқалы күлдириу менен бир қатарда, олардың өзін-өзи қадағалауға, сынап-минеуге, тәрбиялауға бағдарлайтуғын психологиялық иммунитетлерин күшейтиуден ибарат. Анекдотлар дүзилиси жағынан ылғый диалоглардан турады. Оғада аз муғдарда баянлау түриндеги күлкили уақыялар да анекдотлар топарына енгизилиуи мүмкин. Идеялық жақтан жәмийетлик мәплерди үгит-нәсиятлаушы мазмунға ийе. Адамлардың ийгиликли мақсетлерине ерисиуінде эстетикалық зауық бағышлаушы өзгешелиги айрықша баҳаланады.

Анекдотлар халық прозасының үлгилери жарияланған китаптарда өз алдына жанр түринде пайдаланылған. Ол өз алдына орыс хам басқа да қоңсылас халықлардың тиллерине аударылып, бирнеше мәрте жарық көрди. Соған қарамастан, фундаментал китапханамыздың қолжазбалар фондында еле жарыққа шығыуын күтип атырған мағлыұматлар оғада көп. Биз мәселениң усы тәрепине дыққат аударып, оларды көптомлыққа киргизиуди мақул көрдик. Әлбетте, соңғы дәуирлерде республикалық баспасөз бетлеринде, журналларда жарияланған материаллар хам информаторлардың жаңадан берген мағлыұматлары да итибардан шетте қалмады. Солай да болса, анекдотлардың бас-аяғын толықтыруи мүмкин емес. Себеби, ол хәрекеттеги жанр сыпатында миллий-мәдений орталығымыздағы орнын хешқашан жоғалтпайды хам дөреле береди.

Жүйели сөзлер хам лаплар. Жүйели сөзлер ата-бабаларымыздың сөйлеу мәдениаты жетискенлигин, ой-пикир қәбилетиниң жоқары дәрежесин көрсетеди. Бул жанр да ауызеки халық прозасының еле изертлеу объектине айланбаған жаңа түрлериниң бири. Оның қахарманлары – ел арасында аты шыққан, журт басқарған, бәсекили мәселелерге төрелик еткен бийлер, батырлар, қазылар, шайырлар, жыраулар, бақсылар, әпиуайы пуқаралар. Мазмуны жағынан айтылған сөзге утымлы жууап қайтарыуға қаратылған, адамның ойлау хам пикирлеу қәбилетиниң нәтижелерин сөз етеди. Бул жанрда сөзден сөз шығарып айтыу өнери, айтылған сөздиң жүйесин тауып, оған нақ хам анық жууап қайтарыу дәстүри тиккелей басшылыққа алынады. Жүйели сөзлердиң дүзилиси диалоглардан ибарат. Айырым мағлыұмат түриндеги жүйели сөзлер де өзиниң нақлығы, тазалығы, анықлығы менен ажыралып турады. Олар тутасы менен эстетикалық тәсиршеңликке ийе.

Жүйели сөзлер арнаулы жыйналмаған. Белгили фольклоршы алым Қ.Айымбетовтың «Жүйели сөзлер» деген китапшасынан басқа материаллар жоқ есабы. Бирақ китапханамыздың қолжазбалар фондындағы мағлыұматлар менен танысуы барысында хам базыбир информаторлардың берген материаллары тийкарында бул жанр туұралы әдеуир текстлер баспаға таярланды. Олар көбинесе заманагөй турмыслық факторлар менен байытылған. Тарийхый әхмийети бар жүйели сөзлер оғада аз ушырасады. Бул басылымға лап сөзлерди де киргизиуди мақул көрдик. Себеби хәрқандай айтылған лап сөз жүйели тийкарға ийе болады. Соның ушын

да ол көпшилик тәрепинен лап түрінде қабыл етиледі. Лаплардың қақарманлары әпиұайы пұқаралар, турмыслық предметлер, белгили затлар хәм т.б. сол тәризли жанлы-жансыз буйымлар. Онда ўақыялар бастан-аяқ лап түрінде сүўретленеди. Мақсети – адамларға ой салыў, дурыс пикирлеўдиң әҳмийетин дәлиллей, дөгерегинде болып атырған ўақыяларға исеним туйғыларының бекемлениўин тәмийинлей. Олар тутасы менен гиперболизмге, фантазияға оғада бай болады. Лаплар тәсиринде ҳақыйқатлықтың қадир-қымбаты баҳаланады. Лаплар баспасөз бетлеринде аз да болса жәрияланып киятырса да, арнаўлы түрде жыйналмаған. Соған қарамастан, халық прозасының белгили бир түри сыпатында қолда бар материаллар томға жиберилди.

Ырымлар хәм тыйымлар. Қарақалпақ халық прозасының тарийхый басқышта қәлиплесиўин хәм раўажсланыўин тәмийинлейтуғын тағы бир турмыслық фактор – ата-бабаларымыздың өзлерине зыянлы деп табылған қәўип-қәтерлердиң алдын алыў ушын ислеген илажлары туўралы мағлыўматлар болып табылады. Олар узақ ўақытлар даўамында күнделикли тиришилигимиздиң таянышы сыпатында бизиң әждатларымыздың тыныштатыў, бийғам өмир кешириўи ушын хызмет етип келген хәм усы күнлерде де өз әҳмийетин жоғалтпаған. Буны бизиң заманластарымыз тәрепинен жыйналған ырымлар хәм тыйымларға байланыслы мағлыўматлар толық тастыйықлайды. Ҳақыйқатында да, ырымлар хәм тыйымларды жәмийетлик тәшиўишлеримиздиң бир бөлеги деп есаплаған менен, оларды халықлық дәретпелер қатарына қосыў мәселеси шын мәнисинде итибарға алынбаған еди. Ҳәзир болса, қолда бар мағлыўматларымыздың сапалылығына хәм салмақлылығына сүйене отырып, оларды халық дәретпелериниң ҳақыйқый үлгилери дәрежесинде таныўымызға толық имканиятлар бар екенлигине ықырар болдық.

Ырымлар хәм тыйымлардың атқаратуғын хызметлери бири-бирине уқсас болғаны менен, олардың арасында парқ, өзине тән өзгешеликлер бар. Мәселен, ырымлар бәрқулла жақсы нийетлерди әмелге асырыў ушын пайдаланылады. Ал тыйымлар болса, адамлардың зыян-зәхметтен сақланыўын, бәле-бәтер, қәўип-қәтердиң алдын алыў кереклигин ескертип отырады. Соның ушын биз оларды еки үлкен топарға бөлип, бир қәлипке келтириўди мақул таптық. Әлбетте, ата-бабаларымыздан мийрас болып киятырған руўхый мүлкимиз бизиң ҳәзирги күнги талапларымызды қанаатландырмаўи мүмкин. Бирақ мәселе онда емес, биз бәрқулла ең биринши гезекте миллий-руўхый саналылығымызды жетилистириў хәм толықтырыў ушын бизден бурын жасап өткен әждатларымыздың мәдений турмыс-тиришилик дәстүрлерин терең үйрениў арқалы өзимиздиң заманагөй талапларымызды қанаатландырыў имканиятларына ийе боламыз.

Алғыслар хәм қарғыслар. Қарақалпақ халқының өзине тән өзгешеликлериниң бири олардың күнделикли турмысымызда еlege шекем пайдаланылып жүрген алғыслары менен қарғысларында көринеди. Булар тутасы менен ишки руўхый психологиялық кеширмелерди сыртқа шығарып, ислеген жақсылығы ямаса жаманлығы ушын шеригине өз кеўилин (миннетдаршылығын яки ғәзебин) билдириў мақсетинде қолланылады. Олар көбинесе қол жайып, пәтия бериў түрінде әмелге асырылады. Қандай да бир өнер үйрениўши устазынан пәтия алмастан сол кәсиптиң нанын жеўге батына алмаған. Алыс сапарға атланғысы келген жолаўшылар сол елдиң жасүлкенлериниң пәтиясын алып жолға шыққан. Ҳәрқандай мереке, той-жыйын, ас-абат, лазымлар пәтия менен басланып, пәтия менен тамамланған.

Пәтия ҳәрбир шаңарақ орталығында да орынланыўи шәрт болған үрдисли дәстүрге айланған. Тилекке қарсы, бундай пәтия текстлерине ўақтында дурыслы кеўил бөлинбей, белгили себеплер менен дыққаттан тысқарыда қалып қойғанлығы оғада өкинишли. Ол ҳәрекеттеги жанр түри болғанлықтан, оны еле де болса жыйнаў, жәриялаў, изертлеў жумысларына тартыўға мүмкиншиликлер бар. Пәтиялар (алғыслар) поэзия түрінде көбирек ушырасады. Сондай-ақ, уйқаслы проза түрінде де кең таралған. Оның авторы ҳәрбир пәтия бериўши адам бола алады. Сондай-ақ, қарғыслар да, терис пәтия да қол жайыў жолы менен әмелге асырылады. Зейинге қатты тийген ямаса пәнт берген адамларды қарғаў тәсиринен психологиялық кеширме сыпатында ҳәрбир адам жеке имканиятларына, минез-құлқына байланыслы өзлериниң ғәзеп туйғыларын жәрия етиў мүмкиншиликлерине ийе болған. Айырым адамлар

қарғыс «шеберлери» де болған. Олар қарғаса, таслар тасқын болып, сулар терис ағатуғын болған. Бунда сөздің магиялық қасиеті басым әҳмийетке ийе болады. Улыұма алғыста да, қарғыста да мағизм кәраматлы күш есабында тән алынған. Биз өз мүмкиншиликлериимизден шыға отырып, оларды қолымыздан келгенинше жыйнап, текстологиялық бақлаулар менен баспаға усынуўды мақул деп есапладық.

Утыры келгенде еслетип өтиўимиз тийис болған бир мәселе, Бердақтың «Шежире»си, Әжинияздың «Демишлер» дәретпеси ата-бабаларымыздың өтмиштеги тарийхый турмысы менен байланыслы болғанлықтан, олардан шежирелик мағлыўмат түринде пайдаланылды. Биз бул томларға таярлаған халық аўызеки прозасы текстлерииниң көпшилиги қолжазбалар фондында сақлаўлы дәреклерден алынды ҳам заманласларымыздың жанкүйерлик ҳәрекетлерииниң нәтийжесинде топланды. Мәселен, «Аўызеки гүрриңлер» бойынша М.Қошқаров, А.Ережепов, М.Төребаев, А.Рейимов, Ә.Ырыскулов, А.Асқаров, М.Мәдирахимов, А.Бабажанов, П.Таңатаров, Т.Қудияров, Ж.Аманбаев, Ш.Тилеўов, К.Қутлымуратов, П.Үббиниязов, А.Матов, Ә.Жаббарбергенов, Ж.Сабыров, М.Әбдираманов ҳам т.б., «Анекдотлар» бойынша: Ж.Қаниязов, А.Қаниязов, А.Дәўлетов, П.Орынбаев, Т.Опаев, К.Ийсаев, С.Аббазов, М.Бердиев, Б.Хожақулов, «Аңызлар» бойынша: Ж.Розымов, А.Пусырманов, М.Жумамуратов, Т.Насыров, Ә.Сыдықов, И.Ахметов, А.Рейимов, «Рәўиятлар» бойынша Ә.Әлимбет қызы, Т.Алламуратулы, Қ.Нуратдинов, Қ.Дүримбетов, М.Нуржанов, С.Меңлиева, «Шешенлик сөзлер» бойынша: Ә.Қоцанов, Д.Қасымов, «Ырымлар ҳам тыйымлар» бойынша А.Әбдиев, С.Әмирлан, Қ.Турекеев, «Пәтия-тилеклер» бойынша С.Әмирлан, Т.Ешназаров, К.Омаровалар тәрәпинен жыйналған текстлер ҳам аты көрсетилген жанкүйерлердиң қолжазбалар фондымызға тапсырған материаллары халық прозасы үлгилерин мазмунлық жақтан байытыўға қайырлы жәрдемлерин тийгизди.

Томларды таярлаўда ӨзР ИА ҚҚБ фундаментал китапханасының қолжазбалар фондында сақлаўлы Қ.Мәмбетназаров, Т.Нийетуллаев, А.Кәримов, А.Пирназаров, А.Муртазаев, М.Низаматдинов, Ә.Алымов, П.Өтепов, Т.Бегжанов, О.Доспанов, О.Сайымбетов, С.Баҳадырова, С.Бекназаров, Қосекеев, П.Жаббарбергенов, О.Бекбаўлов, Д.Қосымов, Ж.Хошаниязов, А.Бекимбетов ҳам т.б. қолжазба мағлыўматларынан пайдаланылды.

Алға қойылған ўазыйпаларды әмелге асырыўда қарақалпақ халық прозасының гейпара үлгилери жәрияланған және авторлықтағы китаплардың да орны өз алдына. Буған мысал сыпатында Қ.Айымбетовтың «Халық даналығы», «Жүйели сөзлер» китапларын, Л.С.Толстованың «Кубла Аралбойы халықларының тарийхый аңызлары» мийнетин, Қ.Мақсетовтың дала жазыўларынан алынған мағлыўматларды, К.Мәмбетовтың «Қарақалпақ шежиреси» китабын, Ә.Пахратдиновтың «Мәнили гәплер ҳам халық әпсаналары», Ғ.Хожаниязов ҳам О.Юсуповлардың «Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар», Қ.Қунназаровтың «Бесқала», М.Жуманазарованың «Ешим ахун ҳам оның үрим-путақлары», А.Дәўлетмуратовтың «Хәр заманға бир заман», сондай-ақ, Т.Жумамуратов жәриялаған «Халық ырымлары», С.Әмирлан тәрәпинен жыйналып, баспадан шыққан «Қарақалпақ халық әпсаналары» китапшалары ҳам т.б. баҳалы дәреклерди көрсетип өткен мақул. Усының менен бирге, жәмийетлик басламада ҳәрекет етип киятырған «Әмир Едиге сарайы» этноқәрханасы хызметкерлери тәрәпинен жыйналып, бизиң қолжазбалар фондымызға тапсырылған материаллар да тийисли рәўиште пайдаланылды.

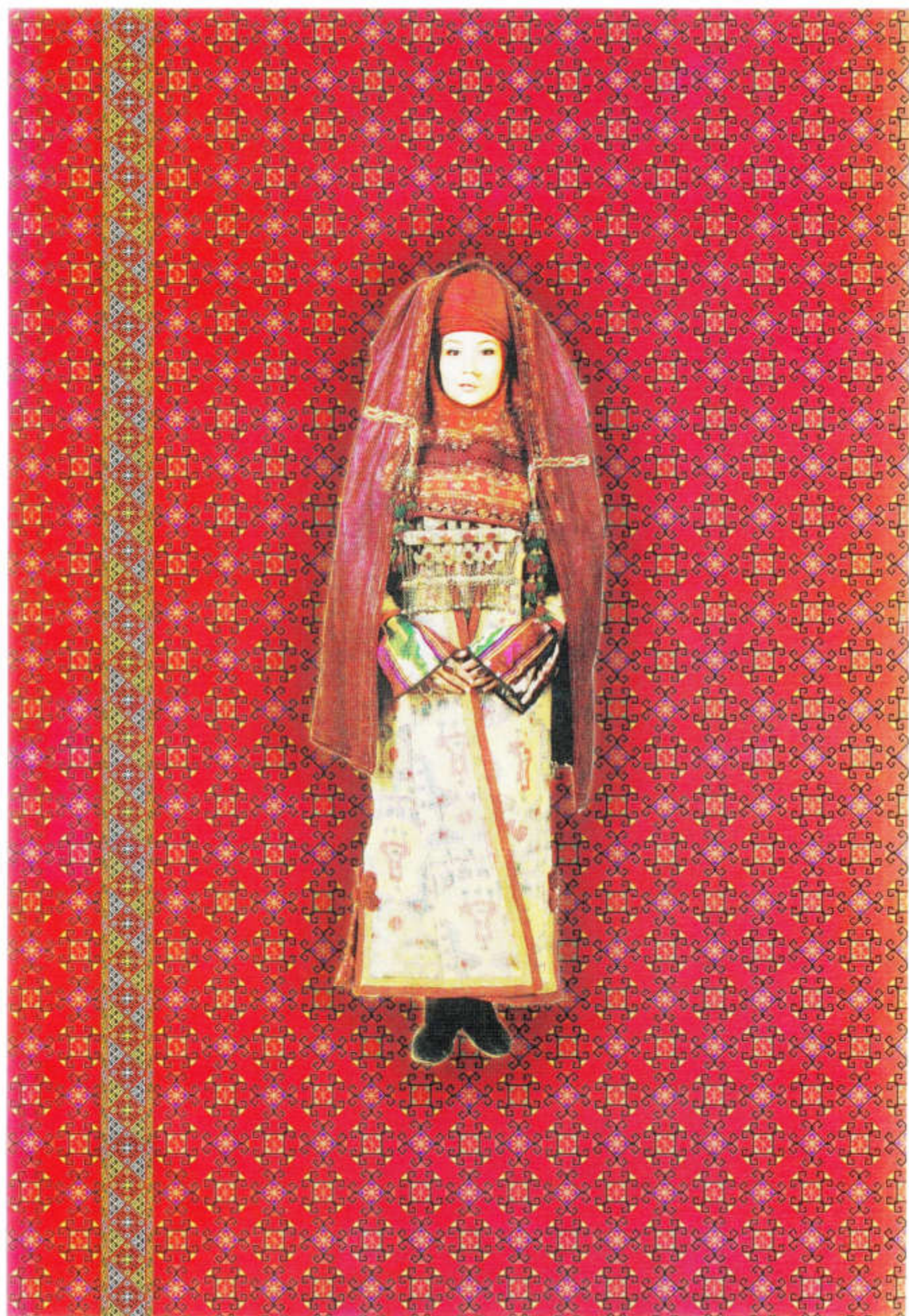
Қолжазбаларды баспаға таярлаўда Өзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институтының илимий хызметкерлери: филология илимлериниң кандидатлары А.Альниязов, Ж.Хошаниязов, илимий хызметкерлер Г.Нуратдинова, С.Әмирлан, А.Идрисов, А.Бекимбетов, П.Өтениязов, Г.Бегмуратова, компьютер операторлары Б.Сейтбекова, Ш.Сайымбетов, А.Пурханова, Р.Юлдашева, А.Бекбергенова, У.Мәмбетмуратовалар қатнасты.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ

77- ТОМ

МИФЛЕР ХӘМ МИФЛЕСКЕН
ӘПСАНАЛАР

ӘЛЕМНИҢ ЖАРАТЫЛЫҒЫ

(Р-1298, №183811)

Бисмиллахи рахманир рахим! Әмма, имам Жаафар Садық ұә имам Ғасан ибн Алий Разийаллаху Анху андақ риуаят қылуларким, бир күни Расул әлайхиссалам яранлары бирлән отырып ерди, Жәбир ибн Абдуллах әл Ансарий сырттан кирип, сәлем берип, айтты:

– Я, Расулуллах! Ғақтаала хәмме афарийнәштан әууәл қайсы нәрсени халқ қылды? Бизлерге ба-
ян қылың.

Анда Расули худа айттылар:

– Хәмме нәрседен әууәл мениң нурымды жаратты. Ол нур Ғақтааланың бирлигине ұә құдирәтинә он екки мың йыл тамаша қылу ерди, ол заманлардағы бир йыл бу заманларның мың йылына барабар туруп. Андын соң Аллатаала ол нурды сәжда қылмаққа әмир етти. Ол нур сәждадын башын көтермей йүз йыл йатты. Мундын соң тақсым етти Аллатаала ол нуры Мууһаммадни он хыссаға. Әууәлги хыссадын аршны йаратты, андын соңғы хыссадан қәләмни йаратты, үшінши хыссадан лаўхны йаратты, төртиншидән күрсини йаратты, бешиншидән айны йаратты, алтыншыдан йулдызларны йаратты, йетиншидән пәриштәләрни яратты, сегизләншидән күрсини йаратты, тоққызыншыдан мұхминләрниң нурын йаратты, онланшы-
дан, Мухаммад Мустафа Саллаллаху алайхиссаламның нурын йаратты.

Андын соң қәләмға фәрман болды:

– Бу лаўғаға йазғыл! – деб.

Қәләм не йазарын билмей, қырық йылғаша «Ла-илаха илла-лах» деп тәкирарлады.

– Әй, бар Худая, не сөз йазайын, билмәсмән, – деди.

Андын соң Аллатаала хәйбат бирлә қәләмгә нәзәр қылды, нида келди:

– Я, қәләм, «Мухаммадун Расуллулах» деп йазғыл!

Қәләм ол хәйбат нәзәрдин титреб, ушы шақ болды. Андын соң лаўғаға «Мухаммадун Расулуллах» деген сөз йазылды. Әне, моллалар қәләмин шақ қылмағунча хат йаза билмәсләр. Андын соң Аллатаала аршта он сәккиз мың бурж бинә қылды. Хәр буржында он сәккиз мың рукн пайда қылды. Хәр рукнда он сәккиз мың қәнди́л бинә қылды. Хәр қәнди́лдиң улуғлығы андағ туруп, йетти қат асманни бир қәнди́лге салсалар, шундағ болғайким, бир йүзүкни сахраға ташлағандек болғай.

Андын соң төрт фәриштәни халқ қылды, улуғлығы андағ турупким, башын көтәрсәләр, баш-
лары арш аяқыда, аяқлары бейиштиң түбине тийипти.

Ғақтааладан пәрман болды:

– Аршны көтәриң! – деген.

Булар хәршанд хәрекет қылды, лекин көтере билмеди, әжиз келди.

Ғақтааладан илхәм болды:

– Бу тасбихти оқың! – деп.

– Субхана зил мулки ўәл мәләкут субхана зил иззати ўәл азамати ўәл қудрати ўәл жабарут субхана́л малики́л хаййиллазий ләйәмут суббухун худдусун раббу́л малаиката́л ўәр-рух.

Бу тасбихниң бәрәкәтидән аршны көтәрди́ләр. Андын соң аршны көтәриўши фәриштәләргә, аршның этирапындағы фәриштәләргә пәрман болды:

– Аршны тауап қылыңлар ўә мениң мөхминләримни тилек қылыңлар!

Фәриштәләр аршны көтәриб, арш түбиндә турыб, тилек тиледи́ләр.

Андын соң түбиндә бир инжу йаратты, улуғлығы йетти йүз йыллық йол туруп. Аны қызыл яқут бирлә зийнәт берди.

Андын соң қәләмгә пәрман болды:

– Язғыл, бәндәләримниң ишләрини әууәлдән қыямәтгәча башына не келурин, не қылурын.

Қәләм ләўхил махфузға йазды:

Аууәлдән та ақырғача болажақ ишләрниң хәммәсин йазды.

Ләўхил Махфуз өзинше пикир қылды: «Худаңың хәр не илими менде йазылды, мениң бирлә барабар болды».

Аллатааладан нида келди:

– Хахласам, барны йоқ қылумен, йоқны бар қылумен.

Соң арштан төмен бирлә инжү йаратты, улуғлығы йетти қат асмандан йүз шандан улуғырақ туруп. Әуәл күрси болды, Хақтаала Қуръандан хабар берди, ол күрси астында бир якут йаратты, улуғлығы беш йүз йыллык йол туруп. Хақтаала аңа назар қылды, ол якут суў болды. Андын соң төрт шамал йаратты. Бири – баду була, бири – баду жунун, бири – баду саба, бири – баду шамал. Шамаллар есип, йер йүзин айналдырдылар. Андын соң отны йаратты. От суў йүзигә келди, дүт болды. Ол дүт йетти пара болды. Бир парасы күнүк болды, бири инжу болды, бири тамыр болды, бири мыс болды, бири күмүш болды, бири алтын болды, бири якут болды, бири көпикдин әуәлги асман болды. Инжуден екінши асман болды, тамырдан үшінши асман болды, мыстан төртінши асман болды, гүмистен бесінши асман болды, алтыннан алтыншы асман болды, қызыл якуттан жетінши асман болды.

Желге пәрман болды. Жел суў йүзине келди. Суў толқын бирлә көпик болды. Хақтаала Жәбирайыл, Микайыл, Исафыл, Әзирайылға пәрман қылды:

– Көпиктиң төрт гөшасын төртиңиз тутыңлар! – деп.

Булар көпикни тутып силкитдиләр, йер болды. Ол йерниң әуәлги орны хәлә ханайы Кәәба туруп.

Жәбр ибн Абдуллах сорады:

– Я, Расуллах, көпик неден болды?

Расули Худа айтты:

– Көпик толқыннан болды.

Йәне сорады:

– Йер қарары неден болды?

Айтты:

– Гөхиқаптан туруп. Гөхиқапның бийиклиги беш йүз йыллык, кеңлиги екки мың йыллык йол туруп. Гөхиқапның арқасында бир жәхән бар туруп, бир йери бар мүшкдин, бир йери кафурдин, бир йери бар алтындин, бир йери бар күмүшдин. Анда йетмиш мың туў әлам бар туруп. Хәр әламиниң түбинде йетмиш мың фәриштә бар. Алар Хақтааланың фикриға машғул туруп, хәмме таат-ибадатта туруп. Алар адамларны ўә шайтанларны билмәсләр. Алар бир дәм худадын гапыл болсалар, йанып, күл болып кетүрләр.

Андын соң, ол тәрафларда бир йылан бар туруп, аның узынлығы он екки мың айлык йол, йуғанлығы беш йүз йыллык йол туруп. Ўә яне ол тәрафларда бир балық бар туруп, ол әламы мисли түндек халқадай орап алған.

Абдулла йәне сорады:

– Я, Расуллах, йердиң астында не туруп?

Расули Худа айттылар:

– Бу йетти қат йер бир фәриштәниң башы бирлә көтәриб туруп. Ол фәриштәниң улуғлығы андағ болғайким, бир қолы күншығыста, ўә бир қолы күнбатышта туруп. Йерниң әтираплары ол фәриштәниң екки қолында туруп. Ўә ушбу фәриштәниң екки аяғы зумрад дегән ташның үстиндә туруп. Ол ташның улуғлығы, йуғанлығы беш йүз йыллык йол туруп. Ўә ол таш бир хөкизниң арқасында туруп. Ол хөкиздиң шақлары бир сахраның үстиндә туруп. Сахра дегенимиз бир ташдур, улыңлығы, қалыңлығы йетти қат асман ўә йетти қат йердек туруп. Бу ташны бир балық бойны бирлә көтәриб туруп ўә арқасы йердән бош туруп. Ол балық бир улуғ дәрәя ишинде туруп. Ол дәрәяның асты шамал туруп. Шамалны Қудайтаала өз қүдирәти бирлә сақлап туруп. Та билгейсән, әләмниң соңы ўә бинәси сол шамалдур. Бу дүньяны ақыры шамал қарап етер, – деди.

Йәне Абдулла сорады:

– Я, Расуллах, йерниң астында не туруп?

Расули Худа айтты:

– Бир хөкизниң үстинде туруп. Ол хөкизниң қырық мың башы, хәр башының арасы беш йүз йыллык йол туруп. Ўә ол хөкиз балық үстинде туруп. Балық суўда туруп, суў шамал үстинде туруп, шамал қараңғылық үстинде туруп, қараңғылық дозақ үстинде туруп, дозақ сижжин үстинде

турур. Сижжин худаның құдирәтиндә турур. Киши аны билмәсләр. Әмма хәкизнийң алдында бир пешше халқ турур, ол хәкиз пешшеден қорқып, тебрәнә алмас.

Хәр асманның үстиндә көп фәриштәләрни халқ қылғанлар. Хәммеси Худаның таатында, Худадан бир саат ғапыл болмас. Әўүәлги асманның фәриштәләри сәждада, екинши асманның фәриштәләри рукуда турур. Әмма екинши асманның улуг фәриштәсиниң ярымыны оттан, ярымыны қардан йаратып турур. Қар отны сөндирмәй турур. Үшинши асманның фәриштәләри қыямда, төртинши асманның фәриштәләри қаадада. Хаслы кәлам, хәр асманның фәриштәләриниң тилләри арабийдур, лекин бир-бири бирлә сөзләшмәсләр. Дайым мулақат тасбиҳдә турур, Худайтааланы дайым зикир етерлер, бир дәм Худадан ғапыл йүрмәсләр. Үә периштелердиң сүүрәтләри түрлик-түрлик, базысы адам сүүрәтли, базысы ат, сығыр сүүрәтли, базылары бургут Үә арыслан сүүрәтли, Үә йәнә хәр сүүрәтләр хәр түрли шәкилгә хахласа кирәрләр Үә йерниң фәриштәләри хәм шу мазкур сүүрәт Үәжибләридә болур. Олар бир саат ибадаттан халы болып турмаслар. Әй, Худайым, Сенгә ылайық ибадат қыла билмәдик, Хақтаала әләмни алты күндә йаратты. Егер қәлесе, бир дәмдә халқ қылу ерди, сәбәб не болды? Алты күндә халық болды. Сәбәб ол ердиким, хәр бәндәләрим хәр ишни сабыр бирлә қылсынлар, ашықмасын. Ашықмақ шайтан пейлидур. Үә йәнә, хошҮақытлықның килти сабырлықдур.

Аллатаала шемби, екшемби күни йетти қат йерни, йетти қат асманни йаратты. Дүйшемби күни айны, күнни, йулдызларны йаратты. Сийшемби күни йер йүзиндәги жәми жәниҮарларны Үә бейишниң ишиндеги мақлуқларны Үә хаҮаның қушларыны Үә асманның фәриштәләрини йаратты. Шәршемби күни дәрәяларны йаратты Үә суҮларны ағызып рәҮан қылды Үә йердән булақлар шығарды, Үә дарақлар, гиялар шығарды. Хәр мақлуқатларның рызқларын қысмет етип, тақдир йаратты. Пийшемби күни беҳиш ишиндәги хурләрни йаратты. Ол хурләрни жума күни беҳиштен шығарып йәнә киргизип, беҳиш ишиндеги хәммә әжайыб Үә ғарайыб нәрселерниң хәммәсин көргизди. Ол хурләрни беҳишдин хахласа шықыб, хахласа киретуғын қылыб, яхшы нематлар бирлә беҳишдә тоқ қылды. Үә жума күни хәммә жәхәнни араста қылды, йерни Үә асманни бир қабатының үстиндә бир қабатыны қылды. Үә хәммә мақлуқларны өз жайында қойды, яғнай асман мақлуқларын асманда, йер мақлуқларын йерде, хәр қайсысын өз жайында қойды. Хәр мақлуқ өз жайында қарар тапты. Жума күни муннан соң ол дозақны йаратып, Мәликниң пәрманында қылды. Хәр фәриштәниң сағында мың қолы, солында мың қолы, хәр қолында мың бармағы бар еди, хәр бармақта мың әждарха-йылан бар. Хәр йыланның улуглығы йетмиш мың йыллық йол турур. Хәр йыланның әтирапында йүз мың шаян бар. Егер шаян бир адамға зәхәр салса, ол йетмиш йыл беҳуш болур. Хәр фәриштәниң қолында бир отлығ амуд бар. Ол амудның бирин бу дүньяға ташласалар, Үә дәў, пери, жәмики дүнья адамлары қыямәткә шәкем зор қылып көтерселер, көтере билмес.

Бу фәриштәләргә әмир болды:

– Дозаққа кириңдер! – деп.

Периштелер қорқып кирә билмәдиләр. Жәбирайыл беҳиштен бир йүзүк шығарып, буларның пешанасыға мөхир басты. Ол йүзүктә «Лә илаха иллалла, Мухаммадур Расулулла» йазылған еди.

Андын соң аларға дозақ кәр қылмады. Хәр бәндәниң тилинде «Лә илаха иллалла, Мухаммаду Расулулла» болса, дозақ оты кәр қылмағай. Әмма, дозақ йетти табаб турур. Әўүәл жәхәннем, екинши лазақ, үшінши қутайын, төртинши сақар, бешинши сайыр, алтыншы жаҳим хәм йеттинши хәўия. Әўүәлги дозақта асый гүнакар мөхминлер болар, екинши дозақта тарсаларның жайыдур, үшінши дозақ жөхитлерниң жайыдур, төртинши дозақ (сабиун деген) кәфирлерниң жайыдур, бешинши дозақ аташпараст кәфирларның жайыдур, алтыншы дозақ бутпараст кәфирлар Үә мүшрик болған кәфирлар жайыдур, йеттинши дозақ мунапықлардың жайыдур.

Оннан соң Хақтаала бир қушқа екки мың йыллық өмир берип йаратып турур. Бу дүнья йүзин данайый арзанға толтырып, айтты:

– Бул дана сениң рысқың турур.

Қуш бир күнлердә дананың барлығын жеп әда қылды. Тек бир данасы қалды. Ол дәнди йүз йыл бир қанатының астында, йәнә бир жүз йыл екинши қанатының астында қойды, йәнә бир йүз йыл арқасында қойды, йәнә йүз йыл алдында қойды, йәнә йүз йыл тишигә тишләб отырды,

йәне йүз йыл суўын йутты, шул дананың куўатынан йәне йүз йыл арам алды. Андын соң аш болып, еллик мың йылдан соң ўафат болды.

Андын соң йер йүзиндә йәне бир ат йаратты. Ол ат күндиз отлап йүрәр ерди, жәми йер йүзиндәги отлар әда болып түгәнсә, енди не йермән деб, қайғыў бирлән арықлар еди, ол хәм еллик мың йылдан соң ўафат болды.

Андын соң дүнья йүзиндә бир тахта таш йаратты. Ол таштан от шығарды. Ол оттан пәрийлерни йаратты. Аларға пайғамбар йүбәрди. Алар пайғамбарны өлтирип, фасад ишләр қылды. Әлқысса, жинләр дүньяда, йер йүзиндә мәкан туттылар ўә маишат еттилер.

ӘЗӘЗҮЛ ҚЫССАСЫ

(P-1298, №183811)

Ҳақтаала дозақтың Сижжин деген жайында екки сүүрәт йаратты. Бири – куш сүүрәтиндә, бири – кийиктиң сүүрәтиндә. Бир рәўиятта – бири шаян сүүрәтиндә, бири жылан сүүрәтиндә. Екеўи жуфт болдылар, алардан Әзәзүл пайда болды. Олар дозақта мың йыл ибадат қылды. Андын соң дүнья йүзигә шықты. Йер йүзиндәги хәммә мақлуқлар ўә фәриштәләр тамашаға келдилер. Мың йыл ибадат қылды, йер йүзиндә сәжда қылмаған бир қарыш йери қалмады. Андын соң аны Ҳақтаала асманға шығарды. Анда хәм мың йыл ибадат қылды. Әлқысса, хәр асманда мың йыл ибадат қылды, хәр асманда илхәми иләхий бирлә илим оқыды, хәр асманда аның башы тиймәгән бир қарыш йер қалмады. Андын соң тәўбәгә барды. Алты мың йыл башын сәждада қойып, хажат тилеп айтты:

– Әй, Бар Худая! Мәңә Ләўхул Махфузны көргизгил.

Исрапылға пәрман болды, Ләўхул Махфузны көрсеттилер, аның ушунким, Исрапыл алайхыссаламны Ләўхул Махфузға хабардар етип қойыпдур. Хәр не ки, Ләўхул Махфузда бар ишни билур эрди. Әлғәрез, Әзәзүл Ләўхул Махфуздағы болажақ ишләрниң бәрисин көрди. Хәммә ишләр Ләўхил Махфузда хат болып жазылып турур. Шул хатлар ишинде бир хатны көрди. Хатта айтылған сөзниң кәйфияты бу турур: «Бәндәләрим арасында бир бәнде болғай, ол он беш мың да үш йүз жыл сәжда қылғай. Ақыры хәр сәжда қылғаны ушын дәрғахындан куўылып, маржун болғай. Атын Иблис дегейләр».

Әзәзүл ол хатны көрип, үш йүз йыл сәжда қылып, йығлап турды.

Нида келди:

– Я, Әзәзүл, бәндәси хожасының пәрманын тутмаса, аны не қылмақ керек?

Әзәзүл айтты:

– Андағ бәндәниң сазасы – ләнет турур.

Нида келди:

– Хат йазып, мөхир басғыл!

Әзәзүл хат йазды: «Андағ бәндә Иблис болғай» деп хәм оған мөхир басты. Андын соң Ҳақтаала Әзәзүлни беҳишке киргизип, гәзийнедар қылды. Бу арадан он беш мың да төрт йүз йыл өтти. Ол заманларның бир күни бу заманларның йүз күни бирлә барабар турур.

Әзәзүл улуғ алым болдыким, бир күрси (тахт) үстинде отырып, периштелерге ўаз айтур еди. Жәбирайыл, Микайыл, Әзирайыл, Исрапыл ўә йәне басқа периштелер күрси түбинде отырып, дәрис оқып, ўаз ешитур ерди. Алар пикир етер ердиләр:

– Әгәр бизләрден бир гүнаҳ сәдир болса, Әзәзүлни шәпийх қылурыз, – деб.

Күнлерден бир күни ол периштелердиң көзи Ләўхул Махфузға түшиб, ол хатны көрип, йығлаштылар. Әзәзүл айттылар:

– Әй, периштелер, не ушын йығларсызлар?

Булар айттылар:

– Йә, халыйфа! Йазыпдур, бизләрниң арамызда бир бәндени шықарур дәрғахыдан, бардур маржун қылу.

Әзәзүл айтты:

– Аның ушын қорқмаңыз! Мен сизләрни тиләб алузмен.

Периштелер шадыман болдылар.

Бир күни Өзөзүл арыз қылды:

– Әй, Бар Худая! Йер йүзіндәги пәрийләр пысқы фәсад нәсият ишләр қылдылар. Меңә ләшкер бериң! Аларны йер йүзидән көтәрәйин.

Ҳақтаала аңа йетмиш периште хәмраһ қылды. Өзөзүл йер йүзигә түшиб, пәрийләрни, инсужинсләрни қуып, оларды шөл-жәзийрә, тағлар арасына жиберди. Өзи көп периштелери бирлән йер йүзіндә қалдылар.

Күнлерден бир күни Ҳақтааладан нидә келди:

– Әй, периштелер, топырақтан адам йаратып, йер йүзіндә халифа қылармен.

Периштелер айттылар:

– Кимге халифа қылурсен?

Ҳақтаала айтты:

– Енди сизлер хәр асман араларында боларсызлар. Анын ушынким, әжийнәләрдән соңғы йердә мәскан тутқан периштелер эрди.

Периштелер айттылар:

– Ол адам хәм пәрийләрдәк, яғный жинләрдәк фәсад үә масият ишлер қылулар, хуны наһақ қылулар, үә бизләр тасбиһ сәна айтып, сениң хәмдиңе машғул болып, бизлер халифалыққа ылайық үә әўла едик.

Ҳақтаала айтты:

– Ол нәрселәрни мен билурмен, сизләр билмәссизләр. Хала, мен сизләрниң араңызда Иблис бар, аны хәм билермен, сизләр билурмисиз? Адамларның хикмәтин мен билурмен, үә акыбетиндә хәр адамның болажақ ишләри үә рахату, азабу меҳнәтдән. Үә йәне Иблисниң Адам пайғамбарға үасўаса ишләри бар, үә муннан ғайры хәр не болажақ ишләрниң бәрисин мен билурмен, сизләр билмәссизләр, – деди.

Өзөзүл айтты:

– Әй, Бар Худая! Әгәр ол Иблис бу периштеләрниң тайыпасыдан болса, бу периштеләрдә ол Иблис болмақтан аман бергил!

Ҳақтааладан нидә келди:

– Бердим! – деп.

Периштелер шадыман болдылар. Өзөзүл периштеләрни тилеп, өзін тилемеди. Аның ушынким, киши дуға қылса, әўүәл өзін тилемек керек, андын соң ата-анасын, башқа мөхминләрни тилесин.

МУХАММЕД ПАЙҒАМБАРДЫҢ АРШҚА БАРЫҰЫ

(Р-539, № 176382)

Бул түн тас түнек болып, дүнья жүзінде тынышлық болған. Ҳайуанлар да тым-тырыс, хәтте аққан су, самалдың да сести еситилмеген. Бул түн тауықлар да шақырмаған, ийтлер де үрмеген екен дейди.

Жәбирайыл периште сонда атты пайғамбарға береді. Бул бирақ жәниұарға усамайды екен. Бети адамға ұқсас, көзлери жулдыздай жанып турған, күндей жарқыраған қанаты болған екен. Мухаммед атқа минбекши болғанда, аты мингизбепти. Сонда Жәбирайыл периште атқа:

– Саған усы ўақытқа шекем тири бенде минген емес, сен Аллатааланың сүйикли пайғамбарын мингизиўиң керек. Бул Адам ата әўладларының уллысы, пайғамбарлығын тастыйықлаўшы мөр таңбасы бар, бирде-бир бенде оның ғамқорлығысыз жәнәтке кире алмайды. Бул пайғамбар Алланың жибергени, – депти.

Сонда ат пайғамбарды мингизип көкке көтерилген екен. Мухаммед пайғамбар жерден көкке көтерилгенде Жәбирайыл периште оны қайтадан жерге түсирипти. Оған еки рәкәт намаз оқытыпты. Пайғамбарымыз оның себебин сорағанда:

– Бул жер Аллатааланың Муўса пайғамбар менен жолыққан жери, – депти.

Соннан кейин және атқа минип, көкке көтеріледі. Аз уақыттан кейин Жәбірайыл периште Мухаммедті тоқтатып, қайтадан жерге түсиреди хәм оған еки рәкәт намазын оқытыпты. Себебин сорағанда:

– Бул муқаддес жер, бунда хәзирети Мәрямнан Иса пайғамбар дүньяға келген, – депти.

Соннан кейин Мухаммед пайғамбар және аспанға көтеріледі. Ушып баратырса, оң тәрәптен оған:

– Мен сеникимен, сөйлесип қалайын, сениң садық бендеңмен, – деген дауыс еситиледи.

Бирақ ат тоқтамайды, Мухаммед те қарамайды. Себеби оны құдирети күшли Алланың өзи тоқтата алар еди. Аздан кейин Мухаммедке шеп тәрәптен де сондай дауыс еситиледи, оған да қарамайды. Соннан кейин алдынан дүньяның ең хасыл липасларын кийген хәм безенген, қарасаң көз тоймайтұғын бир нашар шығады. Ол да Мухаммедке:

– Сеникимен, бир сөйлесип қалайық, мен саған ашықпан, сениң ең жақын бендеңмен, – дейди.

Бирақ ол буған да ирkilмейди. Себеби оны иркиў тек жаратқан Алланың қолында еди. Соннан кейин ол қасындағы Жәбірайыл периштеден:

– Бағанағы оң хәм шеп тәрәпимнен шықан дауыслар хәм алдымнан шыққан гөззал қыз ким? – деп сораиды.

Сонда Жәбірайыл периште оған:

– Оң тәрәпиңнен еситилген дауыс жөхиттиң дауысы еди. Егер оның дауысына қайырылып, сөзин тыңлап болып бул жерге түскениңде сениң барлық үмметлериң (яғный бул сениң адамларың деген сөз) жөхит болып кетер еди. Ал шеп тәрәпиңнен еситилген дауысқа қайырылып, оның менен сөйлесип, жерге түскениңде, барлық үмметлериң өзге динге енген болар еди. Себеби сени шақырған ғайры динлиниң дауысы еди. Алдыңнан шыққан гөззал қыз болса – бул дүнья. Егер сен сол қызға қайырылып, оның менен сөйлескениңде, сениң үмметлериңнің хәммеси бул дүньяның қызығы менен бәнт болып, о дүньяның ғамын жегенди қояр еди хәм бәри қырылып кеткен болар еди, – депти.

Пайғамбар соннан кейин ушып келип, Аллаталаның ибадатханасының алдына келип түседі. Мухаммед аттан түсип, атын өзинен бурынғы пайғамбарлар ат байлаған қазыққа байлайды. Соннан кейин ибадатханаға кирип, өзинен бурынғы сол жерде отырған Ибрайым, Муўса, Ийса хәм басқа пайғамбарлар менен ушырасады. Олар менен сөйлесип, бирге намаз оқып болғаннан кейин аспанның бир нурлы зәңгиси түсирилипти. Мухаммед Яқып пайғамбардың қойған тасына аяғын басып, Жәбірайыл иштен қолтықлағаннан кейин сол зәңгиге минип, көтерилип кетеди. Аллатаала зәңгини нурдан ескен екен дейди. Мухаммед аспанның биринши қабатына көтеріледі. Бул аспан гүмис болып жарқырап, сәўле шашып тур екен. Оның гүмбезли аспанындағы жұлдызлардың хәр бирин гүзететуғын периштелер болыпты. Олар бул аспан әлемин кесәпатлы руўхлардан қорғайды екен. Мухаммед ишке киргенде, оған қарсы бир ғарры шығыпты. Жәбірайыл периште сонда Мухаммедке:

– Бул сениң бабаң Адам ата, оған тәжим ет, – депти.

Мухаммед оған тәжим етип сәлем береді. Адам ата оның сәлемин алып, оны қушақлап, өз әуладларының арасындағы ең уллысы хәм пайғамбарлардың ишинде ең жоқары дәрежелиси деген екен. Аспанның бул қабатында түрли мақлуқлар болыпты. Булардың бәри периштелер болып, олардың хәр бири жердеги сол қусаған мақлуқларға жақсылық етип, солардың тилегинде жасайды екен. Олардың арасында бир ақ қораз болып, оның басындағы кекили аспанның екінши қабатына жетип тур екен. Бул қораз хәр күни таңда Аллаталаны хәм басқа мақлуқларды оятады екен. Аллатаала өзи үш дауысты жақтырады екен: қуран оқығанның дауысын; тәўбе қылып, тәңриге жалбарынғанның дауысын; хәр күни азанда Аллатааланы айтып, бар мақлуқты, бенделерди уйқыдан оятыўшы қораз дауысын. Ал қыямет күни қораз шақырмайды екен.

Соннан кейин Мухаммед пайғамбарымыз хәм Жәбірайыл периште аспанның екінши қабатына шығады. Бул аспан айнадай жарқыраған полаттан қуйылған екен. Бул жерде олар Нуў пайғамбар менен ушырасады. Хәзирети Нуў пайғамбарға да тәўбе етип, сәлем берип, қушақласып көриседи.

Аспанның үшінши қабатына көтерилсе, бул жер адам бенде исенбестей сулыў ғәўхар таслар менен безетилген екен. Бунда көзиниң аралығы ат шаптырым, дәў периште отырады екен.

Оның қол астында сансыз қуралланған ләшкерлери отырады екен. Алдында адам исенбестей үлкен дәптер жайыұлы тур. Ол бәрхәма бир нәрселерди жазып, бир нәрселерди өширип отырады екен.

– Бул отырған әжел периштеси Әзираыйл, – деп таныстырады Мухаммедке Жәбираыйл периште. – Егер ол кимнің атын дәптерине жазса, демек, сол мәхәлде ол дүньяға келгени, ал кимнің атын дәптеринен өширсе, демек, сол мәхәлде оның жанын алғаны.

Соннан кейин олар аспанның гүмистен исленген төртінші қабатына шығады. Ондағылардың арасында узын бойлы периште айрықша көзге түседі. Оның жүзи солғын, хәсиретли көзлеринен үзилмей жас ағады екен.

– Бул көз жас периштеси. Гүналы бенделерди қайғырып, адамзат муңын муңлап, олардың басына түсетуғын ауыр күнлерди алдын-ала болжап билип, азапланып жылап тур, – деп түсіндиреди Жәбираыйл периште Мухаммед пайғамбарға.

Соннан кейин сол алтыннан гүмбезленген аспанның бесінші қабатына көтеріледі. Бунда Мухаммед Қарун пайғамбар менен ушырасады. Аспанның бул қабатында от периштеси бар екен. Олардың түри жүдә бәдбәшер болыпты. Олар отырған тахтың әтирапында жалын лаұлап, ал аяғының астында болса отқа қыздырылған адамлар үйилип атыр екен. Егер олар усы бәдбәшер көринисинде жерге түскенде, таұ-таслар ерип, теңизлер кеүйп, тиришилик дүньясы қорқыныштан қыйрап, набыт болар еді. Оған хәм оның қол астындағы периштелерге гүналы бенделерден хәм қудайын умытқанлардан өш алып, оларды жазалау ұазыйпасы жүкленген екен.

Буннан кейин Мухаммед хәм Жәбираыйл периште аспанның алтыншы қабатына көтеріледі. Бул қабат жылтыр таслар менен өрилген екен. Бул жерде жартысы қардан, жартысы оттан жаратылған периште бар екен. Оның қары еримейди, оты сөнбейди екен. Әтирапындағы периштелер «я Алла, от пенен қарды бириктирген тәңирим, өзиңиздің садық бенделериңизге рәхим етиң» деп ибадат қылады екен. Бул аспан менен жерди сақлаушы периште екен. Сонда Жәбираыйл периште Мухаммедке:

– Бул периште адамларды саған тәубе еткизип, пайғамбар екенінди тән алыуы ушын, Аллаталаға қулшылық қылдыруы ушын сениң үмметлериңе периштелер жиберип турады. Қыямет-қайымға шекем усы ұазыйпаны орынлаушы. Бул жерде Муұса пайғамбар менен ушырасады. Басқалар Мухаммедти кеүйлли күтип алса да, бул жылап тур екен. Мухаммед оның себебин сорағанда:

– Мен өз халқымның турақсыз бенделериниң көбисин бейишке киргизген едим. Енди өз халқымның адамларының ишинен меннен де көп адам киргизе алатуғын мийрасхорымды көрип, сүйсінгенимнен жылап отырман, – депти Муұса.

Жетінші, ең соңғы қабатында пайғамбарлардың атасы Ибраыйм менен дийдарласады. Бул жер нурдан тоқып исленген екен. Бул жерде турпаты жердей, жетпис мың басы бар, хәр басында жетпис мың ауыз, хәр аузында жетпис мың тил, хәр бир тил жетпис мың тилде сөйлейди екен. Сөйлегенде де бәри Аллатааланы айтып, оған сыйынып сөйлейди екен. Усыған қарап тұрғанда Мухаммедти гүллеп тұрған үлкен бир байтерекке мингизеди. Бул Аллатала тахтының (тахты көзге көринбейтуғын болған) оң жағында өседі екен. Оның шақалары аспан менен жердің арасына жайылып кеткен. Есапсыз периштелер усының саясында жасайды екен. Оның хәр бир жапырағы пилдің қулағындай. Мың түрли қуслар усы дарақтың шақасына қонып, қуранның сүрелерин дауыслап сайрайды екен. Бул ағаштың жемиси сүттен татлы, палдан мазалы болыпты. Жаратқанның барлық мақлуқларын асырауға бул теректің бир мийўеси жетеді екен. Бул теректің астында төрт дәрья ағады екен. Екеуи бийишке, екеуи жер бетине шығатуғын Нил хәм Ефрат дәрьяларына айланатуғын екен. Соннан кейин Мухаммед Жәбираыйл периште менен Аллаталаның ибадатханасына барады. Бул гәўхәр таслар менен безетилген хәм ишинде мәңги өшпес шырақлар жанып тур екен. Ибадатханаға кирерде Мухаммедке үш ыдыс тутады. Биринде шарап, биринде пал, биринде сүт бар екен. Мухаммед сүт қуылған ыдысты алып ишеді де, басқаларына тиймейди. Сонда Жәбираыйл периште Мухаммедке:

– Дурыс қылдың. Егер шарап қуылған ыдысты алып ишкениңде, үмметлериң хақ жолдан адасып кетер еді, – дейди.

Бул ибадатханаға ҳәр күни жетпис мың периште келип, жети рет айланып ибадат қылады екен. Мухаммед те усыны ислеиди. Жәбирайыл периште ибадатхана сыртында қалады. Аллатааланың дийдары он еки мың қабат пердениң артында болмаса, құдирети күшли құданың ашық нәзери бир түскенде оған инсан әўлады төтепки бере алмай, турған жеринде набыт болады екен. Қудайтаала қолларын созып, бир қолын Мухаммедтиң көкирегине, екінши қолын ийнине қояды. Сонда Мухаммедтиң жүреги муз басқандай қалтырайды. Сай-сүйеги сырқырап, мийи аўытқып, есинен танып қалады. Бирақ ол өзине келип, денесине қан жуўырып, Аллатаала менен дийдарласады, көп ўәсиятлар тыңлайды. Бул қуранға киргизилген мусылман бенделери ушын атқарыў шәрт болған аяттың сүрелери еди.

Аллатаала ибадатханасынан Мухаммед қайтып киятырып Муўса пайғамбарды көреді. Оған Аллатааланың күнине елиў рет намаз оқыўды тапсырғанын айтады. Сонда Муўса:

– Сен буны орынлата алмайсаң. Ымметлериме мен де сеннен бурын усылай ислеўге ҳәркет етип көрдим, бирақ ўмметлерим ушын бул жүдә қыйын болды, орынлата алмадым. Сен Аллатааланың дәрғайына барып, қайтадан азайтыўын сора, – дейди.

Мухаммед Аллатаала дәрғайына барып, намаз санын қырыққа түсирип келеди. Муўса пайғамбар оны да, күнделикли намаз санын азайтпасаң, ўмметлерің орынлай алмайды деп, қайта үгитлеп, Мухаммед қайтадан Аллатааланың дәрғайына барып, намаз санын бес рәкәтке түсирген екен. Муўса пайғамбар:

– Аллаталаға барып, буннан да азайтыўды сора, – дейди.

– Бул талаплардың аўыр машақатларын басымнан кеширгеннен кейин айтаман, – депти Мухаммед. – Аллатаала айтқан тилегимнің бәрін орынлап атыр ғой, бенделер ушын аўыр емес, – деп хошласып кетип қалады.

Нурдан исленген аспа зәңгиден баяғы ибадатхананың алдына түсип, атына келеди. Сөйтип атланады да, баяғы өзін Жәбирайыл периште алып кеткен жайына келеди.

Мине, Мухаммед пайғамбарымыздың Аллатала менен дийдарласыўы. Бенделериниң биреўлери оған исенбей, Мухаммедке:

– Егер сен Аллатааланың ибадатханасына анық барған болсаң, сол ибадатханың ишки көринисин сүўретлеп бер, – депти.

Мухаммед буннан албырапты дейди. Себеби ол сол ибадатханаға түнде барған еди хәм ишине үңилмеген еди. Сол ўақытта Жәбирайыл периште пайда болып, ибадатхананың сүўретлемесин, ишки көринисин оның алдына тутыпты хәм Мухаммед оны айтқан екен.

АДАМ ӘЛӘЙХИССАЛАМ ҚЫССАСЫ

(P-1298, №183811)

Әмма, Ҳақтааладан парман болды:

– Әй, Жәбирайыл, йер йүзиндән бир қабза (қысым) топырақ алғыл!

Жәбирайыл келип, топырақ алар болғанда, йер айтты:

– Әй, Жәбирайыл, не қылурсен?

Жәбирайыл айтты:

– Сендин бир адам жаратып, йер йүзинә хәммә адамларны халифа қылу.

Жер айтты:

– Әй, Жәбирайыл, ол Худаның ҳаққы-хүрмети ушын меннен топырақ алмағыл! Меннен адам дөретсе, ол адам фәсад-мәсият иш қылу, аны дозаққа салу. Дозақ отыға мениң тақатым йоқдур.

Бул сөз бирлән Жәбирайыл қайтып кетти. Андын соң Микайылны жиберди. Йер аңа хәм шундағ деди ялбарып. Андын соң Ибрапылны жиберди. Йер аңа хәм ялбарып, шундағ сөз айтты. Ол хәм қайтып кетти. Андын соң Әзирайылны жиберди. Йер хәршанд ялбарды, Әзирайыл қылмады, йерниң наласыға қарамады, йер йүзидән бир қабза (қысым) топырақ алды.

Ҳақтааладан нидә келди:

– Я, Әзирайыл, йердиң наласыға нешик қарамадың?

Әзирайыл айтты:

– Мен сениң хәмириңди тутарман, йерниң наласы бирлә ишим йок.

Җақтаала айтты:

– Әй, Әзираһыл, Мәләкүл-мәүит бол! Енди адамлар жанын сен алғыл!

Әзираһыл айтты:

– Әй, Бар Худая! Бәндәләриң мени душман тутарлар.

Җақтааладан нидә келди:

– Я, Әзираһыл, аның ушын ғам жемегил! Мен бәндәләримниң жанын бир тәризлик бирлә алурмен. Сендин хәм көрмәс, мендин хәм көрмәс. Бирәүни оттан, бирәүни суудан, бирәүни қылыштан, бирәүни хасталықтан, хәр кимни бир ис бирлә өлтирурмен.

Андын соң ол топырақны Йаман шәхри бирлә Тайыф дегән йерниң арасына төкти. Қырық күн үстигә ғам шәшмесинен суу төкти, қамыр қылды. Андын соң Рәхмәт дәрәясыдан суу салдылар, ылай болды. Екки йыл үсти думан болды. Екки йылдан соң сүүрәт болды. Тайыф бирлә Мәккениң арасында қырық йыл сүүрәт болып йатты, башы Мәккегә қарап, аяғы Тайыфқа қарап қырық йыл йатты. Андын соң афтабның ыссығлығынан кепти, гербиштек болды. Шамаллар урып, ишинен шамал өзи шықты.

Бир күни Әзәзүл периштелер бирлән келип, адамның сүүрәтини көрди, адам көзине жаман көринип кетти үә сорады:

– Бу не турур?

Периштелер айтты:

– Қудайтаала топырақтан адам халқ етипдур.

Әзираһил адам қәлибине кирди. Йетмиш мың дәрәя көрди, йетмиш мың шәхәр көрди. Дәрәялар мәүиж урур, илгәри өтип йүрәр болды. Нәгах ышқ оты шуғла урып, Әзәзүлни күйдирәр болды. Әзәзүл қашып шықты.

Сонда ол: «Адамның иши кең әркән» деп, хәсад бирлән яман көрип, үстигә түпирди, ол киндикниң үстигә түшти.

Җақтааладан Жәбираһылға пәрман болды:

– Алып ташлағыл, – деп.

Жәбираһыл алып ташлады. Киндиктиң ойығы андын болды.

Җақтааладан пәрман болды.

Жәбираһыл, Микаһыл, Исраһыл, Әзираһылға йетмиш периштелер бирлә адам жанын, нурын бир табаққа салып келтирди. Йетти қат йер, етти қат асманның периштелери тамашаға келдилер.

Җақтааладан пәрман болды:

– Әй, жан, бу қәлибиңе киргил!

Жан айтты:

– Әй, Бар Худая! Мен нураный (нурдан жаратылған) болсам, бул қәлип зулманий (қараңғы) болса, мен аңға кирсәм, йүз бәла үә меһнат көрәрмән, – деди.

Анда Җақтаала айтты:

– Әй, жан, киргил! Киргеннен соң қәлибиңни хуб яхшы көрәрсән. Шықмағыңны хош көрмәй, шықарда зорлық үә икрахлық (қыйыншылық) бирлә шықарсан.

Хәнуз жан адамның ағзыдан дымағыға кирди. Адам көзин ашып, бәдәнигә қарады: «Недин болған әркәнмән?» деп көрсә, хәммә бәдәни ылай турур.

Худайтаала адамға өз бәдәнин аның ушун көргизди, таинки, лайдан болғанын көрип, тәкәббур етмәсин ушун.

Андын соң жан адамның башыға йайылды, бойныға кирмәй турур болды. Периштелер жан-ды бәдәнгә қыстадылар.

Анда Әзәзүл:

– Жанның наласына бақмас ердим. Җақтаала мени аның пәрманында қылса, мен аның пәрманын қылмас ердим, әгәр аны мениң пәрманымда қылса, аны мен хәлак қылар едим, – деди.

Бир периште адамның дымағыға кирип қарыш қылды. Адам акс урып, «Әлхамдулилла», – деди.

Жәбрайылға пәрман болды:

– Ол акс сууыны алып сақлағыл. Андын Ийса атлы пайғамбар халқ қылуармен!

Андын соң жан адамның көкірегіне келди. Адам қыям турмаққа ашықты. Қыям турмаққа имканы, құдирәти йетмәди. Адам асығыұшыдур. Андын соң жан ишкә ўә қарныға йайылды. Таам, иштаха қылды. Мундын соң жан тамам бәдәниға йайылды. Бәдәни гөшт, ўә қан, ўә та-мыр, ўә сиңирге айналдылар. Ўә қәлипдин адам сүүрәти, адам пайда болды. Бундан соң Алла-таала Хәзирет адамға тырнақдан бәдәнгә тери қылды. Күн-күндин хусни зияда болды, гөяки ақ гүмишдек болды. Периштелер тамашаға келип көрдиляр.

Андын соң Хақтааладан нидә келди:

– Я, адам, сенгә рәхмәт қылдым, – деди.

Адам акса урғанда: «Әлхәмдуллах» деп еди, анда периштелер: «Йарахманалла» деди. Бәс, «Йарахманмалла» парыз болды. Хәр ким акса урып, «Әлхәмдуллах» десәләр. Андын соң Хақтаала Жәбирайылға пәрман қылды, беҳишдән хиллә келтирип, адамға кийдирдиләр. Башыға таж қойдылар. Алтын тахт үстиндә олтырғызып, Хақтаала жумлә периштелерге пәрман қылды:

– Адамға сәжда қылыңлар! – деп.

Ол сәжда тәхият сәждасы еди. Худа хәмири ушын ибадат деп, хәммә мәләйикләр сәждаға баш қойдылар. Әзәзүл адамны хұрмәтләп сәждаға баш қоймады, такаббур йүзидән айтты:

– Мен аташ, нураный (оттан, нурдан жаратылған) болсам, ол хәки зулманий (қара топырақтан) болса, аңа сәжда қылып, иътиқад қылмаң, – деди.

Әмма, таўқы-лаънат хаўада муаллақ болып турып еди, Әзәзүлнің бойныға түшти. Дәрхәл сүүрәти бәдәл болды. Периштелер аны көрип, шүкиранасыға йәне бир сәжда қылдылар. Хала, әўуалғы сәжда парыз болды, соңғы сәжда ўәжып болды.

Иблис айтты:

– Әй, Бар худая! Мени сен шайтан қылдың, адамны бир баҳана қылдың.

Андын соң Хақтаала Әзәзүлгә өз хатын өзине көргизди. Йазып турур: «Хәр бәндә өзиниң хожасының әмирин тутмаса, сазаўары ләънәт болсын!» деп. Иблис бул хатты көрип, йығлап айт-ты:

– Әй, Бар Худая! Адам ушын мени дәрғахыңдан куўаладың. Маңа мұхләт бергил. Ўә тирик әйләб олтурмәгил. Та нафх суур урып хәммә жанлар қырылып, нешшә йыллар өтгәндин соң йәне қайтадан нафх сааний суурға урылып, хәммә жанлар тирилғунча мени тирик қойғыл, – деп тиләк тиләди.

Анда Аллатаала жаўаб берди:

– Нафх әўуәлгә шекем тирик қойдым! – деп.

Андын соң Иблис айтты:

– Эй, Бар Худая! Йәне хам бир хажатым бар, бергил! Мени адам көзинен пинхән қыл. Адамның гөшти бирлә посты арасында жай бергил. Оллахы, адамны йолдан аздурурман. Улуғлығым хақы хұрмәти бирлә, адамны әўуәлгидән аздурурман. Мәгар яхшы салих бәндәләриң қутылуар, деп қасамяд етти.

Анда Аллатаала жаўаб берди:

– Бердим! – деп.

Шайтанның мурады хасыл болды. Буннан соң Аллатаала айтты:

– Дозақты толтуруармен сениң әўладың бирлән ўә сениң ўасўасың бирлән, сенга табелардан, – деб қасамяд етти.

Андын соң шайтан адамның арқасыға түшти.

Андын соң Хақтаала периштелерге пәрман қылды:

– Адамны тахт бирлә көтәриб, асманны гездирең! – деп.

Периштелер адамны тахты бирлә көтерип, йүз йыл асманды гездирди, асмандағы барлық әжайып-ғарайып нәрсәләрни көргизди. Андын соң оны беҳишке киргизди. Түрли-түрли неғматлар йеб, тилләлар кийиб, беҳишләрни сәйран етти. Адамға хәммә нәрсени берди. Лекин адамның бир әрам-қарары болмады, зияда дилтәң болды. Аның ушунким, өз жынысы йоқ еди. Хүрләр хәм жуфтлық қылмады. Олар адамға:

– Ҳақтааладан әмир йоқ жуфтлыққа, – дедиләр. – Үә йәне хәммә келинләрмиз, – дедиләр.

Адамға жуфт керәк болды. Адам қыял бирлә йатур эрди, не уйғақ ерди, не уйқыда ерди, Жәбирайыл әлайхиссалам келиб, адамның шәп қабырғасындан бир қабырға алды. Адамға хеш зәхмәт йетмәди. Әгәр зәхмәт йетсә, хатунлар мундағ шийрин болмас еди. Ҳақтаала ол қабырғадан Ҳаўаны халқ йетти. Ҳақтаала өз ғәзийнесиндеги барлық нәрсени Ҳаўаға берди, беҳиш тилләларын кийдирди үә башыға таж қойды.

Адам көзин ашып, бас ушында отырған Ҳаўаны көрди. Адам айтты:

– Әй, Бар Худая! Бу ким турур?

Нидә келди:

– Сениң жуфтың.

Адам бийқарар болып, қол узатур болды.

Нидә келди:

– Әй, адам, никах қылмағунша қол тийгизбегил!

Андын соң хұрлер келип, пәрдә бағлап, табақ-табақ жәўахырлар нисар қылдылар. Йетти қат асманның периштелери туўбы дарақты түбиндә жәм болдылар. Ҳақтаала өзи-өзине сәна айтып, никах етип, хутба оқыды.

Андын соң Адам әлайхиссалам Ҳаўаға қол узатар болды. Ҳаўа өзін шекти.

Ҳақтааладан нидә келди:

– Әй, адам! Ҳаўаның никах ҳақын хәм қалың малын бергил. Таки саңа ҳалал болсын.

Адам айтты:

– Әй, Кудая! Хәмме нәрсе сеники турур. Мен не берейин? – деди.

Ҳақтаала айтты:

– Мениң ҳәбибимға он мәртебе салаўат йибәргил, – деди.

Адам айтты:

– Ҳәбибиң ким турур?

Ҳақтаала айтты:

– Ҳәбибим – Мухаммед Мустафа турур. Ол сениң фәрзендиң турур. Он сегиз мың әләмни аның туфайлидән халқ етибмен, – деди.

Адам айтты:

– Аны маңа көргизгил.

Ҳақтаала айтты:

– Бас бармағыңның тырнағына бақғыл!

Адам нәзәр қылды. Әўүәлдин ақырғача болатурған фәрзәндлерин көрди. Ортада Мухаммед Мустафаны көрди. Аңа салаўат айтты.

Андын соң Ҳақтаала айтты:

– Я, адам, Мухамад Расуллахның ҳаққы-хұрмәти ушын Ҳаўаны саңа ҳалал қылдым. Беҳишдә сәйран қылғыл! Ҳәр түрли нәғмәтлар үә мийўаларны Ҳаўа бирлә еккиләриңиз йеңизләр! Лекин буўдай дарағын йемәгил! Әгәр йесәңиз, залымлардан боларсызлар. Шайтаннан хабардар болғыл, йолдан шықармасын. Я, адам, беҳишдә төрт нәрсә болмас: ашлық, шөллик, йалаңғашлық, әфтаб болмас.

Адам әлайхиссалам беҳиш қапыларын көрди. Беҳиш қапылары мәхкәм еди. Адам пикир етти: «Мен бейиште, шайтан дүняда қалды. Ол бу йерге нешук кирәр» деп фарағат болды.

Әмма, шайтан Ҳақтааланың атларыдан үш ат биләр ерди. Исми-Ағзам дерләр. Ол атларны оқып, беҳиш қапысыға келди. Адамның исян-зибаны йақын келди. Адамның тырнақ териси териге тәбдил болып, юмшақ бәдән болып қалды. Ҳала, адамларның тырнақлары шу тырнақ бәдәндин қалып турур, таинки, адамлар әўүәлги ҳалларын ядына тутсын деп.

Әлқысса, шайтан беҳиш қапысыға келип турды. Ол заманларда таўыс бирлән йылан беҳиш қапысын сақлар еди. Таўыс беҳиш гүңгирасы үстиндә отырур эрди. Бир ўақытта биреў Ҳақтааланың Ағзам исмин оқып оның қасына келди. Таўыс оған:

– Бәс, бу йердә не ишләрсен? – деди.

Ол айтты:

– Периштемен, беҳишкә кирмәк ушун келдим.

Тауыс айтты:

– Беҳиште адам бар. Мен адам үстигә киргизмәсмән. Сен шайтансаң, – деди.

Шайтан айтты:

– Мен саңа үш дууа үйретейин, хала, бири – қарры болмассен. Бири – тоңмассен, бири – беҳишдән шықмассен, әгәр ол дууаларны оқысаң.

Тауыс йыланға мәшүәрәт қылды. Йылан айтты:

– Бизлерге әмир йоқ турур, киши киргизмәймиз. Сен шайтан турурсен.

Шайтан айтты:

– Ағзыңны ашғыл, мен кирейин, – деди.

Йылан ағзын ашты, шайтан кирип, айтты:

– Мени буўдай яғашының алдына алып барғыл, – деди.

Йылан андағ қылды. Шайтан ол йердә ялғандын нала тартып, йығлады. Аны ешитиб, хүрләр тамашаға келдиләр. Хауа ешитиб, ортаға түшти ўә айтты:

– Әй, йылан, нешүк йығларсан?

Шайтан айтты:

– Сизләр ушын йығларман. Хәр ким буўдай мийўасын йемәсә, беҳишдән шықар.

Хауа айтты:

– Ялған айтурсен.

Шайтан ялған ант ишти ўә айтты:

– Хәр ким ялған ант ишсә, шайтан бирлә дозақта бир йердә болур, – деди.

Шайтанның сөзин йылан айтты деп фәхим еттиләр. Андын соң Хауа қырық қадем йүриб, бир дана буғдай алды. Буғдайның данасының орнынан үш қатра қан тамды. Хауа буғдайны алып, башына қойды. Бир кәса тилип алып жеди. Қалғанын зәхийра қылды. Шу қан ушун хатунлар бала туўса, қырық күн қан көрәр. Аны нифас дерләр. Ўә йәнә бир айда үш күн қан көрәр. Аны ҳайз дерләр. Ўә йәнә хала тәхәрәт қылузда төрт ағзаны йуўмақ парыз турур. Бу маъсулият нәрсәләрнің күллисиниң хәм сәбәбләри буғдай йемәкдин болды. Адам буғдай йеб, қуўаты бирлә жимә қылды. Бул да парыз болды хәм тәхәрәтте ағзаны йуўмақ парыз турур. Себеби не турур, өзге ағзаны йуўмақ парыз емәсләр, ол болдыким, йүзи бирлән буғдайға бақты, аяқы бирлән йүрди, қолы бирлән алды, башы бирлән көтәрди. Бу ағзалар гүна қылды. Аның ушын йуўмақ парыз турур, та гүнахдан пәк болсын деп йуўарлар.

Хауа Адамға келди ўә айтты:

– Я, Адам, буғдай йегил, мен йедим.

Адам айтты:

– Йемәсмен, аның учунким, Хақтаала пәрман қылды, буғдай йемә деп.

Ол ўақыт буғдай адамның көзине жилўа берди. Адам айтты мингән тахтына:

– Мени алып қашғыл, – деди.

Тахт адамны он мың йыллық йергә алып барды. Буғдай йәнә хәзир болды. Жилўа қылды. Буғдайның дарахты күмүшдән, япырақлары зәбәржәттан эрди. Буғдай бир халаўат мийўа ерди, замча миқдарынша, хала буғдайның қысық йери Адам ўә Хауаның алған жайы турур.

АДАМ АТА ХӘМ ХАУА ЕНЕ

(P-1242, №183023)

Ең әййемги заманларда дүньяда тиришилиқ жоқ екен. Усылай жер неше-неше жыллар тиришилиқсиз жасапты. Ақыры Жаратқан Тәңири буннан қызық болмайды екен деп, дәслеп Адам атаны жаратыпты. Адам ата дүньяға келип, хеш нәрсеге қызықпапты. Бул да болмайды екен деп, қасына Хауа енени жаратыпты. Екеуи буннан кейин бир-бирине ес болып, тиришилиқ ете баслапты. Күнлердің бир күни ҳаял жүкли болып бир ул, бир қыз туўыпты. Хауа ене еки емшегин алжастырмай емизеди екен. Оларды қосайын десе, өзлеринен басқа адам жоқ. Ақырында оң жақтағы емшегин емген улға шеп емшегин емген қызын қосып, «барың, тиришилиқ етиң» деп жибере берипти. Соннан жер бетинде тиришилиқ басланыпты.

АДАМ АТА ХӘМ ХАҒА ЕНЕ ТУҒРАЛЫ

(P-539, № 176382)

Бул әпсана бойынша, дәслеп қудай Адам атаны жаратып, соңынан ол уйқылағанда оның бір қабырғасынан Хаға енени жаратады. Сөйтип оларға мәңги өлмейтуғын өмир берип, бейиштің бағына жибереди. Оларға қудай бейиштің барлық жемислеринен жеп ләззетленип жасауға рухсат етеди де, бірақ бейиштің ортасында өсип турған бір дарақтың мийәесин алып жеуді қадаған етеди. Бір күни шайтан жыланның кебин кийип, Хаға ене бөлек жүргенде қасына келип, қудайдың жеме деген мийәесин жеуге үгитлейди. Шайтанның азғырыуына ерип Хаға ене сол мийәеден жейди хәм Адам атаға да жегизеди. Ол дарақ «жақсылық пенен жаманлықты билиу дарағы» екен дейди. Мийәени жегеннен кейин олардың көзлери ашылып, дәслеп өзлеринің жалаңаш жүргенлигин биледи. Буны билип қойған қудай Адам ата менен Хаға енеге қәхәри келип, булардың бул гүнасы ушын мәңгилик өлмейтуғын өмирден айырады хәм оларды бейиштен шығарып, жерге қуып жибереди. Олар сол гүнасын жууы ушын өлгенше мийнет ислеп, азап-ақыретли өмир кеширсин дейди. Адам ата хәм Хаға енениң усы гүнасы олардан өнип өскен үрим-путақларына өтип, жердің жүзиндеги адамзаттың хәммеси солардың ислеген гүнасынан пәклениуи ушын, өз өмиринің ақырына шекем қудайдың жолына мийнет етип, оннан өмиринше жалынып кеширим сораулары керек дейди.

ЖЕРДИҢ ДӨРЕЛИҰИ

(P-1302, № 183830)

Әййем заманларда жер болмаған, оның орнын қуры суу ийелеп турған. Суймырық деген қуc суудың астынан уйықты тумсығына салып алып шығып өзине уя ислей баслайды. Сол уйық-уяға шаң-тозаң, шөп-шалаңлар жыйналып үлкен жерди пайда етеди. Соннан жер пайда болған екен.

КИЙЕЛИ ҚАРАТАС

(P-539, № 176382)

Адам ата менен Хаға енени бейиштен жерге таслағанда екеуи еки жерге түскен екен. Адам ата бир тауға, ал Хаға ене бир теңиздің бойындағы атауға түскен екен. Соннан олар бир-бирин излеп таба алмай, еки жүз жыл айралық хәм жеккелик азабын басынан кеширген екен. Шеккен азабын көрип отырған Қудайтаала аяп, бир-бирин қайтадан табыстырған екен. Адам ата мың да бир тәубе етип, Аллаға сыйынып, ибадатхана сорапты. Адам атаның тилеги қабыл болыпты. Периштелер ақша булттан ақ шатыр ислеп, оны Адам ата бейишке күнде баратуғын уақтында ибадатханасының қасына тигип береді. Соннан кейин Адам ата хәр күни қудайға сыйынып, хәр күни периштелерге қусап усы ибадатхананы жети рет айланатуғын болған. Адам ата өлген күни сол ибадатхана, яғный периштелер тигип берген ақша бултлы шатырлар аспанға қайта көтерілип кеткен екен. Ал оның орнына Адам атаның баласы тастан хәм ылайдан тап сол ақ бултлы шатырға қусатып ибадатхана салыпты. Бірақ топан суу тасқыны оны қыйратып кеткен екен. Хәзирги Мәкке қаласы сол орынға салынған деседи. Ибрайым пайғамбар өзинің баласы Исмайыл менен бирге сол жерге ибадатхана тиклепти. Сонда Жәбирайыл периште оған бир тас әкелип берипти. Бул тас Адам ата жерге тасланғанда оның менен бирге тасланған екен. Ол тас Адам ата менен бирге жерге түскени менен топан суудың уйымасына түсип сүңгип кеткен, соннан Жәбирайыл периште алып шыққан дейди. Ал енди биреулер Алла Адам атаны жерге таслағанда онша жақсы көрмейтуғын, гүнаны көп ислеген периштеси менен бирге таслаған, сонда ол тасқа айланған екен дейди. Хәзир буны Меккеде кийели қара тас дейди. Аллатала бул тасты жерге таслағанда аппақ болған, бірақ қуданың гүнакар бенделери оны ернин тийгизип сүйе бергеннен кейин тас қарайып кеткен екен дейди. Усы Меккеге зыярат исленген күнлери урыс-қағыс деген болмаған. Усы зыярат уақытлары жауласып жүргенлер қуралларын таслаған, урылар да өз талаптарын тоқтатқан.

ТОПАН СУҰЫ (Р-1242, №183023)

Өткен заманлардың бирінде жер жүзин суу басып топан тасыуы болатуғын билип Жәбирайыл Нуу пайғамбарға хабарласыпты. Бул сумлы хабарды еситкен Нуу пайғамбар бир ушан кеме соқтырып, адамлар, хайуанлар, қуслар, жанлы-жәнликлер менен барлық жаратылыстың жуптыларын жыйнап, кеме толғанша тийепти.

Нешше күнлер сууда жүзип жүргенинде тышқан Нуу пайғамбардың кемесин тесип, кеме сууға ғарқ болатуғын болыпты. Усы ўақытта кемедеги жылан тесикке тығын болып, кемени сууға батыудан аман сақлап қалыпты. Жыланның усы қылған жақсылығына Нуу пайғамбар сыйлық бермекши болып, жыланды шақырып алыпты.

– Сен бизлерди суу апатшылығынан аман алып қалдың, сениң не тилегиң бар, сора, беремен, – депти.

– Мен бир тилегим бар, ол да болса, маған мазалы қан берип бир тойғызсаң болғаны, – депти.

Сол ўақытта Нуу пайғамбар қанның ашшысы менен душшысын хәм мазасын билип келиў ушын сонаны жумсапты. Сона жанлы мақлуқлардың қанын сорып, бәрін тексерип шығыпты да, ишиндеги қанның мазалысы адамның қаны екенін билипти. Бул хабарды Нуу пайғамбарға айтыў ушын адамның қаны мазалы деп киятырған сонаның алдынан қарлығаш шығып, оның тилин сууырып алыпты, соннан баслап сонаның тили байланып, ызылдайтуғын болып қалыпты.

Сона Нуу пайғамбарға келип ызылдай берипти. Нуу пайғамбар оның не деп турғанына түсинбей, қарлығаштан сорапты. Сонда қарлығаш:

– Ең мазалы қан – қурбақаның қаны деп тур, – депти.

Соннан берли жылан қурбақаның қанын сорыйтуғын болыпты. Ал қарлығаш адамларға жақсылық ислеп, жыланнан аман сақлап қалғаны ушын Нуу пайғамбар қарлығашқа:

– Мен саған адамзаттың төбесинен орын беремен, – депти.

Мине, соннан берли қарлығаш өз уясын адамзаттың жайының үстине салады. Қарлығаш әйемнен адамзаттың досты болған, сонлықтан оған адамлар жаманлық қылмауы керек.

Суу қайтып, кеме бийикте қалады. Хайуанатлар тарқап, тек адамзат қалады. Қараса бир ойдан, кумның арасынан түтин шығып атырғанын көреді. Жердің бетин суу алса да, бул қалған не зат екен деп барса, бир кемпир отыр екен. Кемпир айтады:

– Усы жерде бир ешким бар, соны бағып, оның жүнинен шарық ийиремен. Сөйтип оны қарызыма беремен деп отырман. Хәзирети Бахаўатдин жолына жети теңге садақа беремен, – дейди.

Кемпирге:

– Сен қалай қалдың жер бетин топан суу басқанда? – дейди.

Сонда кемпир:

– Ешкимнің аяғы ызғар болып келеди, неге десем, жер бетин топан суу алған екен ғой, – дейди.

Сонда адамзаттан кемпир, хайуанлардан ешки артық қалған екен дейди. Кемпир менен ешкинің ақырзаман, қыямет-қайымнан аман қалыуы – ол да бир қудайдың қудирети екен дейди.

ТЕМИРҚАЗЫҚ ЖУЛДЫЗЫ (Р-1242, №183023)

Аспандағы жайнаған жұлдызлар ишинде басқалардан гөре айрықша жарқырап туратуғын жұлдызлардың биреўинің Темирқазық жұлдызы деп айтылыуында бир сыр бар екенін ата-баларымыз былай тәрийплейди.

Темирқазық жұлдызы қаққан жұлдыздай бир орында турады. Басқа жұлдызлар қозғалса да, ол қозғалмайды. Усы Темирқазық жұлдызының қасында еки жұлдыз орналасқан. Оның биреўи Ақбоз ат, ал екіншиси Көкбоз ат жұлдызы деп аталады. Усы еки жұлдыз мұдамы Темирқазық

жұлдызын айланып жүреді де қояды. Ал енді усы Ақбоз ат жұлдызы менен Көкбоз ат жұлдызына жақын жерде жети жұлдыздың қақшыйып қарап тұрғанын көресіз. Усы жети жұлдыз жети қарақшы жұлдызы деп аталады.

Бир күні жети қарақшының Темірқазық жұлдызына байланған Ақбоз ат пенен Көкбоз ат жұлдызларын урлап кетиуге келген хабарын периштелер Ақбоз ат пенен Көкбоз атқа хабарлапты. Сол уақытта Аллатаала барлық периштелерін жыйнап:

– Сенлер хәзирден баслап Темірқазық жұлдызындағы байлаулы тұрған Ақбоз ат пенен Көкбоз атты урлауға келген жети қарақшыны тұрған жерінде қатырып таслаңдар. Себеби қарақшылар Ақ боз ат пенен Көк боз атты урлап кетсе, ертеңгі күні дүньяға келген пайғамбар пияда қалады, барың, сол еки атты қорғап қалыңдар! – деп жумсап жиберипти.

Периштелер Аллатааланың хәмирин бәржай етип, атларды сақтап қалыпты. Пайғамбарымыз минген тулпардың анасы Ақбоз ат, атасы Көкбоз ат екен деседі.

ШОЛПАН МЕНЕН ҮРКЕРДИҢ ТАРТЫСЫ

(P-1242, №183023)

Аспан әлеміндегі еки мың жұлдызлардың ишіндегі Шолпан жұлдызы менен Үркер жұлдызының арасындағы тартыс, сулыұлыққа таласыу елеге шекем питиспей киятырғанын хәр ким де билетуғын шығар. Шолпан жұлдызы бир ханның маңлайына питкен, сулыұлықтан хешкимди алдына салмайтуғын қызы екен. Шолпан бойжетип камалына келгенде яр таңлап, өзи сулыұ, өзи ақыллы, батырлықтан алдына жан салмайтуғын жигитти аңсап, өз үйінде отырып қалыпты. Бұған өмирлик жолдас болғандай адам табылмапты. Ең ақырында Шолпан «бүйтип жүргенше мен бул жерде жүрмей-ақ қояйын, зериккенде сырласып, шеримди тарқатаман, аспандағы Үркер жұлдыздың қасында болғаным жақсы болар» деп Аллатааладан тилек тилеп, Үркерге жиберіуді өтинипти дейді. Аллатаала бир периштесин жиберип, Шолпанды Үркердің қасына алып барыуды бұйырыпты.

Шолпан барып Үркердің қасында қырық қызы хәм сиңлиси менен ойын-сауық қурып отырғанын көріпти. Шолпан Үркер менен сиңлисиниң хәм қасындағы қырық қызының өзинен де сулыұ екенлигин көріп, бул жерде олар менен тура алмасын билипти де, алып барған периштеге:

– Хұрметли периштем, мен алып келгениң ушын тәңир жарылқасын, Аллатаалаға да алғысым көп. Бирақ мен бул сулыұлардың қасында көзге түспей қалатуғын түрим бар, сол ушын мени басқа бир жұлдызларға, қала берсе, күн шығар тәрептегі жұлдызлардың биреуін апарағой, – деп жалыныпты.

Периште сол жерде Аллатааладан пәрман алып, Шолпанды күн шығардағы жұлдызға алып ушыпты.

Хәзирги Шолпан жұлдызы аталған жұлдыз сол Шолпанның барған жұлдызы екен. Шолпан жұлдызы таң саз бергенде көринип, айдай жарқырап турады екен. Адамлар оның сәуле шашқан шуғласына хәуес етип, қызларының атын Шолпан қойыуға әдетленипти. Шығыс тәрептен көринетуғын сол жалғыз жарық жұлдыз ханның сулыұ жалғыз қызы жасап тұрған Шолпанның аты менен аталып кетиптимиш деседі.

ҮРКЕРДИҢ СИҢЛИСИ

(P-1242, №183023)

Ал енді Аспандағы бир топ шоқ жұлдыздың Үркер болып атыуында да бир сыр бар екенлигин хәрким биле бермейди. Үркер деген қыз өзиниң қырық қызы менен жүргенинде дини де басқа, тили де басқа елдің сан мың ләшкерине тап болып, булар қырық қызды қолға түсириу нийетінде болады. Үркер баслаған қырық қыз қарсылық көрсетиу мүмкиншилиги болмаған соң, Аллатааладан жәрдем сорап жалбарынады. Аллатаала өзиниң периштелерин жиберип, жау бара алмайтуғын аспан әлемине алып шығыуын бұйырыпты. Периштелер Үркерди қырық қызы ме-

нен аспанға алып шығыпты. Аспандағы шоқ жұлдыз душпаннан үркен қызлар болғаны ушын хәм Үркер қыздың аты менен Үркер жұлдызы болып кеткенине неше заманлар болғанлығын қудай билсин.

Үркер қасындағы қырық қызы менен аспанға ушып кеткенде жалғыз сиңлиси зар қағып душпан қолында қалып қойыпты. Үркер барған жерінде есап қылса, сиңлисинаң жоқ екен-лигин билип, Аллатаалаға жылап, сиңлисин әкелип бериўди сораныпты. Үркердің бул тилеги Аллатаалаға жетип, периштелериниң биреўин Үркердің жаў қолындағы қалған сиңлисин апасына апарып қосыўға буйрық берипти. Периште Үлкердің сиңлисин апасына алып шығып апасына жақынлаған жерде аспанда аты шыққан жети қарақшы периштениң алдынан шығып:

– Әй, Аллатааланың сүйген периштеси, бизлер жүрген жети мүсәпирмиз, бизлердің тамағымызды писирип, кийимимизди жуўып беретугын ҳеш кимимиз жоқ, сол ушын қасындағы сиңлиңизди бизлердің биреўимизге некелеп кетпейсиз бе? – деп жалыныпты.

Периште булардың бул жағдайына рехими келип, Үркердің сиңлисинаң келисими менен жети қарақшының биреўине ҳақ некесин қыйып берген екен дейди. Солай етип жети қарақшының қасындағы жұлдыз Үркердің сиңлиси екен деседи халық.

ШАЙТАН

(P-1302, № 183830)

Дәслеп шайтан адамзат пенен тең өмир сүриптимиз. Күнде араласады екен дейди. Адам ата азанда аңға кетсе, балалары шайтанның балалары менен ойнайды. Бурын тып-тыныш жүрген олар енди бир-бири менен урысып, төбелесетуғын болыпты. Күнде усылай қайталана бергеннен кейин Адам ата ашыўланып, Хаўа енеге кейипти. Адам ата кетиўден шайтан балалардың анасы және оларды булардың қосына алып келип кетеди екен.

Бир күни Адам ата олардың жат қылық үйреткенлигин көрип, балта менен шаўып-шаўып, бәрін өлтирип, көмип кетеди. Кеште келсе, және олар ойнап жүрген. Ертеңине тағы да шаўып, туўрамлап кетипти. Кешқурын келсе, тағы да тирилип кеткенлигин көрипти.

Азанда тура сала оларды бирме-бир шаўып, қазандағы гөшке қосып қуўыртып, балалары менен барлығы тойып жеп алыпты. «Уўх, қутылдық-ғой» деп ойлапты Адам ата. Сол ўақытта шайтанлардың анасы келип қарқылдап күлипти де:

– Бәри бир, бизден қутыла алмайсыз. Биз бурын адамның сыртында жүрсек, енди ишине кирип алдық. Енди өмир бойы бирге жасаймыз. Ыа-ха-ха! – деп шақалақ атып күлипти.

Әне, соннан буяғына шайтан питкен адамның ишине кирип алғанмыш.

ЕШЕКҚЫРЫЛҒАН

(P-84, № 37513)

Шолпан ең жарық жұлдыз. Оның туўылыўы менен таңның атыўын белгилейди. Бир топар саўдегерлер таң алдында жолға шығады екен. Қыстың қәхәрли бир күни гезекши болып отырған адам шығыста туўған бир жұлдызды Шолпанға жорып, адамларды оятып, жолға түсип кетипти. Сөйтип баратса, жуўғарада ататуғын таң жоқ, адамлар адасып, ешеклер қырылып қалған. Соннан сол жұлдыздың атын «Ешекқырылған» дейди екен. «Шолпан туўса, суў суўыйды, тәрези туўса, таң суўыйды» деген де гәп бар. Адам өлсе, басын Темирқазыққа қаратып қояды.

АЙДЫҢ БЕТИ НЕГЕ ТЫРТЫҚ

(P-539, № 176382)

«Айдың бети неге тыртық» деген әпсанада айтылыўынша, Қуяш бир байдың қызы болған, ал оның ери Ай басқа бир байдың баласы болған екен. Олар екеўи бир-бири менен урысып қалып, Қуяш айдың бетин тырнап, бетине тыртық салғаннан кейин екеўи адамларға көриниўге уялады екен. Бирақ адамлар жердің бетин жақтыртыў ушын олардың көринип туруўын өтиниш етипти. Соннан берли олар бири-бирин көрмей, ушыраспай, адамларға көринип жүредимиш.

АЙ МЕНЕН КҮН (P-539, № 176382)

Күн менен Ай бир адамнын еки қызы (егиз қыз) болған екен. Күнге шайтан келип, Айды жаманлайды.

– Сеннен Ай сулыұырақ, сен оннан сулыұ емессең, – дейди.

Айды қызғанған Күн Айға барып, оның бетин өзиниң ыссылығы менен күйдирипти. Айдың бетиндеги дақ соннан қалған екен. Соннан бери еки туұысқан бир-бирине жақынламайды екен деп айтысады.

ТАСҚЫРМАН (P-1207, № 182886)

Бир жети журтқа даңқы кеткен бай болған екен. Ол гүзде егин-тегинлерин жыйнатып, бир неше қырман гүдилеп болғаннан кейин сықмарлығы тутып, дийханларға дурысly қақыларын бермепти. Сонда қолына хаса услаған, ийман жүзли, ақ сақаллы ғарры келип байға:

– Егер сен усы дийханларың болмағанда усыншама қырман шашлармедің? Егинлерің атызда қалып, ийт-қусқа жем болмай ма? Солардың арқасынан усындай байлыққа қолың жетип жүргенин умытпа! Қақыларын бер, мийнетлеринен рәхәт тапсын, – дегенде, бай:

– Сен ғарры, бул истиң басында жоқсаң, қасында жоқсаң, буған араласатуғын жағдайың жоқ. Олар қудай қарғаған адамлар. Мен болса, қудай сыйлаған адамман. Бергим келгенинше бердим, артық берсем, дәулетим таяды, сен өз бағдарың менен жүре бер, жолаұшымысаң, жолыңды тап, – депти.

Сонда ақ сақаллы ғарры қәхәрленип:

– Сен қудайды билетуғын ба едиң?! Онда оның күдиретин көр, мына жыйнаған қырманларыңның бәри тасқа айлансын! – деп, хасасын жерге урыпты. Қатара турған гүдилер сол заматта тасқа айланып қалыпты. Жолаұшы ғарры дәрхал көзден ғайып болыпты. Соннан бери бул жер «Тасқырман» аталып кеткен.

КҮН НЕГЕ ҚЫЗАРЫП ШЫҒЫП, ҚЫЗАРЫП БАТАДЫ? (P-1242, №183023)

Күн – лаұлап жанып турған от. Айтыұшылар оны дозақ оты дейди екен. Оған барған адамларды периштелер қоллап, аман алып қайтпаса, сол заматта жанып кетеди екен. Күн аспанды айланып жүреді екен де, оның жүрисинде де бир қызық жағдайлар бар қусайды. Күн шығарда өрт болып қызарып шағады екен. Оның былай болып шығыұында да үлкен сыр жасырынған. Дәслебинде Күн өз орнында қозғалмай турады екен. Сол ўақытта Аллатаала периштелерин шақырып алып:

– Сенлер қозғалмай қатып турған күнди аспанға алып шығыңлар! – деп буйрық берипти.

Периштелер:

– О, Күн! Тез арада аспанда көтерил! Соған Тәңиримизден буйрық бар, – депти.

Бирақ Күн периштелердің айтқанын тыңламай, қақшыйып тура берипти. Буннан кейин Аллатаала периштелерди жумсапты.

– Сенлердің жай айтқаныңа көнбесе, зорлық пенен шығарыұ жолын табасызлар, – деп, және күнге жумсапты.

Периштелер Күнге барып, аспанға шығыұға және буйрық берипти. Күн периштелердің айтқанына қулақ салмапты. Буннан кейин периштелер Күннің белине темир шынжыр, темир буғаұ салып аспанға тартып шығарыпты. Күн периштелердің қылған зорлығына шыдамай, өрт болып қызарып туұатуғынының себеби соннан екен. Қала берсе, қатынлардың туұарда, адамлардың ашыұланғанда бет-аұзының қызарып кетиұи, таұықлардың туұарда кекилиннің қызарыұы да сол қыйналыұында, ашыұланыұында емес пе?

Солай етип, Күннің қызарып, көл-дәрьяның бетине түсіп, дәрьяның шуғласы аспанға көтеріліп, аспандағы бултардың қызарыуы да усыннан екен.

КҮН НЕГЕ ҚЫЗАРЫП ШЫҒЫП, ҚЫЗАРЫП БАТАДЫ?

2-вариант

(Р-1242, № 183023)

Сол заманда дини де, тили де басқа бір тайпа ел болады екен. Ол Күнди өзлеринің қудайы деп есаплайды екен хәм хәр күни Күннің шығарында оған қарап табынады екен. Күн аспанға көтерілгенде жер бетине жарық түсіп, пүткил шөп-шар, хайуанатлар бір жасап қалады екен де, Күн батарда жерди қараңғы басып, қорқыныш пенен хұрлеп турады екен. Күннің бул хәрекетин жаңағы кәпир ели аңлыу менен болады екен. Буны сезген Күн шығарда қыйналып, ашыұланып, аспанға шықпайман деп қызарады да турады екен.

Усы ўақытта Күнди ашыу қысып, бар дауысы менен бақырады екен. Усы Күннің бақырған дауысын еситкен хайуанлар менен адамлардың жүрегі жарылып өледі екен. Ендигиден былай Күннің бақырған дауысын еситпеу ушын бир ғана себеп бар екен. Сол ўақытта Күннің шығар тәрепинде бир үлкен шәхәр болыпты. Ол қаланың атын «Жабылса» деп атайды екен. Сол Жабылса шәхәринің жетпис үш базары болады екен. Базар ығы-жық, шауқымлы, кернай-сырнай тартылған, барлық ойын-сауықтың нешше түрлери сол жерде ғана өтеді екен. Әне, Күннің шығардағы бақырған дауысы сол базар ишиндегі адамлар менен хайуанларға еситиледи екен.

Жабылса шәхәринің әтирапында «Қабалақ» деген бир ел жасайды екен. Ол елдің адамлары бүгинги адамдай емес, наятый үлкен болады екен. Қабалақ елинің бир адамы екінши бир жақта туратуғын елдің адамларын бир етигине салып алып, бурқып ағып турған дәрьядан ары бир өтип, бери бир өтип, ойнап жүреді екен. Бирақ сол Қабалақ елинің адамларын мусылман журтының адамлары деп есаплайды екен. Мухаммед алайхиссаламды пайғамбарымыз деп танийды екен. Олар таң намазын оқыу ушын азан шақырғанда Күн өз-өзинен қорқынышқа ушырап, қызарып-бөртип аспанға көтерілиу менен болады екен. Бул ўақытта Күн төртинши аспанда турады екен. Төртинши аспаннан келген Күннің жыллылығы жерге, суўға, таўларға түсіп, жер-жәхәнди ыссылық басады екен. Күннің тезлиги соншелли, адамның астындағы ат бир атлағанда Күн бир айшылық жолды жүрип өтеді екен.

Усы жүрис пенен Күн өзинің батар жерине барып қып-қызыл болып қызарып турады. Усы ўақытта да бағанағы кәпирдің адамлары далаға шығып, қудайымыз бенен аманласып қайтайық деп, қақшыйып қарау менен болады. Күн усы кәпир елинің қылығынан қорқып, қызарыуы менен қақшыйып турып қалады екен. Усы жағдайлардан хабары бар Аллатаала периштелерин жумсап:

– Күнге барың, кәпирлерден қорқып қақшыйып турған болмайды, өз орнына барсын, түннің қараңғысы да мусылманлар ушын жүдә зәриу, бар, усыны Күнге хабарлаң! – деп буйрық берипти.

Периштелер барып, Күнди батырып қайтып, Аллатаалаға хабарын жеткереді екен. Усы ўақытта да Күннің қызарып турған сәулеси көл, дәрьяға түсіп, оның шуғласы менен аспан тағы да қызарады екен де, Күннің қыйналып бақырған дауысы жер бетиндегилерге еситилмейді екен.

ПАЙҒАМБАР ҚЫЗЫ

(Р-1207, №182886)

Төребек ханым, Назлымхан сулыу, Пайғамбар қызы – Шамун-Нәбийдің қызлары болған. Төребекханым, Назлымхан сулыу бойжетип, турмысқа шығып кеткеннен кейин Шамун-Нәбийдің журтын жау шабады. Сонда Пайғамбар қызы Әмиўдәрьяның жағасында турған кемеге минип қашады. Кеме жүз деген жағына жүзген, бурыл деген жағына бурылған. Изинен қуып киятырған жаудың кемелери жақынласып қалғанда Пайғамбар қызы минген кеме жағадағы

бир таудың қапталында баратыр екен. Қыз кемени сол тауға қаратып бурып, оған жеткен жерде «Тау жарыл» дейди. Тау қаққа бөлиніп, Пайғамбар қызының кемесине жол береді. Кейін жаудың кемелері келемен дегенше тау қайта пителип қалады. Сол жер Пайғамбар қызының құрметіне Пайғамбар қызы аталған екен деседі.

ҚУС ЖОЛЫ

(Р-1207, № 182886)

Аққулар жүрген көлге бірден суық түсіп, олар жыллы жақтарға ушып кетіуге мәжбүр болады. Бірақ палапанлары олардың изине ере алмай қалып қояды. Сонда ана аққулар палапанлары адаспай изинен ушып барыуы үшін жол бойы пәрлерін таслап ушқан екен. Соннан құс жолы пайда болған.

СУҰПЕРИ

(Р-1299, №183812)

Бурын бирейдің қызы анасының айтқанын тыңламай, күн батқан соң кудыққа суға келген. Суға енді келип, шелегине арқанды байлап жиберген екен, бетіне бір нәрсе шарп етип тийипти. Қызға сол жерде суүпери салқынын салыпты. Қыз есінен талып калыпты. Қызды үйіне әкелгеннен кейін оянып, өзін-өзі жулып, делбе болып кетеді.

Қыздың ата-анасы моллаға оқытқан екен, моллалар оған суүпери салқынын салғанын айтады. Ақыры қыз келе болмай жинли болып кеткен.

Суүпери көбинесе суға шомылған адамларға зиянын тийгизеді. Ол адамларды билдирмей суға шомылуға шақырады екен. Көбине олар шаңқай түстің уақытында шақыратуғын қусайды. Суға түсіуден ол билдирмей аяғынан тартып суудың астына алып кетеді я болмаса сууда шомылып жүрген балаларды алып кетіуге қуштар екен.

ЗҮЛҚАНДЕР ПАТША

(Р-1207, № 182886)

Бурында жердің астын-үстин сораған Зұлқандер деген патша өткен. Ол бір күні жер астындағы сорағын аралап көрейін деп жер астына түседі. Жердің астындағы Зұлқандердің бийі оған бір кесе ун береді.

– Алдын нан етип же, кәраматын соң-соң көресен, – дейді.

Бірақ оның жердің үстінде шығуы қиын болады. Оған Сүймурық деген құсты береді.

– Мәгар алып шықса, усы құс сени жердің үстінде алып шығар – дейді.

Сексен қойды пүтинлей Сүймурықтың үстінде артады. Сүймурық Зұлқандерге шәрт айтады.

– Сен мениң үстимде отырып көзіңді ашыушы болма. Ашсаң, екеуіміз де набыт боламыз, – дейді. Кейін: – «Қан» деген уақта қойдың етінен кесіп алда аузыма таслай бер. – дейді.

Зұлқандер мақұл дейді. Сүймурық патшаны арқасына жайластырып жердің астынан үстінде көтеріле баслайды. Патша Сүймурықтың айтқанын іслеп, «қан» деген уақыттары бір кеспе гөшти аузына салып, көзін жумып отыра береді. Бір уақтары көзімді ашып көрейін, қай жерлерде баратыр екенбіз деп көзін ашса, дөгеретінің бәрі жанып тұрған жалын екен. Сүймурық:

– Көзіңді жап, болмаса күйіп баратырмыз, – деп бақырады.

Зұлқандер көзін қатты қылып жумып, қадимгі әдетінше, сораған уақта қойдың гөшін Сүймурықтың аузына салып отыра береді. Бір жерлерге келгенде шыдамы жетпей, тағы көзін ашады. Қараса, дөгеретінің бәрін су қаппап киятыр екен.

– Көзіңді жап, болмаса суға шүміп кетеміз, – дейді Сүймурық.

Дәрхәл көзін жумады. Зұлқандер Сүймурыққа қадимгідей ауқатын беріп отыра береді. Бір жерлерге келгенде сексен қойдың гөші де таусылады. Енді не қыламан деп отырғанда сүймурық «қан» дейді. Зұлқандер оң санынан бір солқым гөш кесіп, Сүймурықтың аузына са-

лады. Тағы бір жерлерге келгенде «қан» дейди Сүймурық. Патша сол санының гөшин кесип береди. Біраз ұақыттан соң:

– Ал, енди көзинди аш, – дейди.

Көзин ашса, патша өзинің дәрғасының алдында турған екен. Сүймурыққа:

– Енди сиз қайта бериң, – деп рухсат берди.

– Яқшы, саған үш пәрімди таслап кетейин, керек болып қалағойсам, биреуін түтетсең, мен алдыңда хәзир боламан. Маған соңғы берген гөшлерің ненің гөши еди? – деп сорайды.

Патша:

– Мениң санымның гөши еди, – дейди.

– Ұах, билмеген екенмен, гөшиңнің мазалы екенін билгенимде сени көрген бойы жеп қойған болар едим, – дейди Сүймурық.

Патша шорыларын шақыртып, баяғы бір кесе унды жабыұды буйырады. Ол ун суйықлау ийленип, тандырда турмай, түсіп қала береді. Қайта-қайта түсіп, қозға күйе берген соң қара көмеші шығып қалады. Бул нанды патшамыз жемейди деп, шорылар басқа уннан нан жауып апарып береді. Қара көмеш нанды сол ұақта келе кеткен падашының қолына услатады.

– Сениң теңің мынадай нан, усыны же, – дейди хаяллар күлисип.

Кәл падашы күлге былғанған шөректі жей баслаған екен, барлық шөpler тилге кирип, оның менен сөйлесе баслапты.

Патша хаяллардан нанды сорайды.

– Ырасынды айтың, болмаса дарға астыраман, – дейди.

Хаяллар ырасын айтады.

– Дурыслап жауа алмаған соң, әуелги көмеш нанды кәл падашыға бердик, – дейди.

– Яқшы онда, – деп, патша кәл падашыны шақыртады.

Падашы келгеннен кейін:

– Нанды жегеннен кейін не болды? – дейди патша.

– Шөптің тилин билетуғын болдым, тақсыр, – дейди падашы.

Оған Хәким Улықпан деген ат беріп, патша оны оң жағына отыратуғын үзир етип тайындайды. Соннан баслап Хәким Улықпан тәуіп атанған екен.

ТАСБАҚАҒА АЙЛАНҒАН САҰДАГЕР

(Р-1299, №183812)

Баяғы заманларда оғыры иши тар, қатты сықмар бір саудагер болған екен. Ол питип қалған бай болса да, дүнья үстине дүнья қосылуы ушын хеш нәрседен таймайды екен. Тәрезиден урып, кисі хақысын жеу оның тийкарғы кәрі екен.

Усы саудагерге иси түсетуғын адамлардың сабыры таусылып, олар бір күні қазының алдына саудагердің үстинен шағым етип барыпты. Қазы оларды тыңлап болып, шағымның дурыс-надурыслығын өзі тексеріп көріу ушын пақыр кийимін кийіп, саудагердің дүканына барыпты да, оннан азғантай дуз өлшеп бериұди сорапты.

Саудагер қарыйдардың кийимине қарап, пуллы емеслигин билип, мурнын жыйырып, тәрезиге дуз салыптып, оны өлшеп берипти.

Қазы екінші бір дүканға келип, жаңағы дузды өлшеп көрген екен, саудагер өзі бары-жоғы жүз мысқал дуздан жигирма мысқалын кем берген екен. Ол қатты ашыұланып саудагердің дүканына қайтып барып:

– Хәй, надан, басқа хасыл нәрселерден жеп қалғаныңда гүнаң буншелли ауыр болмас еди. Дуздан жырып қалуұдың гүнасының ауыр екенін билмейтуғынбедің, тәрези тасыңның астында қалғыр! – депти.

Сол сөзди айтыуы мәттал, қазының қарғысы қабыл болып, саудагер ийретилип-шыйратылып тасбақаға айланыпты.

Саудагердің тасбақаға айланғанынан хабар тапқан адамлар: «Ақыры, қудайдан тауыпты» деп қатты қууанысыпты.

Олардың қуғанғанын көре алмаған тасбақа сонда да қылған исине өкиниіудің орнына, «олардан өшимди алайын» деп, адамлардың мың да бир дәртине дауа мәргия деген шөпті аузына салып, жасырып жүреді екен.

СҮЛӘЙМАН ПАЙҒАМБАР

(Р-1207, №182886)

Әзелде Сүләйман пайғамбардан асқан бай, көзі ашық жан болмапты. Ол пүткіл жан ийесінің бәрінің тилин түсинеди екен. Қустың не сайрағанын, аңның не сес беріп атырғанын, шөптің неге сылдыр еткенін – бәрін-бәрін сезедимиш. Бірақ, бир перзентке зар екен.

Пайғамбар жән-жаққа қараса, түіе боталауда, бийе қулынлауда, қой қозылауда, қойшы, әйтеуір, жанзат питкеннің бәрі балалап атыр.

– Ғаў, сонда Аллатаала неге мени бир перзенттен қысты екен? – деген ой келди басына. Күни-түни усы қыял басынан кетпеди. Жупты-қалалынан сорады, ол хеш нәрсе айта алмады. Бас ўәзири менен кеңести, ол да жақ ашпады. Қазы-кәлан менен ойласты, ол да ийнин қысты. Нәтийже шықпаған соң, Аллатаалаға жалбарынып, хеш қашан тилек тилеўин тоқтатпады.

– Ғәй, Жаратқан ийем, жер бетиндеги қыбырлаған жанзаттың бәрине перзент бердің де, өз сүйген бендеңди, бул әлемге жиберген елшинди усы тәрептен жуда еттиң ғой, – деп хәр гез сорап тура берди. – Усыған бир жуўап болар ма? – деп қосып қойды.

Бир күни тағы налыш етті:

– Ғәй, пүткіл әлемнің ийеси, бизди бинә еткен Құдиретлим, күлли жан-жәниўарға төл бердің, бизге де бирдеңе берсең болмай ма? – деди.

Пайғамбардың тилеги қабыл болып, Алладан саза келди:

– Ғәй, сүйген қулым, тилегиң бәржай! Мен бирдеңе беремен. Бірақ бир шәртим бар. Сен жубайың, бас ўәзириң, өз журтыңның қазы-кәланы алдында сыр айтыўың керек. Соны ұмытпа! – дейди.

Алланың инаяты менен пайғамбардың қосағы көтерди, тоғыз ай, тоғыз күн, тоғыз саат өткеннен кейін жас босанды. Пайғамбардан барып журт сүйинши алды. Пайғамбар қуўанышы қойнына сыймай жетіп келсе, перзент дегені – ұсқыны не адамға, я басқа жанзатқа ұқсамайтуғын бирдеңе... Я қолы, я аяғы жоқ, басы мойнына жабысып питкен мақлуқ. Пайғамбардың үмити пуш болды, қапашылық қайта басты. Ұскини қуылды. Аллатаалаға тағы да муңын шақты.

– Я, жаратқан ийем, биз бир сүйген қулыңыз болсақ, сизден бир туяқ сорап едик, берген перзентің усы ма? Биз сизди панамыз деп, шын нийет пенен оны сораған едик. Қалың журттың алдында аса масқара болдық ғой. Бизди усылай күлкіге қалдырайын дедиңиз бе? Бар жақсылығыңыздың артынан жаманлығыңыз да бармеди?! Енди халыққа қайсы жүзимиз бенен қараймыз?! Изимизде қалатуғын туяғымыз усы ма? – дейди.

Алладан және аян болады:

– Ғәй, қулым, сен меннен бирдеңе сорадың. «Бирдеңе» бердим. О басында тилекти қәте тиледиң. «Нийетің жолдасың» дегенди билмедиң. Жас ўақтыңда перзент жөнин хеш ойламадың. Саған бир шәртим бар деген едим. Енди соны бежер. Аржағын онсын көре берерсең. Сен анаў бирде айтқанымдай, жубайыңды, бас ўәзириңди, қазы-кәланыңды бир жерге жыйып, әўели өзиң бас болып ишки сырыңды жайып сал. Сен сөйлеп болғаннан кейін жубайың айтсын. Оннан соң бас ўәзириң ишиндеги сырын төксін. Усыған қазы-кәлан гүўа болсын. Қалғаны маған аян. Ишиңизде сыр қалмасын!

Сүләйман пайғамбар неше күн ойланды. Ақыр-соңы жубайына айтты:

– Усындай бир мәсләхәт бар, сен сонда ишиндегини қалдырмай айт!

Ўәзирге де соны айтты. Бірақ хеш кимнің жүрегі буған даўамады. Пайғамбар Аллаға жалбарыныўдан тынбады.

Алладан тағы саза келди:

– Сыр демей-ақ қой. Арзыўыңды, әрманыңды айт де. Онда дәс әўел жубайың айтсын. Соң бас ўәзириң айтады. Соңынан өзиң айт!

Бул Пайғамбарға мақұл түсті. Қазы-кәланды шақыртты. Бәри жыйылды. Пайғамбар өзи бас болып былай деди:

– Ал, қудай қосқан қосағым, сен маған басың шатқалы берли ишинде шемен болып қалған арзыұ-әрманыңды айт, биз билейик. Мине, қазы-кәлан, мынау бас ұәзир, бәримиз пирли сарайда отырмыз. Мынау құрсағыңнан шыққан балаң. Қәне, ишинде дәрт қалмасын, айт, – деди.

– Шабазым, менде не сыр, не арзыұ-әрман болсын. Ерим сиздей жети ықлымды сораған патша болса, ишкеним алдымда, ишпегеним артымда, хилле менен пиллеге оранып отырман. Хожейиним патша болса, биз патшаның хаялы болсақ, не әрман болсын бизде. Бирақ, сонда да гей-гейде бир нәрсеге қыялым кететуғын еди. Усы патшамыз талай тойлар берип, не бир жауырыны жер ийискемеген палұанларды гүрестиреди. Сонда олардың тулғасына сүйсинип турып, бойым жыбырлап сала беретуғын еди. «Пах, усы нар палұанның бири менен ақ төсекте әрмансыз аўнасам, қушағында балқысам» деген жаман қыял ойымнан өтер еди. Әўели хақ, бирақ, бул тек ойым. Усы ўақытқа дейин патшамыздың көзине шөп салмадым, төсегин аяқ асты етпедим. Кессеңиз, мине басым, алсаңыз, жаным хәзир, – деп көз жасын көл етип жылап, боз-боран болды.

Бир заматта әжайып бир ўақия жүз берди. Кундағы шешилген майып-мажырық бендениң аяғы шықты. Алдын ол тәнеге тутасып кеткен еди. Отырған жәмәәт өз көзине хеш исенбеди. Патша ишинен шүкирлик етті. Қазы-кәлан «Бәрекелла» деп тәселле берди. Пайғамбар енди бас ұәзирге бурылды. Бас ұәзир:

– Бир қасық қанымнан кешсеңиз, патшайым. Артық-кем кеткен жерим болса, кешириң! Негизи мен сиздей уллы патшаға бас ұәзир болғанымнан Аллатаалаға мың бир мәрте миннетдарман. Патшайым, мен сиз сораған әлемнің өзиңизден кейинги көз-қырағы болсам, мен ушын буннан артық бахыт бар ма? Менде наўа арзыұ жоқ, шүкирлигим мол. Солай болса да, айырым ўақытта кеўлимнен жаман пикирлер өткен гезлер де болды. Ол бирақ бурынырақта еди. Ол ырайдан қайттым. Бендеги нашүкирлик ылайық емес екен. Сондағы ойым, бир күн ўақыт келип Сүләйман пайғамбар Алланың аманатын тапсырса, орнына мен патша болағойсам, деген қыял еди. Мен бәри бир пайғамбер бола алмасымды билдим. Ол тек Алланың еркиндеги ис екен. Тақсыр, буның бәри өтти-кетти, кешириңиз, – деп, пайғамбердің аяғына жығылып, еңкилдеп жылап жиберди.

Бас ұәзирдің жылағанын көрген өзгелердің де кеўли босасып кетти. Қазы-кәлан:

– Сабыр етиң, сабыр! – деп тоқтатты.

Сол гезде нәресте де қышқырып шырқырай баслады. Қараса, бөпениң еки ийни қозғалып, бир демде денесинен қолы жаздырылып шықты. Қазы-кәлан:

– О, тоба! – деп жағасын услады. Патша ишинен Аллаға сыйынып отырды. Ендиги гезек патшаға келди. Қазы-кәлан да патшаға қарады. Сүләйман патша бир жөткеринип алды да гәп баслады:

– Мениң Аллатаалаға шүкирлигим көп. Жас ўақта перзент жөнин ойламадық. Тилекти дурыс тилемедик. Енди бәри орнына түсип киятырғандай. Мени пайғамбар етип жаратты, қустың да, аңның да, тиришилик атаұлының бәри-бәрисинің тилин билемен. Және соларға хұкимимди жүргизе аламан. Жер-дүньядағы шайтан питкеннің басына күн туўғыздым. Олар адамзатқа қылатуғынын қыла алмайтуғын болды. Бирақ, олар толық жойылмаған екен. Олар етимизге енисип кеткен екен. Менде арзыұ-әрман болмады. Лекин кеўлиме шайтан салған бир болмағыр әдет тез-тез тәкирарлана береді. Базда оны өзим де аңламай қаламан. Менде не әрман болсын. Маған жәхәннің түпкир-түпкиринен елшилер, кәрўанлар, сәлемшилер келеді. Қулласы, келиўши көп. Сонда мен жети ықлымға хұкимим жүрген патша болсам да, бир жаман пыйғылда отырар едим. Қәне, ким не әкелди екен? Маған не тартыўы бар екен? Қолындағы саўғасы не зат болды екен? – деп баладай соны хәўес етип отыраман. Болмаса маған не жетпей атыр?! Буны айтыўдың өзи уят! Менде хеш кемис нәрсе жоқ. Тек бир тилегеним гөдек еди, оны да Алла берди. Лекин, өзимиз Алладан «бирдеңе» деп сораған едик, сол «бирдеңе»ни бере ғойды. Енди көз жасымызды төгип, «перзент» деп зар-зар әйлеп атырмыз. Усы бизиң бар жағдайымыз, – деп гәпин питкерди.

Сол пайытта нәрестенің қысылған, демиккен даўсы шығып, хәмме шоршып кетеді. Бәри жалт бурылса, бирдеңе тыпыршылап, мойны, соң басы орнына келип, адам баласы кейпине ен-

ген екен. Усылайынша пайғамбар өз қатесине көзі жетип, перзентли болғанмыш. «Нийетің – жолдасың» деген гәп соннан қалған екен.

СҮЛӘЙМАННЫҢ ӘНГҮШТАР ЖҮЗИГИ (P-141, №50413)

Сүләйман патша өзінің Әнгүштар атлы сыйқырлы жүзигінің жәрдемі менен пүткіл дүньяда хукимлик сүрген екен. Ол тек адамлардың ғана патшасы емес, пүткіл жанлы-жәнликлердің, құстардың да патшасы болып, олардың тилин де түсinedи екен.

Бир күни оның қас душпаны болған бир дәу Сүләйманның Әнгүштар жүзигін урлап алып кетеді хәм Сүләйман дүньяға хукимдарлығынан айрылып қалады. Ол енди қатты қапаланып, бир дәрьяны жағалап кетип баратырып, дәрья бойына қоныс басқан бир балықшының үйін көріп қалады хәм балықшының үйіне барып, оған хызметкер болып жалланады.

Сүләйманның патшалық еткен уақытында оның жүдә жақсы көретуғын бир пышығы менен күшиги болған екен. Олар Сүләйманның басына түскен қыйыншылыққа қатты қыйналып, оған қалай болмасын жәрдемлесіуді ойласыпты. Екеуі жүзикті дәудің алғанын билип, оның үйіне келип, уйқылауын аңлайды. Дәу анық уйқыға кеткенде пышық куйрығы менен дәудің мурнына сүйкелип өтеді. Дәу қатты түшкирип жибергенде, мудама дәудің тилинің астында сақланып жүрген Әнгүштар жүзик оның аузынан атлығып шығыпты. Пышық пенен күшик жүзикті ала қашыпты. Дәу уйқысынан оянып оларды қуыпты. Екеуі қашып киятырса, алдынан бир дәрья шығыпты. Олардың екеуінің арасында жүзикті дәрьядан ким алып өтиуі хаққында жәнжел шығыпты. Күшик өжетленип, жүзикті дәрьядан өзі алып өтпекши болыпты. Олар дәрьяда жүзип баратырғанда алдынан үлкен толқын шығып, күшик суу жутып, Әнгүштар жүзигін сууға түсирип алыпты. Сол этирапта жүзип жүрген үлкен бир балық оны жутып жиберіп, пышық пенен күшик жылап қала беріпті.

Сүләйман балықшының үйіне хызметкер болғаннан баслап, бурын балықшының ауына өзі, хаялы, қызы ушын үш балық түсетуғын болса, енди төрт балық түсетуғын болған екен. Балықшы бұған қуанып, Сүләйманды жақсы көріп қалыпты. Ол Сүләйманды өзине күйеу бала етип алғысы келипти.

Бир күни балықшы өзінің тутып алып келген балықтарын қызына тазалауға беріпті. Қыз балықтардың биреуін тазалап атырса, оның ишинен таң қаларлық бир жүзик шығыпты. Ол жүзикті Сүләйманға инам етипти. Сүләйман жүзикті танып, бармағына салады. Усыннан-ақ дәрриу патшалық оның дәстине келипти. Қайтадан Сүләйман Әнгүштарға не буйрық берсе, бәрі орынланыпты. Сүләйман қайтадан патшалық тахтына минипти. Усы уақыттан баслап, жаңа күн, жаңа дәуір басланыпты.

СҮЛӘЙМАН ПАТША ХӘМ КӘНИЗЕК (P-1299, №183812)

Баяғы заманларда жети ықлымға хукимдарлық еткен Сүләйман деген уллы патша өткен екен. Дәулеті менен байлығы менен әлемде оннан өтерлик патша болмаған екен. Оның сарайы алтын гербишлерден салынып, гәухар таслар менен безелипти. Сол сарайда патшаның өзі менен бирге оның төрт жүз хаялы жасапты. Хаялларының тек бир кәнизегинен басқасы патшалардың қызлары екен дә, кәнизегі болса узақ бир журттың балықшысының қызы екен.

Бир күни Сүләйман сол төрт жүз хаялы менен сарайда айшы-ишретке берилип отырып, хаялларына:

– Мен сизлерге бул дүньяның барлық бахтын, даңқын, ләззетін, байлығын инам еттим. Қәне, сизлер буның есесине маған не инам ете аласыздар? – деп сауал беріпті.

– Мен саған уллы хукимдар әкемнің бар дәулетін бермен, – депти оның хаялларының бири болған Рум патшасының қызы.

– Мен де саған пүткіл Шығыстың бар байлығын, күшін инам ете аламан, – депти Шын патшасының қызы.

Солай етип, хәр патшаның қызы Сүләйманға өзлериниң құдирети жеткен байлық пенен дәўлетти инам етиўди ўаде етипти.

Гезек баяғы кәнизекке жетипти.

– Қәне, сен маған не инам ете аласаң? – депти Сүләйман кәнизекке.

– Уллы хұкимдар, мен тек тутқан балығы менен күн көретуғын бир балықшының қызыман. Мен сизге өзимниң опадарлығым менен муҳаббатымнан басқа ҳеш нәрсе бере алмайман, – депти.

Арадан бираз ўақыт өткеннен кейин, бир күнлери Сүләйман патшаның душпанларының бири сарайдан өзине хызмет ететуғын адам таўып, оның барлық дәўлетиниң себепшиси болған сыйқырлы жүзигин урлап алыпты.

Сүләйман патша бир күнде барлық дәўлети менен тажы-тахтынан айрылып, оның өзи узақ бир атаўға сүргин етилипти. Ол енди кимсесиз бир атаўда өз несийбесин өзи таўып жеп жасай берипти. Ол сол атаўға ара-тура келип туратуғын кемелердеги адамлардан өз елиниң хабарын сорастырып турады екен. Кемедегилер оған енди оның тахтына басқа адамның ийелик еткенин, ҳаялларының сол патшаға тийисли болып, бахытлы жасап атырғанын айтыпты.

Бир күни Сүләйман балық аўлайын деп жылымын таярлап отырса, көз ушында бир қайық көринипти. Қайық атаўға жүзип келгенде, оннан Сүләйманның баяғы кәнизеге түсипти. Сүләйман кәнизектиң қасына барып, оны баўрына басып:

– Сен бул жерде не қылып жүрсең? – деп сорапты.

– Мени бул жерге саған болған опадарлығым менен муҳаббатым баслап келди, – депти.

Сүләйман менен кәнизек бираз жыллар сол атаўда бахытлы өмир кеширипти. Сүләйман балық аўласа, кәнизеге оны тазалап аўқат етипти.

Бир күни Сүләйманның аўына бир үлкен балық илинипти. Кәнизек балықты тазалап отырса, ишинен бир жүзик шығыпты. Ол жүзикти алып, дәрриў оны Сүләйманға көрсетипти. Сүләйман өз жүзигин танып:

– Мениң душпаным теңизде жүзип, оны тамашалаўды жақсы көретуғын еди. Шамасы, ол жүзикти жоғалтып алған қусайды, – деп оны бармағына қайтадан кийипти.

Сыйқырлы жүзик сол заматта оның жоғалтқан барлық дәўлетин ҳәм тажы-тахтын қайтарып берипти. Ол тахтын қайтарып алғаннан кейин барлық ҳаялларынан ўаз кешип, кәнизекти патшалықтың мәлийкасы етип жәриялап, оның менен өмириниң ақырына дейин бирге жасапты.

ӘТШӨК

(Р-1299, №183812)

Баяғы заманда бир жылқышы жасаған екен. Сол жылқышының қудайдан тилеп алған бир улы болыпты. Бала үлкейип, жылқышы оны жумсайтуғын жасқа келгенде, баласы жумсаған исти питкермей, сылтаў айтып келе беретуғын әдетке ушырапты.

Бир күни жылқышы баланы өзиниң минип жүретуғын атын әкелийге жумсапты. Бала сыртқа шығып кетип бир майданнан кейин қайтып келип:

– Ат жоқ, ата, – депти.

Жылқышы өзи далаға шығып, атын излеп таўып келипти.

Арадан бираз ўақыт өтип, жылқышы қыслаўға кетерден алдын өзине етик тиктирмекши болып, етикши устаны үйине шақыртыпты. Уста келип, жылқышы менен баласына етик тигиўге кирисипти. Ол жылқышының баласының етигин тигип болып, оны баланың аяғына кийдирип көрмекши болын шақыртыпты. Бала етикти аяғына кийип көрипти. Етикши етиктиң кемисин дүзеп отырып, жумысын бөлгиси келмей балаға:

– Балам, бизиң атқа бир қарап жиберсең-о, – депти.

Бала аттан хабар алыў ушын сыртқа шығып кеткен болыпты да, бир майданнан кейин айланып келип, баяғы әдети бойынша:

– Аға, ат жоқ ғо, – депти.

Сонда баласының әдетинен хабардар әкеси қатты ашығы келип:

– Хә, ат жоқ болғыр! – деп салыпты.

Сол ұақытта қуданың хәмири менен бала қусқа айланып ушып кетипти. Соннан баслап адамлар төбесінде пөпеги бар бул әжайып қусты оның хәмме ұақыт «әтшөк-әтшөк» деп жүриўине қарап, «Әтшөк» деп атайтуғын болыпты.

БҮЛБҮЛ

(P-1299, №183812)

Буннан сан мыңлаған жыллар бурын Булдырық қассаптың елинде еки егизек ағалы-қарындас бири-бири менен аразласқанлығы себепли Алланың қәхәрине ушырап, ағасы бозторғайға, ал қарындасы бүлбүл қусқа айланыпты.

Қусқа айланғаннан кейин де булардың басы писпей, орынға таласып шатақ шығара берипти.

Соннан соң Жаратқан оларға былай деп шәрт қойыпты:

– Екеуиңиз сайрап жарысасыз. Қайсыңыз жеңсеңиз, соныңыз усы мәканда, адамлар арасында қаласыз, – депти.

Олар Жаратқанның шәрतिңе ыразы болыпты. Келисилген күни тири жанның бәри жыйналып, олардың жырын бақалауға келипти.

Жарысты бозторғай баслапты. Ол қолынан келгенше жағымлы хәуазы менен бозлап, жыйналған жанзатты өзине қаратыуға хәрекет етипти. Оның дауысы көпшиликке мақул болыпты.

Нәубет бүлбүлге келипти. Оның кем-кем хәуижге минген сыйқырлы хәуазы жыйналғанларды лал калдырыпты. Олар усы ұақытқа шекем бундай хәуазды еситпегенлигин мойынлап, жән-жақтан:

– Бул билди! Бул бизиң кеулимизди таба билди, – деп шуўласа баслапты.

Қулласы, жыйналғанлардың тилегине бола, бүлбүл адамлардың арасында, ең көркем бағларда жасайтуғын болып хәмир етилипти.

Бозторғай болса, бул хәкимнен наразы болып: «Мениң шығысым қалпақ торғай, маған тийген қарап болғай» деп, елден шығысып кетипти. Соннан берли халық арасында жыраулар жырлап жүретуғын, бул еки қус хәққында мынандай қосық қалған қусайды:

Бүлбүл қустың баласы,
Бийикте болар уясы,
Бийикти өрлей суў алса,
Биймаза болар анасы.
Бозторғай қустың баласы,
Бозаңда болар уясы,
Бозаңды бойлай суў алса,
Бозығып жүрер анасы.

САҚСАҚ

(P-539, №176382)

Тау бауырында жасап, «сақ-сақ» деп сайрайтуғын қус бар. Сақсақлар ағалы-инили екен. Олар көп жәнжеллесе бергени ушын анасының ғарғысына ушырап, қусқа айланып кеткен екен. Хәзир олар «сақ-сақ» хәм «сағ-сағ» деп анасына өз саў-саламатлығын билдиреди екен.

ДОҢЫЗ

(P-1299, №183812)

Баяғы заманлардың биринде бир балықшы болған екен. Бир күни ол теңизден балық аулап киятырып, жолда бир дийўанаға дус болыпты. Дийўана оның балық толы қалта арқалап киятырғанын көрип:

– Мен бир ел гезген дийўана едим, маған қарнымды тойдырғандай балық берсең, пәтиямды берер едим, – депти.

Балықшы сонда ишинен «Күни менен өлдим-азарда тутқан балығымнан не ушын мына бий-талап дийўанаға бериўим керек» деп қызғанып:

– Бул қалтадағы балық емес, – депти.

Сонда дийўана кебиндеги Қызыр ата оған:

– Сеннен сирә адамларға жақсылық шықпас. «Пейлиңе бола, адам сүйместей хайўан болағой» деп терис пәтия берген екен, қуданың хәмири менен балықшы доңызға айланыпты. Соннан бер-ли доңыз адамлардан қашып, тоғай, көллерди мекан ететуғын болыпты. Ол өзиниң пейлине бо-ла, қолайы келсе, адамлардың егинлерине түсип, оларды бийзар қылады екен. Сонлықтан адам-лар арасында турпайы, қопал адамларды доңызға теңеу әдет болып қалған екен.

ИЙТ

(P-1299, №183812)

Әуел баста ийт адам болған екен. Оның атасының азан шақырып қойған негизги аты Сақ екен. Сақтың өз анасы ерте қайтыс болып, әкеси бир жас дуўахан хаялға үйленеди. Өмиринде өкшеси қанамаған өгей ана Сақты жүдә жаман көреді екен. Ол мудары ийни келсе, баланы үйге дарытпай ауыр жұмыстарға жегіп, оны адамларға жек көринишли етип қойыпты.

Сақ өгей анасы бұйырған жұмыстарды мойын тауламай ислеіп, оның оты менен кирип, күлі менен шығып жүре берипти. Ол муштай басы менен бир үйир қойды жайлауға алып шығып, күни менен дурыслы ауқат жемей, өгей анасының беріп жиберген қатты нанын суўға басып жеп жүре берипти.

Бир күнлери бәхәр келип, оның падасындағы қойлар қозылай баслапты. Енди бийшара Сақтың мойнындағы мийнети оннан бетер артыпты. Ол таң азаннан кешке шекем олардың из-ине ерип жүрип, күнди бир дем алмай өткереді екен. Усындай азаплы күнлердің биринде ол қатты шаршап уйқылап қалыпты. Сол күни қойларға қасқыр шауып, Сақ орнынан турып бара-ман дегенше бирталай қой менен қозы қасқырға жем болыпты.

Бирталай малынан айрылған Сақтың әкеси өгей ананың азғырыуы менен баланы жазалауды оған тапсырыпты да, өзи бир айлық сапарға кетипти. Баладан қалай қутылыуды билмей жүрген өгей анаға бул жүдә қол келип, ол дуўа оқып, баланы сол уақытта нәмәлим бир хайўанға ай-ландырып жиберипти. Енди өгей ана оны үйден кууып салайын десе, түри қасқырға меззеп кететуғын бул хайўан үйди айланшықлап кетпейтуғын қусайды.

Арадан бир ай өтип, Сақтың әкеси сапардан қайтып келипти. Ол үйине жақынласқанда баяғы хайўанға айланған бала оның алдына жууырып шығып, оның аяқларына сүйкенип, қыңсылапты. Сонда жаман хәдийсениң болғанын сезген ол дәрриу хаялынан баласын сорапты. Хаял оған:

– Шабазым, оны жазалауды сен өзиң маған тапсырдың, – депти.

– Саған баламды жазалауды тапсырған мен ақмақ екенмен, – деп беліндегі қанжарын сууырып алып хаялдың көкирегине ашыу менен бир урыпты. Хаял сол жерде жан тапсырыпты.

Енди баласын өз халына қайтарыудың шарасы жоқлығын билген жаңағы кисі хайўанға айланған баласын қушақлап отырып, «и-и-й» деп үн салып жылапты.

Соннан баслап адамлар бул адамға садық, жақын жәрдемши бул хайўанды «Ийт» деп атай баслапты.

БӨДЕНЕ

(P-1299, №183812)

Илгери уақытларда адамлар арасында дуўасы дәрьяның ағысын бағындыратуғын, илимли бир данышпан улама жасаған екен. Ол адамлардың ақ-қараны айырып, илимли болуы ушын көп мийнет етипти. Усы мийнетлерине жараса, оның халық арасында шәкиртлери де көбейипти.

Күнлерден бир күни сол устаз шәкиртлери менен ел аралап киятырып, журт есигинде жүрип,

жетимликтің азабын көріп, үстінде бийт өріп, бир байдың атқорасының қасында аяқ-қолын бауырына тығып, уйқылап атырған бир баланы көріп қалыпты. Кексе данышпан балаға рехими келип, оны өзи менен алып кетипти. Үйине келгеннен кейин ол баланы басқа шәкірттери менен қосып оқыта баслапты.

Тауып алынған бала жүдә зейинли шығып, көп узамай басқа шәкірттерден озып, анау-мынау билимлерде устазы менен бәсекилесетуғын дәрежеге жетипти. Оның билиминиң тәрийпи халық арасына тарала баслапты. Бирақ ол илиминиң басқалардан артық екенлигин билип, кеули менменликке берилипти. Енди ол қасындағы мектеплес жолдасларына менсинбей қарап, хәтте устазына да гези келсе, гәп қайтаратуғын болыпты.

Данышпан устаз шәкірттиниң асқынлап кеткенин сезип, оны туұры жолға салыуға хәрекет етипти. Бирақ кеулин әлле қашан шайтан жаулап алған шәкірт устазының үгиттерине кулақ салмапты. Ол устазының үгит-нәсиятын қызғаныш деп түсинип, оны басқаларға жаманлайтуғын дәрежеге жетипти.

Арадан бираз уақыт өткеннен кейин, бир күни сол елдің хукимдары елдеги ең билимли, уламаларды сарайына мәсләхәтке шақыртыпты. Көптің қатарында бул алымның да исми шақырылғанлар дизимине жазылыпты.

Сарайдың шабарманы устаздың сарайға шақыртылғанлығы хаққындағы хабарды көп узамай елге алып келипти. Буны еситкен баяғы шәкірт халықты жыйнап алып:

– Бул аймақта билими меннен өтетуғын алым жоқ. Сарайға мен барыуым керек, – депти.

Сонда шәкірттиниң бул гәпин еситкен устаз оған:

– Дурыс айтасаң! Егер мен хақыйқатында да жетик алым, дана устаз болғанымда, сен буншелли тәрбиясыз болмаған болар едиң. Мен қанша билим берген менен, сен менлик бола алмай, бөтенлигинше қалдың. Хәй, бөтен-әй, – деп көзине жас алыпты.

Сонда бендесиниң бул әндийшесизлигине қәхәри келген Аллатаала жаңағы шәкіртти қас пенен көздің арасында үсти басы шубар, түсиниксиз нәрселерди тынбай сайрап жүрген бир қусқа айландырып жиберипти.

Адамлар бурын өзлери көрмеген бул қусты не деп атарын билмей, кеули қабарған устаздың ең ақырғы айтқан «бөтен-әй» деген сөзи менен оны «Бөдене» деп атап кетипти.

ХӘККЕ

(Р-1299. №183812)

Баста Сауысқан бир қойшыманның улы екен. Ауыл сыртындағы қойларды ийт-қустан қорыуды соған тапсырыпты. Сауысқан мал басында қарауылшылық етермиш. Сауысқан жүдә сақ екен. Аңшыл аңғарымпазлығына бола, оны гүзетке жиберермиш. Селт еткен сести мүлт жибермей еситетуғын Сауысқан, малға жақынлап жүрген жыртқыш аңлардың келиуін тыңтыңлап билермиш. Күнде-күнде бир талап пенен жүре берип, зеригипти. Қойшыларды бир бапламақшы болыпты. Сөйтип, елең-алаңда ауылға тапырақлап шауып келип, «Қойға қасқыр шапты-хә, қойға қасқыр шапты», «Жылдам болыңлар, қойды бөлип алып қуып кетти» деп жар салып, елди шырт уйқысынан оятып, азан менен ауылды дүрликтирип өте шығады. Атой салып хәммени «атланшап» етеди. Албырасқан малшылар өрре қозғалып, шапқылауы менен қой басына барса, тым-тырыс, қойлар оңынан қайырылып, баяу жайылып баратыр екен. Жән-жаққа жууырысады, аманлық. Олар сауысқанның жалған сөйлегенине ашыуланып излерине ғырра қайтыпты.

Тағы бирде Сауысқан адамларды усылай алдап, қуры хәлеклепти. Елдің исениминен айырылған Сауысқан күнлердің күнинде ырастан-ақ қойларды қасқыр тартып атырғанының үстинен шығады. Жан пәрманы менен жууырып, «Қойға ийт-қус» тийди деп жар салып, хабар берсе, хешким қозғалмапты. Анда жууырыпты, мында жууырыпты, тири бендени исендире алмапты. Ақыр соңында шаршап-шалығып, бөрилерди үркитиу менен өзи әуере болыпты. Бәрибир хеш нәтийже шықпапты. Қанша қой-жанлықты қасқырлар қансыратып, шалажансар етип кетсе, биразын бөлип әкетипти. Ауыл адамлары бул уайраншылық уақыяны соңынан би-

лип, «Ұах, әттең!» деп ғапылда қалыпты. Сауысқанның алдыңғы айтқан өтириклери өзинің жо-лына тосық болып, дуйым елдің наразлығына дуушакер болыпты.

Сауысқан кейін де өтирик сөйлеу әдетін қоя алмай, журтқа пәнт бере бере берипти. Сырын билмегенлерди «пахта менен бауызлап» кетипти. Сауысқанның суйықлығы жәми жәмәәтке әшкара болып, «хәкки» деген ат кешипти. Алаяқ алдамшылығынан суйыққа шығып қалыпты.

Ең соңында қарғысқа ушырап, бүгингидей турққа ийе болып қалған екен. Келе-келе «хәкки» аты «хәкке» болып айтылып, усы ат пенен атала баслапты. Хәккениң сауысқан деген өз аты да қосыла жүриуі оның әуелги исин еслетип турармыш.

ПЫШЫҚ

(P-1299, №183812)

Атам заманлардың биринде батырлығы, байлығы менен даңқ шығарған бир бағадыр болып-ты. Алптың аты жер жарса да, перзентсизлик себеп, кеуилинің бир жағы жарты екен. Ол перзентли болыудың барлық шарасын ислеп, неше әулийелерге түнеп, Алладан өзине бир тырнақ тилепти, бирақ оның тилеклери қабыл болмапты.

Оның перзентсиз өтиуінен қорққан ағайын-тууғанлары перзент алып асырауды мәсләхәт берипти. Кеңпейил, алп жигит олардың сөзин жықпай, бир узақ ағайынлеринен бала алып асырап-ты. Асырап алған баласын хеш кемлик көрсетпей өсирипти. Кеули не тилесе, таяр етипти.

Арадан жыллар өтип, бала ержетип, қаны асырап алған әкесиники емеслиги билинип, ол түрли қылық көрсете баслапты. Ол асырап алған әкесинің мал-дүньясына мәсирип, менменликке берилип, бийшара-пақырларды кемситип, дүньясы көплердің алдында бас ийипти. Өзин әкесинің алдында сыпайы тутып, былай шыққанда адамларға турпайылық пенен әдепсизликтің неше түрін көрсетипти.

Күнлерден бир күни ол өзинің пада-пада қойы турып, бир шопанның маңлайына питкен жалғыз қойын тартып алып, сойдырыпты. Усы ұақытқа шекем батырдың кеулине қарап шыдап келген халықтың бул сапары шыдамы тауысылып, олар баланың үстинен шағым етипти. Сонда өмир бойы нәмәртликті өзинің қас душпаны деп билип келген батыр бул гәпти еситип, төбе шашы тикке турыпты. Ол дәрриу асыранды улын алдына шақырып алып:

– Мен сени халыққа береді, бирақ тартып алмайды деп өсирдим. Сонша мал-дәулет саған азлық етти ме? Бәрибир пасықлығыңа бардың. Буннан хайуан болғаның абзал еді, – деп өзинің маңлайына uryпты.

Сол ұақытта әке ғарғысы оқ болып, сол жерде турған халықтың алдында жаңағы жигит пышыққа айланыпты. Сол-сол екен, пышық өзи мийнет етиуди жақтырмағанлығы себепли, адамлардың арасында жасап қалып, ол не берсе, соның менен күнелтип, ебин тапса бир-еки тышқан тутып жеп жүреді екен.

ҚУМЫРЫ

(P-1299, №183812)

Бир заманларда қумыры қус емес, ал бир патшаның сулыұлықта теңи жоқ қызы болған екен. Оның ата-анасының қойған исми Кумар болыпты. Кумар бойжеткеннен кейін қасына қырық қызын алып, шикарға шығып, кеулин жазып жүриуди әдет етипти.

Сол журтта Көкен атлы бир мерген жигит бар екен. Бул жигит те бой-сыны менен өзи қатарлы жигитлердің алды болып, кемиси – тек кәмбағаллығы екен.

Күнлерден бир күни Қумыры қасындағы қырық қызы менен шикарға шығыпты. Тап сол ұақытта Көкен де күндеги несийбесин излеп, қуралын сазлап аң аулауға атланыпты. Сөйтип жүрип, қыз бенен қырда ушырасып қалыпты. Жигит өзинің атқан аңларынан қызға инәм етип-ти. Сол жерде жаслар арасында жыллылық пайда болыпты. Енди олар сол кең сахрада тез-тез ушырасып туратуғын болыпты.

Еки жастың қууанышлары менен ушырасыулары көпке созылмапты. Қызының аңшы жигит

пенен ушырасып жүргенинен хабар тапқан қыздың әкесі қызға үйден шығуыды қадаған етеді. Сонда дууаханлықтан хабары бар қыз кептерге айланып, сүйген жигитінің алдына ушып баратуғын болады. Бірақ буннан анасы хабар табады. Күйеуінің бұл сырдан хабар тауып, қызды жазалауынан қорққан қыздың анасы сол жердегі бір дууахан кемпирге сырын айтып, бұл истиң алдын алмақшы болыпты.

Дууахан кемпир қыздың анасына берген уәдесіне мууапық, кептердің ушып келетуғын жеріне барып оны күтип отырады. Сол уақытта ушы жерге Көкен де жетіп келеді. Жигит дууахан кемпирдің бұл жерге бийкарға келмегенин кеулі сезіп, оқжайын таярлап, бір бүктің артына жасырынып кемпирді аңлып отырады.

Бір уақытта қумыры кебіне енген қыз да ушып келип бір тасқа қонады. Усыны күтип тұрған кемпир енді қызды өз халына қайтаратуғын дууаны оқыйман деп атырғанда, жигит кемпирдің арқасына оқ жай менен атады. Оқ тийіп жараланған кемпир сонда жан айбатта:

– Сен себеплі өліп кетер болдым. Қудайым өмір бойы қумыры болып қалғайсаң, – депти де жан тапсырыпты.

Қыз өз халына қайтыуға урынып қашнелли дууа оқымасын, бірақ қыз халына ене алмапты. Кемпирдің дууасы күшлилік етипти. Сол-сол екен, қумыры құс өз сүйген жигитін ізлеп, қырды гезеді екен.

АҚҚУҰ

(Р-1299, №183812)

Баяғы заманларда аты әлемге белгили бір патша болған екен. Сол патшаның сулуылықта теңсиз бір қызы болыпты. Қыз он сегіз жасына келгенде оның сулуылығының даңқы жеті ықлымға тарапты. Оны хаяллыққа алмақшы патша менен шахзадалардың есап-саны болмапты. Бірақ қыз олардың хеш қайсысын қалемепти.

Күнлерден бір күні патшаның қызы қасындағы хызметкер қызлар менен сарайдан онша узақ емес жердегі көлдің бойына дем алыу ушын келипти. Қызлар суудың бойында дем алып отырса, көлдің бойындағы төбешиктің артынан сырнайдың жағымлы дауысы еситилипти. Жас мәлийка сырнайdan шыққан сазды мәлхәм болып еситипти де, оны ким шертип отырғанын билгиси келип, қасындағы бір хызметкер қызына:

– Мына сазды шертип отырған адамды дәрриу тауып, алдыма алып келиңдер! – депти.

Хызметкер қыз дәрриу төбешикке қарай жууырып кетипти. Барып қараса, сын-сымбаты жүдә келискен бір жигит қойларын жайып, өзі бір шетте сырнай шертип отыр екен. Ол жигиттің қасына барып:

– Сизди мәлийкамыз шақырып атыр, – депти.

Жигит хызметкер қыздың гәпин еки қыла алмай, үндемей оның изине ерип мәлийканың алдына келипти. Сарайда хеш қашан бундай көркем жигитті көрмеген мәлийка оны бір көриуден сүйіп қалыпты. Жигит те өмирінде бундай гөззал қызды көрмегенине ықырар болыпты.

– Сен кимсең? – деп сорапты мәлийка жигиттен.

– Мен усы жердің шопаныман, – депти жигит.

Олар бір-бирин таслап кете алмай, бираз әңгимелесіп отырыпты. Жигит мәлийкаға сырнайы менен ол хеш қашан еситип көрмеген сазларды шертип беріп, оның кеулін шад етипти.

– Қалесеңиз, мәлийкам, бұл жерге хәр күні келиң. Мен сизге бүгингиден де жақсы намаларды шертип беремен, – депти жигит мәлийка менен хошласып атырып.

Сол-сол екен, мәлийка жигитті бір күн көрмесе тура алмайтуғын болыпты. Ол таң атыудан қасына садық хызметкер бір-еки қызын ертип, көл бойына қарай асығады екен. Еки ашық кем-кем бір-бирине үйренісип, буннан былай не болса да бирге болыуға ант ишисипти.

Еки ашықтың қууанышы узаққа созылмапты. Қоңсы мәмлекеттің мәлийкаға қашшан-ақ ашық болып жүрген патшасы қыздың әкесіне үлкен дәбдебе менен жаушы жөнетипти. Қыздың әкесі өзіне гөре күшлирек патшаның гәпин жерде қалдыра алмай, мәлийканы оған хаяллыққа беріуге ыразы болыпты.

Өзинің қоңсы патшаға узатылатуғынлығынан хабар тапқан қыз қатты қайғыға түсіп, әкесінің алдына барып:

– Ата, мен бұл патшаға турмысқа шығыўды қалемеймен, – депти.

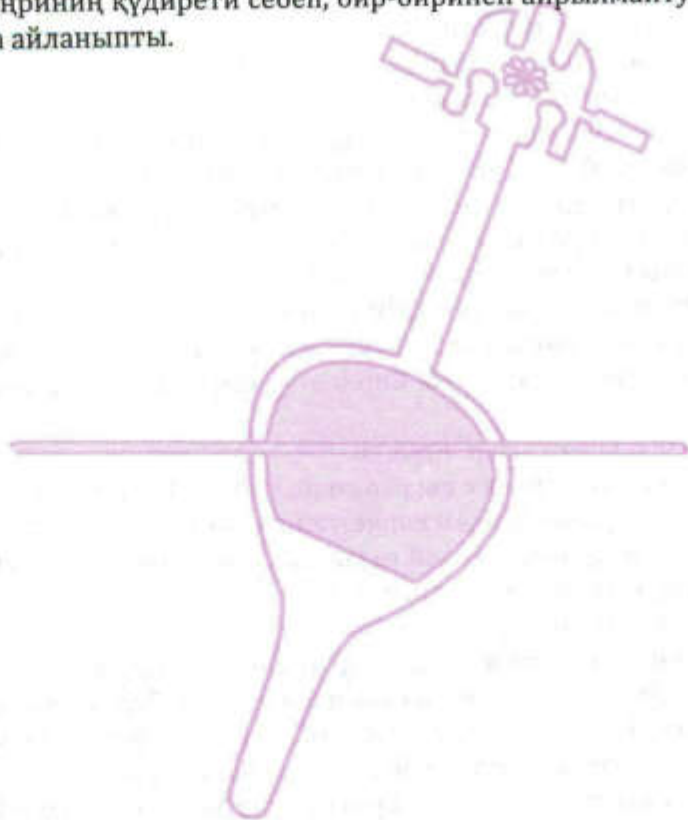
– Мен оған сени бериўге ўаде бердим. Егер ўадемди бузсам, халқым қәуип астында қалады, – депти.

Мәлийка еки от арасында қалыпты. Сонда патша әкесінің сөзин ҳеш қашан еки қылмайтуғын қызының буншелли өзгергенинен қәуипленип, оның ең жақын хызметкерин алдына шақырып, оны қыстаўға алыпты.

Өлим жазасынан қорққан хызметкер қыз патшаға мәлийканың бир шопан жигитке ашық екенін, олардың ҳәр күни таңда көл бойында ушырасатуғынлығын айтып қойыпты. Патша хызметкер қыздың гәпин еситип, қатты гәзепленип, еки жәлладын алдына шақырып алып, мәлийка менен ушырасыўға хәдди сыйған шопан жигитти өлтириўди буйырыпты.

Өз мәлийкасының сырын айтып қойған хызметкер қыз еткен исине қатты хұжданы қыйналып, мәлийкаға келип болған исти баянлапты.

Сүйген адамын өлимнен қалай қутқарыўды түни менен ойлап басы қатқан мәлийка, ертеңине «не болса, болар» деп тәўекел етип, жигитти қәуиптен хабардар етиў ушын таң атыўдан өзи көл бойын қарай жуўырыпты. Ол узақтан буны күтип турған жигитке қарай кетип баратырған еки жәлладты көрип, жерге дизерлеп отырыпты да қолларын жоқарыға көтерип: «Жаратқан ийем, бизлерди қутқарагәр! Екеўимизди бир-биримизден айырма!» деп жалыныпты. Хәдийсени көктен бақлап турған Жаратыўшы оның тилегин қабыл етипти. Жәлладлар енди шопан жигиттиң алдына жеттим дегенде, жигит те, қыз да аппақ аққуларға айланып, көкке қарай пәрўаз етипти. Олар соннан баслап тәңриниң құдирети себеп, бир-биринен айрылмайтуғын, садық жуплыққа – мухаббат тымсалына айланыпты.

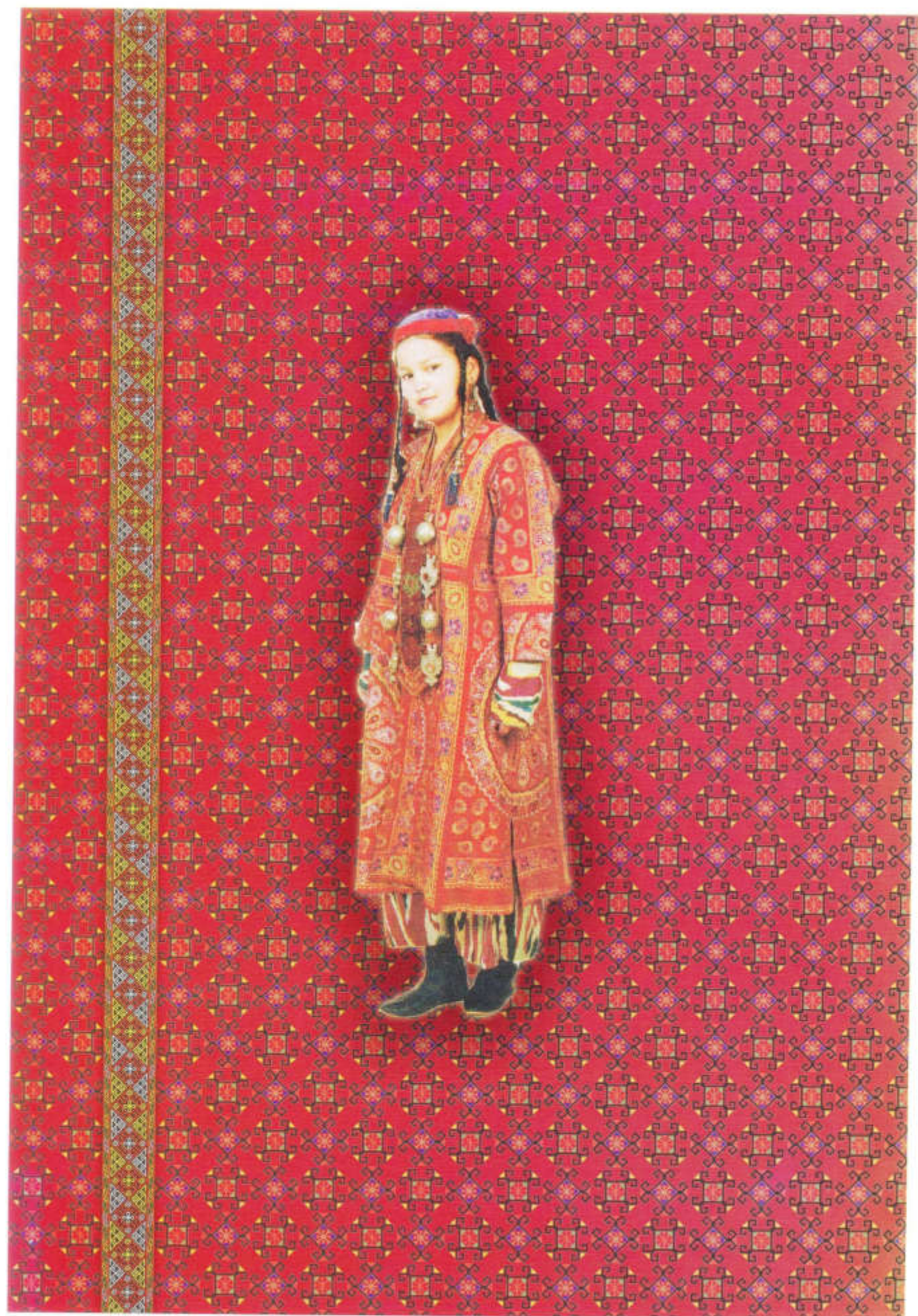

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ

78- ТОМ

ӘПСАНАЛАР

АБЫХАЯТ – МӘҢГИ ТИРИШИЛИК ШӘШМЕСИ

(Р-1242, №183023)

Дауыл сүргинине түскен бултлар жеңілген парсы шақының ләшкериндей ызғып баратыр. Кула дүзде дөң басында жетимсиреген ғарры байтеректің қуұрақ шақаларын жағымпаз ызғырық самал үсти-үстине жулқылай түседі. Ол қартайған, бес қушақ жеткисіз белин көлденең құрт геулеген. Ол өзінің соңғы күнлери жақынласқан гезде баяғы уйтқып өткен жаслық гезлерин, күшине толысып тұрған шағларын есине түсирген ғарры қусайды. Байтеректің есине түсиргендей неси жоқ дейсең?

Ол мәужиреп аққан өзектің бойына егилді. Бир жағы егиншилиқ, екінші жағында саулатлы сыпатларына сүйенген бийик-бийик жайлары бар, зер гүмбезлери күнге шағылысқан салтанатлы ески дала турады. Усы жерден өтетұғын үлкен кәрұан жолынан муңлы қоңыраулардың дауысы, түрли тилде сөйлеуші кәуанлардың дауысы естилетуғын еди. Байтеректің астындағы усы гүзардан жети патшаның ләшкери өтті. О, бул байтеректің көрмегени сыяқлы, көргени де көп. Ал енди ше? Енди оған жыллар ағымында ғаррылық келип жетти. Ғаррылықтың да бахытлы хәм бахытсыз түрлери болады ғой, тап соның бахытсыз түри байтерекке келип, өзінің тиркис қоллары менен пәнже салып, «жетер сонша жыл тұрғаның» деп, оны арман-берман шайқайды. Өйткени оның терең тамырларын муздай суу менен жууып тұрған өзек әлле қашан кеуіп қалды. Құрғашылықтың ақыбетинен ел меканынан безип, егислик жерлер қашшан-ақ қаңырап қалған. Патшалардың әдилсизлигинен хәм олардың үзликсиз қыян-кести жаўгершилигиниң салдарынан салтанатлы қаладан да адам өмири аўлақ кетип, енди оның муңлы қарабаханаларында жапалақлар мәлшийип отыр, ара-тура байыулылардың жан шоршытарлық байбайы еситиледи. Ал Искендер патша болса жақында бир қыстың күни усы жерден өтип баратырып әскерлерине: «тоңсаңыз, мына теректи шауып, жағып жылыныңлар» деп мәсләхәт берди. Оған не? Бир гезде оның әкеси күдиретли Филипп патшаның бул байтеректің жасыл көлеңкесинде саялап өткенин, хәтте шатырын тигип отырып түсленип кеткенлигин Искендер қайдан билсин, биле қойғанда да, бул жәхәнгир патшадан қандай мийрим-шәпәәт болыуы мүмкин?... Ғарры байтерек ызғырық самалдан дирилдеп, оның қуұрақ шақалары тынымсыз тербеледі...

Ғарры тасқа жамбаслап жатып, жыртық кийимлери менен тозған сүйеклерин желден қымтай түсип, байтерекке узақ тигилип отырды да, бир мәхәли қарқылдап күле баслады. Басы салбырап, маңлайынан тамшылаған терин жеңи менен қайта-қайта сүртип, халықлап отырған жигит сескенип, ғаррыға таңырқаныў нәзери менен едирейе қарады:

– Аға, заманыңның қатал әдетине илаж қыла алмай, оған ықтыярсыз көнип, сени тирилей қойымшылыққа апаратырман ғой? Өлер алдыңда сеники не күлки, айтыңшы? – деп телмирди жигит.

– Хеш... Ешейин, өзим-ақ күлип атырман. Ха-ха-ха...

– Өзің-ақ неге күлесең? Мүмкин емес! Күн тәңирисиниң хаққына жалынып өтинемен, айтшы, аға, мәнисин? Не ушын күлдің?

– Ыа-ха-ха...

Ғарры және де қаттырақ күлді. Жигит хәтте албырағанынан орнынан түргелип, не ислерин билмей, аяғына от басқан тауықтай, әкеси жатырған тасты шыр айланды. Өлим деген қатты қыйын ис ғой. Адам өзінің өлимге гириптар болғанын алдын-ала сезсе, көп жағдайда ақылхушынан айырылыуы да сөзсиз. Жигит усылай ойлаған еди.

– Ыай, дәуран-ай? – деп мәнили еснеди ғарры хәм гене терекке және бузылған қалаға узақ тигилип жатты да, қәпелимде жалт бурылып жигитке сауал берди:

– Адамды қартайған гезде тирилей-ақ қойымшылыққа апарып таслауды неге шығарғанын билесең бе?

– Бул жөнинде мен, ырасымды айтсам, еле ойланып көрмеген екенмен, аға. Шынында да, не ушын олай ислейди? Бәлки, бул қудайдың буйрығы шығар? Ал егер солай болса, қудай не ушын адамларды жаратады? Сен хәмме илимнен хабардарсаң ғой, аға. Бир жуабын айтып кетши маған.

– Жоқ, бул қудайдың бұйрығы емес. Бул адамның өзінің бұйрығы. Адам қартайғаннан кейін өз хожалығына масыл болады, бала-шағасының мойнына артықмаш жүк болады. Соның үшін ғаррыларды «пайдасыз» адам сыпатында өз балаларына арқалатып апартқызып, әулийешиликке таслатыу жөнінде қайсы бир патша пәрман шығарған. Бул соның ақыбети, улым, зәлели жоқ, «халыққа дәстүр болса, қатын, арқама мин» деген екен биреу. Сол айтқандай, мени жыллы ошағымның басынан арқалап алып шыққан екенсең, кел, енди мени тезирек әулийешиликке апарып таслап, үйіңе қайта ғой. Сениң айыбың жоқ бунда. Елдің дәстүринен атлау қыйын, деген менен, улым, бул шынында да әдалатсызлық ғой.

– Аға, айтқаның дурыс ғой. Бирақ мениң не илажым бар? Енди сен жаңағы күлгениңнің себебин маған қашан айтқаныңша усы жерде отыраман. Керек десең, сениң қасыңнан хеш кетпеймен, әке хәм бала соңғы демимизде де бирге боламыз.

Ғарры баласына мийримли әкелик көзлери менен телмирди де, бирақ қаттылықты көп көрип қатып-семген жүзи ишиндеги қайғыны дәрхал ишке жутып жиберди.

– Мейли, айтайын,– деди ол жамбасы астындағы тасты шуқлап отырып, – Мен де өз әкемди қойымшылыққа арқалап киятырып тап усы тасқа отырып дем алған едим, жеңим менен жүзимнен теримди сүрткен едим. Әкеңе не қылсаң, алдыңа сол келеди. Өзлеримиздің баладай ақылсызлығымыз мениң күлкимди келтирди. Ақыры ойлап қара, адам қартайғаны үшін неликтен жазықлы болыуы керек? Ямаса ғаррылықты сорап я урлап ала ма? Адам хәмме нәрсени өмиринше өзи үшін исле-ислеп тырбанып, ал соңынан қартайған гезинде өзін-өзи қорлайтуғын болса, бул неге күлкили болмасын, балам!?

Жигит биреу ийтерип жибергендей болып орнынан ушып-ақ түргелди хәм әкеси жатырған, өзи отырған жалпақ, сууық сур тастың астынан жылан шығып киятырған сыяқлы көзи шырасынан шығып, сол тасқа мелшийип қарады да, турып қалды.

– Дурысынан келгенде, қартайған гезинде адамның қадир-қымбаты артыуы тийис. Сен үйимиздің алдындағы жүзим ағашын мысалға алып қара. Оны биз сонша еңбегимиз бенен бағып-қағамыз. Ол дәслепп өзінің сулуы жапырақларын жайып алады. Жазға қарай сол жапырақлар қалыңласып, оның арасына аппақ гүлдердің сығалап қарап турғанын көресең. Ал күзде ше? О, күзде жүзим өзінің ширеге шыртылдап толған ауыр солқымларын көтере алмай ийиле баслайды. Сөйтип, шийрин жүзим дәнелерин үзип жеуге ямаса оннан ләззетли ишимлик исле-ишиу мақсетинде оның дөгерегинде адамлар пал хәррелериндей үймелеседи... Ғаррылық та сондай. Оның белинен мәдары кетип, жүзим шақаларындай ийилсе де, басында пискен жүзим солқымларындай ақыл бар. Ол ақыл сонша ауыр қыйыншылықтар арасынан теңиз маржанларындай терип алынған. Бул туұралы бир данышпан: «ғаррылық – ақыл хәм тәжирийбе алтынлары салынған гөне күзе» деп қандай сулуы сөз айтқан?...

Ғарры узақ сөйледі. Бирақ оның айтқан сөзин жигит өз әкесінің аузынан еситип емес, бәлки мына бир ызғарлы сур тастың бетинен оқып турғандай еді. Әллен ұақытта ол қараңғы түн қушағынан безип, алыс аспан жийегине батып кеткен айға қарады:

– Аға, өлер алдында көп сөйлеп қыйналып қалдың ғой. Батпан қайғыдан онсери пайда түспейди. Қәне, мин арқама. Ақыры, сени қәбириңе апарып таслағаным үшін мен жазықлы болмайман ғой. Қайтама мойнымдағы парызлы исимнен қутыламан. Журт алдында жүзим төмен болмайды. Ал ақлығың мени де арқалап киятырып усы тасқа мингенде сени жыллы сезим менен еске аламан. Мениң қолымнан келери хәзирше усы...

Ғарры қарсыласқан жоқ. Ол көзин жумып, баласының тершиген қарыулы еңсесине басын қойып, анасы арқалаған нәрестедей тербеліп келе берді. Ол ишинен қуанып та киятыр. Өйткени ғарры, яғный ақыл хәм тәжрийбе алтыны толтырылған гөне күзени алдай алыу мүмкин бе? Өз баласының қойымшылыққа емес, ал үйіне қайтып алып киятырғанын сезип киятыр. Мейли үйге қайтып апарсын. Бир күн болса да, өз бала-шағаңның алған демин еситип, оларға жақын жерде жатқан жақсы. Бәлки, хеш ким билмес, сөйтип бир күнлери тыныш жатып, жыллы төсегинде өлер. Қанша айтсаң да қула дүзде, әулийешиликте қаңғырып өлгеннен сол абзал ғой, ал оның есесине қылыштан өлиу – бул ерлик ис. Бәлки, айырым өсекшил хәм күншил қоңсылар сырды ашып қояр, ал ондай жағдайда, мейли, патшаның қылышынан-ақ өлермен. Ал

патша еситсе, тек ғаррыны өлтирип қояр ма екен? Қатал үрп-әдетти бузғаны ушын алды менен ғаррының жалғыз баласын өлтirse ше?

Усы ойға келгенде ғаррының тула бойы музлап, тырысқан желкесине қумырысқа өре баслайды.

– Хәй, балам, қайт изиңе, мен үйге бармайман. Мени буйрықлы мәканға апарып тасла, – деп бақыражақ болды ғарры. Бирақ аўыл арасына кирип, хәтте есигиниң алдына өз қолы менен еккен, тәрбиялаған жүзим бағының ишине де кирип қалғанын сезип, «қой, бақырсам қоңсы-қобалар еситип қояр», – деп ойлады да, көзин жумып баласының мойнына беккемирек асыла түсти.

Бул сапары енди булт емес, адамлар ызғып киятыр. Ешекли, арбалы, пияда арқаларына артынып-тартынып, аламанның арасында шубалып, бәлент таўдың етегине жақынлады. Шаўқым, атлардың оқыранып, ешеклердиң аңқырғаны, дүсирлеген туяқ сести, арбалардың шыйқылдысы менен сатырлысы бәри қосылып, бир түсиниксиз хәм биймәни гүўилдиге айналған. Бирақ бул гүўилдини қураўшы хәр бир сестен хәм үннен қатты харығанлық сезиледи. Гүңкилдескен сеслерден наразылық еситиледи.

– Искендер патшаның қудай тәрeпинен берилген жасқа да қанаат қылмағаны ғой. Бизди бунша шуўлатып Қап таўының етегине айдағаны қалай? Ал биз бул жерге келгенде абыхаят суўын қалай таппақшымыз? Ол бар суў ма, әлле жоқ суў ма? Әйтеўир бир иси ериккен биреў айта салған ғой. Шарапқа мәсирип отырған патша да исене қалған.

– Қанаатын жойтқан адамның көзи бир қысым топыраққа ғана тойыуы мүмкин, басқа хеш нәрсеге тоймайды.

– Искендер Зулхарнайын жети журтты жаўлап алды. Қүдиретли парсы патшасы Дара оның қәхәрине төтепки бере алмай, үш рет әскерин таслап қашты. Мен саған айтайын, бир жола Дара патшасы урыста әскери жеңилгенде Искендерди көре сала көшпели алтын шатырының ишине шапанын шешип таслап қашқанын өз көзим менен көргенмен. Мысыр менен Балықтың алтын-гәўхары Искендердиң аяғының астында бақаншақтай шашылды. Мине, усылардың бәринен келип Искендерге шақ та шықты. Халық арасында соның менен «саған Искендерге уқсаған шақ шығар дейсең бе?» деген кекесин сөздиң пайда болыуы да соннан. Оллахый, Искендер патшаның еки мүйизи бар, бул туўралы маған патшаның шаштәрeзиниң тәнха өзи айтқан, – деп сыбырлады ешекли жолаўшылардың бири екиншисине. – Ал абыхаят суўын ким ишсе, ол хеш өлмейтуғын болса керек. Патшаның анаў Аластун деген устазы ол суўды патшаның тапсырмасына муўапық излеп тапқан. Аластун китаптарды ақтарып, олардың биреўинде Қап таўының етегинде «мың булақ» деген бар едиминш, сол «мың булақтың бир шәшмесинен абыхаят суўы ағадымыш» деп жазылғанын көрген. Искендер енди сол суўды излеп табыў ушын халқын қыран-жоян етип, бизди мына саратанның ыссысында алысқа айдап киятыр. Ал биз ол суўды қалай табамыз? Ол шәшмелердиң қайсысында абыхаят суўы бар екенлигин мениң мына минип киятырған ешегим биле қоймаса, адам билмейди.

– Биз енди сол мың булақтың барлық шәшмелериндеги суўды татып көрип, дәмине қарап болжаймыз ғой шамасы?

– Бәлким, солай ислеитугын шығармыз. Булақтың басына барғаннан кейин патшамыздың өзи абыхаят суўын қәйтип излеўдиң бир илажын айтар. Деген менен, қәйтсе де булақтың суўы деген жарықлық мың да бир кеселдиң даўасы болады деседи ғой журт. Соған қарап, мың булақтан суў ишкен соң мына ақсақ аяғымның сырқырағаны қойып, дүзелип кетер-аў деген үмит пенен мен қуўанып та киятырман.

– Ыай, сорлы ақсақ! «Хәркимниң бир дәрти бар» деген. Ал мен болсам, сол мың булақтың ишинен қудай ғарғап абыхаят суўын ишип қояман ба деп қорқып киятырман, – деп екинши ғаўға сақаллы киси шеп көзин қысып күлди. – Өйткени ол суўды ишип қойып, изинде өле алмасаң, дүньяның аўыр машақатын шегіў менен қаңбақтай жумалап кетип отырасаң ғой... Қой, шырағым, батпан уўайымнан онсери пайда жоқ. Мине, мың булаққа келдик пе деймен, көштиң

алды тоқтады ғой, жора, себеп пенен жолда танысып қалдық, енди қосты да бирге басайық, – деди ғауға сақал кисі ақсаққа қарап, хәм ешегинің дорбасындағы бес-алты қақпаш балықты қымтастырыңқырап қойды.

Арқанның узыны, гәптиң қысқасы жақсы деген. Қысқасы, абыхаят сууы табылыптымиш. Ол былай болыпты. Гөхиқап тауының етегине келип адамлар шатырлары менен қосларын тигип, патшаның буйрығы бойынша абыхаят сууын излеуге киристи.

– Еситпедим демендер, усы таудың етегиндеги мың булақтың биреуінде абыхаят сууы бар. Хәр булақтың сууынан хәмме татып көресиз, татымы азмаз турышлырақ, шала пискен мәйектің ийисиндей бийжағдайлау ийиси бар жыллы суу болса, сол шәшмени белгилеп, бир шийшесин патшаның шатырына әкелип бересиз, егер де әкелмесеңиз, жасырынып қоста қалсаңыз, айыплы болып өлесиз. Абыхаят сууынан тауып алып келсеңиз, бағ-дәулетли бай болып, өмириңизше күлесиз. Хәмме соған жүресиз, хәмме соған жүресиз, еситпедим демендер, – деп патшаның узын гегирдек жаршысы қыя тастың үстине шығып қыйғыра баслады.

Сол күни-ақ патшаның шатырына шийше көтерип жууырыушылар көп болды. Өйткени мың булақтың көпшилик шәшмелеринің сууы татымлы, азмаз турышлырақ, шала пискен мәйектің ийисиндей бийжағдай ийиси бар суу болып шықты.

«Енди Абыхаят сууын қалай табамыз?» деп, патшаның адамлары албырасып отырғанда бир жигит шатырға кирип келди де, патша отырған, пил сүйегинен исленген көшпели тахтың алдына саққа жүгинип, патшаға қуллық етті.

– Тақсыр, құдиретли патшайым, сизиң хұрметли атыңыздың әрұағы менен ант етемен, мынау әкелгеним Абыхаят сууының дәл өзи, – деп бир шийше сууды патшаның алдына қойды.

– Хеш ким әкелген сууының абыхаят шәшмеси екенлиги жөнінде бундай исеним менен ант ишкен жоқ еди. Қәне, бала, сен усы суудың мәңги тиришилик сууы екенлигин қалай дәлиллейсең? – деди Искендер патша.

Жигит сонда қойнынан бир қақпаш балықты сууырып алды да, оның аузына шийшедеги суудан азғана тамызып еди, балықтың аузы шөлпилдеп, былғаң-былғаң етип тирилип, қолда турмай туұлай баслады.

Патша қуғанғанынан узын муртларын таулап, көзлерин сығырайтып, сылқ-сылқ күлди. Сонда патша жигитке жақын келип:

– Бул сууды сен кимнің жәрдеми менен таптың? Бул сендей оқыу, билимнен хабары жоқ өнермент жас жигиттің қолынан келетуғын ис емес. Қәне, ырасынды айта бер, – деп күлди.

Жигит албырай баслады. Ол патшаның алдында өтирик сөйлеуге батылы бармады.

– Мен өзимнің ғарры әкемди еки дийуалдың ортасына салып жасырып келген едим. Сол ғарры маған бунда кетеримде былай деди:

– Балам, сен өзиң менен бирге бес-алты қақпаш балық ала кет. Мың булаққа барғаннан кейін хәр шәшмеге қақпаш балықты қуйрығынан услап батырып ала бер. Абыхаят шәшмесине батырғаныңда балық тирилип кетеди. Әне, сол суудан патшаға алып бар, бирақ өзиң ишиуши болма.

Мен усылай иследим. Бир хәптеге дейін солай иследим. Бир хәптеге дейін қақпаш балықлардың көбиси сууға жибип, шыл-пәрше болды. Ақыры мен үмитсизлендим де, бир тастың қууысында жаттым. «Адамды қартайғанда тирилей әулийешиликке апарып таслайтуғынының себеби, ол қартая келе алжыйды екен ғой. Олай болмағанда, қақпаш балықтың қайта тирилиуі мүмкин бе? Алжыған ғаррымның сандырағына ерген мен де ақмақ екенмен» деп қапталымда жылан көзіндей жылтырап ағып атырған булаққа мына ең соңғы қақпаш балықты ашыу менен ылақтырып жиберген едим, ол дәрхал тирилип, шыпырлай баслады.

Усы жерге келгенде патша жигиттің сөзін бөлди.

– Болды, болды, жигитим. Бәрекелла! Сен не тилейсең патшаңнан?

– Тақсыр, құдиретли патшайым, усы Абыхаят сууын ишип, дүнья турғанша турғайсаң.

Мениң сизден уллы тилегим – елдің дәстүрін атлап, ғарры әкемди жасырып сақтағаным ушын өзимнің жанымды хәм сол байғус ғаррының қанынан кеш. Оннан кейин бизиң турған аұылымыз жылда суудан тарығып, ашаршылыққа ушыраймыз, егер рети болғандай болса, аұылымыздың дақыллары менен жүзимликлери жайнап-жаснап, суў ишип турғандай бир жап қаздырып берсеңиз, бизиң тухым-теберигимиз сизиң саўлығыңызды тилеп жасар еди, – деди жигит ийбене сөйлеп.

Патша жигитке сын көзи менен қарап бираз отырды да, «жәллад» деп бақырды. Үстине қара кийим кийген еки жәллад айбалталарын жалаңлатып жетип келди. Сонда шарапқа мәсирип отырған, есин жоғалтқан патшаның кейпи бузылысқанын көрип Аләстун:

– Құдиретли патшайым, сабыр етиң? Сиз бул жигитти өлтирмекшисиз ғой, солай емес пе? Сиз бул пухараңыздың тилегин өзиңизге хорлық деп сезесиз. Шынында да жети жұртты жаўлап алған, мол дәўлеттиң ийеси болған патшадан бундай хеш нәрсеге арзымайтуғын тилекти тилеў ерси көринетуғыны ырас. Қанаатқа берекет деген. Бул жигиттиң қанаатшылығы егер патшаларда болғанда урыс, жәнжел деген нәрсе болмас еди. Сиз, мине жети жұртты жаўлап алдыңыз. Оған да қанаатланбай, маған абыхаят суўын излетип, китапларды ақтарттыңыз, халқыңызды Ғәхиқап таўының етегине айдап, қысым қылдыңыз... Енди бул жигитти өлтирежақсыз. Жақсылыққа жақсылық жоқ па? Егер бул жигитти өлтиретуғын болсаңыз, мына мени, яғный өзиңиздің бийшара муғаллимиңизди де қоса өлтириң. Егер жарылқайтуғын болсаңыз, жигитти хәм оның әкесин ғана емес, ал хәмме ғаррыларға да рәхим қылың. Ғаррыларды әжелинен бурын өлтириў дәстүри адамшылықты қорлаў деген сөз. Бул қудайдың емес, қандай да бир залым патшаның шығарып кеткен заңы. Сонлықтан сиз әдиллик қылғыңыз келсе, сол нәлетий дәстүрди бийкарға шығарыңыз. Ғаррылық – бул ақыл хәм тәжирийбе алтынлары толтырылған гөне гүзе. Оны мезгилсиз сындырыўға болмайды. Егер бул бала әкесин жасырып сақламағанда, сиз, бәлки, абыхаят суўын таба алмас та едиңиз, – деп Аләстун патшаға нәсият оқый баслады.

Қәхәри қайтып, сабасына түскен Искендер патша жәлладларын қайтарып жиберди де:

– Кел енди, мен мына алым Аластунның өтинишине муўапық гүнаңнан өттим, хәм ғаррыларды қойымшылыққа апарып таслаў жөниндеги дәстүрди бүгиннен баслап бийкар еттим. Ал сениң аұылыңа мен арна қазып, қумырысқаның жумысына бийлик етип жүриўге ўақтым жоқ хәм бундай хеш нәрсеге арзымайтуғын ис пенен айланысуў патшаға миясар емес. Сени патшалығымның ең болмағанда үштен бирин сорар деп тәме еткен едим. Ал сен ақылда әкеңе тартпайтуғын бир көргенсиз жигит екенсең. Бар, кете бер, – деп, патша абыхаят суўын әкелген жигитти желкесине жуп таяқ урғызып, шатырдан қуып жибереди.

Абыхаят суўы табылғаннан кейин халық шубырысып елине қайтты.

Искендер патша өзін енди хәдден тыс құдиретли сезип, ўақыты хош, кеўили жәм болып киятыр. Ол өзине тәбия адамларын хәм ең сайланды ләшкерлерин алып, жол-жөнекей кеўил көтериспе етип қайтты.

Патшаның жолы ушы-қыйыры жоқ сыпсыған тоғай еди. Патша тоғайдың аңларын қырып аўлап киятыр. Ол хәзир өзін жер қудайы сыпатында сезеди. Сызбеске не? Ол жети жұрттың үстинен хәмирин жүргизеди. Ол енди өлмейди де. Енди ол дүнья жүзин тегис жаўлап алыў ушын елине барыўдан ләшкер жыйнаўға тисин қайрап киятыр. Бул сондай урыс болады, ондай урысты дүнья жаралғалы көрмеген. Оның шегирткедей сансыз қалың әскери енди Ҳиндистан тоғайларын қаплайды. Шын ўәлаятының шексиз далаларын қарабаханаға айландырады...

Патша усындай шийрин қыялда киятыр еди. Ол әлле қайдан:

– Искендер патша, хәй, Искендер? – деп шақырған даўысты еситти.

Атлар үрkip кетти, патшаның қуйқасы жуўлай баслады. Хәў, ақыры ол есин билгенли хеш ким оның атын бундай хұрметсизлик пенен айтыўға жүрексинбеген ғой? Хәмме оған «тақсыр, құдиретли патшайым» – деп қуллық қылады. Хәттеки, өзін тәрбиялаған уллы алым Аләстунға шекем оған «құдиретли патшайым» деп қол қаўсырып, иззет пенен хабарласады. Ал бул не

әламет? Ямаса ізде киятырған адамлардың биреуі шарапқа мәс болып, ес-ақылын ишип қойды ма, әлле?

Бирақ қәпелімде сол дауыс тағы қайталанды. Бул сапары дауыс тап патшаның атының алдыңғы оң аяғының астынан шықты.

– Искендер патша, асқынлама, тарт атыңның басын, – деди сонда шөп арасынан.

Патша абайлап қараса, жерде жатқан бир қуғ геллени көреді.

– Мен баяғы Сүләйман патшаның геллесимен, – деди қуғ гелле, – мен дүнья жүзиндеги адамзат әуладына ғана емес, ал маған қудайдың өзі жиберген тилсимли жүзиги арқасында қусларға да патшалық қылдым. Ақырында қуслардың жәрдеми менен мен абыхәят суўын таптырып иштим. Енди мен, мине, мың жылдан бери өлмей, хор болып аяқ астында қуғ геллем шығып жатырман. Буннан мың жыл бурын маған Жәбирайыл периште келип, «мен сениң жаныңды ала алмайман, өйткени сен абыхәят суўын иштиң. Ал енди мың жылдан кейин дүньяға Искендер деген қәхәрли патша келеди. Сени бир өлтirse, сол ғана өлтириуи мүмкин. Егер ол да өлтире алмаса, сен мәңгиге жанлы қуғ сүйек болып жата бересең» деген. Соннан берли мен сени күтип атырман. Саған нәсиятым, абыхәят суўын ишиўши болма хәм мени өлтирип кет, – деп қуғ гелле Искендерге жалына баслайды.

Искендер аўыр ойланып турып қалды. Ол қуғ геллеге узақ тигилип қалды да, не ислерин билмей, көк аспанға көз таслады. Бултар қөшип баратыр. Қуслар аўыр қанатын сермеп туў аспан жийегинде кем-кем көзден жоғалды. Барлық нәрсе хәрекетте, барлық нәрсе көшиўде. Бул дүньяда оған мәңгилик жоқ сыяқлы көринди. Ол атының басын тежеп, қуғ геллеге қарады:

– Хәй, Сүләйман патшаның геллеси! Берген ўәсиятың ушын миннетдарман. Шынында да, мен абыхәят суўын ишпеймен. Ал сени де өлтirmeймен. Өйткени сен маған душпанлық еткениң жоқ, бәлки, үлкен дослық иследиң. Ал енди хош бол, – деп Искендер патша аттың басын бурды.

Қуғ гелле қатты қорқыўға түсип албырай баслады. Ақырында ол ийегиндеги бар күшин жыйнап, Искендер патшаны ең жаман сәгислери менен сәгип, бақыра баслады. Сонда ғәзепленип ашыўға минген Искендер айланып келип, қылышын қынабынан суўырып:

– Не дейсең, алжыған? – деп бир дәпинген еди, оның қорқынышлы айбатынан-ақ қорқып қуғ геллениң ийеги сылқ етип, жан тапсырды...

Искендер аўыр ойға түсип узақ жүрди. Ол хеш ким менен сөйлеспеди. Ақырсында ол өзиниң ақылғөйи болған Аләстунға қарап еди, ол да басын төмен салып киятыр екен.

– Абыхәят суўы жерге төгип таслансын, – деди патша хеш кимге қарамай хәмир етип.

Аләстун қойнындағы алтын қутыны алды да, оннан шийшени шығарды хәм аттың үстинен турып абыхәят суўын жолдың ернегине төгип жиберди.

Сонда абыхәят суўы ажырық шөптиң үстине төгилептимиш хәм оннан соң ғарға ишиптимиш деседи...

ИСКЕНДЕР ЗУЛҚАРНАЙЫН

(Р-1207, №182886)

Бурынғы өткен заманда Искендер Зулқарнайын деген патша өтипти. Ол урыспаз патша болып, дүньяның көп жерин бағындырып алыпты, сонда да дүньяның көбине көзи тоймапты.

Бир күнлери Искендер Зулқарнайын көп мыңлаған ләшкерин урысқа таярлап, бир үлкен патшалықты бағындырып алыўға жол тартыпты. Искендер урысқа шығарда жер силкинип, күн тутылып үлкен дүбелей болады екен. Искендер патша узақ жолға шығып, күн-түни сел жаўын болып, елат жаўынға ғарқ болыпты.

Искендер бағдар алған патшалықты қырғынға ушыратып, адамлардың қанлары жаўын суўы менен сарқырап ағып, жер бетин қан суўы басыпты. Искендер бул патшалықты өзине бағындырып алып, өз патшалығын дүньяға жайыпты.

Искендер үлкен жорықтан келгеннен кейин өз патшалығында көп иркилип жатпайтуғын патша екен. Ол аяқ жетер жердеги патшалықтың көбисин өзине бағындырып алыпты.

Бир күни Искендер жатып қыял етеди. Мен барған патшалық хәмме ўақытта мениң күшме

шыдам бере алмады, аяқ жетер жердеги елдің бәрін бағындырып алдым. Усындай қарыұлы ләшкерлерім, жолбарыстай күшим турғанда жер бетіндегі елатлықтың патшасы мен болмай ким болады, деп ойлайды.

Искендер патша ләшкербасыларын жыйнап алып, бір жыллық азық-ауқатын таярлауға, ат-жарақтарын сайлауға бұйрық береді. Искендер патшаның ләшкерлері үш ай таярлық көріп, бір күні азан-қазан ұллы шауқым менен бирнеше мыңлаған ләшкерлерін ертіп, жөн алды қарабарақ, еситпеген, көрмеген патшалық ізлеп жол тартыпты. Искендердің ләшкерлерінің көпшілігі сонша, оның бас-аяғына атлы адам бір жеті күнде зорға жетеді екен. Жерден көтерілген шаң менен аспанды қапалаған қара булт бір-бірі менен ұласып, жер бетін түнерген қараңғылық басыпты.

Искендер патша үлкен бір жәзіралық далаға шығып, отыз күн, отыз түн жүріпті. Хеш жерден патшалықтың дәрегін таппапты. Бул ұзақ жол адам баласы түүе, жаратқанның алдында дие бүкпеген Искендер патшаның да диңкесін кетіріп, димарын құртыпты. Патша алып шыққан сууларын тауысып, шөлден өлер халатқа жетіпті. Усындай халда қиятырса, алдыларынан сарқырап ағып турған бір булақтың суының үстіннен шығыпты. Патша сууды көріп жүрегі жарылғанша қууаныпты да, хәй-пәйіне қарамай жата қалып, суудан мийрін қандырыпты. Бул суу басқа сууларға қарағанда патшаға әжайып суу болып көриніпті.

Искендер патша сууды ишип болып, бул суу жай булақтың суы емес, әбизәмзәмнің суы болуы мүмкін деп, өлген балықты салса, тириледі дегенді патша еситіуі бар еді, ұсыны іс-леп көрмекші болады. Патша алып шыққан қақпаш балығын алып, сууға салады. Балықтың сууға түсіуден өрлеп жүзіп кетеді. Искендер патша бул хәдійсені көріп аң-таң қалады.

Патша ләшкерлерін жыйнап алып:

– Бул әжайып сырлы суу екен. Буны өрлеп, сағасын тауып алайық. Бул суудың ийесі өзиміз екенін белгілеп, үлкен бір ойын-сауық етейік, – деп, ләшкерлерін атландырып булақтың сағасына жол тартады.

Бирнеше күн жол жүріп барса, ағып турған әбизәмзәм суының сағасында алтын жалатқан сарайдың дәруазасын көріпті. Дәруазаны ашып, ішке кириуге хәрекет еткен менен, хешқандай ашылмайды. Искендер қатты қәхәрге миніп, дәруазаны урып, «аш» деп бақырады. Бир уақытта дәруазаның ишинен:

– Бул жерде саған орын жоқ, саған кириуге болмайды. Бул жер жаратқанның жататуғын орны, – деген дауыс шығады.

Сол уақытта Искендер патша:

– Бул жер жаратқанның жайы болса, мен жер жүзінің патшасы Искендермен. Мен жер бетіндегі күшлілердің күшлісімен. Мениң алдымда жаратқанның бас иймеген бендесі жоқ. Не ұшын ашпайсаң? – деп қәхәрге миніпті.

Дәруаза ишіндегі адам:

– Биз жер бетіндегі адамлардың бәрін жеңіп алдым, күшлілердің күшлісімен деген адамды танымаймыз. Биз өз нәпсисіне өзі рәхім қылатуғын, жер бетіндегі адамға аяныш көз бенен қарайтуғын адамды таниймыз. Бул орын сондай адамлардың келетуғын орны, – деп жууап береді.

Искендер патша қанша күш салып дәруазаға кирмекші болса да хеш қандай илаж ете алмайды. Қандай қыян-кески урыстан қайтпаған патшаның жүрегі бир ғана дәруазаманға батына алмады. Патша ашыуынан қайтып, жалына баслады. Өмирінде патшалар алдынан кесе өтпеген Искендер патша ұсы жерде ұрыссыз жеңіліске түстім деген ойға түседі.

– Әй, жаратқанның бейіші гүзетшісі, мени екі бастан ішке киргизбедің, мени билген адам пүткіл әлемнің патшасы дейтуғын еді, егер мени ішке жибермесең, бул дәруазаға келгенимнің бир белгісі болсын, маған бир зат таслай ғой. Пүткіл жер бетіндегі халық адам баласы аяқ баспаған жерге барғанымды билетуғын болсын, – деп жалынады.

Усы уақытта бейіштің гүзетшісі:

– Мә, саған, ақылынан адасқан адам патшасы, – деп, жудырықтай куу сүйекті Искендер патшаға ылақтырады.

Искендер патша куў сүйекти қалтасына салып, ләшкерлерине келип анықлап қараса, куўарған куў сүйек екенін көріп хайран қалады. Сонша күн, сонша түн жүріп келгенде бір дәруазаманға халым келмей, оның үстине берген сыйлығы куў сүйек деп, патшаның көзі қызарып, тула бойы қалтырап, сүйекти ылақтырып жиберипти. Сол уақытта ләшкерлеринің ишіндегі ақылгөй бір әскербасшысы:

Жоқары мәртебелі патшамыз, дәруазаманның сизге берген сыйлығында әжайып бір сыр бар. Сиз буның сырын хәзир көресіз. Бул сыйлыққа тең келетуғын зат жоқ. Сиз тәрези алдырып, барлық алтын-гүмисти тәрезинің бір басына, ал бул сүйекти бір басына салып тартып көриңіз. Сиз буның қаншалық салмағының бар екенлігін өз көзіңіз бенен көресіз, – дейді.

Искендер патша ақылгөй әскер басшысының ақылын тыңлапты. Тәрези алдырып, бір басына сүйекти, екінші басына ат басындай алтынды салып, тәрезині тартқан екен, тәрезинің сүйек салған басы жерден көтерілмепти. Алтынның үстине бір ләген гүмис салыпты, тәрезинің сүйек салған басы сирә қозғалмапты. Буны көріп тұрған Искендер патша алтыннан пуў берген айбалтасын, алтын-гүмистің үстине салып, тәрезинің басын айбалтам басар деп ойлапты. Бірақ сүйек салған тәрезинің басы өз орнынан қозғалмапты. Сол уақытта патша жудырықтай сүйектің құдиретине хайран қалып, бұған тең келердей не зат бар деп ойға кетипти. Искендер патша өз билмеслігін ләшкерлеринен жасырмай:

– Бул сүйекке тең келгендей не нәрсе бар екен? – деп сораиды.

Сонда ақылгөй әскер басшысы:

– Буның хәмелин биз табамыз, – деп орнынан ушып турады да, жерден бір ууыс топырақты алып, сүйектің асықтың қарамындай шуқырына салады. Усы уақытта тәрезинің сүйек салған басы жоқарыға көтеріліп, алтын салған басы жерге тарс етип түсіпти. Искендер патша бул хәдийсени көріп аң-таң қалыпты. Сонда патшаның ақылгөйі:

– Тақсыр патшайым, бул сүйек адамның көз сүйегі. Адамның көзі кишкентай болса да, дүньаның барлық байлығына, қызығына тоймайды. Алтын да, мал-мүлк те, құрмет-атақ та адамның тири уақтындағы көзін хеш қандай толтыра алмайды. Болған үстине болғанды, көрген үстине көргенді тилеп турады. О дүньяға барғанда ғана барлық байлық пенен құрмет жоқ болады. Сол құрдым көздің кишкене шуқанағы бір ғана қысым топырақ пенен толады. Оның бержағында көз қумары толған емес, уллы патшайым, – дейді.

Искендер патша ақылгөй әскер басшысының бул сөзине тәсийін қалып, өзинің сонша жыл ел шауып тапқан барлық байлығының қызықлы рәхәтин бір қысым топырақ астында қалатуғынына көзі жетипти. Сол күннен бастап елине қайтып, қалған өмирін өз елинде өткеріуге серт етипти.

ИСКЕНДЕР ЗҮЛҚАРНАЙЫННЫҢ ШАҚЫ БАР

(Р-1242, №183023)

Бурынғы өткен заманда Искендер Зүлқарнайын деген патша болыпты. Искендер анасынан туылғанда тас төбесінде бір бөртигі бар екен. Сол бүртик өсе келе шақ болыпты.

Искендер жеті жасына келгенде дүнья жүзине патша болыпты. Ол басындағы шақын сездірмеу үшін басына хәмме уақыт төбесі шошақ бас кийім кийіп жүреді екен. Ел болған соң шәштәрезсіз болсын ба, Искендер патша шашын алдырыуға барыпты. Шаштәрез Искендердің басындағы шақты көріп, жүрегі жарылғанша қорқыпты. Бірақ аяғынан димар кетіп, қолы қалтырап, өлдім азарда патшаның шашын алып болыпты. Искендер патша шашын алдырып болыудан сол жерде шаштәрезді өлтириу жолына түсіпти. Солай етип шәхәрдегі аты шыққан шаштәрезлердин хәммесін өлтирген хабары пүткіл шаштәрезлерге жайылып, патшаның шашын хеш ким алмайтуғын болыпты.

Бір күнлери Искендер патшаның шашы өсіп, шашы желкесине түсіп, не қыларын билмей отырғанының үстине бір ғарры кирип келеді. Искендер патша ғарры менен сөйлесіп болғаннан кейін:

– Ата, менің шашымды алып берсең бе? – дейді.

Шаштәрез ғарры:

– Бир қасық қанымнан кешсең, алайын, тақсыр, – депти.

Искендер патша көп ойланып отырып ақырында:

– Бар, кештим. Бирақ Искендер патшаның басында шақы бар, – деп хеш кимге айтыушы болма. Егер айтсаң, өзиң өлимдар, мал-мүлкің талауда болатуғынын есиңнен шығарма, – деп хәмир етеди.

Ғарры хешкимге айтпасқа ўәде берип, патшаның шашын алып үйіне қайтады.

Шаштәрез үйіне қайтып киятырып Искендердің шақына хайран қалып өз-өзіннен хәулығыады. Буны ишинде сақлауға шыдамы жетпейди. Биреўге айтып шерин тарқатайын десе, патшадан қорқады, айтпайын десе, иши дүбирлеп, ес-ақылынан айырылады. Ғарры патшаның шашын аламан деп үлкен бәлеге қалады. Сол күни шыдайды, келеси күни шыдауға шамасы келмейди. Ғаррының иши толып, өлер халатқа келеди.

Ғарры шәхәрден шығып, бир шөл-жәзийрадағы гөне қуйының үстинен шығады. Бул жерден хеш ким еситпес деген қыялға кетип, аўзын гөне қуйының аўзына басып, үш реет «Искендер патшаның шақы ба-ар» деп бақырады. Ғаррының айтыуы сол, гөне қуйынның иши «Искендер патшаның шақы ба-ар» деген гүңдиренген сес болып кетеди. Ғарры бул сестен жаны шығардай қорқып, бир көлге келип, қалың қамыслықтың арасына жасырынады. Ғарры бул жерде де иши дүбирлеп жата алмайды. Ол және «Искендер патшаның шақы ба-ар» деп қышқырады. Сол ўақытта қатты самал есип, қамыслардың баслары ийилип шайқалып, бир-бирине айтқандай сезиледи. Ғаррының қулағына «Искендер патшаның шақы ба-ар» деген шуўлаған сес еситилгендей болады. Ғарры бул жерде де мәкан таппай, жөн алды қарабарақ кете береді. Сол кетистен бир тоғайлыққа ушырасады. Шаштәрез ғарры қалың қуўрайдың арасына кирип, бул жерден хеш ким еситпейди деген ойға кетип «Искендер патшаның шақы ба-ар» деп қышқырады. Усы ўақытта ғарры қумарын тарқатып, жаны жай тапқандай сезеди. Бирақ бул хабар әллеқашан-ақ Искендер патшаның қулағына жетип, ел-халыққа жайылған еди.

Искендер Зүлқарнайын патша халық арасында тарап кеткен «Искендер патшаның шақы бар» деген сөзге ары келип, ишқыста болып дүньядан өтеди. Орнына шаштәрез ғарры патша болып, мурат-мақсетине жетеди.

ҚУСЛАР ПАТШАСЫ

(Р-1242, №183023)

Баяғы өткен заманда қуслардың патшасы болыпты. Күнлерден бир күн қуслар патшасы өзіне қуслардың пәринен үй салдырмақшы болады. Қуслардың бәрін жыйыпты. Хәмме қус келсе де, байыұлы келмепти. Шақыртыушы барса, уясына кирип кете берипти. Ең ақырында болмағаннан кейин, қуслардың патшасы байыұлыны шақырып келиўге қаршығаны жиберипти. Қаршыға ушып барыпты. Байыұлы қаршығаның келгенин билмей, уясының аўзында хабарсыз, пәрўайы-пәлек отырғанда қаршыға желкесинен шарп етип бүрип алыпты да, қуслар патшасының алдына апарыпты.

Қуслар патшасы:

– Неге шақырғанда үш күннен бери келмейсең? – деп сорапты.

Сонда байыұлы:

– Тақсыр, үш күннен бери келмегеним, ой ойлап атыр едим, – депти.

– Ол қандай ой? – депти қуслар патшасы.

– Тақсыр, сиз қустың пәринен үй салдырмақшы болыпсыз. Қуры пәр үй бола ма? Ол үйдің шаңарағы қайда, керегеси қайда, уўығы қайда, соны ойлап отыр едим, – депти.

Сол ўақытта қуслар патшасы ойланып көрсе, шаңарақсыз, уўықсыз, керегесіз үй болмайтұғынын аңлап, қуслардың аяғынан тусаўларын алып, дарқан етипти. Сөйтсе, байыұлының келгенин күтпей-ақ қусларды жула баслаған екен, сонда хәмме қуслардан бурын жарғанатты жулған екен. Басқа қусларға гезек келгенде байыұлыны да алып келген екен. Қуслардың ишинде ғарға менен шымшық тусаўын шешиўге асығып ушып кетипти. Жарғанаттың жүнсиз болыуы, ғарға менен шымшықтың адымламай секирип жүриуі соннан қалған екен.

ҚОРҚЫТ БАБА (P-1242, №183023)

Жаңадарья бойында қарақалпақтардың Шийрин деген қаласы болған. Хәзирги ол жерлерде Қорқыт ата деген әулийе бар. Ерте Ұақытларда сол жағада Қорқыт деген адам өткен. Ол қудайға:

– Мен өлетуғын болсам, қырық жыл бурын хабар бер, – дейди екен.

Қудайтаала бұған келисипти. Бир күнлери хабар келеди. Қорқыт ата буннан қорқып, хәр жерде қашып жүре береді. Ол қай жерге барса, сол жердің адамлары «Қорқыт деген кисі өледі екен, соған гөр қазып атырмыз» дейди. Соннан қашып, Қорқыт Жаңадарьяға келеди. Ол ақыры шаршап, өлимнен қутыла алмайтуғынын түсінеди. Адамларға:

– Мени бир гилемнің үстине отырғызып, Жаңадарьяға ығызып жиберіңдер, – депти.

Солай исленеди. Қорқыт дарьяның ортасында, гилемнің үстінде қобыз шертип кете береді. Қорқыттың қобызының дауысын еситип, Шийрин қаласындағы қырық қыз майданға шығып, қосық айтып шақырады. Бирақ Қорқыт келмейди. Ығып кете береді. Сонда қызлар Қорқытты ғарғайды. Қорқыт тас болып қалады. Соннан Қорқыт атаны Жаңадарья бойына жерлеген екен.

ҚОРҚЫТТЫҢ ГӨРИ (P-1242, №183023)

Қорқыт баба өлимнен қатты қорқады екен. Ол қалай болмасын, қәйткенде өлмей қалыуға болатуғын жолларды ойлайды, хеш таба алмайды. Не болғанда өлмеу мүмкін? Тау-тас болғанда ма? Ол бийик тауларға барады.

– Таулар, сизлер мәңги жасай аласыз ба? – дейди.

Төбеси аспан менен ушласқан таулар:

– Жоқ бизлер де қартаямыз, бизлер де өлемиз, – дейди таулар.

Ол ушы-қайыры жоқ телегей-теңізге барады.

– Мүмкін, сизлер өлмейтуғын шығарсыз? – дейди Қорқыт ата.

– Жоқ, бизлер де қартаямыз, бизлер де өлемиз, – дейди теңіз.

– Енди ким бул дүньяда өлмей қалады?

Қорқыт баба өз сорауына жууап таба алмай, дүньяның төрт мушын гезип келеди. Қай жерге барса да, алдынан гөр қазып атырған адамалар шығады.

– Бул не? – деп сорайды адамлардан Қорқыт баба.

– Қорқыттың гөри, – деп жууап береді адамлар.

Қорқыт буннан және қорқып қашады. Бирақ алдынан гилең Қорқытқа гөр қазып атырған адамлар шыға береді. Ақыры ол шаршап, өзинің өмири туұралы, бул өмирдің гөззаллығы, бул тиришилик дүньядан өлимге адам өзін-өзи қыймайтуғыны туұралы қолына қобызын алып жырлай баслайды.

Ол суудың бетине гилемди жайып жиберип, оның үстінде қолына қобызын алып жырлай баслайды. Оның қобызының дауысын барлық адамлар еситип, дүньядағы барлық тиришилик етиуши жанлы мақлуқлар бир майдан қобыздың дауысына мәс болып дем алады. Сонда Қорқыт баба дүньяда өлмей қалатуғын – қобыз бенен нама екен, – деген жуумаққа келеди. Ол қобызын тартып, усылай кете береді. Бир жерлерге келгенде шаршап, көзи илинип кетеди. Сонда оның қобызын тыңлап киятырған суұжылан Қорқыт бабаны барып шағып алады. Сөйтип, Қорқыт баба қанша өлимнен қашқаны менен, оннан қашып қутыла алмайды. Бирақ ол адамларға хеш өлмейтуғын қобыз бенен наманы таслап етеди.

ҚАЙДА БАРСАҢ, ҚОРҚЫТТЫҢ ГӨРИ (P-1299, № 183812)

Қорқыт деген адам қарақалпақтарға да, қазақтарға да, өзбеклерге де, кулласы түркий тиллес халықтардың барлығына теңдей атақлы жырау болған. Көп жасаған. Ол ел аралап жыр айтып жүрип, «мен өлмеймен» дейди екен. Мусылманларда қартайған адамның тири Ұақытларында

гөрин қазып қоятуғын бир дәстүр бар. Гөрди сол ғарры адамның өзи я жақын ағайинлери қазып қояды.

Қорқыт жүдә қартайған. Халық оны қатты құрмет ететуғын болған. Соның ушын аўылының адамлары қашан болса да бул өледі ғой деп, оны құрметлеп, гөрин қазып қойыпты. Бир пий-шемби күни Қорқыт әўлийеге барса, қазыўлы турған гөрди көрипти. Адамлардан «бул кимнің гөри?» деп сараса, адамлар оған «бул Қорқыт атаның гөри» депти. Қорқыт қорқып кетипти. Бул аўыл мени сыйламайды екен деп, дәрхал басқа аўылға көшип кетипти. Барса, ол аўылда гөр қазып атырған адамлардың үстинен шығыпты. «Бул не?» деп сараса, бул «Қорқыт атаның гөри» деп жуўап берипти. Соннан Қорқыт ата ол аўылды да қойып, басқа аўылларға қарай көшипти. Қайда барса, гөр қазып атырған адамлардың үстинен шыға берипти. «Бул кимнің гөри?» десе, хәммеси «Қорқыт атаның гөри» деп жуўап бере берипти. Соннан соң ол қазақ, өзбек, түркменлердің еллерине қарай көшипти. Қайсы елге бармасын, оның алдынан гөр қазып атырған адамлар шыға берипти. «Бул кимнің гөри?» десе, олардың хәммеси бул «Қорқыттың гөри» деп жуўап берипти. Соннан соң Қорқыт ата, «қой, болмады, елиме қайтайын, бул адамлардың сықылы жаман екен, мени тирилей-ақ көмип таслар, адамлардың бул хәрекетине қарағанда, мен сирә өлетуғын шығарман. Өлетуғын болсам, өз елимде өлейин» деп, қайтадан қарақалпақларға қайтып келипти.

Ол келгеннен кейин адамлар:

- Хә, Қорқыт ата, не болды? – деп сараса:
- Қайда барсам, мениң гөримди қазып атырған адамларды көрдим. Соннан соң өлсем өз елимде өлейин деп, елиме қайттым, – депти.

ҚОРҚЫТ АТА ХАҚҚЫНДА ӘПСАНА (Р-1207, №182886)

Қорқыт ата халыққа жақсы саз ойлап таўып бериўди әрман етипти. Ол бәринен де бурын халықтың түсинигине қайым, олардың муң-зарларын айтатуғын жағымлы саз хәққында көп жыллар ойланып жүрипти. Бул ушын ол хәр түрли усылларды ислеп көрипти. Хәр түрли саз әсбапларын соғып, шертипти. Бирақ халыққа жағымлы бир саздың иретин таба алмапты. Бир күнлери қобызды таўыпты. Оны ислеу ушын көп ағашларды жонып хәлек болыпты. Бирақ оннан хеш нәтийже шығара алмапты. Қорқыт атаның қобызды жонып хәлек болып жүргенин шайтанлар көреді екен. Шайтанлар оған, қобыздыңды көрсет десе, ол көрсетпейді екен. Оннан кейин Қорқыт атаға бир ой келипти. «Неге шайтанлар меннен қобызды сорап жүр? Оларға неге кереги бар екен? Буларды бир аңлып көрейин» деп, тоғайдан шығып кеткен кисиге усап, тоғайдың шетинде шайтанлардың не қылып жүргенин аңлыпты.

Шайтанлар өз-ара сөйлесип атырған қусайды. Қорқыт ата оларға көринбей сөзлерин тыңлапты. Шайтанлар:

– Қорқыт ата жүдә бир әжайып исти баслаған екен. Бирақ оннан бир нәтийже шығара алмапты. Егерде ол киси тоғайдағы доңыз сүйкенген құрғақ жигилдик-жийдениң ағашынан қобыз жонса, оннан тостаған шығарса, оның тостағанын бақыраўық түйениң бас терисинен қапласа, оған киснеўик аттың қуйрығынан алып қыл тақса, оннан кейин қумлықта ямаса таўда өсетуғын сасық қуўрайдың ширесинен жақса, гөне қабақтан жонып тийек салса, дүньяда табылмайтуғын шыққыш әсбап болар еди, – десип атыр екен.

Қорқыт ата бул сөзлерди еситип, шайтанлардың айтқанындай етип қобызын ислеген екен, түрли-түрли намаға шертилетуғын саз әсбабы болыпты. Сол-сол екен, қобызды биринши жаратқан Қорқыт ата қобыздың пири болыпты. Соннан кейин барып халықта хәр түрли саз әсбаплары келип шыға берипти дейди.

ГҮМБЕЗИ ДӘҮҰАР (Р-1242, №183023)

Көгалай көк теңиздің ортасында саўлатлы, гүңгираларына алтын шаптырылған гүмбез бар деседи. Бул гүмбез айланып турады екен де, жыл он еки айда есиги ашылып, басқа ўақта жабық турса керек. Ким илимди ышқы етсе, сол адам дүньяның барлық ләззетинен кешип, сол гүмбезди излейди хәм көгерген көк теңиздің жағасына барып, гүмбездің жағаға айланып келиўин, өзи мәхәлинде есигиниң ашылыўын күтиўи керек. Бул гүмбези дәўўар деп, яғный илим ажайыбаты делинеди.

Гүмбези дәўўарға кеўили саррас, жаны таза хәм қатаң зейини бар, зийрек адам ғана кириўге миясар болады.

Несип етип, оған кирген адам отыз жыл илим ҳикметин үйренеди. Бирақ ол нан орнына илим нуры менен аўқатланады. Сонлықтан гүмбези дәўўарға кирген адам негизинде бир оймақ аўқат жемейди дейди. Буның есесине ол отыз жылда дүньяның илимин оқып таўысқан. Оймаққа көнбеген, зериккен адам шаймий болып, изинде мәўлети питпей-ақ шығарып тасланады.

Илимге қанып шыққан адам отыз жыл дегенде қурғаққа жибериледи де, журтқа илим-өнер үйретиўге жумсалады.

Несин айтасыз, бирақ бул гүмбези дәўўарға кирип, илим нуры менен қанып шыққанлар дүньяда хәр елде бирли-ярым ғана кисилер болады. Бул гүмбездің әжайып тилсимин ең дәслепп Аплатун хәм Аластунлар ашты да, өзлери оқып шығып, илим дүньясында ҳүкимин жүргизди. Бул гүмбезде Фирдаўсий, Муралы-Шер, Наўайы, Хожайы Ҳафыз, Абусий деген уллы адамлар оқыўға миясар болған.

БАРАҚТЫҢ ТАМЫ (Р-1242, №183023)

Барақ батыр қус салыўды жүдә қумартады екен. Бирақ қус салғанда қусын ҳаялы баппап береди екен. Бир күни ҳаялы Бараққа:

– Батыр, бүгин қусты алып шықпа, – депти.

Сонда Барақ:

– Неге? – деп сорапты.

Ҳаялы Бараққа:

– Бүгин буның еки уяласы келди, қусты қашырып аласаң, – депти.

Барақ батыр ҳаялының айтқанын тыңламай, қусты алып шығады. Қусты аңға жиберсе, оның аң менен жұмыс болмай, өз алдына қаңғып кете береді. Барақ далбайын қолына алып шақырса да, қайырылмай, хәр жерге қонып отыра береді. Қус сонда жасынан қолға үйреткен Барақты таслап кетиўге қыймай, ал қалайын десе, уяласларын көзи қыймай, соңынан Барақты бүрип өлтирейин деп Бараққа қарсы шабады. Барақ қустың бузық қыял менен киятырғанын көрип, атының баўырының астына кирип кетеди.

Үйден шыққанда қустың жаман қыялын сезген Барақтың ҳаялы изинен бақлап киятырған екен. Келсе, қус аттың баўырының астына кирип жатқан Барақты бүрип өлтирген екен.

Сонда қатын қустың бир тегеўринин кесип жиберип:

– Жерде мен батырман деп зарлайын, аспанда сен тегеўриним деп зарла, – деген екен.

Солай етип, Барақ өз қусының тырнағынан өлген екен.

Барақтың тамы ҳазир де бар. Бөрши таўдың күн шығар жағындағы Жаңадәрья деген жерде. Оның тамында Барақтың қусының тырнағының сүүрети де бар дейди көрген адамлар.

**ИБРАХИМ САХАБАНЫҢ БАЛАСЫ ИСМАЙЫЛДЫ
ҚҰРБАНЛЫҚҚА БЕРІҮІ
(P-1242, №183023)**

Ибраһим Халилдің өзі бийперзент болған. Егер перзентим болса, перзентимді құрбанлыққа шалар едим, деп жылапты. Бийбихажар деген хаялы бар екен. Киши хаялын желмаяға мингизип, жел маяның тоқтаған жерине түсіріп кел деп жибереді. Желмая үш күн жүріп, төртінші күні бір шуқырдың жанына барып шөккен. Хаял сол жерде хәмилели болған. Қудайтаала сексеуілдің палын шығарып, соны жеп жүре берген. Ол хаял босанған соң баланың атын Исмайыл қойған. Баланың тепкилеген жеринен суы шығады. Жолаушылар суыға үйір болып, олар отырған жер кәруан жолға айланады. Бийбихажар баласы менен сол жерде бола береді. Исмайыл жеті жасқа келеді. Булардың хабары Ибраһимге жетеді.

Қудайтааланың Ибраһим Халийге, балаң Исмайылды құрбанлық қылып шаласаң, деген пәрманы келеді. Хақ пәрманын Ибраһимге Жәбирайыл жеткереді. Ибраһим хақ пәрманына қайыл болып, хаялы Хажарға Исмайылды жуындырып, кийиндир деп тапсырма береді. Ибраһим Исмайылды Мәкке шәхәринің сыртына, бір шөл-жазийраларға алып шығады. Баласына билдирместен жип пенен пышақ та алып шығады. Жолда иблис шайтан Исмайылдың басын айландырып, «сени атаң өлтирмеге алып баратыр» дейді. Исмайыл иблистің әзәзүл гәплерине исенбей, оған тас атады, иблисти қуып жибереді. Бир уақытлары Ибраһим менен Исмайыл аталы-балалы болып таудағы Исмайылды құрбанлық қылатуғын жерге жетеді. Атасы Ибраһим сол жерде баласы Исмайылға оны құрбанлық қылуы үшін қудадан пәрман келген-лигин айтады. Сонда Исмайыл:

– Хақтың пәрманын тутып, маған рәхим қылмаң, қудаға асый болмаң, мени құрбанлық қылсаңыз, жанымды беріуге таярман, мениң усы сөзимді қабыл қылыңыз, мени құрбан қылың, – дейді.

Баласы Исмайыл атасы Ибраһимнің алдына үш шәрт қояды:

– Бириншиден, аяғымды байлаң, қол-аяғым қозғалып кетип, сизге қаным шашырап, гүналы боларман. Екиншиден, жүзимді жерге қаратып қойың, себеби сизиң көзиңіз маған түсіп, сиз рәхим қылып, асый болып қаларсыз. Үшіншиден, құрбан қылып болған соң қанлы кийимлерімді анама апарып берің, сағынғанда көйлегімді ийискеп, мийрин қандырап хәм меннен естелик болсын, – дейді де:

– Қол-аяғымды байлаңыз, меннен кеуіл үзиңіз, хақ бұйрығын қылыңыз, тез болыңыз! – деп жүзин жерге қаратып, аяқтарын узатып, Исмайыл тәслим болып жатады.

Исмайылдың аяқ-қолларын байлап, Ибраһим шалса, пышақ өтпейді, тасқа салса, пышақ тасты қақ бөледі, бірақ Исмайылдың басын кеспейді. Сол уақытта қуданың құдирети менен пышаққа тил питип, Ибраһимге:

– Сен айтурсаң кескил деп, Жаббар айтур кесмегил, нешик аны кесейин, – деген саза келеді.

Сол уақытта Аллатаала тәрәпинен Исмайылдың орнына құрбанлыққа басы қара көк қошқар жибериледі. Қудадан Исмайылдың жанын тилеген мыңсан периштелердің тилеги қабыл болады. Исмайылдың хаслынан оның әуладлары Мұхаммед пайғамбар дүнияға келип, ол үмметлерінің құрметине миясар болып, қуданы бир биледі.

**БИЙБИМӘРҢАМ ХӘМ ИЙСА ПАЙҒАМБАР
(P-1242, №183023)**

Күнлердің бир күнінде Бийбимәръям қуданың құдирети менен некесіз Ийса пайғамбарымызды туыпты. Ийса жас уақтынан баслап-ақ бир құдиретли күшке ийе болып, дуа менен соқырдың көзін, ақсақтың аяғын жазып, өлини де тирилтеді екен.

Ийса жас уақытында анасы Бийбимәръям менен тауда жасайды. Бес уақыт намазын оқып, ораза айын да сол жерде өткереді. Ол хайуанатлар менен сөйлесип, жанлы-мақлуқлар менен жақсы қатнаста болады екен. Бир күні Ийса бир жаққа кеткенде Әзірайыл қуда хәмири менен

Мәрьямның жанын алыуға келипти. Әзірайыл Мәрьямның «балам келсин, соннан соң жанымды алыуға қайылман» деген сөзине қарамай, жанын алып кетипти.

Ийса үйіне келсе, өліп қалған анасын көріпти. Ийсаның анасын периштелер ақ жауып, арыў кепинлеп жайғастырады. Сол жерде Ийса анасының басына барып, қудадан анасын көриўге тилек етеди. Құдирет пенен гөр жарылып, гүллер арасында жатқан Ийса тири анасын көреді. Сол ўақытта анасына тил питип «Малға кеўил бөлмегил, ҳақ буйрығын қоймағыл» деген нәсият айтады.

ИЙСА ПАЙҒАМБАРДЫҢ ҚАМАЛЫҰЫ (P-1242, №183023)

Ийса пайғамбарға исенимсізлик билдирген душпанлары оған қатты азап береді екен. Душпанлары Ийсаны қамап қойып өлтирмекши болғанда, оған қуда хәмири менен Жәбирайыл периште келипти. Жәбирайыл периште қамақта жатқан Ийсаға тамның төбесіндеги тесиктен хабарласқан хәм оған, сени шығарып аламан, деген ишарат билдирген. Сонда Ийса Жәбирайылға қарап, «басым сыйса да, еки ийним сыймайды ғой» деп, еки ийнин көрсетипти. Жәбирайыл периште:

– Маған жақынлап келе бер, шығарып аламан, – депти хәм шығарып алып, душпанларынан кутқарыпты.

Христианлардың шоқыныуы, яғный қолын маңлайына, оннан соң еки ийнине тийгизиуи соннан қалған деседи.

ЮСУП ПАЙҒАМБАР (P-1242, №183023)

Күнлердің бир күнінде Юсуп пайғамбарымыз түс көріп, түсинің кейни не боларына хайран қалып, түсин атасы Яқубқа жорытыу ушын келипти.

– Ата! – депти Юсуп атасы Яқубқа, – мен түнде бир әжайып түс көрдім. Түсімде маған күн менен айдың хәм он бир жұлдыздың қадалып қарап турғанын көрдім, – дейди.

Сонда атасы баласы Юсупке:

– Шырағым, мына көрген түсиң бир әжайып түс екен, бірақ бул көрген түсиңди туўысқанларыңа айтып жүриўши болма, олар саған жаманлық кылып жүриуи мүмкин, – деп зинхар-зинхар тапсырыпты.

Яқуб баласы Юсупты басқа балаларынан гөре жақсы көреді екен хәм бир ели қасынан шығармайды екен. Юсуптың ағалары атасының Юсупти жақсы көретуғынын сезеди екен хәм оны қалай болмасын пайытын тауып өлтириуи нийетінде жүреді екен.

Бир күни Яқубтың балалары атасына келип:

– Ата бизлер Юсупти шетимизден жақсы көремиз, Юсуп барлық ўақыт сизиң қасыңызда болып, хеш қызық көре алмай жүргенин сиз билесиз. Бизлер бүгин Юсупти шикарға алып шығып, құс салып, ийт жуўыртып қызық көрсетсек деген нийеттеміз, сол ушын Юсупты бир күнге қыдыртып қайтыуға рухсат етсеңиз деп сорап келдик, – дейди.

Яқубтың балалары бир әмеллеп атасын көндирип, Юсупти шикарға алып шығыпты. Олар аўылынан бир күншилик жол жүргеннен кейін баяғы көкиреклеріндеги жаманлығын баслауға кирисипти. Юсупты бир шыңырау қудыққа таслап, Юсупти қасқыр жеп кетти деп, көйлегін қанға бояп, атасы Яқубтың қолына услатыпты. Сол ўақытта Яқубтың еки көзі көр болып қалыпты.

Юсуп шыңырау қудықтың ишінде жата берсин. Бир күнлери басқа бир елдің кәрўанлары сол қудықтың үстинен шығып, түйелерін суўғарып, өзлери де шай-суў ишиу ушын сол жерге жүклерін түсирип, қудыққа шелек салса, ай десе аўзы, күн десе көзі бар бир сулыу бала жигиттің шелекке асылып шыққанын көріп хайран қалысыпты. Кәрўанлар Юсупти алып кетип, Мысыр шәхәріндеги бир байға сатады. Ол байдың киши хаялы Юсуптиң сулыулығына ышқы кетип, оған кеўлин билдиреди. Юсуп ол хаялдың айтқанына көнбейди хәм сол жерден тура қашады. Хаял қашып баратырған Юсуптиң көйлегиниң етегине жабысып, көйлегиниң бир

қапталын жулып алып қалады.

Хаялдың байы кеште келгенде:

– Сениң сатып алған қулық маған қарамлық қылды, буны бул жерден жоқ етпесең, мен бул үйде турмайман, – деп Юсупти жаманлайды.

Юсуп болған ұақыяны айтқан менен, байдың хаялы шарбаяқлап, өзинің айтқанына көндиреди. Солай етип, бай Юсупти жазаға буйырып, зинданға таслайды. Юсуп қудықта жатып, патшаның берген жумбақтарын шешіп, азатлыққа шығады. Ол бир елге барып, ашлықтың азабын шегіп атырған елди тоқлыққа шығарады.

Юсуп өзи хұкимлик сүрген елди тоқлыққа шығарып, аты әлемге жайылып кетеди. Күнлердің бир күнінде баяғы өзине жаманлық еткен ағалары қарып-шаршап Юсуптиң елине келеди. Ағалары Юсупти танымайды, ал Юсуп ағаларын танып, оларға көп жақсылық қылады хәм өзинің Юсуп екенлигин айтады. Сол жерде Юсуп ағаларына үстиндеги көйлегін шешіп беріп:

– Усы көйлегімди атама апарып берің хәм мениң тири екенлигимди хабарлаң, – дейди.

Юсуптың ағалары көйлекті атасы Якубқа берди. Якуб көйлекті көзине сүрткен екен, нешше жыл көр болып қалған көзі ашылыпты.

Юсуптиң ағалары оннан баяғы ислеген қыянетлерін кеширіуді өтинеди. Юсуп ағаларына кеширім беріп, оларды тахтқа миндирип, өзи Аллатааланың нуры жауған бендеси саналып, пайғамбар дәрежесіне көтеріліпти.

ХӘЗИРЕТИ ӘЛИЙ МЕНЕН КЕСИКБАС БАТЫР

(Р-1242, №183023)

Мұхаммед пайғамбар бир күнлери өзинің ең жақын адамлары Әбиүбәкир, Омар, Оспан хәм Әлий және отыз үш мың сахабалары менен сәўбет қылып отырғанының үстине аяқ-қолы жоқ, домаланған ғана басы бар биреу тап болыпты. Ол жыйналған пайғамбар менен сахабалардың алдына келип, еңирегенде етегі толы көз жасы менен өзинің басынан өткен аянышлы жағдайын айтып береді. Кесикбасты сахабалар Әлий пайғамбардың алдына жақынлатпақшы болып, орнынан көтерейін десе, басты қозғалта алмайды. Сөйтсе, ол Аллатааланың жүзін көріуге мүнәсип болған бир құдиретли адам екен. Кесикбас адам пайғамбардың алдында:

– Мен он еки мүшем саз ұақтында Аллатаала менен әңгиме-сәўбет қурып, елиу мәрте хажылық жасадым, жарлы-жақыбайларға ғамхоршы болдым, барымды оларға садақа қылып үлестіріп беріп турдым, – деп, өзинің сондай әндийшели адам екенлиги туұралы таныстырады.

Бир күнлери Кесикбас батыр тулпарына миніп, өзинің тууған қаласы Нурдан аспанға ушыпты. Жолда периштелер менен ушырасып, сол жерде Ийса пайғамбар менен әңгиме-дүкан қурысып, яр-дос болыпты. Ийса пайғамбар менен бирге намаз оқып, Аллатаалаға қулшылық қылады екен. Ол Қызыр Ильястың досты болған адам екен. Қайда жүрсе де, Қызыр Ильяс пенен бирге жүреді екен. Сөйтіп жүргенінде Кесикбастың есине хаял, бала-шағасы түсіп, қапа болады. Себеби зулым дәулер Кесикбастың аяқ-қолын хәм балаларын жеп қойған еді, ал хаялын шыңырау қудыққа алып кеткен болады. Усы аянышлы жағдайларын айтып Кесикбас Аллатааладан жалбарынып тилек тилейді. Сол ұақытта, қандай қасарысқан жау болса да, бети қайтпаған Әлий батыр пайғамбардан Кесикбастың аяқ-қолын пүтинлеп, дәу жеп қойған балаларын тауып, тутқындағы хаялын қутқарып, қуласы, Кесикбасқа азап-ақырет берген дәулерди қырып-жойып келиуге Аллатааладан урықсат сорапты.

– Егер де усы Кесикбасқа қол ушымды бере алмасам, еркек атымды атамаң хәм Дүлдүл аттың белине қайтып минбеймен! – деп ант береді.

Аллатаала қаншама тәуелле қылып, қәуипли жер, бармай-ақ қой, десе де, пайғамбарлардың айтқанына көнбейтуғынын билдирип, тулпарына миніп, зулфиқар қылышын қолына алып, Әлий батыр Кесикбас батырды ертип алыстағы дәудің елине атланыпты.

Кесикбас батыр Әлийдің алдында ат шаптырым жерде ушып отырады, сөйтсе, оның қанаты бар екен. Ол жол жүріп баратырып қураны-кәрімди яд етип, Әлий менен бес ұақыт намазды да қаза қылмайды. Әлий Кесикбастың бул қасийетине хәўеси келип, жақсы көргенлиги сондай, Кесикбастың еки бетинен шорп-шорп еттирип сүйіп те алады. Олар сол кетистен жети күн, же-

ти түн тынбай жүреді, талай тау-таслардан, телегей теңіз бенен пышық мурны батпайтуғын тоғайлықтан, ушса қустың қанаты күйетуғын сахралардан өтип, Кесикбастың хаялын алып кеткен қудықтың басына келеді.

Сол жерде Әлий Кесикбасты қудықтың басында қалдырып, өзі менен бирге алып шыққан бір жүз елиу кулаш арқанды белине байлап қудыққа түседі. Әлий Аллатаалаға сыйынып, қудықтың түбине қарай кете береді. Сыртта қалған Дүлдүл менен Кесикбас батыр екі қолы жағасында, Әлийге аманлық хәм сәт сапар тилеп, зар қағып тура береді. Арадан жети күн өтип, сегизинши күні Әлийдің табаны қудықтың төменине тийеді. Ол усы жерде қанша жатқаны белгисіз, шаршағаны соншелли, қатып уйқылап қалыпты. Оянып қараса, өзинің қудықтың түбинде жатқанын көріп, Аллатааладан мәдет сорап жалына береді. Солай етип, қарсы алдында тұрған үлкен дәруазаны көреді, дәруазаны ашса, алдында тұрған әжайып сарайға тап болады. Сарайдың ишине кирип барса, тум-тусқа сәўле шашып тұрған хаялға көзі түседі. Қайғыдан қапа шеккен хаялдың алған деминен сарай солқылдап, көз жасынан сарқырап булақ ағып тұрған екен. Сөйтсе, баяғы ізлеп киятырған Кесикбастың хаялы екенлигин биледі. Екинши жайға барса, аяқ-қоллары кисенлеули бес жүз адамның жатырғанын көреді, булардың барлығы мусылман әуладынан екен. Әуелинде булар мың адамнан көп екен, дәу олардың хәр күні бес-алтауын жеп, булар қалғаны екен. Тири қалғанларына Әлийдің барлық дәулерди нықпырт етип, буларды қутқарып қайтатуғыны түсінде аян беріп, олар күнде қудаға қулшылық қылып, Әлийдің келиуін сарсыла күтип отырған екен.

Хәзирети Әлий сарайдың және бір бөлмесине киргенде бойы минардай, басы гүмбездей, хәр бир саўсақлары мисли адамдай дәуді көреді. Қараса, хәрбир шығарған леби түтиндей болып бурқырайды. Уйқылап жатырған дәуді зүлфиқары менен шабайын деп турады да, бул нәмәртлик болар, оны оянғаннан кейін күш сынасып көрейін деп, дәудің басын шапқанды қойып, бар дауысы менен бақырады, бірақ дәу оянатугын бәде емес. Екинши рет бақырған екен, сол уақытта тау-тас гүңиренип, жер-жәхән қозғалып кетеді. Усыдан сәтем алған дәу уйқысынан оянса, қарсы алдында қақшыйып тұрған хәзирети Әлийди көрипти. Дәу бир батпан келетуғын шоқмарын алып Әлийдің тас төбесинен урған екен, Әлий дизесине шекем жерге кирип кетипти. Солай етип дәу үш ретке шекем Әлийди урады, Әлий хеш үндеместен қақшыйып тура береді. Ендиги гезек Әлийге келеді. Әлий қылышын қолға алып:

– Әй, дәу, мен сениң менен былай келисейін: сениң маған күшиң келмейди, сен мусылман динине кирсең, жаның өзінде қалады, егер бул шәртти орынламасаң, өз обалың өзиңе, – дейди.

Бірақ дәу мусылман динине кирип, қудаға қулшылық қылуыдан бас тартады. Буннан кейін Әлий дәудің әй-пәйине қарамай, тұрған жерінде қолындағы қылышы менен басын қағып түсиреди. Усы уақытта гүўлеген дәулер келип Әлийге жабылады. Әлий қылышын оңлы-соллы сермеп, бес жүзге жақын дәуді қыйратып салады, ал қалғанлары қашып бәдәр кетеді.

Хәзирети Әлий қудықтағы барлық мусылманларды, Кесикбастың хаялын азатлыққа шығарып, өлген хәм қашып кеткен дәулердің мал-мүлки менен дүньясын оларға бөлип берипти. Сөйтип булардың барлығын қудықтың түбине бир жерге жыйнапты. Баяғы қудықтың басында қалған Кесикбас батыр менен Дүлдүл аты жоқ арадан нешше айлар өткенін Әлийдің өзи де билмейди. Әлий адамларды қудықтың ишинен жарық дүньяға қалай шығарарын билмей қатты қыйналыпты. Әлий Аллатаалаға жалбарынып көмек көрсетиуін тилейди, руўхына дуўа оқыйды. Сол уақытта Аллатааладан тилеги қабыл болып, Әлийге Жәбирайыл периштени жиберипти хәм қанатына мингизип Кесикбастың хаялы менен гүллән мусылманларды алып қайтыуға буйрық берипти. Усы уақытта Әлий барлық жәмәәти менен шыңырау қудықтан қалай шыққанын өзи де билмей қалады.

Пайғамбар барлық сахабалары менен Әлийди күтип алыуға алдынан шығыпты. Қуўанышы қойнына сыймаған Кесикбас батыр Әлийдің Дүлдүл атын минип, Аллатааланың алдына келип, бар алғысын жаўдыра берипти. Аллатааланың елшиси Кесикбастың барлық нийетинің орынланыуы ушын Аллатаалаға дуўа оқыуға тилек билдиреди. Сол заматта қуданың елшиси Мухаммед алайхиссаламның еткен дуўасы қабыл болып, Кесикбас батырдың аяқ-қолы пүтинленип, жас жигитлик шағына келипти. Кесикбас хаялы менен саў-саламат көрисип, Әлийдің ғамхорлығы менен мурат-мақсетине жетипти дейди.

ҚЫДЫР АТА (P-539, №176382)

Ертеде халық ишінде Имамжан, Мағзымжан деген еки бала болыпты. Екеуі сегіз-тоғыз жасларында ойнап жүргенде қасына Қыдыр ата келеди. Балалар хәзирети Қыдыр атаға сәлем береді. – Атларыңыз ким? – дегенде, өзлерін Имамжан, Мағзымжан деп таныстырады. Сонда хәзирети Қыдыр ата балаларға былай деген екен:

– Имамжан үлкейгенде дәрьяның арқа жағына, ал Мағзымжан болса ержеткеннен соң дәрьяның кубласына ийелик етеди, – дейди. – Халыққа әдиллик қылың, жетім-жесирдің муңын тыңлап, оларды орынлауға, талабын қанаатландыруға тырысыңдар, – деп кетеди.

Екеуі үлкейіп, хәзирети Қыдыр айтқанындай, биреуі дәрьяның арқасына, биреуі дәрьяның кубласына басшылық етип, халықтың күн көриси жақсы болып күн кеширеди. Бир күнлери Имамжан ханға барып киятырса, жолда жатырған жалаңаш балаға көзі түседі. Имамжан баланы жерден көтерип алады. Сол уақытта хәзирети Қыдыр пайда болып:

– Бул илаһийда аспаннан түскен бала, адамзат баласы емес, – дейди.

– Атын ким қоямыз? – дегенде:

– Аты Қарақул хәзирети болады, – дейди.

Ол Аллаталаның перзенти, халық пенен бирге жасаған кәраматлы адам.

САЛИХ ПАЙҒАМБАР (P-539, №176382)

Ибраһим пайғамбар дүньяға келместен алдын Аллатала адамларға Салих пайғамбарды жиберген екен. Бирақ адамлар оны «пайғамбар» деп есапламапты хәм оған:

– Егер Қудайтаала жибергени ырас болса, құдиретінди көрсет. Мына жерге ақ түйе тууғыз, сонда сениң пайғамбар екенлигиңе исенемиз, – дейди.

Сонда Салих пайғамбар қудайға мүрәжат еткенде, тау бирден қақ айырылып, арасынан бир түйе шығып сол жерде тууыпты дейди. Сонда адамлардың биразы Салихты пайғамбар деп таныса, ал биразы еле де исенбеген екен. Салих пайғамбар оларға түйени таслап кетипти хәм:

– Бул түйеге тиймеңдер, егер оған тийсеңиз, бәриңиз апатқа ушырайсыз, – деп айтып кетипти.

Түйе күндіз отлап жүреді екен, егер суу ишетугын болса, булақтағы суудың бәрін қалдырмай ишип қояды екен. Бирақ сол жердегі адамлардың бәрине жететугын сүт береді екен. Басқа түйелер болса оннан қорқады екен. Бир күні адамлар түйени ушлап алып, сойып таслапты. Сол уақытта бирден аспан түркіреп, ел үстине жасын түсіп, сол жердегі адамлардың бәрін жоқ қылып жиберипти. Мине, Аллатала өзине қарсы бенделерине усындай жазалар береді екен. Усындай және бир елдің адамлары жума күні балық аулайды екен. Усыны ислегени ушын олар Алланың қәхәрине, кәраматына ушырап, үлкен адамларын шошқаға, жас балаларын маймылға айландырып жиберген екен дейди.

МУХАММЕД ПАЙҒАМБАР (P-539, №176382)

Мухаммед пайғамбарымыз тууыларда анасы хеш толғатпаған, қуяш дүньяны түнде де жақты қылған дейди. Ал, пайғамбарымыз болса көзлерін аспанға қаратып, «Қудайтаала уллы, оннан басқа қудай жоқ, ал мен оның пайғамбарыман» деген екен. Усы уақытта көллер бирден кеуіп кетіп, дәрьялар тасқан дейди. Сонда адамлар:

– Бул бала сондай бир құдиретке ийе болады, хәтте уллы бир патшалық орнатып, адамларға жаңа бир дин әкеледи, – деген екен.

Периштелер Мухаммедтің еки ийніне пайғамбарлық мөрин басып кеткен, сонлықтан оның ийнінде қал болған. Көктен еки периште түсіп, Мухаммедті жатқызып, оның жүрегін сууырып

алып тазалаған екен дейди. Себеби Адам Атадан қалған ғұналар оны қылмыс іслеуіге ийтермелемесін деп солай іслеген екен. Периштелер ұсы ғұналарды алып таслап, жүректі тазалаған екен. Мухаммедтің жүрегін тазалап, орнына ийман, билим, пайғамбарлық нурын салып кеткен екен дейди.

ХӘБИП МӘЛИК

(Р-539, №176382)

Хәбип Мәлик деген дәулетли адам болыпты. Журт оның билимлилиги үшін «дана Хәбип» деп атар екен. Ол барлық илимнен, дин тәліматларынан хабардар, хәмме динде болған, тек өлип көрмеген билгир екен. Сол ұақытта Хәбип Мәлик бир жүз қырық жаста екен. Соның үшін да ол барлық затларды көріп-билиуіге ұақты жеткен екен. Ол Меккеге өзинің ләшкерлери менен келеди. Хәбиптің бир қызы болады, ол гүңелек, герең хәм соқыр болады. Меккедеги Кәәбадан шыпасы тийер деп оны зыяратқа алып келген екен. Ол Мухаммедти шақырып алып, оның ұәсиятлап жүрген диний тәліматы бойынша сораиды. Хәбип те бутқа табынатуғын болған. Мухаммед ұсы Хәбипке барар ұақтында хаял, бала-шағасы «бармаңыз, сизге қастыянлық қылады» десе де, «Аллатаала яр болсын» деп барған екен. Мухаммедтің шашларынан пайғамбарлық нур шашылып, үстинен хош ийис тарайды екен. Мухаммед үйинен жолға шыққанда атлар киснемей, түйе бозламай, қулаққа урғандай танадай тым-тырыслық хәким сүреди екен. Дана Хәбип пайғамбарды жыллы жүзлилик пенен күтип алып, оған:

– Сен өзинді пайғамбарман, Құдайтааланың елшисимен дейди екенсең. Егер ұсы дурыс болса, дүньяға келген хәр бир пайғамбар белгили бир кәрамат көрсетип, халықты исендирген. Нуў пайғамбар аспанда жети түрли реңде шуғла шығарған, Ибрайым пайғамбар жанып турған отты сөндирген, Исмайыл пайғамбар қурбанлыққа шалынар ұақтында орнына қозы шалынып кәраматлы ис болған. Муўса пайғамбардың кәраматлы хасасы болған, ал Ййса пайғамбар өликти тирилткен хәм бир ауыз сөз бенен уйытқыған самалды тоқтатқан. Демек, сен пайғамбар болсаң, өнеринді көрсет, – депти хәм Хәбип еки талап қояды. Бириншиси:

– Хәбиптің шатырында не бар хәм ол бул жерге не үшін алып келинген?

Бул сораўға Мухаммед еңкейип отырып, қумға бир нәрселерди сызады. Сөйтип, басын көтерип, оған тилсиз, қулақсыз, соқыр болып туўылған қызын бул жерге шыпасы тийерме екен деген нийет пенен зыяратқа алып келгенин айтады.

– Сен хәзир шатырыңа кирип, қызың менен сөйлесип, Аллатааланың құдиретине ийман келтир, – дейди.

Хәбиб данышпан шатырына кирсе, пүткиллей саўалып кеткен қызын көріп, Мухаммедтің пайғамбарлығына тәўбе етти.

Екинши талабы:

– Тал түсте аспанды қара түнек қылып, сол Кәәбаның үстине айды туўғыз, – деди.

Мухаммед пайғамбар бул кәраматты да көрсетеди. Тал түсте ымырт түсип, аспан түнереди. Кәәбаның үстине ай саўлесин шашып турады. Сөйтип, ай да зыяратшыларға қусап Кәәбаны жеті рет айланған екен. Және аспандағы ай Мухаммедтің алдына жарқ етип түсип, сол жеңинен кирип, оң жеңинен шыққан екен. Мине Мухаммед өзинің пайғамбарлығын өз бенделеринің алдында ұсындай кәраматлар менен тәрийплеген екен дейди.

ХӘКИМ УЛЫҚМАН – КӘРАМАТЛЫ ТӘҮИП

(Р-1242, №183023)

Жәмшид патшаның заманында Хәким Улықман деген тәуип болды. Улықман жети жасынан жер астында илим оқып, жер бетінде желкилдеген шөп қоймай үйренип шығады.

Жас жигит гезинде Улықман ауыр дәртке сазаўар болған анасын емлеу үшін «ақ сүйек» деген шөпти излеп Гөхикап тауының етегиндеги хош тәбиятлы жарларды гезип жүргенде бир сайғақты көреді. Сайғақ бәлент таудың басында турып тил-зибанға кирип:

– Хәй? Улықман тәуип, сениң анаңа қудай дәрт берди, енди сен оны өлимнен алып қалмақшысаң, қудайдың бұйрығына қарсы шықпақшысаң. Бул кустанылық болмай ма? – депти.

– Наўқасқа шыпа излеген менен адам кустаны бола бере ме? Мен анамды өлимнен алып қала алмайман, бирақ оның кесел дәртинен емес, өз дастығынан қартайып өлгенин көргим келеди. Оннанша сен өз алдыңда турған шарасыз адамға жәрдем бер, дәртке дауа болсын, «ақ сүйек» шөптиң өсетуғын жерин тауып бер. Мен өлгенше сени ядлап жүрейин, – деди Улықман.

– Бул әтирапқа адамзат туқымынан хеш ким келиўге жүрексинбеген еди. Кел, енди саған жаманлық қылмай-ақ қояйын. Мен өзим-де сениң келиўиңди күтип тур едим. Сен мениң сауалыма дурыс жууап таптың. Бир жола мен туяғым менен қумырысқаны басып едим, ол да он еки таўланып, зорға жан берди. Хәр ким де дәртке дауа излейди. Мениң де өзиме ылайық дәртим бар. Мениң үш елигимнің бирейи тууылғалы берли көзи көрмейди. Тастан жығылып, алдыңғы бир аяғы да өңип кетти. Оған ем болатуғын шөп минерлиги менен түсерлиги жоқ қыямай шыңның басында өседи. Сен қәсийетли шыпа китабыңнан көрип, излеп келген шөбин сол. Енди сол шөпти алыўдың хәмелин тап хәм мениң елигимнің дәртине де дәрман берип кет, – дейди сайғақ.

Улықман көп ойланып турды да, сайғаққа:

– Мен бул шөптиң қай жерде өсетуғынлығын билмеймен, қыямай жартастың бәлент жарқабағында өсип турғанын китаптан көрип едим. Соның ушын мен бир өгиз терисин хәм қырық қулаш арқан алып келгенмен. Енди сениң жәрдемиң сол болсын, маған сол қыямай тасты көрсет хәм сол жерге суймурық қусты алып кел, – дейди.

Сайғақ Улықманды сол тасқа апарды хәм қонып отырған суймурық қустың алдына барды. Суймурық жемтик көргеннен кейин турсын ба, сайғақты қуа жөнеледи. Ал сайғақ болса белгили қыямай тастың қасына келип, тас қуысына жасырына қояды. Жемтигин жойытқан күс жерде жатқан өгизди көрип, оған пәнже урады да, көтерип алып қыямай тасқа минеди. Улықман терини тилип жиберип сыртқа шығады хәм қусты үрkitип, әтирапына қараса, хәр гүли зумрат тасындай жарқырап жанып турған шыпалы шөптерди көрип, қуанып кетеди. Дәрхал ол кисесин шөпке толтырып, арқанды бир путаға байлап, сырғып түседи. Сайғақтың елигин емлеп, елине келип, өз анасын кеселден жазады.

Сөйтип, Хәким Улықман «тәуип» деген ат шығарып, оның хәмири алдында жети патша жорғалапты деседи. Ол ел аралап, кеселлерге ем бұйырып жүреди.

Бир күнлери Хәким Улықманға бир кесел дийхан келеди. Оның тула бойы гүп болып исип кеткен еди. Улықман шыпа китабын қарап отырды да, изинен оған:

– Сениң емиңди хәзирше мен таба алмадым, мына дәрини ишип көр, соннан бир тәуип боларсаң, – деди.

Наўқас тәуиптиң «саған ем жоқ» дегенин түсинди хәм, ең болмаса таза хаўада ылағып жүрип өлейин деп, үйине бармастан қула-далаға қаңғырып кете берди. Ол диңкеси қурығанша жүре берди. Ақырында бир гүди жантақтың қасына барып «үх» деп жығылды, қатты шөллей баслады. Жығылып жатып дөгерегине қараса, туу алыстан бир таўтайлақ желип киятырғанын көрди. Тайлақ келе сала екінши бир гүдишekten жантақ жей баслады. Ал бир оқ жылан сонда шертилип келип, тайлақтың тирсегине оралды да, өрлеп барып, оның желинин сылқ-сылқ еме баслады. Жылан еме берди, еме берди, ақырсында жуп-жумалақ болды хәм тарс етип айырылып жерге түсти.

Таўтайлақ та үйирине қарай желип кете берди.

– Енди мен бул жерде өз өлимимди күтип, азап шегип жатқанша, жыланның ишинен төгилген сүтти жалап, зәхәрленип-ақ өлейин, – деп, дийхан зорға еңбеклеп, қарсысындағы жантақ гүдинің қасына келсе, жарылып өлген жыланды хәм оның қасында атам заманғы аттың туяғының бершимек болып қатып қалған из-шанағында шүмпилдеп толып турған сүтти көрди. Ол ет-бетинен жатып сүтти ишип тауысты хәм шып-шып терлеп, бийхал болып, сол жерге сулқ түсіп жатып қалды.

Кесел дийхан неше саат, неше күн уйықлағанын өзи билмейди. Оянса, таң атқан, исиклери қайтқан хәм бойы күстай жеңил. Кеселден дәрек жоқ. «Бул түсим шығар» деп ойлайды хәм өзиниң ол жер, бул жерин шымшып та қарап атыр. Жоқ, түси емес. Ол түргелип, аяғын басып, адым атыўға да сескенип бираз турды. Соңынан қуўаныштан езиўи қулағына жетип, жайраңлап басып, аўылына қарай жүрип кетти.

Аўылына келип, адамлардан сорастырып қараса, Улықман тәўип сол жерде бир қоңсы аўылда екенлигин билди хәм ол тез арада Улықманды излеп таўып, былай деди:

– Тақсыр Хәким Улықман-аў, сиз маған ем жоқ дегендей едиңиз ғой, ямаса мен сизге түсинбедим бе?

Сонда Хәким Улықман да алдында аўыр дәрттен сауығып, қулындағы қаддине келип турған кеселди арқасынан қағып қуўанды:

– Сениң кеселиңе қандай ем керек екенин мен билгеним ырас. Шыпа китабына қарап көрсем, онда былай деп жазылған екен, – деп Улықман дийханға оқып бере баслады.

– Бир таўтайлақты оқжылан емиўи керек, әне, сол жыланның ишиндеги азлап зәхәрленген сүт несип етсе, сениң кеселиң сонда жазылыўи керек еди. Ал енди ол тайлағы құрғырды қалай табайын хәм оны емиўге оқжыланды қалай мәжбүрлейин! Түсинип турсаң ба, әзизим?! Сонлықтан мен бул емди саған буйырсам, «мына тәўип шылғый саў емес көринеди, өзи түйениң куйрығы жерге тийгенде әкең гөрден тирилип шығады деп тур ғой. Қайдағы бир жоқ нәрсени сандырақлап турғанын қара» деп, мени адамлар әжиўелеп, аўылынан қуўып шығарар. Сол ушын мен саған ем буйыра алмадым. Бирақ сениң тәңириниң таза ҳаўасын жутыўға қуштар болып, сырқат дастығынан безип, далада қаңғырып кеткениң жақсы болған. Сен сол сүтти таўып ишкенсең. Ал енди маған сол оқжыланның өлигин көрсетиўи керек. Өйткени ол жыланның басында алмасты да еритип жиберетуғын күшли зәхәр бар. Сол зәхәрден мың да бир аўырыўға дәри-дәрман жасалады, – деп Улықман тәўип китабын жапты.

Күнлердиң күнинде хәким Улықманға айтсаң адамның ақылына сыймайтуғын бир семиз патша келди. Патша отырса тура алмайтуғын, турса отыра алмайтуғын, қасында киятырған адамды мойнын бурып көре алмайтуғын еди. Еки ўәзир еки қолтығына кирип, қара тер болып сүйеп тур, ал патша еки ийнинен дем алады.

– Аяғыңа бас урып қуллық қыламан, құдиретли Улықман тәўип, патшалығымның тең жарысын саған беремен, тек бир шыбын жаныма көкирегимди кеңейтиңкиреп берсең болғаны, – деди ол бир сөзди бес бөлип, қалықлап.

Улықман тәўип патшаның алдынан бир қарады, туў сыртынан шығып және қарады, сөйтип күтпеген жерден, төмен қарап турып:

– Құдиретли патшайым, мен де өзиңиздей бир бендемен, ал таўсылып турған демге тек кимниң илажы бар екенлигин өзиңиз түсинесиз ғой, – дейди.

Бунысыз да зорға турған патшаның жүрегі аўзына тығылып, сылқ ете қалды. Әллен ўақта өзине келип, алдында турған тәўипти жети атасынан былай қарғап, шығып кетеди. Бул да аздай, Улықман тәўип патшаның изинен қарап турып:

– Тақсыр, патшайым, маған патшалығыңыздың жартысын бериўге асықпай-ақ қойың, алпыс күннен кейин патшалығыңыз онысыз да артыңда қаңырап қалайын деп тур. Өлимге илаж жоқ, – деп бақырды.

– «Өлгенниң үстине тепкен» болды деген, усыдан артық бола ма? – деп ойлады патша хәм буўыны қурып, адым жерде бир талып, көп күнде сарайына жетти.

Патша енди өз өлимин күтип, төсек тартып жатып алды. Адамға өз өлимин күтиўден жаман не болсын! Күн санаса, күн өтпейди, түнди түнге урып, қайғы шегеди. Туўған-туўысқаны, ел-журты менен хошласады. Бети семип, қарны қалталанып, патша күн сайын тап таслап, аза баслады. Сөйтип, қарақаншылық пенен алпыс күн де толды-аў. «Тәўип болған менен, ол қудай ма, қәтелесиўи мүмкин, бәлки, бес-алты күн соңырақ өлермен» деп, тағы жүре берди. Бирақ тәўир болғанын өзи де сезбеди.

Ақырында дәти шыдамай, ат жаллап, Улықманды алдырып:

– Алпыс күнде өлесіз дегениңіз қайда тәуіп? – деп оған бақырайып қарады патша.

Ал тәуіп үндемей патшаның тамырын ушлап отырып, оның тәуір болғанын сезді. Сонда да ол:

– Тақсыр-ау, бендениң айтқаны дәл келе бермейді, ғой, мүмкін қарыұлы денеңіз алланың хәмирине көнбей атырған шығар. Бирақ, асып кеткенде енді бір ай ғана өмір сүріуіңіз мүмкін, – деди, күлімсіреп.

ҚОБЛАНЫҢ ТУҰЫЛЫҰЫ

(Р-39, № 37341)

Хәзирети Әлий кәпірлерге қарсы урысады. Урыстың тыныспасында ол намаз оқып отырғанында астында торы аты бар, он төрт жасар, айдары желкилдеген бала келип, Хәзирети Әлий намазын оқып болған соң сәлемлеседі екен. Сол ұақытта душпан да келип, қыйналып турған ұағы екен. Әлийдің душпанларын қырыұға жәрдемлесіп, торы атлы бала бираз ұақыттан соң көзден ғайып болыпты. Әлий хайран болып, Мұхаммед пайғамбарға келип:

– Ол торы атлы ким болады? Сондай бір үәкіл көрдим, – деп сорапты.

Сонда ол:

– Ендиги мөхминлер ушын туұылатуғын қуданың шері – Кубылы Қоблан, – депти.

ЕЛИН САҒЫНҒАН БАЛА ХӘМ КӘРАМАТЛЫ ИЙШАН

(Р-1207, №182886)

Бир әңгиме бар. Оны адамлар Қораз ийшанға, екінші бір адамлар Қәллибек ийшанға тийісли деп айтысады. Аұылдан бір жетім бала «Жипек жолы» кәрұанлары менен қосылып кетіп қалады. Солай етип Кәбатуллаға барады. Қанша жыллар өткени белгисіз. Ол аұылын сағынады. Сол жерде бір бай менен танысып, өзінің аұылға қайтқысы келип жүргенлигин айтады. Ол ки-си:

– Хәр жума күни сизиң елден бір ақ атлы адам келеді. Хасасын ана жерге суғып, атын байлайды. Жума намазын оқып болғаннан соң және атына минип қайтады. Рехими келсе, бирде сол ки-си алып кетиуі мүмкін, – дейді.

Бир жума күни таң атқаннан соң сол жерде аңлып отырады. Сол айтқандай түс шамасында ақ атқа минип бір ки-си келеді.

– Ассалаұма әлейкум, тақсыр! – деп сәлем береді. Атының жылаұын ушлап аттан түсіреді. Ол сәлемин қабыл алады, бирақ сөйлеспейді.

– Зияратыңыз қабыл болғай! Нийетлериңіз қабыл болғай, аға! Мени алып кетиң елге, – деп жалынады.

– Илажы жоқ, – дейді ийшан хәм жума намазын оқып болып-ақ атына минип кетіп қалады.

Хәр келген сапары жаңағы келген ки-сиге жалына береді. Хәр келген сайын ол да «илажым жоқ» дейді. Усы аұхалда бір ай өте ме, еки ай өте ме, әттең, ол елин сағынған ки-си кетер ұақытта аттың алдында кеселеп жатып алып жылайды. Жатқан адамды басып өтпеу керек.

– Яқшы, алып кетейин. Бир шәртим бар, – дейді.

– Қандай шәртиң бар болса да, қайылман, аға! Тек елге жеткерсең болар, – дейді.

– Елге барғанда хеш қашан хеш кимге де кимнің әкелгенлигин, қалай келгениңди айтпайман деп шәрт айт, – дейді.

– Шәрт айттым, хеш ұақытта да айтпайман, аға. Ант ишемен, – дейді.

Атына мингестиреді. Көзин шаршы менен байлайды. «Мен аш деген ұақытта аш» дейді. Көзин жумады. Бир ұақытлары аттың туяғының сести яки қыймылдысы билинбей кетеді. Көзинің қыйығын салып қараса, аспанда ушып киятырғанын көреді. Ол ки-си аман-есен ағайинлерине қосылады.

ХОРЕЗМШАХ ХӘМ НАЗЛЫМХАН СУЛЫҰ

(P-448, № 176391)

Хорезм халқы үш рет толысып, үш рет жоқ болған екен. Буның себеби – елдің толысқан уақытында айдарха келип елди жутады екен. Ел қайтадан жыйнала баслаған күнлердің биринде Хорезм деген бир сайыл ауыл аралап жүреді екен. Хорезм елди жутатуғын айдарханы жоқ етип-ти. Соның менен ели оны өзлерине хан сайлап алыпты. Хорезм халыққа жайлы әдил хан болыпты. Хорезмнің әдиллиги пүткил халыққа таралады.

Сол уақытта ноғайдың бир патшасы бар екен. Ол Хорезмнің әдиллигин еситип, соның әдиллигин өз көзим менен көрип қайтайын деп, дийуана сыпатта кийинип, Хорезм ханды көрмеге жол алады.

Ноғайдың ханы нешше күнлер жол жүрип, Хорезм ханның жерине жетиседи. Ноғайдың ханы жолда кетип баратырып жараған түйеге ушырасады. Не де болса усы жардан секирип түйеден қутылайын деп жардан секирген уақытта уйқылап атырған адамның үстине түседі. Ол адам сол жерде жан тапсырады.

Бул өлген адам бир дийуана сайыл екен. Оның баласы бар екен. Дийуананың баласы «сен мениң атамды өлтирдің, сени ханның алдына алып бараман» деп, ушлап алып Хорезмшахтың алдына алып барады. Шах булардың арызын сораиды. Сонда атасы өлген жигит:

– Тақсыр, мынау адам мениң атамның үстине түсип, атамды басып өлтирді. Соның ушын буннан мениң атамның қунын алып бересең, – дейди.

Хорезмшах дауагерге:

– Бул адам сениң атаңды қаслықтан өлтирмеген екен, тосыннан болған уақыя екен, сол ушын сен дауды қойып, келисе қойың, – деп ақыл берипти.

Жигит шахтың бул төрелигине келиспейди. Буннан кейин Хорезмшах:

– Олай болатуғын болса, бул адамды сениң атаңның жатқан жерине жатқарамыз. Сен жууырып келип усы адамның үстине түсип өлтиресең. Егер үстине түсип өлтире алмасаң, атаңның қунын сорағанды қоясаң, – депти.

– Бул бир қыйын ис екен. Мен атамның өлимин кештим, – деп, даукес адам жөніне кетеди.

Өлимнен аман қалған ноғайдың патшасы Хорезмнің әдиллигин өз көзи менен көрип, буған қатты ыразы болып:

– Назлымхан деген қызым бар, сол қызымды саған беремен, – деп уәде етип, елине қайтады.

Ноғайдың патшасы елине келгеннен кейин бойжетип отырған қызы Назлымханды қасына көп адам қосып, елинде қалған Хорезмшахқа хаяллыққа жибереди. Назлымхан нешше күн жол жүрип Хорезмнің елине жетеди. Бирақ бул уақытлары Хорезмшах Назлымхан келместен бурын ауырып өлген екен.

Назлымхан Хорезмшахтың құрметине өз алдына үлкен минар салдырады. Ол күтә сулыу болғаннан кейин, оны айттыратуғынлар көбейеди. Бирақ Назлымхан буларды алдап, хеш қайсысына тиймейди. Хәзирги Хожели қаласының күнбатыс-қубласындағы Назлымхан сулыу деген жер соның атына қойылған деген халық гүрриңи бар.

СҮРЕ

(P-1207, №182886)

Мамытжан мақсымның әкеси Абдимажит хажы ийшан Мәкке-Мукаррамада бес жыл оқыған. Бирге жолдасы менен елге пиядалап қайтып киятырып «Ясин» сүресин айтып келе берипти. Жолдың бойында жас қыз қой бағып отыр екен. Қыздың қойлары үрkip қашып кетипти.

– Сизлер куранды қәте оқып, қойларымды үрkitтиңиз, – депти қыз.

– Бизлер бес жыл оқып, медресени питкерип киятырмыз. Яқ, бизлер емес үрkitкен, – депти.

Жаңағы қыз саққа жүгинип, «Ясин» сүресин оқыпты. Қашып кеткен қойлары қайтып келип, мойнын төмен түсирип турыпты. Қыз айтыпты:

– Ал, сиз оқың, – депти.

Булар оқыған екен, қойлар және патырақлап қашып кетипти.

– Кимнен тәлим алдыңыз, сиңлим? – деп сораған.

– Атамнан, – депти қыз.

Сол жерде Ғажы ийшан кейин қайтып, және үш жыл оқыған екен.

ИЙШАН ХӘМ ҚЫДЫР АТА

(Р-1207, №182886)

Жас ұақтында-ақ Имам ийшан ақыллы, зийрек, парасатлы болып, басқалардан айрылып тұрған. Бир сапары Хийұа ханы шикарға шығып, Мискин аұылының үстинен өтип баратырса, жолда бир топар баллар ойнап отырған екен. Атлыларды көріп хәммеси қашып кеткен. Жас Имам қашпай, үстин қағып, жолдан шетке шығып сәлем берип тұрған. Ханның нәзери кетип, ат үстинде турып оның қулағынан тартқан. Бала үндемеген. Қулағынан тартып көтерген. Үндемеген. Қулағынан көтерип турып хан былай депти:

– Келешекте бай болар десем, маңлайында аша туяқтың белгиси жоқ, хан болар десем, қарақалпақта ханлық жоқ. Келешекте улама боларсаң, – депти.

Имам ийшан жас ұақтарында атлы зияратқа Шыбылй шейхқа киятырған. Ол ұақта Кегейли арнасы дәрьяның саласы болып, толып ағып тұрған дейди. Тек Қарый-ийшанның тусында өткел болған. Сол жерге келсе, бир ақ сәлле кийген ғарры, ол да арғы жаққа өтпекши болып тұрған екен. Сәлем береди.

– Ата, атқа миниң, екеұимиз мингесип өтейик, – депти Имам.

– Балам, биз пиядаға үйренип қалғанбыз, сиз иркилмей кете бериң, – депти.

Бала қылмаған. Аттан түсип, ғаррыны атқа мингизип, өзи кейнине минип, суұдан өткен. Сөйлесип келе берген.

– Балам, қай жерге барасаң?

– Шыбылй шейхқа зияратқа бараман, – депти.

– Екеұимиздиң де жолымыз бир екен. Атыңыз ким? – деген ғарры.

– Атым Имам.

– Сениң атыңды мен Имаматдин деп қойып едим, балам. Мине ушырасқанымызға қара, – депти.

Ғарры баладан көп нәрселерди сорап сынап көрипти.

Шыбылй шейхқа келген жерде басына ақ сәлле кийген қырық адам ғаррыны аттан түсирип алыпты. Ғарры балаға:

– Ағаңа Аллаберди Әзиз бабадан сәлем айтып бар, сени Бухараға оқытсын. Медреседе оқып билим ал, балам, – деп, ғарры пәтиясын берипти.

Сол жерде:

– Ата, сиңиң атыңыз ким? – деп ғаррыға қараған ұақта, ғарры да, қырық сәллели адамлар да көзден ғайып болыпты.

Бул Аллаберди Азиз баба болып жүрген Қыдыр ата екен дейди. Имам үйине барғаннан кейин бул көргенлерин әкесине айтады.

ШЫБЫЛЫЙ АТА

(Р-1299, №138812)

Шыбылй ата қойымшылығы Кегейли аймағындағы «Дәрұзақум» хожалығы сорамында, Қуұанышжарма бойында жайласқан. Оның бир қапталы көгилдир лалазарлық болса, екінши тәрәпи – Қызылқум. Қойымшылық қапталында Қуұанышжармадан өткел болған. Аңыз дереклерде усы өткелдиң дарғашысы Ғайып ата күнлердиң биринде суұ астында жатырған адамды көреді хәм оны суұдан шығарып алады. Суұға мантиғып, өлим халатында жатырған адам Ғайып дарғаға:

– Құдайдың дийдарына ашық болып, өзимниң тиришилигимди жойып, оның жолына аталған

Әбиү Бәкир Шыбылай деген адам едим. Бул исиме сиз араластыңыз, Құдайдың бұйрығы солай шығар. Мени усы жерге жерлең. Зияратқа келгенлер дәслең сизди зияратласын, – дейди.

Ұақыттың өтиуі менен Ғайып дарғашы да әлемнен өтип, атаның қәбири қасына жерленеди. Мине, сол айтылған ұәсиятқа ылайық, қойымшылыққа келген зияратшылар дәслең Ғайып ата қәбирин, соң Шыбылай ата қәбирин зияратлайтуғын болған.

ХАЯЛЛАР ХАНЛЫҒЫ ХАҚҚЫНДА ӘПСАНА

(Р-1299, №183812)

Бул ұақыя бұрынғы өткен заманда жердің, аспанның, адамлардың хәм үрп-әдетлердің хәзиргидей емес, ал басқаша ұақтында болған екен. Дүньяда үлкен бир патшалық болыпты. Тек сол патшалық ғана дүньяға бир келген, ондай патшалық дүньяда ендигиден былай болмаса керек. Себеби тәғдирдің хұкими менен жоқ болған патшалықтың қайтадан тууылыуы, қайтадан дүньяға келиуі мүмкин емес екен.

Бул халықтың патшасы хаял болған. Оның ұәзирлери де, дийуанбегиси де, ләшкерлери де, молласы менен қазылары да хаяллардан болыпты. Бул гил хаяллар патшалығы еди. Ол патшалықтың орайлық қаласы Самирам деген қала болып, оның ханы Занай деген хаял екен.

Ол қала хәзирги қалалардай емес, ал ақылға уғрас келмейтуғын әжайып қала болып, отыз жеті мың бөрененің үстинде орналасқан еди. Бул қалаға хеш ким өз ерки менен кире алмайтуғын, хеш бир адам ең бийик аттың үстинде турып та, ең узын найзасы хәм ең узын арқанлары менен де оған шыға алмайтуғын еди. Соның ушын да бул хаяллар патшалығы узақ өмир сүрсе итимал.

Усы Самирам деген қалада еркеклер де болған, бирақ булар күтә аз муғдарда екен. Бул қалада кеңес өткеретуғын да, гүнәкарларға хұким шығаратуғын да, урысқа баратуғын да, аң аұлайтуғын да хаяллар болған. Ал еркеклерге болса далаға шығуы қадаған етилген, олар үйлерди жыйнастырып, балаларды жубататуғын болған. Жубатқанда да тек ер балаларды жубататуғын болған, ал қызлардың хәммеси ержеткенше бир жерге, Занай ханның сарайына жыйналып, сол жерде тәрбияланатуғын болған.

Бул ұақытта жаңа тууылған қызлардың хәммеси тири қалдырылады екен дә, ал ер балаларды бир жерге жыйнап, бир қатарға дизип жатқарып, олардың жүзден бирин ғана қалдырып, басқаларын жыйнап, төмендеги қасқырлардың, жолбарыслардың, арысланлардың хәм жыртқыш құстардың алдына жемтик етип ылақтырып таслайды екен. Ал тири қалатуғын, дүньяда буннан былай өмир сүретуғын бахытлы баланы бир соқыр кемпир таңлап алады екен. Оннан кейин соқыр кемпир тап тәғдирдің өзіндей болып, баланы қалай керек болса, солай жумсай беретуғын болыпты.

Күнлерден бир күн хаял патша Занай жүкли болып, ай-күни жақынласыпты. Гүзде аспан көк липасын таслап, сур липасын кийинип, жер үстине көз жасын көл етип төге баслайды. Сонда жерге төгілген көз жасынан дәрьялар тасады, көллерге суы лыққа толады, сонда да аспандағы көз жасы – суы азаймайды.

Занай ханның тууатуғын ұақты жақынлағанда бир соқыр кемпир тап усылайынша еңиренип жылай берипти. Ол көп ұақыт жылапты. Оның көз жасы көл болып, Самирам қаласының бөренелеринен төмен қарай ағыпты. Бир ұақытлары жылап отырған соқыр кемпирди көрген халық оны қоршап алып:

– Сениң буншама жылауыңа не себеп болды? – деп сорапты.

Сол ұақытта кемпир жыйналған халыққа қарап:

– Хәзирги күнде бизиң басымызға ауыр қайғы-хәсирет түсейин деп тур. Бул қайғы-хәсирет бизиң ханымыз Занайдың құрсағында. Өйткени ханымыз қыз емес, ал ул тууа ғойса бар ма, жаңа тууылған нәресте бизиң хаяллар патшалығымызды құртады.

Кемпир усыны айтып болып, еңкилдеп жылай-жылай, қәпелімде серпилген думандай көзден ғайып болады. Ал кемпирдің отырған жерінде шаппаттай хөл қалады да, ол да хә демей-ақ қуяшқа кеуіп кетеди.

Усы күнлери Занай хан қатты ойлана баслайды. Ал хаяллар оннан да бетер ойланады. Бир

күни сол қаланың ең ғарры ақылгөйлери жыйналып, усы туұралы отыз жети күн, отыз жети түн отырып ойласық курады. Бирақ бул ойласықтан ҳеш нәрсе шықпайды. Енди қаланың ең жас ақылгөйлери жыйналып, отыз жети күн хәм отыз жети түн отырып ойласады. Буннан да ҳеш нәрсе шықпайды. Буннан кейин жаңа ғана аяқларын тапыл-тапыл басып киятырған биргелки балалар менен қызларды жыйнайды. Сол жыйналғанлардың ишинен бир кишкене қыз Занай ханға хәм пүткил Самирам қаласының халқына қарап былай дейди:

– Халайықлар, сизлерге неге буншама қабырғаңыз қайысып, қапалана бересизлер? Буның ойланатуғын ҳеш нәрсеси жоқ. Егер Занай хан ул туұатуғын болса, баланы алыңлар да, төмендеги қасқыр, арыслан жолбарыс хәм жыртқыш қусларға таслаң. Бул бала ҳеш ўақытта тири қалып қатарға қосылатуғын болмасын!

Қыздың бул кеңесин еситкеннен кейин пүткил Самирам қаласындағы адамлардың куўанышы қойнына сыймайды. Олар басларына дөнип турған бул апаттан оңай қутылыўға болатуғынын билип куўанысады. Булардың ишинде бир адам – бахытсыз ана Занай хан ғана бурынғыдан да бетер ойланып, алтын гилемнің үстинде отыр. Ол айыпкер адам сыяқлы халыққа қарай алмайды.

Бир ўақытта адамлар ханның жүрегінде қандай ғұлғула болып атырғанын сезип, Занай ханның туўыўын аңлыў ушын дәрриў өзи тасжүрек, өзи қырағы еки жасаўыл ҳаялды таўып келеди. Буннан кейин Занай ханды сол ҳаялға қосып, ҳаяллар сарайына апарып қамап қояды. Адамлар, Занай хан өзиниң аналық жүреги шыдамай, баласын аяп, сақлап қалып, өз патшалығына тағы да апат келтирмесин, деген ой менен сол еки ҳаялға оны күни-түни аңлыўды муқиятлап тапсырады.

Занай хан көпке шекем қыйналады, азап шегеди, бирақ шыдайды. Минекей, Зинай ханның туўатуғын ўақты-сәти де жақынлап қалады. Ол туўаман дегенше қуяш тек еки рет шығып, еки рет батыўы керек еди.

Бахтықара Занай хан өзин аңлыў ушын қойылған хызметкер ҳаялларын шақырып алып жалына баслайды:

– Сизлерге көтергениңизше алтын, сарайдан үйлериңизге шекемги аралыққа төселгенде қанша ҳасыл зат кетсе, сонша беремен. Сизлерден бир ғана тилегим бар, ол да болса туўған баламның аман қалыўына жәрдем етиң, – деп жалынады.

– Жоқ, биз сизиң бул айтқаныңызды ислей алмаймыз, – деп жуўап береді қараўыл ҳаяллар.

Буннан кейин, Занай хан оларға:

– Мен сизлерге шек таслап емес, ал өзлериңиз қалеген жигитлериңизди ҳаялынан айырып алып бериўге де ўәдемди беремен. Мениң бир тилегим, мениң жаңа туўған жас нәрестемди аман қалдырсаңыз болды, – деп жалынады.

– Жоқ, биз буны ислей алмаймыз, – дейди жасаўыл ҳаяллар.

Занай хан не қыларын билмейди, көп ойланып, басы мең-зең болады. Тек Занай хан емес, ал оның жасаўыл ҳаяллары да ойланады.

Занай ханның туўыўына саррас үш саат қалған ўақытта баяғы тасжүрек хәм қырағы жасаўыл ҳаяллар оның қасына келеди де, сыбырласа баслайды. Усыны сезген Занай ханның жүрегінде булардың кеўилин таптым-аў деген куўанышлы сезим пайда болады.

– Бизлерге усы жердеги еркеклерден емес, төсекте емин-еркин жата алатуғын, қалаға кире алмай жүрген жигитлерден күйеў керек. Егер беретуғын болсаң, сондай еркеклерден бер, – дейди ҳаяллар.

Занай хан бул ҳаяллардың тилеклерин орынлағысы келмей, көпке шекем шыдайды. Бирақ толғақтың ең ақырғы минутында, жас нәрестениң ингалаған даўысын еситкен ўақтында:

– Сизлер төменде жүрген еркеклерден қалеген жигитлериңди алыңлар. Тек бир өтинишим, мениң жас перзентимди аман сақлап қалыңлар, – дейди Занай хан ҳаялларға.

Буннан кейин жасаўыл ҳаяллар жаңа туўылған баланы алып кетип жасырады да, бир бөбек қызды алып келип, Занай ханның қолына салады. Кейин далаға шығып, келип турған халыққа қарап:

– Халайықлар! Бир аяғы гөрде, бир аяғы жерде, қартайып, болдырып отырған, алжыған

соқыр кемпир жуўхалық пенен көз жасын көл қылып, сизлерди алдаған екен. Соның ушын да ол кемпирдің жаны жәхәннемге кетти. Занай хан ул емес, қыз туўды. Инанбасаңдар, минекей, мынаў ҳәзир ғана туўылған қыз. Бул жерде еглеңбеңлер, Занай ханға қутлы болсын айтыңдар! – деп хабарлайды.

Бул қуўанышлы хабар Самирам қаласының хәмме жерине, пүткил ҳаяллар патшалығына таралады. Бул хабарды еситкен ҳаяллар ҳәр түрли жипек таўарлары, ҳинд орамаллары, алтыны, қант, нан-шөректери менен қутлы болсынға барса, базы биреўлери Занай ханға жылқы, қой-ешки, түйелерден, кулласы, төрт түлик малдың ҳәр қайсысынан мың бастан айдап апарып береди.

Баяғы тасжүрек хәм қырағы жасаўыл ҳаяллар өзлерине күйеў таңлаўға әллеқашан-ақ кири-сип кеткен еди. Олар төменде анадай жерде еки атлы жигитти көреді. Олардың басында қара қурашы бар. Көзлери түнги булттан шыққан жулдыздай қара қураштың астында жылт-жулт етеді. Үстилеринде алтын зер шапан, ал атлары басынан туяғына шекем ҳәр түрли қымбат бағалы таслар қадалған қайыслар менен безелген.

Ҳаяллар жоқарыдан төменге зәңгилерди таслап, жаңағы еки жигитти безенген атлары менен қоса жоқарыдағы Самирам қаласына тартып шығарады. Булар Самирам қаласында бола береді. Күн өз ўақтында шығып, өз ўақтында батып, ўақыт өз гезеги менен зымырап өте береді. Күн артынан хәпте, хәпте артынан ай, ай артынан жыллар өтеді.

Занай ханның туўған баласы басқа бир ҳаялдың қолында саат санап, күн санап өссе, ал усының менен бирге ханның асыранды қызы да бой тиклеп өсе береді. Солай етип Занай алыстан өз баласының бой-сымбатына қарап қуўанып, ҳәкимлик етиў менен жубанып жүре береді. Тасжүрек, қырағы ҳаяллар да өзлериниң төменнен көтерип алған күйеўлери менен апақ-шапақ болып, татыў турмыста жасап, өзлериниң бахтына мардыйып жүреді.

Арадан онлаған жыл өтсе де, ҳаяллар патшалығының үстине хеш жерден бәле ямаса апат дөнбейди, хеш қандай қәўип-қәтер де болмайды. Буннан кейин Занай хан хәм оның жасаўыл ҳаяллары баяғы ўәлий кемпирдің үстинен күлип, масқаралайды.

Занай ханның баласы кәмалға келип, Самирам қаласындағы барлық жигитлерден де сулыў болады. Оған Искендер деп ат қояды. Бундай ат елеге шекем бул қаладағы адамлардың хеш қайсысына да қойылмаған еди. Бир күнлери аспанда қап-қара түнерген бултлар пайда болады, Самирам қаласының үстин қаплап турады. Енди бир бәлениң болатуғыны усы қаплаған қара булттан сезилип турғандай, далаңлықтан хәўлирген самал даўысынан да апаттың жақынлағандай көринеди.

Самирам қаласында күтә бир аўыр аўхал жүзеге келип, қорқынышлы апат күтпеген жерден пайда болады. Усы ўақытлардан баслап ерлер бир-бири менен ым қағысып, сыбырласып, ҳаялларға одырайып қарайтуғын болады. Буннан соң булардың хәммеси қаланың ортасындағы үлкен бир майданға жыйналады. Олар ханның жасырып қойған баласы Искендерди ортаға алып, оның қыр дөгеретин қоршап турып, хәммеси бирден жабырласып, уў-шуў болады. Бирақ булардың ишинен айырықша бир адамның ғана даўысы еситилип, бир адам хәммениң атынан сөйлеп турғандай тым-тырыс. Ол адам ханның баласы Искендер екен. Ол хәмме ушын бас қатырып ойлап турыпты.

Еркеклер былай дейди.

– Биз ендигиден былай сизлердің гөнерген ҳаял тәртибиңизге көнбеймиз, ендигиден былай биз сизиң ҳаял ханыңызды мойынламаймыз. Биз өзлеримизге жаңадан Искендерди хан етип сайлап алдық, бизиң ушын енди жаңа хан менен бирге жаңа заман да келди. Буннан былай халықты өзлеримиз басқарамыз, урысқа да, аңға да өзлеримиз барамыз, ҳаялларды да өзлеримиз таңлап аламыз, ал сизлер, ҳаяллар, бизлердің орнымызда үйлерде жумыс ислейсизлер, бала бағыў, бизлерге аўқат писирип беріў, кийим тигип беріў – хәммеси сизлердің мойныңызда болады. Соның менен бирге, бизиң балаларымызды – жас нәрестелерди төмендеги қасқыр, арыслан, жолбарыс хәм жыртқыш қулардың жемтигине таслаўға жол қоймаймыз. Басларыңыздағы оқ өтпес, қылыш кеспес кийимлериңизди бизлерге берің, ал сизлер өзлериңиз шойын менен қоладан қуйылған қазан хәм қуманларға ийелик етиңдер. Өткир қылышларды, узын найзаларың ме-

нен жуған арқанларыңды, оқжай менен оқларыңды бизлерге бериңдер, ал өзлериңиз қоларыңа ийне, бел, кесеу хам қазан былғайтуғын шөмиш алып, үй хызметин ислеңиз. Егерде сизлер өз ерклериңиз бенен айтқан нәрселерди бермесендер, онда бизлер күш жумсап зорлық пенен аламыз. Пүткил хаяллар болып, биз бенен урысуыға шығасызлар, кимнің күши басым болса, соның айтқаны болады.

Занай хан ерлердің бул қылған исине қатты қәхәри келип, пүткил хаяллардан дүзген ләшкерлерин бир жерге топлайды да, өзи қолына қылышын алып ерлер менен сауашқа кирисип кетеди. Отыз жети күн, отыз жети түн қырғын урыс болады. Самирам қаласының барлық көшелери хам майданлары қанға боялады.

Бул қырғын сауашты хаяллар ерлерден басым келеди. Себеби, ерлер аз. Жүз хаялға бир еркектен келетуғын болса, оның үстине ерлер муш пенен урса, хаяллар қылыш пенен, найза хам сарыжайлар менен қырғынға ушыратады. Занай ханның ләшкерлери еркеклердің өлгенинен қалғанларын қолға түсирип, оларды үш тәрептен орып қоршап алады, ал олардың ханы Искендердің қол-аяғын қыл арқан менен байлап алып кетеди.

Хаяллар патшалығының қазылары кеңеске жыйналып, бағынбаған, барлық бәле хам апатқа себепши болған, қаланың ортасындағы дөңгелек майданшада турып, хаяллар менен арысландай айқасқанларды жазалауға кириседи. Көрген адамлардың төбе шашы тик турсын деген ой менен, Искендерди қатты қыйнап, азап-ақырет берип өлтириуге хуким шығарады. «Оның жүрегин иймектен келген өткир пышақ пенен кесип алып, оны узын найзаның ушына илдирип қаланың үстине қадап қойыу керек. Оннан кейин тирилей териси сыйырып алынсын, терисин сыйырып алғанда да күтә әстелик пенен, хәр саатта алақандай жери кесип алынсын», деп көрсетилген еди усы шығарылған хукимде. Буннан кейин «өзин-өзи хан көтерген Искендерди Занай ханның өзи өз қолы менен өлтирсин», – деп уйғарылды.

Искендерди жауызларша азаплап өлтириуді хамме адам көрсин хам оның өлиминен адамлардың кеули толып қуғансын, деген мақсет пенен оны қаланың ең бийик жерине шығарады.

Занай хан өлим жазасына хуким етилген баланың қасына келип, оған тигилип қарайды, бирақ көзи хеш нәрсени көрмейди. Ол өзинің бахытсыз баласын да, жән-жағын қоршап алған дүркин-дүркин адамларды да, өзинің қаласын да, патша сарайын да, хәтте аспанды да көрмейди. Оның көзин нур шашып турған күннің шуғласы да шағыстыра алмайды. Хамме нәрсе оның жасқа толған көз алдында думандай болып булдырап көринеди.

Занай ханның еки көзинен аққан жас қызыл қыя қумлар менен қоршалған батыстағы алыс теңизге қарай аға баслады. Хәзирги Әмиүдәрья хам Сырдәрья сол Занай ханның еки көзинен аққан жасынан пайда болған, деген аңыз сөз ел ишинде пайда болады.

Занай хан ана емес пе, ол қолындағы өткир қанжарын көтерейин десе, қолы ләң болып қалғандай қыймылдамайды, темирдей қатып қалған. Буннан кейин Занай хан өзинің қол астындағы пүткил хаяллардың алдында турып өз қылмысын мойынлап, өкинип былай дейди:

– Халайықлар, шынында мен сизлерди алдаған едим. Мен өзимди де, пүткил хаяллар ханлығын да күрттым, бул исте маған мениң садық малайларым болған тасжүрек хам қырағы жасауыл хаяллар жәрдем берди. Мен қыз емес, ул туудым. Мен оны сизлерден жасырдым, минекей мынау мениң балам, тап өзимнің курсағымнан шыққан балам. Баяғы соқыр кемпир шын гәпти айтқан еди, бирақ бизлер сол дурыс сөздің үстинен мазақлап күлдик. Мен өз курсағымнан шыққан баламды, өзимнің тууған перзентимди өлтиргеннен гөре, пүткил патшалықты жоқ еткеним, оннан қала берсе усы иймек өткир қанжарды өзиме урғаным абзал. Халайықлар, мен айыплыман, баламның орнына биринши болып өзим өлемен! – деп, Занай хан қолындағы өткир қанжарын туура көкирегине тақап, тап жүректің қақ ортасынан урып жибереді. Усы уақытта хан астындағы алтын зер менен нағысланып тоқылған гилемнің үстине шалқасынан қулайды.

Сол заматы-ақ аспан селк ете қалып, оны қара булт қаплайды хам хаяллар патшалығының қаласы Самирамның бөренелери қышырлай баслайды. Хаяллардың бәри бирден ауыр гүрсинеди, ал ерлер ғалаба шадлыққа бөленип, қууанышы қойнына сыймайды.

Хаяллардың үрейи ушып кетти, олардың жан-зәрреси қалмай, үйлерине тым-тырақай қашып кетеди, қуыс-қолтыққа барып жасырына баслайды. Ал курал-жарақларын қорққанынан көшелерге таслап кетеди.

Ерлер сол қурал-жарақтарды жыйнап алып, үйлердің есіклеріне сыртынан нәхән қулып урып, ендигиден былай қалаға өз билгенінше хәкімлик ете баслайды. Ерлер хаяллар патшалығын өзине бағындырғаннан кейін хәмме хаялларды өз ара теңдей бөлісип алады. Бірақ ерлер аз да, хаяллар көп еді. Сонлықтан да хаялларды бөліскенде бір еркекке жүз хаялдан туўра келді. Сол ўақыттан баслап бір хаял бір еркекке тийісли болыпты. Бірақ оны да басқа хаяллар менен шериклесип алыпты. Ал еркеклердің болса бір неше хаяллары болып, қайсы хаялын жақсы көрсе, сол хаялының үйіне барып гилемнің үстінде хәз етип жататуғын болыпты.

Соның менен хаяллар патшалығының алтын дәуірі питипти, оның орнына хәзіргі дәуірдей кеңіслік заман емес, ал басқа бір оғада қыйын, зимистан дәуір басланыпты.

Нәхән аўыр қулыптар, бийік дийўалар, аўыр қайғылар, көл болып төгілген көз жаслары... Отыз жеті мың жыл бұрын заман услайынша басланыпты хәм тағы да отыз жеті мың жыл даўам ете береді.

АҚШАКӨЛ (Р-1207, №182886)

Бұрынғы өткен заманларда бір Ақша хан деген адам өткен. Сол ханның отырған жерінде көл пайда болған. Сол ушын көл ханның атына қойылып, Ақшакөл болып аталып кеткен.

Бір неше заманның өтіуі менен, Султан Сүйін деген патша көлге қуып тұрған арнаның сағасын байлатып таслайды. Бұннан кейін көл тартылып қалады да, аяқтағы елге суў бармай қалады. Усы көлдің үсті менен ағатуғын арнаның аяғында Назлымхан сулыў деген болады. Ели суўсыз қалғаннан кейін, ол елинен қырық қулынлы бийени жыйнатып, арнаның сағасын аштырып келиўге таярлайды.

Назлымхан сулыў хәр жерге бір бийени байлап, арнаны байлатқан Султан Сүйін патшаға барады.

– Бизлер суўсыз қалдық, бизге бөгеген арнаның сағасын аштырып бер, – дейди Назлымхан сулыў патшаға.

Сонда Султан Сүйін патша Назлымхан сулыўға:

– Егерде сен маған тийетуғын болсаң, арнаның сағасын ашып беремен, болмаса хәлекленбе, – дейди.

Бұннан хабары бар Назлымхан Султан Сүйінди алдап, «тийемен» деп, арнаның сағасын аштырады да, елине қарай қашады. Ол қулыны аўылда қалған қырық бийени гезекпе-гезек минип елине келеді. Султан Сүйін патша жете алмай пәнт жеп қалады.

Қыздан пәнт деген Султан Сүйін патша:

– Әй, қудайым, мен хаялдан пәнт жедім. Мениң жер бетінде тири жүріўіме болмайды, – деп жердің астына кирип кетеді.

Хәзіргі Қызылқалаға жақын жердеги Султан сарай деген жер аты усы Султан Сүйіннің атына қойылған деседі. Өйткени, усы Султан сарайда жердің астында қазылған үңгір бар. Усы үңгір Султан Сүйіннің жатқан үңгири деседі.

Арадан бір неше жүзлеген жыл ўақыт өткеннен кейін Ақшакөлдің суўы қурып қалады. Оннан кейін және суў толады. Бұл ўақытлары көлдің басында Естемес деген адам отырады екен. Көлдің аты Естемес көл болып аталады да, Ақшакөл аты қалып қояды. Соның менен бұл жердің аты баяғы Естемес көл деген атты да қойып, Тораңғыл сай деген ат пенен аталып кетеді.

1952-жыллары Тораңғыл сайға қайтадан суў түсіп, үлкен көлге айналады. Соның менен халық ең бұрынғы аты – Ақшакөл деп атап кетті. Ақшакөлдің тарихы усындай болған.

Ақшакөл Топырақ қала хәм Қызыл қаланың қубласында жайласқан. Еки арасы шама менен алты-жеті шақырым.

АДАҚҚАЛА (P-1302, №183830)

Арал теңизинің астында Адақ деп аталатуғын қала бар екен. Сол қаланың патшасы қыз екен. Патша қыз сондай әдил болады, оның қол астындағы ел бахытлы, тоқ жасайды. Патша қыздың даңқын еситип, басқа бир елдің патшасы оны айттырып келеди. Қыз патшаға тиймейди. Бұған ашыуланған патша Әмиұдәрьяның сағасын байлап, қыздың қаласын суўсыз қалдырады. Халқының суўсыз қырылыўға келгенин көрип, қыз патшаға келип, өзиниң оған тийиўге рийза екенин айтады. Бирақ қыз, изимнен суў жеткен жерде тийемен, деп шәрт қояды. Қыз қулыны аўылда қалған атты минеди. Гәўир қыздың изинен тез суў жетсин деп, суўды қатты ағызады. Бирақ қулыны кейинде қалған атлар суўға жеткизбейди. Соннан Адақ қаласы суўдың астында қалып, усы Арал теңизи пайда болған екен деседи.

ТӨК ТАҰЫ (P-1302, №183830)

Бұрынғы заманда бир өжет дәў адамларға жаманлық ислегиси келип, Әмиұдәрьяны бөгеў ушын етегине топырақ салып, дәрьяға келеди. Әмиұдәрьяның суўынан күн көрип отырған халық шуўлап, дәўди тоқтататуғын адам излейди. Сонда бир кемпир:

– Дәўди мен тоқтатаман, – дейди.

Кемпир дәўдин изинен барып:

– Дәрьяны бөге, адамлар суўсыз қалсын, – дейди.

Буны еситкен дәў:

– Мен сениң айтқаныңды ислеймен бе?! – деп, етегиндеги топырақты сол турған жерине төгип кетеди. Ол топырақ ҳәзир таў сыяқлы болып үйилип жатыр.

МҮЙТЕН (P-1302, №183830)

Мухаммед пайғам-бардың Тәмин деген саҳабасын перилер Мәдийнадан көтерип кетип, Дағыстанға апарып таслайды. Тәмин – мүйтенлердің арғы бабасы. Ол жерде мусылман пери менен кәпир перилердің урысының үстинен шығады. Мүйтеннің жәрдеми менен мусылман пери кәпир перини жеңеди. Мүйтен бул хызметі ушын периниң журтында қалдырылады, периден қыз әпереди. Мүйтен мектеп ашады, бала оқытады. Ол елине қайтқысы келеди. Арадан сегиз жыл өтеди. Сол жүргенде Қыдыр ата бултқа айтып, мүйтенди мингизип жибереди. Булт оған «жерге қарама» дейди, лекин мүйтен жерге қарап қояды. Сөйтип оны булт жерге қарағаны ушын тоғайға таслап кетеди. Тоғайда ол бирнеше жыл жасайды, үстине жүн шығып кетеди. Мүйтен деген сөз «мүй» – жүн, «тен» – дене, яғный үстине жүн шыққан адам деген сөз екен. Ол бир неше жылдан соң елине келсе, ҳаялын биреў алайын деп атыр екен. Ҳаялы оны танымайды. Оны Әлий таныйды. Үсти-басын жуўып, жүнин алған соң барып ҳаялы таныйды. Соннан баслап жойтылған адамның ҳаялына сексен жылға шекем неке түспесин делинеди.

ТАМДЫБУЛАҚ (P-586, №180080)

Атам заманда бул Қызылдың ортасында журт аз болған. Сол гезде Ҳажар деген киси усы маңайда тиришилик етер екен. Ҳажардың ай десе аўзы, күн десе көзи бар, ақылына көрки сай, әри паң, бойлы-сойлы жаңғыз бир қызы болыпты. Бул қыздың туў сыртынан ашық болған жигит-желең сан-санақсыз көринеди. Ел-елаттың аўзындағы әңгиме де сол қыз туўралы. Бирақ ол ҳешкимди унатпайды.

Толған айдай толықсып, бул қыз өсе берсин. Енди әкесине уўайым түсипти:

– Ҳаў, бизиң қыз үй болыўды ойлаймекен, өзи?

Ҳажардың үйине саўшы келип, күнде биреў сорап келип атырған екен-дә. Оның ишинде не бир серкелер, не бир еркелер бар екен. Байлығы менен дуйым Қызылды аўзына қатарып атырған байлар да бар, олардың баллары ямаса инилери бар.

Бир күни «Қой, қурысын, журттан уятты» деп, Ҳажар қызы менен сөйлесип, мәни-жайды айтады.

– Қызым-аў, сен бизиң жар дегенде жалғыз қызымыз болсаң, бизде сеннен өзге ул да, қыз да жоқ. Таянышымыз да, сүйенишимиз де тәнха өзиң, шырағым! Енди бизиң не күнимиз бар?! Қары қойдың жасындай жасымыз қалды. Енди өзиңниң бир шаңараққа келин болып түсип, түгин түтеткен күниңди көрсек, деген нийетимиз бар. Анаңның да, мениң де бир Алладан тилегимиз сол. Ақ босаға буйырып, тойыңды көрсек, артымызға алаң болмас едик. Өзиңниң не ойлағаның бар?

– Мәйли, ата! Мениң де ойлағаным бар еди, соны айтайын.

– Айт, жаным!

– Сиз мени бар мийримиңиз бенен өсирдиңиз. Анам ақ сүт берип кәмалға келтирди, бар тәрбиясын берди. Мен де сизлердиң ҳадал перзентиңиз болып, мына жалпақ журттың да алғысын алсам деймен. Сиз күлли халыққа жар салғызсаңыз. Егер ким де ким бул Қызылға дайрадан (дәрьядан) суў әкелип, ел-халықтың мүтәжин питкерсе, сол жигит мениң қызыма ылайық деңиз. Ол уят емес, бурынғының жолы. Әне, сол иске басын байлап, журт ушын жан күйдирген ер-азаматқа мен де яр болып, турмысқа шығаман.

Ҳажар жән-жаққа жаршы жөнелтип, қызының шәртин жеткереді. Халық қыздың ақылына тәнти болып, сүйсинеди. Арадан күн өтеди, хәпте өтеди, айлар өтеди. Тым-тырыс. Баяғы жаўшы жиберген бозбалалар да, сөз салған жигит атаўлысының қай-қайсысы да бул иске жүреги даўамай, үнсиз қалыпты. Шәрттиң аўыр қойылғанына Ҳажар қысылыпты. Ҳажар дүнья-малға кенде емес, ол да усы ортаға белгили байдың бири еди.

Ол заманда дәйраның ең жақыны Әмиў ғой. Әмиўдиң суўы Қызылдың бир шетине келип, күмға сиңип кетип турған. Әмиўдиң өзи жаяў адамға бир неше хәптелик жол. Ал дайраның сағасы айлық жол екен. Сол ўақта Ақтаўдың жанбаўырында жалғыз үйли жарлы жигит күн кеширеди екен. Басына питкен малы жоқ, бирақ байларға шопан-шолық болып жүрген ол жигиттиң аты Аймақ екен. Ҳажар байдың қызының ныспы Қарлығаш екен. Қарлығаш қыздың хабары Аймаққа де жетеди. Қудайдан басқа панасы жоқ Аймақ бул хабардан кеўли толып, «нартәуекел, мен де бағымды көрейин, байдан пәте алайын» деп төресинен руқсат алып, жолға шығады. Халық ишинен Аймақтың тилегин тилеп, ай барып, аман оралыўын күни-түни Алладан сорап отырады.

Аймақ сол кеткеннен күнди түнге улап, сәл тын алса, тағы да жүрип, неше қыр-адырлардан асып, өмири көрмеген жерлерди басып Әмиўге де жетеди. Булақ суўынан жуда болып, қақтың қаңсыған суўын ишип жүрген халқын дәйраның суўына қандырсам, деген Аймақ мести толтыра суў куйып алады. Суўды аларын алып болып, енди оны ағызбай-тамызбай жеткерий жағын ойлап, бас қатырады. «Я, бир Алла!» деп тағы да тартып отырады. Түнеў күнги өзи келген жол менен төтелеп тартады. Жолда аңқасы кепсе де суў ишпей, тек ернине тийгизип қояды. Тағы да күни-түни тынымсыз сапар шегеди. Жүрген сайын суў да азая береді. Сәл көз шырымын алса, сонша қанаат тутып, диңкелегенине қарамай илгери баса береді. Ойпатқа түскен жерде елге жақын қалғанын билип куўанып кетеди. Сол ўақта қолындағы мес ушып кетип, ортасынан қақ бөлинеди. Жалма-жан қалған суўды алып қалыўға тырысады. Суўдың төгилип кеткен жери соннан берли Сөгеті аталыпты. Оның ол бастағы аты Суўкетти екен. Хәзир Сөкитти деген аты да бар. Аса қыйналса да, қалған суўды дин аман жеткизейин деп жанталасады. Ақтаўға жақын қалған жерде местен үлкен бир тамшы тамып, суў тағы азайыпты. Ол жер үлкен Тамды аталыпты. Күнниң ыссылығынан жыртық местегі суў да пуўласып, азғана тамшы қалыпты. Және бир жүргенинде кишилеў тамшы жерге тамыпты. Бул жер Киши Тамды екен. Енди таў етегине жеткенше ҳеш жол өнбей, илгери басқан аяғы кери кетип, Аймақ әбден болдырады.

Аўылға да өлдим-азарда жетипти. Қараса, местиң түбинде бир-ақ тамшы суў қалыпты. Аўылдың бир адамы Аймақты асыға күтип отырған екен. Аймақ оларды көрип куўанып, суўдың толық

буйырмағанына гүрсинип, өз басынан кеширгенин бастан-аяқ айтып берип, түни менен гүрриң қурады. Халық оны еситип, жигиттің ерлигине сүйсінсе де, қыйнала-қыйнала тарқасады. Қанша тыңласа да, Аймақтың әңгимесін есите бергиси келип, зорға үйлеріне қайтады. Бәрі азанда келиўди уйғарады. Азанда қараса, кешегі Аймақтың меси турған, тамшы тамған жерде мөлдир булақ сылдырлап ағып атырғанмыш. Булақтың бойында көкке бой созған қос шынар өсип шығыпты. Аўыл-елден уялған Аймақ сол күни түни бойы Аллаға жалбарынып суў сорап, сол отырған жерінде есінен аўып қулаған екен. Аймақтың тилеги қабыл болып, оның меси турған жерден булақ атылып шығыпты. Аймақтың өзи байшынарға айланып қалған емиш.

Сол түни Аймақтың келген хабарын еситип, Қарлығаш та оны көриўге асығады. Тең-қурбылары менен ол да жетип келипти. Ол Аймақтың орнында таўланып аққан кәўсер булақты ғана көреді. Бир ўақта оның көзи шынарға түсип қатып қалады. Оның Аймақ екенлигин биледи. Жигиттің мәрт минезине ырза болған ол шынарды баўырына басып, көз жасын көл қылады. Усы пайытта Қарлығаш та шынарға айланып, байшынарға жабысып қалыптымыш. Аң-таң болған қурбы-қурдаслары аўзын аша лал болып қалады. Сол күннен берли бул булақ «Тамдыбулақ» деп аталған екен. Ал, булақ бойындағы бир-бирине жабыса өскен қос шынар – қос жүректің ықласы болып, мәңгиликке байланып қалған дейди.

АЙДАР

(Р-586, №180080)

Таўдағы үлкен үңгирлердің биринде Айдар жасайды екен. Жаздың ыссысында күн қапырық болып кетсе, журт ысқырып, Айдар бабаны жәрдемге шақырады. Айдар журттың шақырғанына дәрриў келе қоймайды. Оннан кейін оған жаман хабар айтып, хүрейін ушырады. Сол гезде ол қазғалады. Ол қыймылдаса жел турады. Айдарды шақырған ўақытта:

– Айдар, хә, Айдар,

Ыссыға шыдамай,

Анаң өлди-әй,

Қудыққа түсип,

Балаң өлди-әй,

Хаялыңды уйқы басты,

Айлаңды қайғы басты.

Шаққан-шаққан кел,

Шамалыңды жибер! –

деп үш мәрте ысқырады. Сол сәтте жел келеді. Келмеген жағдайда тағы да:

– Айдар, хә, Айдар,

Деминди қайтар,

Шөлден балаң өлди,

Жерден хабар келди, – деп,

кишкене балалар үсти-үстине ысқыра береді. Соны еситкен Айдар жалма-жан орнынан турып жүгиреди. Сол гезінде шамал еседі. Ыссы Айдардың деми қусайды. Ол дем алған гезде аўзынан ыссы жалын шығып турар екен. Айдар – шамалдың пири екен. Дийқан да, шопан да, күн жерге түсип ысып кетсе, оннан медет күтеді.

ӘЙЙЕМ КЕМПИР

(Р-586, № 180080)

Илгериде жер жаралмастан алдын Ийемиз самалдың, жаўынның пирлерін дөретипти. Әййем кемпир – жаўынның пири қусайды. Оның қулағы еситпейді. Тек гүлдирмама ойнаған гезде ол қулағын түреді. Балалар алды менен Гүлдирмаманы шақырады:

Гүлдир мама, Шүлдир мама,

Шалдыр мама, Жалдыр мама,

Жала бултты қуйдыр, мама,
Жауыныңды жаудыр, мама.
Онда да жауын болмаса, барлық бала жыйналып:

– Сел мама, Селдир мама,
Бултты айдап келтир, мама,
Гүлдирмама ойнасын,
Жауын жаусын, қоймасын.
Жылға сайды толтыр, мама, –

деп қосыла жар салады. Жалпы, жети маманы гезекпе-гезек шақырады. Ақырында тасбақа тауып, соны аударып үстине шаптырады. «Енди Әйием кемпир сарысын» дейди. Әйием кемпир тасбақаны көрсе, жини тырысып, үстине жиппередимиш. Әйием кемпирди «мама» деп шақырады.

Әйием мама, қамшылат,

Жауыныңды тамшылат, – дейди. Сол ұақта өз-өзинен булт келип, жауын себелеп қуяды. Әйием кемпир булт питкенди қамшы менен шықпыртып айдап келип, әуели өзи шаптырады. Соң қорққанынан булт та қуйып береді дейди.

САМАНБАЙ

(Р-1299, №184812)

Кегейли жақта Саманбай деген адам жасаған екен. Ол ержүрек, мәрт хәм адамгершиликли болғанлығы үшін ауыл адамлары оны батыр деп атаған. Саманбай күн кешириу мақсетинде Әмиүдәрьяның оң жағасына көшип келип, адамларды дәрьяның арғы жағасынан берги жағасына алып өтетуғын дарғашы болып ислеі баслапты. Ол адамларды тек дәрьядан өткерип қоймастан, оларды хәр түрлі апатлардан, әсиресе, жайын топылысынан қорғап, жағаға аман-есен жеткереді екен.

Бир күні қолында қасасы бар, аппақ кийим кийген, ақ сақаллы ғарры Саманбайдың кемесіне минип:

– Балам, дәрьяның арғы тәрәпине өткерип қой, – депти.

– Болады, ата, – депти де, Саманбай дәрьяның күшли ағысында кемесін айдай баслапты. Олар дәрьяның ортасына келгенде ақ сақаллы ғарры:

– Балам, жаңағы жағада мениң қоржының қалып қойыпты, сол жағаға қайта айда, – депти.

– Әжеп болады, – депти де, Саманбай кемени изине қарай айдапты. Олар қоржынды алып, кемеді жүзип кете берипти.

Кеме дәрьяның ортасына келгенде ақ сақаллы ғарры тағы да:

– Балам, жаңағы жағада қасам қалып қойыпты. Қайығыңды және сол тәрәпке айдай ғой, – депти.

Саманбай және қайығын кейинге қарап айдап, қасасын алып қайтыпты.

Ақ сақаллы ғарры дәрьяның ортасына келгенде Саманбайға:

– Балам, қартайған адамның мийи қурысын. Сол жағада пул салатуғын шыжлан қалтам қалып қойыпты. Егер қыйналмасаң, соны да алып қайтайық, – депти.

Терлеп-тепшип, ескек есиуден қолы талып шаршаған Саманбай маңлайындағы терди билегі менен сыпырып:

– Әжеп болады, ата, – депти де, бар күшін жыйнап, дәрьяның қатты ағысына кемени изге қайтарып, шыжлан қалтаны да алып қайтыпты. Солай етип олар дәрьяның арғы жағасындағы Хожа ели тәрәпке жетипти. Кемеден түсіп болғаннан соң ақ сақаллы ғарры:

– Балам, сабыр-тақатлы, мәрт азамат екенсең. Илайым, мәртебең буннан да зыяда болсын. Атың мәңгилик болып ел аузында қалсын! – деп ақ пәтиясын берипти де, көзден ғайып болыпты.

Адамлардан жәрдемін аямайтуғын бул батыр хәм бийминнет адамның даңқы көп жерлерге тарқатылыпты. Сол ұақытлардан баслап ол жасаған жер «Саманбай елаты» деп атала баслапты.

ХӘКИМ АТА (Р-1207, № 182886)

Хәзирети Хәким ата қай жерден келгени биймәлим. Ол Буұрахан бабаның елине келип, тоғайды шауа береді. Тоғайдың бажбаны бул хәдийсени Буұрахан бабаға айтып келеді. Хан сонда:

– Ол кисі менен исің болмасын, бир жайдың орнын ашып, жай салажақ, – дейді.

Буұрахан бабаның үш қызы бар екен. Оның қасийетли адам екенлигин билип, оған жәрдемге үлкен қызын жибереді. Қызы үйіне келгеннен кейін:

– Не иследиң? – деп сорайды.

Қызы:

– Бардым, отырып-отырып қайттым. Маған хеш нәрсе деген жоқ, мен де хеш нәрсе демедім. Сөйтип қайттым, – дейді.

Екинши қызы да усылай етип қайтып келеді. Кейін ең генже қызын жибереді. Қызы Хәким атаның қасына барып, ол не ислесе, бул да соны ислеп жүре береді. Жай питкенше жанында болады. Жай питкеннен кейін де қыз Хәким атаның жанында бир ақшам түнейді. Бирақ Хәким ата қызға тиймейді. Ертеңіне қызға:

– Атаңа барып айта ғой, жай питти, өзиң бизге мүнәсип нашар екенсең, – дейді.

Қыз атасына бул гәплерди айтып береді. Хәким атаның бул қыздан Асқар-Мамыт, Султан-Үбби деген еки перзенти болады. Балалары жигит болып жетилисип киятырған күнлердің бир күнінде ата-анасы чай ишип отырып бири-биринен: – Қайсы баланы тәуір көресең? – деп сорасыпты Сонда кемпир – Асқар-Мамытты, Хәким ата – Султан-Үббини, – деген екен. Хәким ата:

– Онда шақырайық, кимнің баласы бурын келер екен, – дейді.

Кемпир Асқар-Мамытты шақырады. Етегинде мәши менен хә демей-ақ жетип келеді. Ол жақын жерлердеги аңызға мәш сеуіп жүрген екен. Хәким ата Султан-Үббини шақырады, келмейді. Үш мәртебе шақырады, келмейді. Бираз ұақыттан соң келеді. Атасы:

– Мен сени жақсы көретуғын балам деп жүр едим, бүгін мени қатты иренжиттің, шақырғанда келмедің, ғапылмедің? – дейді.

Сонда Султан-Үбби:

– Бир топар балықшылар қайығы аударылып, суўға ғарқ болайын деп атырғанда жәрдем сорап бақырды. Сиз бул жақтан бақырдыңыз. Адамлар хәлек болмасын, атамның жумысы сәуелеу шығар деп, соларға кеттим. Қайықты тиклеп, балықшыларды ишине салып, темир арқан менен қырға шығарып киятырман, ата, – деп, ийнинің арқан тилген жерлерин көрсетеді.

Буған да инанбайды.

– Инанбасаң, ата, адамлар ертең үйіңе нәзир әкеледі. Сонда өзлеринен сорарсаң, – дейді.

Айтқанындай, суў апатынан аман қалған адамлар Хәким атаның үйіне садақаларын әкелип кетеді. Көп мал жыйылады. Оларды сойып, гөшин қазанға салып писиргеннен кейін Султан-Үбби адамларға:

– Сүйегіне тиймеңдер, тек етин жең, – дейді.

Адамлар етин жеп, сүйеклерин жыйнастырып қоя береді. Атасының кеули буған да жиби-мейді. Сонда Султан-Үбби:

– Ата, мына сүйеклерге жан бер – дейді.

– Балам, жан бериў қолымнан келмейді, – дейді Хәким ата.

– Онда бизге пәтия бериң, биз жан беремиз, – дейді Султан-Үбби.

Атасы пәтиясын бергеннен кейін Султан Үбби қолындағы шыбықты силтеген сайын сүйеклер терисине қапланып, мал қаддине келип, отлап кете берипти. Хәким ата сонда баласына қарап турып:

– Әй, балам, еки қошқардың басы бир қазанға сыймайды деген гәп бар еді, мен кете берсем де болады екен енді, – депти.

Сонда баласы турып:

– Ата, ата кетпек жоқ, бала кетпек бар, балаңды үш мәртебе сатып жеўге хақың бар, мен кетермен, – дейді.

– Кетпе, балам, бир әмеллеп оңысармыз, – дейди.

Хәким ата бул сөзди кемпири Әнберге айтады.

– Балаңды пинхамы жайға салып сақла, ол кетип қалмасын, – дейди.

Султан Үббині анасы қараңғы жайға киргизип, есиктің сыртын тәмбилеп қояды. Кеште тамағын береді. Азанда барса, жоқ екен. Жайдың түңлик тесигинен кептер болып ушып шығып кетипти. Хәзирги кептер қуслар Султан-Үббинің қанынан таралғанмыш. Хәким ата зар қағып баласын ізлеп, енді қайлардан табарман баламды деп жүргенде бир кептер оған:

– Балаңды бир тапсаң, ғайып ерен қырық шилтеннің арасынан табарсаң, аяғыңа темир геуиш, қолыңа темир хаса алып ізлегенде солар отырған жерден табарсаң дейди.

Хәким ата аяғына темир геуиш, қолына темир хаса алып, баласын ізлеудің жолына түседі. Арадан бир неше жыллар өткеннен кейін бир таудың жанбауырында отау тигилген екен. Барса, отау ишинде Ғайып ерен қырық шилтен бәзим қурып отырған екен, ишинде Султан-Үбби де бар екен. Ол атасына «кимсең?» дегенде «мен» деп жууап береді Хәким ата.

– Менменлигің еле қалмаған екен ғой, ата, енді биз сизге жоқпыз. Султан-Үббиден сексен еки ер дөрер еди, сексен еки ерден айрылып болдыңыз, қара жер, – деп, кептер кебине айланып ушып кетиптимиш.

АНА ХӘЙЙИҮИ (P-589, №180082)

Баяғы заманда қарақалпақтың бир қызын иргелес елдерден биринің жигити унатып қалыпты. Қыз да жигитти қәлепти. Бул ис шәриятқа туұры болса да, халықтың сол ўақыттағы әдет-заңына қайшы екен. Анасы қызының бир сырды айта алмай жүргенлигин түсинипти де, ақыры бир күни оны сөйлетипти. Қыз ишки сезимин жасыра алмай, өзинің ғайрыжуртлы бир жигитте кеуили бар екенін билдиреди. Анасы бул жағдайларды еситкеннен кейін буның ақыбети жақсы емеслигин, солай бола қалса, қызының ғана емес, ал ата-анасы да ел-халықтың қарсылығына ушырайтуғынлығын ескертеди. Қыз истиң бундай түс алатуғын болғанына қатты қыйналады. Жигит те бул жағдайды билгеннен кейін басқаша жол ізлеп:

– Олай болса, қәйтсең де анаңның ыразылығын ал. Қалғанын маңлайымыздан көрермиздағы..., – дейди.

Қыз тағы да қыйылып отырып, анасының қайылшылығын сораиды. Қызының анық кетиўге бекингенин билген анасы:

– Яқшы, қызым, сен өз байдалыңа шауып баратырсаң. Мен ғой берген сүтима ыразыман. Бирақ пәтиям менен қоса бир ескертиўим де бар: Илайым, алған жолыңнан қайтпағайсаң, ал гөдекли болғаныңда аяй айтпағайсаң. Әўмийн! – деп жүзин сыйпапты.

Соңғысы ана наласы емес, дәстүр талабы еди...

Ырзашылық алыў менен бирге, қатаң хукимди де еситкен қыз өз сүйгени менен кете берипти.

Қыз өзге бир журттың ортасына келин болып түсип, жаңа өмир баслапты. Ийилип түскен журтына да унап, өзинің үлгили тәреплери менен аўыл-елге сыйлы келин болыпты. Лекин бир-неше жыллар перзентли бола алмай, бир тырнаққа зар болып жүреді. Ол бул жағдайдың себебин өз журтының әдет-заңын бузып кеткенлигинен деп билип, иш-ишинен ынжылады. Күни-түни ата-анасын ойлайды, хәтте түслеринде де олардан кеширим сораў менен болады. Сөйтип жүргенде тилеги қабыл болып, бойына хәмиле питеди хәм айы-күни жеткенде аман-есен көз жарады. Нәрестели болғанына соншелли куўанса да, анасының соңғы сөзи ядына түсип, перзентине хәййиў айта алмайды. Себеби, анасының «аяй айтпағайсаң!» деп зинҳарлағаны қулағынан кетпейди екен.

Көп узамай узақ ўақыт күткен жигербенти шетнеп қалыпты. Жылап-еңиреп, етеги жасқа толады. Тәғдир исине шара жоқ, хәрким де басқа түскенди көре береді екен.

Күн артынан күнлер, ай артынан айлар, жыл артынан жыллар жылысып, келиншек тағы да көтереди. Дүньяға бир гөдек келипти. Нәресте нәренжан болғанлықтан тек сулқ болып жата береді, анасының уўызын да еме алмайды. Не илаж, ана бул перзентинің де дийдарына тоя алмапты.

Жаратқанға жалбарыныуын қасла тоқтатпаған ана байғус перзент дағынан қаншелли қыйналса да, жақсылықтан үмитин үзбейди, шүкирлик етеди.

Аз ба, көп пе, арадан тағы да бираз ўақыт өтеди. Бир күнлери ол ҳәмилели болады. Мийрими шексиз жаратыўшымыз, жас ийис сағынған жубайларға және бир перзент берипти. Ана пақыр жүрек-баўырынан жаралған жигербентин баўырына басыпты, аймалапты, ал хәйийў айтыўға келгенде анасының соңғы сөзлери оны тоқтатады екен.

Тилекке қарсы, бул нәресте де кеселбент болып, күннен-күнге төменлей береді. Күн-күннен сөнип баратырған перзентине қараған сайын ана жүрегі езилип, «ах-ўах» шегипти. Аллаға дат-пәрият әйлеп, ең болмаса, усы перзентине өмир бериўин сораныпты. Сондай азаплы демлердің биринде неше күнлик уйқысызлықтан кирпиги сәл ғана илигип кетеди хәм сол қасқағым сәтте қулағына анасының «Айя айт қызым, хәйийў айт!» деген сазасы жеткендей болады. Түси, я оңы екенин биле алмай, бирден силкинип кетеди хәм өз-өзинен ыңылдап бөбегин хәйийўлей береді. «Айя» намасы еситилгенде, өлишырай түске енген нәрестениң жүзинде тиришилик нышаны билине баслайды. Ол хәйийў айтыўын тоқтатпапты. Әсте-ақырын шақалақтың да бети бери қарапты. Усылайынша ана хәйийўи өлим түңлигин биротала серпип таслапты. Әне, «ана хәйийўи» деген.

БИЙБИ-ПАТМА

(P-1299, №183812)

Әпсаналарда айтылыўына қарағанда, Мухаммед пайғамбардың қызы Бийби-Патма анадан артық туўылған ақыллы хәм шырайлы ҳаял болып, Аллатаала оған перзент бермей сынаған екен. Ол өзи ушын тәғдирге тән бәсе де, күйеўине бийперзентликти мүнәсип көрмей, оны және бир мәртебе үйлендириўди уйғарыпты. Ол өзиниң нийетин жақын әменгери болған кексе хызметкерге айтып ойласыпты.

– Балам, – депти көпти көрген хызметкер ҳаял, – күндеслик ҳаял адам ушын ең аўыр жүк. Сениң Мухаммед пайғамбардың қызы болғаныңның өзи ериң ушын үлкен бахыт, усы нәрсе сениң кемисиңди өтейди. Ойланып көр! – депти.

Бийби-Патма сонда кексе хызметкер ҳаялға:

– Мен ушын бул аўыр жүк емес, мен ушын жупты-қалалымның перзентли болыўын көриўден саўаплырақ нәрсе жоқ, – депти.

Арадан көп ўақыт өтпей, Бийби-Патма дөгеректеги жақсы қызлары бар ақсүйеклердің шаңарақларын қайта-қайта сораптырып, өзи күйеўи ушын қалыңлық таңлапты.

Келин келетуғын күн келипти. Келинди алып киятырған көш үйге жақынлағанда баяғы хызметкер ҳаял Бийби-Патма жатақ жайының босағасына шеңгелдің кишилеў бир шақасын таслапты. Бир ўақытта келинди алып киятырған көш үйге жақынласып келгенде, адамлардың «Келин киятыр! Келин киятыр!» деп көштин алдына қарай жуўырысыпты. Күндесиниң қандай нашар екенин көриўге ынтық болып, жүрегі дүрсилдеп турған Бийби-Патма да жуўырып сыртқа шыққанын сезбей қалыпты.

Сонда баяғы кексе хызметкер ҳаял оның қасына келип:

– Әне, көрдің бе, бийкем? Күндесликтің зардабына шыдамай, үйден жуўырып шыққаныңызды билмей қалдыңыз, хәтте аяғыңызға кирген шеңгелди де сезбедиңиз, себеби күндеслик аяғыңызға кирген шеңгел зардабынан мың есе аўыр, – депти.

ИСКЕНДЕР ЗҮЛҚАРНАЙЫННЫҢ АНАСЫНА ХАТЫ

(P-141, №50413)

Дүньяның ярымын ийелеген Искендер Зүлхарнайын өлими жақынласқанын сезип, анасына бир әскери арқалы хат жоллапты. Ол жазған хатында анасына усы хатты алғаннан кейин, сарайда үлкен дәстурхан жайып, миймандаршылыққа ағайин-туўғанынан хеш кими өлмеген адамларды мирәт етиўди сорапты.

Анасы Искендердің хатын алғаннан кейін, баласының айтқанындай етип, сарайда үлкен дәстурхан жайыуға бұйрық беріп, миймандаршылыққа хеш ағайын-туұғаны өлмеген адамларды мирәт етиүди бұйырыпты.

Сарайдағылар оның бұйрығын дәрхәл орынлап, сарайда үлкен дәстурхан жайылып, Искендердің анасы келетуғын мийманларды күте баслапты. Арадан бираз ўақыт өтсе де, жайылған дәстурханға бир де мийман келмепти.

Сонда ғана Искендер Зүлхарнайынның анасы баласының не айтпақшы екенлигин түсинип, көзине жас алып, аўыр мүсийбетке өзін таярлай баслапты.

МӨҢКЕ БАТЫР ХӘМ ЖЕЗТЫНАҚ

(1299, -№183812)

Бул ўақыя ертеде Сырбойы қарақалпақлары арасында болып өткен. Ол ўақытлары Сырдың суўы мол болып, дәрья жайылып аққан, бәхәрде жағалықты басып кеткен. Сырдәрьядан саға алған салалардың да кенарына сыймай, қыр-дөгерегин тегис суў астында қалдыратуғын гезлери көп болып турған. Дәрьяның еки бойы дүт тоғайлық. Тоғайлар аң-құсқа кенде болмаған. Халықтың аңшылықтан да, шаруашылықтан да, дийқаншылықтан да несибеси тўўел болыпты. Сыр суўының жағасында қарақалпақтың қытай арысы қайшылы тайпасының қыдыр урыўынан бир келата шашаў-шашаў аўыл болып отырады. Тоғай арасындағы аўылдың өзи хәр жерде қарайып отырған бир-бир үй екен. Тоғай иши оғада қәуипли болған. Бақташылар малдың изинен бир ели қалмай жүрмесе, ийт-құс күн бермеген. Жалғыз-жарым жүрген адамлар да базда жезтырнақтың хұжимине ушырасып турған. Жезтырнақ адам қалпинде, лекин қолының тырнақлары сояўдай болады екен. Тырнақлары өскин хәм наятый өткир болып, бир урғанда адамның алқымын ап-аңсат орып жибереди екен. Сөйтип олжасының қанын соратуғын көринеди.

Жалғыз үйли Мөңке исмли жигит түсте ергенекти илдирип дем алып жатырса, есиктиң беккем етип илинген ырғағын тайдырып жиберип, бир сулыў келиншек баса-көклек кирип келеди. Мөңке бийтаныс жәўанның есикти қандай еп пенен ашып киргенлигине хайран қалады. Оның қолына көзи түсип кеткенде барып бойын жыйып алып, қарсысында турған «нәзәлим» – адамйызат емес, ал анық жезтырнақ екенин сезеди. Сыртта турғанда анаў-мынаў аша алмайтуғын есиктиң ырғағын жезтырнақтың сүйир саўсақлары менен сырғытып түсиргенин аңлайды. Өзине келген Мөңке жезтырнақтан көзин айырмаған халда дәрхәл керегеде илиўли турған жарағына умтылады. Мөңкениң оң қолына жарақ алып үлгергенин көрген жезтырнақ бир адым артқа бәсип, екеўи бирер мәўрит көз бенен арбасып турады. Қарсыласына хеш илаж ете алмаған урғашы жезтырнақ көз илеспес шаққанлық пенен жалт бурылып бир секиреди де, хәпзаматта тоғайға сиңип жоқ болады.

Мөңке бир заман аң-таң болып турады. Нәзери өткир, қасы-көзи қыйылған, шашы узын, тек бармағы менен тырнағы демесе, адамнан айырмасы жоқ бул мақұлықтың тас болмаса өзине қәуип дөндирежақ екенлигин есине түсиреди. Жүреги тез-тез соғып, енди не ислеў зәрүрлигин ойлайды. Еситиўинше, жезтырнақ бир келген жерине және қайтып айланады екен. Енди оған қарсы шара көриў керек. Не де болса, өзи бир исласын табыўды абзал биледи.

Шынында, жезтырнақ бул үйде көптен Мөңкениң жекке өзи екенин абайлап, оны сыртынан пайлап жүрген екен.

Бурынғылардың әдисы бойынша Мөңке қараман ағашты кесип, оны адам турқы тәризли етип құрастырып, үстине күндеги жаўкийимин кийгизип, дәл өзи сыяқландырып жатқызып қойыпты. Ал өзине қолайлы тасалаў жерди таўып алып, қылышын белине байлап, кейниниң не боларын сырттан бағып жатыпты.

Түн ортасы болған ўақытта Мөңкениң өзи секиллендирип қойған ағаштың қасында қараң етип биреў пайда болады да, бас салып тум-тусына саўсақларын суғып кеп жибереди. Аўзын тамағына басқан гезде телпек ушып кетип, құры ағашқа тиси сақ етип тийеди. Тырнақларын қайтып суўырайын десе ала алмай, бажылдайды да қалады. Мөңке жуўырып барып жезтырнақтың ба-

сын шауып түсіріп, оннан соң оның ағашқа кирип қалған қолларын кесіп алады. Таң алдында жезтырнақтың денесін жерлеп, оның тырнақтарын орап аршаға салып қояды. Болған уақыяны сыр сақлайды. Жезтырнақтар өзлерінің арасынан биреуді кимнің өлтиргенін билсе, оннан өш алмай қоймайтуғын усайды. Егер атын билип қойса, душпанының изине түсіп, оны қайдан болса да тауып алып, жазым етеді екен. Олар қысқа-қысқа сөйлеп, ым-ишараны түсінген көринеңди.

Мөңке бир күні тоғайдан барып ағаш шабады. Бир гезде өзінің туу сыртында кимніңдур турғанлығын сезеді. Арқасына қайырылса, бир кимсе көрінгендей болады хәм көзді ашып-жұмғанша тасаланып қалады. Бир қараса, қапталынан көлеңке өткендей болады. Биресе алдылауынан зуу етип бирдеңе жууырып өтип кетеді. Оңым ба, түсим бе екен деп, көзін ууқалап жиберсе, ырасында да изинен бир сұлдердің ерип, бул айланса, ол да айланып, өзінің қыр-соңынан қалмай жүргенін биледі. Оның жезтырнақ екеніне тақыйық көзі жетеді. Еңди өзи де хийле ойлай баслайды.

Шабажақ болып атырған тағы бир теректи тигинен айырады да, бир жағын өзіне тартып турады. Сол уақытта жезтырнақ та көринеңди. Жезтырнақты өзіне түсиникли ишара менен жәрдемге шақырады. Жезтырнақ жууырып келип, ортаға қолын салып теректің ортасынан қақ бөлінген, бирақ еле ажырамаған келеси жағын өзіне қарай тартады. Усыны күтип турған Мөңке теректің өзінің қолындағы жағын қатты тартып, қайта жиберіп қалғанда, жезтырнақтың қолы ағаштың ортасында қысылып қалады. Дәрриу жезтырнақтың бармақтарын шауып алады. Жанзаттың жаны қыйналмасын деп, жезтырнақтың геллесін де қағып түседі. Усылай бул жезтырнақтан да қутылады.

Мөңке усынан кейін де адамларға топылып жүрген бирнеше жезтырнақты тирилей туть, қолын кесіп алыпты. Мөңкениң даңқын дуйым журт еситип, жезтырнақтың тырнағын көриуге көп-көп адамлар келеді. Ол заманда жезтырнақтың тырнағы наятый қымбат турады екен. Бул батырдың жезтырнақ тутқанынан хабардар болған саудагерлер Мөңкеге келип, оның тырнағын сатып алады. Мөңке буннан кейін жезтырнақтарды топар-топары менен қолға түсіреді. Халық өзлеріне тынышлық бермеген жезтырнақтардан баспүкил қутылады. Мөңке еңди басқа да қайыр-сақауатлы ислер ислең, бурынғы бекинислерди тиклең, қалалар қурың, халықты сол жерлерге қайта қонысландырады. Өзге журтлар жезтырнақты әскер шығарып та курта алмай, ақыры жыс тоғайларды қуры өртеп жиберсе, Мөңке бул жанзатларды бирим-бирим услап, топар-топары менен де тутып, халықты жийи-жийи дөңип турған қәуип-қәтерден жеке өзи қутқарыпты.

КЕТЕНЛЕР

(Р-4, № 50408)

Кетенлер деген батыр жигит болған. Оған хан хешким буза алмайтуғын, жауға алдырмайтуғын қала салып бер деп буйырған. Жигит усталарды жыйнап бирнеше күнде салып питкерген.

Бир күні ханның қызы өзінің құрдаслары менен шикарға шығып қаланы көриуге келгенде Кетенлерди көріп ашық болып қалады. Кетенлер де бул қызды шеп көрмейди. Күнлерден бир күн Кетенлер қызды қалаға алып қашып келеді. Буған арланған хан өзінің бир неше мың ләшкери менен қаланы қаплап урыс етеді. Бирақта ислеген иси бийхууда кетеді, қаланы ала алмайды. Ақырында жигит қызын алып ханның алдына өзи барады.

– Сиз хешким алалмастай беккем бир қала сал деп едиңиз, қаланы салдым. Сизди сынап көрейін, сизден күшли бул жағада хан жоқ, қызын алып кетейін, изимнен қуады ғой, қаланы алса, қорғанның әзиз болғаны, буза алмаса, беккемлиги деп ойлады, басқа ой болған жоқ, мине қызыңыз, тақсыр, – деп, алдына бас ийипти.

Жигиттің дилуарлығына қайыл болған хан:

– Бар, жаның азат, қызымды да саған бердим, – депти.

ТӨРЕБЕК ХАНЫМ

(P-1243, №183024)

Бир заманларда усы жағалардың ханы Төребек ханым деген қыз болған екен.

Төребек ханым өзи сулыұ, өзи ақыллы қыз болады. Оған дәрьяның оңарындағы Султан Санжар Мәзилеп ашық болады. Қыз оны қалемейди. Соннан кейин Султан Санжар Әмиүдәрьяны байлатып, аяққа суұ жибермейди, Төребек ханымның журты суұдан кемтар болады. Халық суұсыз қарап болып, посыұға қарайды. Ели-журты қырылатуғын болған соң, Төребек ханым ғарры патшаға ўәде бериўге мәжбүр болады. Оған былай дейди:

– Мен саған тийейин, дәрьяны аш, дәрьяңды байлаған жериңди жықтыр да, изимнен куұ. Жетсең, мен сеники болайын, – дейди.

Оған Султан Санжар ыразы болады. Төребек ханым жүйрик, қулынлы бийелерди жыйна-тып, Мойнақтан баслап дәрьяның басланған жерине шекем ҳәр ат шаптырым жерге қулынды бир жерге, бийени бир жерге байлап кете береді. Төребек ханымның ырзалығын алған патша дәрьяның бөгетин жығыўға буйрық береді. Бөгет жығылады. Төребек ханым патшаға қарап:

– Түргелип турған түйениң қуйрығы жерге тийген күни сизиң мен туўралы мақсетиңиз иске асады, – деп қашады.

Хан қуады, жете алмайды, Себеби қулынлы бийе өзиниң қулынына жеткенше қатты шаба-ды. Соның менен Төребек ханым жаўдан қутылады. Елге суұ келип, ел-журт суұға ғарқ болады. Бирақ оның ҳешқандай пайдасы болмаған, себеби көп ўақыттан берли иркилип жатқан суұ бир-ден атлығып кетип, жол бойындағы далаларды басқан. Соның менен бизиң усы жағадағы Адақ деген қала да суұға кеткен. Бирден пәт пенен келген суұ астында неше қалалар менен аўыллар қарап болған. Самалсыз тынық күнлерде суұлардың түбинде тас гербиштен салған жайлардың қалдығын көресең.

НАЗЛЫМХАН СУЛЫҰ

(P-539, №176382)

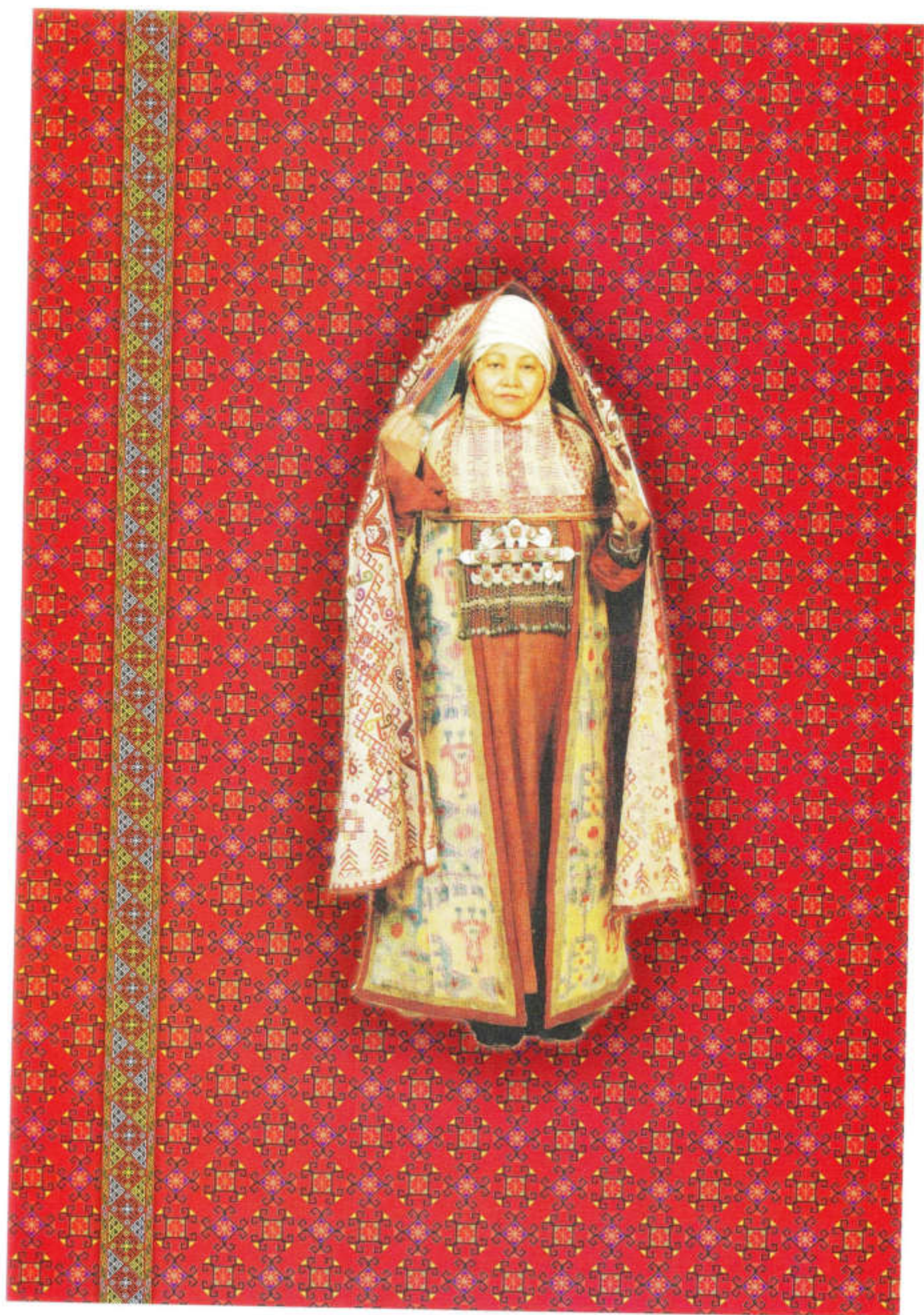
Хожелидеги Назлымханның қасында жети гүмбезли мазар бар. Моллалардың айтыўынша, бул жерге Мухаммед пайғамбардан бурын жасаған Шамун-Нәбий пайғамбар жерленген. Шамун-Нәбий пайғамбар күшли болып, көп кәраматлар көрсеткен. Оның хаялы қоңсысы менен (кәпир менен) байланыс жасаған екен, бир күни бұны билип қойған пайғамбар оны жекпе-жек гүреске шақырыпты. Пайғамбардың хаялы кәпир менен жердиң астындағы жол менен байланыс жасаған екен. Пайғамбар оннан күшли болады, оны көрген Шамун-Нәбийдің хаялы өзиниң ериниң тайып жығылыўы ушын оның аяғының астына бир қап тары себеди хәм пайғамбар тайып жығылады. Бирақ ол өзиниң ийтиниң жәрдеми менен кәпирди жеңген екен. Бұған жығылғанына ашыўы келген пайғамбар, кәпирдиң алдында неге дизе бүктиң деп, өзиниң аяғын дизесинен төменин шаўып таслайды. Усының себебинен оның өзи де өледі. Пайғамбар өлгеннен кейин оның жети қызы әкесине жети гүмбезли мақбара салдырған екен. Бул гүмбездиң узынлығы отыз метр. Бул пайғамбардың дизесинен жоқары жағының узынлығы екен дейди.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ

79- ТОМ

АҢЫЗЛАР

ХӘКИМ УЛЫҚПАННЫҢ БАЛАСЫН ҮЙЛЕНДИРИҮИ

(Р-46, №50412)

Хәким Улықпанның жалғыз баласы бар екен. Баласы ержетипти. Үйлендирмекши болып, баласына қыз излепти. Қайсы қызды көрсе де, салланып жүрген биреу. Ишки тәбияты Улықпанның кеулине унамапты. Мен яқшыны бул жүристен таба алмайман, кеулимдегидей адам менен сөйлесем, табылар деп, Хәким Улықпан базарға барып, базар қызған ұақытта баласын сабайды, хәмме тамашасына қарап тарқалып кете береді. Баласын ертип, және бир қалаға апарып, базарда және сабайды. Бул адамлар да бурынғы базардағыдай етеди. Және басқа бир қалаға барып, базарда баласын сабап атырғанда он үш-он төрт жасар бир қыз келип, баласын сабап атырғанының себебин сорайды. Сонда ғарры:

– Бул баланың жазығы сол, бар десең, барады, кел десең, келеди, – дейди.

Сонда қыз:

– Бар десең, барса, кел десең, келсе, өзи билип ислеи алмаса, өлтир, обалы жоқ, – дейди.

Улықпан:

– Қарағым, сениң атың ким, кимнің қызысаң, үйиң қайда? – деп сорайды.

Қыз атының ким екенин, кимнің қызы екенин хәм қай жерде екенин айтып береді.

Ғарры сорап тауып алып кеште сол үйге қонақ болады. Ғаррысы менен сөйлесип, қудалыққа келіседі. Сөйтип, сол қызды баласына алып берди. Усы қыз Улықпанның ойынан шыққандай келини болыпты.

АПЛАТУН ТӘҮИПЛИГИ ХӘМ АЛАСТУННЫҢ ТАПҚЫРЛЫҒЫ ХАҚҚЫНДА

(Р-1242, №183023)

Бир күни Аплатунға ауыр кеселди алып келипти. Кесел күтә төмен ауҳалда, гөр аузында жатыр еди. Ол, «қай жериң ауырады» деген сауалға тек: «басым» деп сыбырлауға ғана шамасы жетипти. Кеселдің үмитсизлигин көрген Аплатун оның басын ашып көриуге тәуекел етипти.

Аплатунның Аластун деген шәкирти болып, ол даналық хәм тапқырлықта устазынан да өткен еди. Бул жағдай устаз бенен шәкирт ортасында бираз илимий таласларды, келіспеушиликлерди туұдырады. Усының алдында ғана Аплатун менен Аластун адамның мийин емлеу мәселеси бойынша пикир араз болып, гийнелесип қалған еди. Соннан берли Аластун устазыникине келмейди-де.

– Адамның басы үш сайдан туратуғынлығын, сайлар арасында жүй барлығын, тақсыр, өзиңиз билесиз. Мине, сайлардың бирин қопарып алып, мийди ашыуға, ем салғаннан кейин қопарылған сайды орнына қойып хәм сыртындағы терини тигиуге болады. Оннан адам өлмейди, – деген еди шәкирт.

Ал Аплатун болса:

– Жоқ, шәкиртим, адамның басын ашыуға болмайды. Өйткен жағдайда кесел сөзсиз өледі, – деп турып алған еди.

Аластун көп кітаптардан мысаллар келтирип хәм тәжірибелер айтып, өз ойын дәлиллемекши болып көрди, лекин оның менен устазын пикиринен қайтара алмады.

– Мүмкин, Аластун бир нәрсе билетугын шығар. «Илим құрбансыз болмас» деген, бул кесел бәри бир өледі ғой, тәуекел, бир сынап көрейин, – деген жуұмаққа келеди Аплатун.

Буннан соң ол кеселди жатқызып, оған бийхуш қылатугын бальзам суұын ишкизеди. Оннан кейин кеселдің бас терисин алып, сүйекти жалаңашлайды да, абайлап ғана бастың бир кәсасын қопарып алады.

Мине әжайып көринис: мийге бир кене жабысып тур. Ол өзиниң өткір нәлетий аяқларын мийге суғып жиберип, бүрип турыпты. Енди оны алып тасласа, кесел жазылып кетеди. Бирақ оны қалай алып таслау керек? Жулып алыуға болмайды, себеби мийдің пердеси бийттің қабығынан да жуқа, жыртылып кетиуи итимал. Егер перде жыртылса, мий ағады, мий ақса, демек, адам өледі, деген сөз. Бальзам суұының мәулеті де өтип баратыр, кесел оянса, және өледі.

Аплатун не ислерин билмей, табанына қоз басылған тауықтай бир орында шыр айналды. «Не ислеу керек, не ислеу керек? деген сөзди ол қайталай береді.

Бул ұақытта Аластунның ашыуы басылып, устазын көрип қайтыу хәуеси менен үйинен шыққан еди. Мине, ол Аластунның үйине келип те қалды, «Устазым бир илим менен шуғылланып атырса, халақыт берип қоярман» деп, ол хәр келгенинде бир кишкене пәтиктен сығалайтуғын еди. Енди хәмме мәселе оған аян болды. Шәкирттің көкирегінде қуұаныш, устазға мухаббат, ал кеселге тилеклеслик сезими оянып кетти. Ол устазына жәрдем беріуді ойлады. Сөйтип, ол пәтиктің тасасында бұғып турып, «Ұағ» деди де, қаша жөнелди.

Аплатун бул ғайбана сеске селк ете қалды, бирақ көп ұақыт өтпей-ақ оның басына бир ой сап ете түсти:

– Қандай ұақта «ұағ» деген сес шығады? – деп сауал берди ол өзине өзи хәм: – Әлбетте, бир затқа от

басылғанда, – деп жууап берди. Сөйтип ол кууанып, бир ески бизди отқа қыздырды да, мийге қатып турған кенениң қыр арқасына тийгизип алған еди, торс етип жерге түсти. Буннан кейин қопарылған сай орнына қойылып, териси пухта тигилди. Бираздан кейин кесел оянып, көзин ашты хәм көп узамай қулындағы қаддине келип, саррас айығып та кетти.

Сонда Аплатун шәкиртине мақтанып:

– Аластунжан, сизиң айтқаныңыз дурыс, басты ашып көриўге хәм емлеўге болады екен. Бирақ мийге кене кирип кетсе, оны алыў қыйын болар екен, – деди.

– Мийге кене кирип кетсе дедиңиз бе?... Қулағынан кирген болса... – деп кууақыланды Аластун ишинен күлип.

– Қулағынан болса, қулағынан шығар. Әйтеўир, сондай бир кесел келтирилген еди, ғарип устазың өзиниң тапқырлығы менен оған шыпа бериўге жүрек етип, дәртине дәрман айта алды...

– Әзиз устазым, сиз құдиретли ис қылғансыз. Ал кенени алыў жолын сиз қалай үйрендиңиз? – деп көзин қысып, күлди шәкирти.

Сонда устаз «пәтиктен «уағ» деп кеткен ешек хәрре шығар десем, мына сум екен ғой» деп аңлай қалды. Бирақ ол бул қолайсыз аўхалдан шығуыдың жолын излеп:

– Әлбетте, оны маған айтқан сиз, устаздан озған шәкиртим, – деп, Аластунның арқасынан қағып сылқ-сылқ күлди хәм ҳақыйқатлықтың жүзине тикке қараўға мәжбүр болды.

ИМАМ ИЙШАННЫҢ ТУҰЫЛЫҰЫ

(P-1299, №183812)

Имам ийшанның әкеси Қайыпназар бий Түркистаннан көшип келип, Мискин әтирапына қоныс басқан. Қайыпназар бийдің жаңа үйленген күнлери екен. Жас келиншеги шарық ийирип отырса, үйине бир ғарры келип, оннан үйдиң ийесин сорапты.

– Ол алыс жерге кетти. Жумысыңыз болса маған-ақ айта берин, ата.

– Бизлер көшип баратыр едик. Арбамыздың алты кегейн сынып кетти. Сизиң үйиңиздиң алдында арба турғанын көрип қайрылды, – депти ғарры.

– Ата, анда балта тур. Керек жерин ала қойың, – деп балтаны көрсетипти.

– Күйеуиңиз бақырмас па? – депти ғарры.

– Күйеуим жақсы адам. Сизлердиң мүтәжиңиз питсе, бақырмайды. Хәм арбаны қос өгизи менен әкешешем маған еншиге берген, – депти.

Ғарры балтаны алып сыртқа шығыпты. Балтаның сести еситилипти хәм бираздан соң:

– Мынау балтаңыз, – деп, ғарры балтасын ишке әкелип берипти хәм рахметин айтып, сыртқа шығыпты. Және ол ишке қайтып кирип:

– Шырағым, пәтиямды берип кетейин. Ендиғи жылы усы күнлери уллы болғайсаң. Атын Имаматдин қойың. Ел-халыққа ҳидаят жолын көрсетиўшн имам болғай. Илая аўмийн! – деп пәтия берипти.

Келиншек изинен сыртқа шығып қараса, ғарры көринбепти. Арбаның да ҳеш жери алынбаған екен. Усылай етип, атаның пәтиясынан Имам ийшан туўылады.

ЖИЙЕН ЖЫРАҰ ХӘМ АМАНБАЙ БАТЫР

(P-1242, №183023)

Жийен бир кәмбағал адамның баласы екен. Бир күни қой бағып жүрсе, бир жаў келип, Жийенниң елин шаўып, оларды ат алдына салып айдап алып кетеди. Сонда Жийен он сегиз жаста екен. Душпанлар буларды айдап өз елине апарып, хәр қайсысы қолға түскен тутқынларды бөлисип-бөлисип алады. Жийен хожайынның шопаны болып, бир-еки жыл қойдың изинде жүреді.

Бир күни Жийен қой бағып жүрип уйқылап қалыпты. Түсине Қыдыр ата енип, қолына қобыз береді. Жийен оянса, қосық айтқысы келип атыр екен. Ол бир ағашты қобыз етип, қосық айтып отырса, бир топар атлы адамлар жетип келипти. Бирақ Жийен бул адамларды көрмепти. Адамлар қула дүзде қосық айтып отырған адамға хайран қалып:

– Сен кимсең? – деп сораиды.

– Мен Қарабай батыр дегенниң баласыман, – дейди.

– Тойға бармайсаң ба? – дейди адамлар.

– Тойға барар едим, мына қойлар аяғыма тусаў болып тур, таслап кетиўге тағы болмайды, – дейди.

Атлылардың ишинде Қарамырза батыр деген бар екен. Ол тойға барған жерде Қарабай батыр менен ушырасады. Сонда Қарамырза батыр турып:

– Қарабай батыр, сениң олжа қылып алған балаң бар екен, соны маған сатасаң ба? – депти.

Оған Қарабай батыр турып:

– Мениң олжа балама не бересен? – депти.

Қарамырза батыр турып:

– Мен сениң олжа балаңды алғаным үшін көп нәрселер беремен, – депти.

Сөйтіп Қарамырза батыр олжа баланы сатып алыпты хәм бағанағы қой бағып жүрген жерине Жийен-ди излеп келип, оны тойханаға алып келеди. Жийен тойда қосық пенен өзін Қарабай батырдан Қарамырза батырдың сатып алғанын, шопанлықтан құтқарғанын баянлап, оны былай мақтайды:

– Әуәл, әуәл, әуәл айтайын,

Аты жақсы құдайды айтайын,

Қарамырза батырды айтайын,

Өзи журттың дилбары,

Ашылған екен гүлбары,

Қарамырза батырды айтайын, – дейди.

Қарамырза Жийен үшін қарамалдан тоғыз бас, қойдан тоғыз бас, жылқыдан тоғыз бас, түйеден тоғыз бас мал беріп, баланы алады хәм үйіне қайтарып жибереді. Жийен өз ели Түркістанға келеди. Сол уақытлары Түркістанда Аманбай батыр деген бар екен. Сол өзіннің әскерлерін жыйнап, қалмақлар менен урысып, еки мыңдай жигитлери менен қолға түсіпті. Оларды қалмақлар шетинен өлтиріп атыр екен. Сол уақытта Жийен жырау келип:

– Алалай менен булалай,

Ат болады жорға тай,

Жер шылымға қостым най,

Ертеде өткен Нуртай,

Мусылманның балларын,

Қосақлап қойдай қырған жоқ,

Хожам сендей болған жоқ, – деп толғайды.

Сонда қалмақтың ханы:

– Тили кесилгир-ай, сен бул жырды әуелден неге айтпадың? Мен енди қанша адамлардың хаққына қалдым, – деп, қалған адамларды босатып жиберіпті.

САПАР ЖЫРАУ

(Р-46, №50412)

Қарақалпақтардың өз алдына лапызы бар, шебер жырауларының бири Сапар жырау еді. Оның абырайы, әсиресе, Мойнақта айрықша еді. Ол «Қоблан», «Алпамыс», «Ершора» дастандарын жырлағанда, халық оны силтидей тынып тыңлайтуғын еді. Адамлар оны өз заманының ұллы жыраулары Нурабулла, Әбдирасули кәл бала менен тең қоятуғын еді.

Сапар жырау Дилим жыраудың изине еки жыл еріп, көп нама хәм «Қоблан», «Ершора», «Шәрьяр» дастандарын үйреген. Сапар жырау дастан жырлағанда, әсиресе түн жарпынан кейін толып-тасып айтады екен.

Дилим жырау тойларға баха кесисіп барады екен, оның өзіннің келісімлі бахасы болған. Сол күні тойда мың тилла түссе де, оның менен иси болмайды екен. Ол сол келіскен нырқына қайыл болып, оннан кем болса, тойға бармайды екен.

Дилим Сапарға өзіннің ең жақсы шәкірти сыпатында өзіннің қобызын сыйлаған. Ол уақыттардың дәстүрі – устаз шәкіртіне өзіннің қобызын беріп жиберіп, өзі қобыз соқтырып алады екен.

Дилим пәтия бериуге Сапарды шақырғанда ол бармаған. Адамлардың айтыуына қарағанда, ол өзін еле бундай пәтияға мүнәсіп емес деп санаған. Бундай жүк мени майырап деп қорққан.

Бир сапары ол түсінде өзіннің сүттің қаймағын жалап атырғанын көріп, түсін Мырзан деген ағасына жорытқанда, ол Сапарға:

– Я шайыр боларсаң, я бақсы боларсаң. Мазалы нәрсе соған жорылады, – деген екен.

Сапардың әкеси Суұралы, Суұралының әкеси Сералы, оның әкеси Теке, оның әкеси Тилеген. Тилеген күтә сазенде адам болған, ол қарақалпақ намаларының бәрін шерткен. Өлерінде «Бир әрманым – дуұтардың басына бүлбүл қондыра алмадым, бирақ шаңыраққа қондырып едим» депти.

Ол үйленейін деп қыз қыдырып шыққан. Бир жерге барса, бир қыз дуұтар шертип отыр екен. Сол қызды айттырып алып қайтқан. Сонда қасындағы жигитлери:

- Сонша қыздың арасынан сайлап алғаның усы ма? - десипти.
 - Сизлер мениң құлағым менен оны тыңлағаныңызда, бундай демеген болар едиңиз, - депти.
- Адамлар Тилегеннің сол ҳаялдан болған қызынан Бердақ тууылған дегенди айтады.

АҚЫМБЕТ ХӘМ ХИЙҰА ХАНЫ

(P-1242, №183023)

Хийұа хұкимдары Мәдемин хан өзиниң патшалық сән-салтанатын мақтау хәм кеуил көтериу ушын өз қол астындағы еллерден атақлы бақсы, жырау, шайыр хәм сазенделерди Хийұаға жыйнайды. Сонда қарақалпақ бақсысы Ақымбет те шақыртылған екен.

Хан бақсыларды алды менен өзиниң сарайындағы бақсылары менен айтысқа түсиреди. Гезек Ақымбетке келген. Ақымбет ханның Тамбур деген күтә атақлы бақсысы менен айтысуға мәжбүр болады. Тамбур өзиниң ең жақсы атқаратуғын «Шырұан» деген намасын айтып, гезекти Ақымбетке берген екен, Ақымбет бул наманы Тамбурдан да жақсы етип айтыпты. Гелме-гезекти қойып, дәсме-дәске түсирип көрген екен, адамлар Ақымбетке аўа берипти. Өз бақсысының жеңилгенинен ғәзеппенген хан қастын тигипти. Оны үш күн тынымсыз айттырыпты. Ақымбет бул сынақтан да өтеди. Дауысын қалдыруу нийети менен Ақымбетке шылым суўын бергизеди. Бирақ оның сарайдағы өзбек досты сақландырып, сол арқалы ишпей, бул шылым суўын қойнына қуйып жибередиди.

Енди хан әбден ашыуы келип, қазының алдына Мақтымқулының кітабын қойып:

- Аўзын бағып тыңлап отырың, егер усы кітаптан бир сөзди қалдырып, я ғәлет айтса, маған хабар бериң, - деп буйырады.

Ақымбет бул сынақтан да сүринбей өтеди. Бирақ зорлыққа шыдамай тынымсыз айтып, енди «қуйылып-қуйылма» деген кеселге ушырайды. Лекин қайтқанша сыр бермейди. Ақыр соңында илажы қурып, өз сөзине байланған хан Ақымбетке:

- Сынақтан сүрникпей өттиң, бақсы, қәне, тилегинди айт, - депти.

Сонда Ақымбет ханға:

- Тақсыр, бир қасық қанымнан кешсеңиз, тилегимди айтайын, - деген екен, хан аларып:

- Кештим, - депти.

Ақымбет ханға тикленип қарап:

- Тақсыр, ендигиден былай, илая сиз мени көрмең, мен сизди көрмейин. Басқа тилегим жоқ, - депти.

«Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табар» деген, сонда да хан оған бир ала қайыслы ат берипти. «Ала қайыс» деген наманы Ақымбет сонда шығарған екен.

МУҰСА ХӘМ АҚЫМБЕТ

(P-1242, №183023)

Муұса бала бир тойда саз шертип, қосық айтып отырса, бир ғарры:

- Сазы бар екен дә, әттең, сөзи жоқ екен, - депти.

Буны құлағы шалған Муұса намысланып, «қалай да сөз үйренбесем болмас» деген қарарға келеди. Ол дуұтарды Пирлепес қасқа деген атақлы сазендеден үйренген екен. Ал Пирлепес қасқа Жийен жыраудың заманласы, теңи-тайы жоқ сазенде киси болыпты. Ол бир жола қара үйде дуұтар шертип отырғанда сазды сулыу шерткени соншелли, бир бұлбұл шаңарақтан нәлпеллеп ушып келип, дуұтардың құлағына қоныптымыш, деген әпсана тараған. Мине, жас Муұса сол Пирлепес қасқаның барлық сазларын үйренеди. Енди оған сөзди ким үйретеди?

- Ақымбет бақсыға бар, - деп ақыл бередиди жасүлкенлер.

Муұса Шорахан әтирапында, Аққамыс деген жердеги қарақалпақтардан еди. Ол енди кемешилерге қосылып салдау тартып, Шымбайға келеди.

Ақымбет Шымбай қаласының арқасында Бақанлы деген жерде турады екен. Ол аты қарақалпаққа белгили бақсы болып, гүрлеп турған уақты еди. Тегинликте жол болсын сорамайтуғынын билген Муұса Ақымбеттің үлкен хаялының есигине барып хызмет қылады да, көп узамай хаялға жағына баслайды. Ол хаялдан Ақымбеттің перзенти жоқ еди. Сонлықтан бәйбише жас Муұсаны өзине қыяметлик бала етип алады хәм Ақымбеттің алдына апарарды.

- Ақымбет, мына бала Шораханнан сени излеп келип, хызметинди ислеп жүргенине мине үш ай болды. Сен неге оннан жол болсын сорамайсаң? - дейди хаялы баланы күйеуіне таныстырып болып, хәм енди оны шәкирт етип алыуын өтинеди.

Буннан кейин Ақымбет балаға минислигине бир ғунан, шертиуіне бир гөнетоз дуұтар берип,

шәкиртлерине қосады. Бирақ кеуіл аудармайды. Қай жерге барса, Муўса Ақымбеттің хәм шәкиртлериниң атларын жайғастырады, хызметин ислейди, кеште атлардың арасында шыбынға таланып, қыста сууыққа тоңып жатады. Сөйтип ол белгили атқосшы балаға айналады. Ал басқа шәкиртлери болса оның үстинен күлип:

– «Майға жарысып өкпе де қалқады» дегендей, сен де бақсы болғың келеди-аў. Сеннен оңлы атқосшы да шықпайды, – деп күлиседи хәм Муўсаның басынан тәкибай алып, азап беретугын болады.

Бирақ Муўса азаптың бәрине көнеди. Ол тойларда атларды бағып, шыбынға таланып жатып, Ақымбеттің айтқан дәстан хәм қосықларын еситип үйрене береді. Сөйтип ол Ақымбетке бес жыл шәкирт болады. Ақымбет оған тек соңғы жыллары ғана кеуіл аударып, өз алдына айтқызып тыңлаған хәм оның әжайып хош хаўаз сазенде екенин мойынлаған.

Бир күнлери Ақымбет Қаратаўдың аржақ-бержағынан мийман алып, үлкен той береді хәм мийманлардың алдына келип:

– Ағайинлер, мен енди қартайдым. Бирақ изимде алты шәкиртим бар. Оларды усы жерде сыннан өткериўимиз керек, – деп, шәкиртлерди сынға сала баслайды. Ең қыйын төрт наманы сайлап алып, оларды хәр шәкиртин гезекпе-гезек айтқызып шығады. Сонда Ақымбет хәр шәкиртин хәр жерге бөлип атырып, Муўсаға:

– Муўса, мен сени хеш жерге де бөле алмайман. Өрисиңди шеклеўге ҳақым жоқ. Өйткени сен меннен де өткир бақсы болып жетилистиң. Соның ушын төрт тәрәпиң бирдей кубла. Сен пүткил Қара ағашқа хәм сөзиңди, хәм сазыңды жүргизесең, – деп пәтия береді.

Сөйтип, ат баққыш шәкирт бала биринши рет даңқлы өмир босағасын усылай атлаған екен.

ШЫҢҚОБЫЗ

(Р-1242, №183023)

Шымбай бетте жасайтуғын қарақалпақтың мүйтен урыўынан шыққан, қолы өнерли Арыўхан деген қыз болған екен. Ол жүдә нағыслап қур тоқыйды екен. Бир күни кешке дейин қур тоқып, шаршап, бир нәрселерди ойлап отырғанда қурдың жиплерин ўақты-ўақты кесип таярлайтуғын пышағы жерге түсип кетипти. Қараса, нешше жыллардан бери пайдаланған полат пышағының сабы түсип қалған. Төмен түсип баратырып жипке тийип кетип «дың» етип, жағымлы бир сес шығады. Қыз дәриў пышағын алып, қызықсынып қарайды. Қараса, пышақтың сап жағы биздің ушындай жиңишке, бирақ биздей жумыры емес, қыяқтай жуқа екен. Бармағы менен азмаз қайыстырып аўанына жиберип қалса, оннан жалаң сес шығады. Шаршап отырған қыз соннан жағымталлы сес шыққанына қуўанып, хәр қыйлы етип шерттип хәлекленип отырады. Ақырында оның астына гилт қойып, ернине апарып, кесесине тутып, еки тистің арасын пышақтың қырындай ашып, пышақтың жаңағы жиңишке сабын аўыздың ишине қарай шерттип қараса, полат ушының сести бурынғыдан гөре жақсырақ хәм ашығырақ шыға баслайды. Хәтте, намаға да келгендей болған. Ол полаттағы бундай қәсийетти сезип, ол ўақыттағы Шымбайдың шебер темиршилеринен есапланған, қарақалпақтың мәнжиўли деген тийресинен шыққан Шамурат уста дегенге барады.

Арыўхан Шамурат устаға болған хәдийсени бир-бир баян қылады. Зейинли хәм шебер Шамурат уста мәселени аңлап, қыздың айтқанларын иске асырыўға тырысады. Нәтийжеде сол Шамурат уста бир саз әспабын соққан, оның атын шыңқобыз деген. Қыздың шыңқобызының тили пышағының сап жағы болғанлықтан, оның бас жағы пышақ болып қала берген. Өйткени ол қур тоқып отырғанда сол пышақ пенен жип хәм қурды кескен. Ериккенде дем алып, пышақтың сап жағындағы шыңқобызды шертетуғын болған.

«Бир қыз сондай қобыз соқтырыпты» деген хабарды сол замандағы той-мерекелерде жаңа көзге түскен, дуўтарға нама қоса алатуғын, қосық айтып жүрген қоңыратлы, қазаяқлы урыўынан Турымбет қызы Зийбағұл деген хош хаўаз қыз еситип келип, Арыўханның шерттип отырғанына қарап таң қалыпты. Зийбағұл Шамурат устаға барып:

– Қур тоқыўшы қыздың қобызындай қобыз соғып бер, хақынды бермен, бирақ қобызың пышақсыз болсын, – деп қасында отырып алыпты.

Шамурат уста:

– Хәзир қолым тиймейди, ертең кел, – десе де, Зийбағұлдың өзи қобызға сондай ышқыпаз болғанлықтан, устаның қасынан шықпаған. Бойлы-сынлы, хош хаўаз қыз устаның алдында өтиниш етип, «жан аға» деп турған соң, Шамурат уста:

– Нәзериңди қайтармайын, бир буйымың түсип келе қойыпсаң. Соғып берейин, бирақ көрикти өзиң басасаң, – дейди.

– Қыз баланың араласатуғын иси емес еди ғой, ол қалай болар екен? – депти Зийбағұл.

Уста Шамураттың өзі де сол жұмысқа Зийбагүлді ылайық көрмей отырған еді.

– Саған бұл жұмысты ислетпес едим, көрик басатуғын шәкіртимді бир жаққа жумсап едим, – дейді.

Жұмысым тезирек питсин деп, Зийбагүл устаның көригин басыўға ыразы болыпты. Қәйтсин ақыры, шыңқобызға ықласы кеткен Зийбагүл темиршиниң көригин басып, шыңқобызды өзі айтқандай етип дүзеттирип алыпты.

Шыңқобыздың атын шығарған, оны саз әсбабы етип қатарға қосқан сол шебер құршы қыз Арыўхан менен қоңыратлы қыз Зийбагүл екен.

Той-мерекелерде Зийбагүл сазенде сыпатында шақырылып, дуўтар шертетуғын бақсы менен қатар Зийбагүл де тыңлаушыларға шыңқобыз шертип, тамаша береді екен. Зийбагүл қарақалпақтың көпшилик намаларын шерте билген. «Әтшөк», «Жетим қыздың зары», «Қара жорға» деген намаларды да шыңқобыз бенен атқарады екен. Той-мерекелерде Зийбагүлге тойхана сыйлықты дуўтар шерткен бақсылардан кем бермеген. Айырым жағдайларда хаял-қызлар ер бақсылардан гөре Зийбагүлді көбірек тыңлап, бақсы келген тойға халық әсиресе хаял-қызлар көбірек келетуғын болады. Хаяллар емин-еркин отырып, соның намасын тыңлайды екен.

Той-мерекелерге барса, Зийбагүл шыңқобызы менен дуўтарын алып барады екен. Тыңлаушылардың талабы бойынша хәм дуўтар, хәм шыңқобыз шерткен, қосық та айтқан. Өзі таза намалар шығарған. Хәзирги «Шымбай намасы» деп аталып жүрген нама да сол Зийбагүлдің шығарған намаларының бири усайды.

Шамурат устадан шыңқобыздың соғылыўын үйренеміз деп Хожелиден, Қоңыраттан хәм басқа жерлерден, қалалардан жас темирши усталар келген. Шыңқобыз соғыўды үйренип, өз елиндеги хәўескер қызларға шыңқобыз сатып таратқан.

БАЙНИЯЗ БАҚСЫНЫҢ НАМАСЫ

(Р-173, № 50409)

Заманында Байнияз бақсының алдына адам түспеген. Еки адамның дауысын жалғағанда да Байнияздың дауысына шақ келмеген.

Бир күни Байнияз бақсының намасын айтаман деген бир бақсыны қара үйге жатқарып уйқылатып, бир қыз бетин желпиіп отырады. Үйдің дөгерегине де суў серпиледи.

Сол күни Байнияз бақсы бир жақтан атлы киятыр екен. Жаңағы қыз атлы киятырған Байнияз бақсыны танымай:

– Атыңды арманырақтан айда, бұл үйде Байнияз бақсының намасын айтаман деген бақсы уйқылап атыр, – дейді.

Байнияз буның менен иси болмай, ауылдың шетирегіндеги бир гедей ғаррының үйине барып түсіп қонақ болады.

Ғарры Байнияз бақсының атына жем беріп турып, қолы дуўтарға тийіп кетіп, «дың» етип кетеді. Байниязға барып:

– Дуўтарың бар екен, дуўтар шерте аласаң ба? – деп сорайды.

– Азы-кем, – дейді Байнияз бақсы.

– Онда бир-еки нама шертип бер, – деп ғарры жалынып қоймаған соң, шертип еді, ғаррының көзіннен жаслары ериксіз шығады. Ғаррының етиниши менен бир-еки ауыз қосық айтып еді, кем-кем сол күнги тойда отырған адамлар еситіп, халық жыйнала баслайды. Келгенлер Байниязға:

– Тойханада бир-еки ауыз айтып берің, – деп, Байниязды қоярда-қоймай бақсы айтылып атырған жерге апарады.

Сөйтіп Байнияз бир нама, бағанағы Байнияз бақсының намасын айтады деген бақсы бир нама айта баслайды. Байнияз бақсы қызыңқырап:

– Хә, яранлар, мусырманлар,

Жаман күнлер өтіп кетти, – деген намасын айтып болыўдан анаў бақсыны биротала тоқтатады. Аз-дан кейін жаңағы бақсы шығып, тойдан кетіп қалады. Қыза-қыза терлеген ұақта сол ауылдың бир кәтқудасының қызы Байнияз бақсыға бир кесе шай әкелип береді. Бийхұш болған ол қыз бақсының терлеген терин жипек орамал менен сыйырады. Отырған жигитлердің арасында биреулері:

– Бақсының бетинен сүйіп алды, – деген, және биреулері:

– Бақсының бетіндеги терин сыпырды, – деп, өз-ара сыпсың басланады. Буны көріп шыдай алмаған қыздың ағалары тойда шаўқым көтеріп, мерекени бузады.

Тағы бир күни хан үлкен той беріп, бақсылардың бәрін жыйдырады. Булардың ишинде Сүйеу хәм Байнияз бақсылар да болады. Көп бақсылардың ишинен Сүйеу хәм Байнияз бақсылар айрықша көзге или-

неди. Дараланып шыққан усы еки бақсының қайсысының басым екенлигин белгилеу пайыты келеди хәм бас байрақты кимге бериу кереклигин анықлау керек болады. Сонда хан хазирет түркменнің Өкил деген уллы адамына булардың қайсысы бәлент бақсы екенлигин айырып, инәм бериуді тапсырады. Өкил екінши бир сазды хәм наманай айттырып кимнің басым екенлигин айырыу ушын бир адамға тапсырады. Ол адам, Сүйеу бақсы түркмен миллетинен болғанлықтан, биринши гезекти Сүйеу бақсыға береді хәм байрақты да соған бериуге нийетленеди. Ол Сүйеуге барып:

– Гөрүғлыны доңыз қамаған жеринен айт, – деп усынады.

Сүйеу:

– Ол наманай билмеймен го, – дейди.

Онан соң усы наманай Байниязға да усынады. Байнияз, усы қалай болар екен деп, Гөрүғлының бир урыста жеңилип киятырғанда Сапар көсениң «бүгин урыс тамам болды» деп айтқан қосығын айтады да, қайырмасында «Гөрүғлыны доңыз қамап, дағлар гүмбир-гүмбирледі, суулар шүмбир-шамбырлады» деп наманай жақсы атқарып шығады. Сонда түркменлер: «Әмма ғалпағың бақшысы айтқыш екен» деп, сыйлықты Байниязға алып береді.

ОРЫНБАЙ БАҚСЫНЫҢ ОН ТӨРТ ПЕРДЕСИ

(Р-46, № 50412)

Бир күни Жаңабай бақсы бир жұмыслары менен Орынбай бақсының үйине барып қалыпты. Ол Орынбайдың үйінде отырып, керегеде илдириули турған дууларға көзі түсіп, оған он төрт перде тартылғанын көріп қалыпты. Сонда ол хайран болып, Орынбай бақсыға:

– Мына перделердің керегі жоқ ғой? Ямаса мәзи байлап қойыпсыз ба? – деп дууларды алыпты.

Сонда Орынбай оған:

– Қәне, Жаңабай аға, қайсы перделер керек емес. Керек емес дегенлериңизді қыйып таслайын, – депти.

Жаңабай оған бир-еки пердени көрсетипти. Сонда Орынбай ол көрсеткен перделерге қарап:

– Биринши көрсеткениңіз «Айжамал» пердеси, мынауы «Налыш» пердеси, ал мынауында «Адыңнан», «Мухаллестің» төрт түри шертиледі. Булардың арасында керек емес перденің өзі жоқ, – депти.

ҚУТЫМ БАҚСЫ ХӘМ ОНЫҢ ШӘКИРТИ ОРЫНБАЙ БАҚСЫ

(Р-46, № 50412)

Орынбай бақсы устазы Қутымнан саз хәм сөз үйренип, он еки-он үш жасларынан баслап дуулар шертип айта бастаған, әуеле халық аузындағы қосықтардан айтып, соңынан маңғытлы Сүйеу бақсының шәкирти Атажан гөрден хәм Әмет бақсыдан үйренген.

Қутымнан биреулер:

– Еки шәкирт таярлап шығардыңыз. Қәне, буның қайсысы бақсы? – деп сорапты.

Сонда Қутым:

– Орынбайдан өзіндей болып шәкирт қалмайды. Жаңабай бақсы болмайды, – депти.

Қутым өз дәуирінде ханның сазендеси менен саз шертисип жарысып, оны жеңген. Ол «Шырұаны қәтер», «Салки ширұан», «Молла Ерман», «Нәйлермен», «Мың түмен», «Дәс нама», «Ешбай», «Көр қыз», «Налыш»лардың түр-түри, «Қоша дәс», «Қошым палуан» намаларын аса шеберлик пенен шерткен. Ол усы намаларды көркейтіу ушын хәр наманай ізінде сайқалын беріп, наманай байытқан.

Адамлардың айтыуына қарағанда, ол:

– Жигирма жыл бақсышылық еттім. Соның он жылын халықтың ортасында қорқпай еркин айттым. Аржағындағы он жылда излениу менен бақсыларға жалтақтап жүрдім, – деген екен.

Бақсы «Гөрүғлы»дан: «Әреп Райхан», «Бәзирген», «Қырмандәли», «Әуез үйленген», «Ботакөз айым» бөлилерин, «Юсуп-Ахмед», «Хұрлиқа-Хәмира», «Ашық Ғәрип» дәстанларын айтқан, «Ранайли», «Ирани», «Салтық», «Қоша дәс», «Қошым палуан», «Ширұани қәтер», «Молла Ерман», «Ылғал», «Нәйлермен», «Налыш», «Алақайыс», «Көр қыз», «Дәрдің иси» намаларын шерткен.

Орынбай бақсы да шеберликте Қутымнан қалыспаған. Оның жолы да устазына ұқсас. Орынбай да Маңғытта ханның сазендеси Сабыр гүрек пенен саз шертисип жарысқан. Ганийбай деген жигит Сабыр гүректен:

– Ким менен саз шертистиңіз, кимлер шебер бақсы? – деп сорапты.

Сонда Сабыр гүрек:

– Көп адамлар менен жарыстым. Бирақ қоңыратлы Орынбай дегенің жүдә шебер сазенде екен, – деп, Орынбайға жоқары баға берген.

Бир сапары Ақтөбеде үш жүз бақсының жыйынында басқарыушылар бақсыларға «жетпис перде байлап шертиң!» депти.

Хеш ким шерте алмаған. Сонда Орынбай бақсы басқарыушыларға:

– Керек пердемди тауып шерте берсем бола ма? – депти.

Сөйтип Орынбай жетпис пердени кәмине келтирип шертип берип, хәммени таң қалдырған.

Бир күни Орынбай Гөнеге Дәулетбай ғиржекши менен бир түркменнің тойына барған. Булар құры қонақ болып барғаны ушын, қасына дуұтары менен ғиржегин алып бармаған екен.

Олардың ким екенін билиуден, адамлар «Бизлерге Орынбай саз шалып берсин» деп өтиниш етип қоймапты. Бақсы сонда:

– Мейли, ықласыңыз жерде қалмасын. Дуұтар менен ғиржек алдырып берегойың, – депти.

Соннан Орынбай бақсы дәслең «Нама басы»ны, изинен «Жекке дәс», «Мухаллес» ти атқарған қусайды.

Сонда түркменлер оған:

– Хәй, қаралпақ, дәстаннан биләжәғиң бармы? – депти.

– «Юсуп Ахмед»ти айтаман, – депти Орынбай бақсы.

– Әй, туұған әкеңнен айланайын, айт, – депти олар.

Сол күни Орынбай таң атқанша, соннан түске шекем, оннан кешке шекем саз шертип, дәстан атқарған. Келген мийманларға палау тартқанда олар бақсының алдынан кете алмай, «жемеймиз» десипти. Палауан тутыс пенен ат шабыс, ылақ ойын да жайында қалған. Ақырында той ийеси менен мереке басқарғанлар Орынбайға:

– Қоя ғой, шырағым, өзи сениң билмегениң жоқ екен, – десипти.

Сол тойдан Орынбай бақсы ғалы қоржынның еки жағын сарпайға толтырып қайтқан екен.

АРЗЫ БАҚСЫ (Р-450, №176393)

Ақымбет деген бақсы он төрт урыуда болған екен. Оған жизия береді екен. Буның мәнісі: ким оны айттырса, он тилла пул, бес қадақ набат, жарты қадақ көк шай, бир жипек шапан берген. Буған құдирети келмесе, хеш ким айттыра алмайды екен.

Қоңыратлыда Абылғазы ийшанның жийени Арзы билимли молла екен. Буны илим көтерип, мешиттен шығып кеткен уақытларында қыз-жигитлер арасына барып, қысса кітаптарды оқып, қосық айтып отырады екен. Буларды көріп жүрген бир киі:

– Тақсыр ийшанымыз, сизің жийениңіз молла Арзы қыз-жигитлердің ортасында бирдейіне қосық айтып отырады, – дейди.

Ийшан буны аңлып бир күни барса, оның киятырғанын сезип, жигит-қызлардың ортасында кітабий мәселелерди айтып отырғанын көреді. Ийшан жаңағы қисинің айтқаны жалған екен деп, кетип қалады.

Бир күнлери мешитке пүткіллей бармай, Арзы бақсы, Арзы бақсы атанып өте шығады.

Арзыда енді Ақымбетти бир көрсем деген қыял пайда болады. Ақымбетти ізлеп талап етип кетеді.

Бир күни Ораз аталық келин түсирип, үлкен той берейін деп атыр деген дабарасын еситип, соған кетеді. Барса, тамамы бақсы-жыраулар жыйналған екен. Бул бақсылардың басшысы Ақымбет екен. Арзы бармастан бурын-ақ бақсыларды хәр үйде отырған жигитлердің үстіне бөлістирип болған екен. Арзы да бақсыман деп киіп барады.

Ақымбет бақсы Арзыны кемпирлердің үстіне алып барады. Арзы шай ишип, бес-алты ауыз кемпирлерге қосық айтып берип, Арзы аталықтың үстіне келеді. Бул жерде Ақымбет бақсы айтып отыр екен. Арзы «ассалаума-әлейкум» деп киіп келип, есикте отырады. Арзы аталық:

– Балам, сен өзінди бекиткен жерде отырып мәс қылсаң, байрағыңды алар едің, – дейди Арзы моллаға.

– Бул Ақымбет деген хан бақсысы, буның менен айтысып қаларсаң, – дейди.

Сонда Арзы:

– Мен аржақтан талабан болып киятырман, рейим етсең қайтеди, ата, – дейди.

– Балам, жассаң ғой, майырылып қаларсаң, – деп және айтады ол.

Сонда Арзы:

– Рухсат етсең, ең болмаса саз шертисип көрсем еди, аға, – дейди.

Турымбий қулағын салып тыңлап отыр екен:

– Ол баланы қыстай берме, бир дизе орын берейік, шамасын көрсін, – дейди.

Бийлер төрге шығарыуға рухсат етип, ашшы салып бир шайнек көк шай әкелдиреди. Бала шайға мақул қанып алғаннан соң Арзы аталық:

– Бир дәс мухаммес шертип бер, – дейди.

Бала шертипти. Бул Арзы аталыққа унап қалады. Және ол:
 – Қәне, балам, бир мухаллес айт, – дейди.
 Сол ўақытта Арзы дәстандағы Хәзирети Әлий менен баба Рәўшанның сөйлесип турған жеринен атқарып береді.

Сонда Арзы аталық:

– Балам, молламысаң? – дейди.

– Молла емес, мийманман, – дейди Арзы.

Соннан соң Ақымбет пенен айтысқа түседі. Ақымбетти күнде еситип қалған және күндегі үйреншикли қосықлар болған соң, баланың сөзлери тәсирли хәм жағымлы шығады. Ақымбетке, сен қояғой, дейди. Бала соннан күн шыққанша айтады. Бир ўақытта бийлер:

– Мухаммес пенен отыра бериппиз, бизлерге бир ертек айтып бермейсең бе? – депти.

Бала сонда Ашық Айдын пирден айтыпты. Өмирде бийлердің еситпеген сөзи, қулағына жүдә унап қалыпты. Сөйтип хәмме хайран қалып, рахметин жаўдырыпты. Байрағына бир қара қасқа жорға жипекше жонасы менен, ер-турманы менен, қос бастырғысы менен, көйлек-дамбал, жипек шапан берипти. Бул Арзы аталықтың Ақымбетке қойған бас байрағы екен. Сол күннен баслап Ақымбет бақсы дуўтар ушлаўды таслап, Арзыға пәтиясын берипти.

АРЗЫ МЕНЕН ДОСЫМ

(Р-450, №176393)

Қыятта Досым бақсы деген болған. Дуўтарының тары арбаның тартыў арқанындай, қолларының саўсағы темир жабаның сабындай екен. Жүдә күшли адам болған.

Өзи түркменлердің ишинде отырып, оларға унағанлықтан, қарақалпақларға бермеген.

Бир күни Арзы усы Досым бақсының хабарын еситип излеп барады. Сол ўақытта Арзы жигирма үш жасында екен дә, ал Досым алпыс жасында екен. Қонақ болып сорасады. Арзы қыятпан деген. Сонда Досым:

– Ойбай, шырағым, қыят болсаң ағайын екенсең, – деп, жақсы күтеди.

Арзы өзиниң бақсышылық ететуғынын айтыпты. Сонда Досым:

– Түркпен тутас айттырмай, қәлеген жеринен бөлип айттыра береді. Сен оларға жарасаң болғаны ғой, балам, – депти.

Екеуи бир тойда «Юсуп-Ахмет»тен айтысыпты. Сонда Арзының сазы да, сөзи де Досымнан өтип шығыпты. Досым Арзыны жақсы сыйлап, сарпайлап қайтарыпты.

ТӨРТ ШӘКИРТТИҢ КӘРИЯТЫ

(Р-1296, №183776)

Бухара медреселериниң биринде үш-төрт күн даўамында оқыў тоқтап қалыпты. Себеби медресениң мүдәрриси ушты-күйди жоқ болып кеткен екен. Бул хабар Бухара әмирине шекем барып жетипти.

Әмир «Кимде-ким мударристи көрсе, тиккелей патшаның сарайына алып келсин!» деп буйрық шығарыпты.

Төртинши күни хәмелдарлар мударристи Әмирдің сарайына сүйрелеклеп алып келди.

Сонда әмир оған:

– Дамла, төрт күннен берли медреседе сабақты тоқтатып, өзиңиз қай жаққа қаңғырып кеттиңиз? – деп сорапты.

Сонда устаз әмирге:

– Бир уллы халықтың төрт уллы перзентин шығарып салып қайттым, – деп жуўап берди мударрис.

– Ол қандай уллы халық? – депти әмир хайран болып.

– Уллы қарақалпақ халқының төрт уллы алымын, – депти мударрис.

Сонда әмир ашыўы келип оған:

– Еле тарийхта санға илинбей жүрген көшпели қәўимнің келгиндилерин оқытқаның аздай, оларды бунша хұрметлеп, көкке көтергениңиз не? – депти.

Сонда ол:

– Уллы дәрежели әмиримиз! Уллылық халықтың санына қарамайды. Мениң бул шәкиртлеримде мийнет сүйгишлик, кишипейиллик, сабырлылық туўры сөзлик сыяқты пазыйлетлер бисяр екен. Олар усы пазыйлетлери менен устазының барлық ақыл хәм илимин ийелепти. Хәтте олар еле мен оқый алмаған китаптарды, мен билмейтуғын илим хәм ҳикметлерди оқып үйренипти. Мен оларға барлық билимлеримди берип, өзим қуры алақан қалып баратыр екенмен. Сонлықтан олар менен үш күн жолдас болып сөйлесип,

адеуір тәлім алып қайттым. Енди сол қарақалпақтардан үйреніп келген илимимди медиресениң талабаларына үйретежақпан, – деп жууап берди мударрис.

Бул төрт алымның бири – Әжинияз шайырдың ұстазы Елмурат ахун, екіншиси – Қурбаназар ахун, үшіншиси – Бесім ийшанлар екен деседи.

БӘРИ ДЕ ЖАСЫНДА ШАППАТ УРМАҒАННЫҢ КЕСИРИНЕН

(P-1296, №183776)

Мақтымқулы шайыр болып жетілгеннен кейін патша, бек, бай, хәмелдарлардың иллетлерін сынға ала беріпти.

Күнлерден бір күні сол елаттың бір үлкен хәмелдары Дәулетмәммед Азадыйға:

– Балаңыз не үшін хәркімнің зейніне тие береди? – депти.

Сонда Азадый:

– Балаға уақтында таяқ та керек екен. Жазалау хәм тәрбияның бір түрі екен. Егінге керекли төгін, суу берилип турса, ол жақсы өседі. Оның зейнін хеш қайтармаған едім. Нәтижеде балам өр минез болып өсті. Бәрі де жаста балаға шаппат урмағанымның кесірінен болды, – депти.

АТА ДЕГЕНГЕ НЕГЕ АШЫҰЛАНАСАҢ?

(P-1296, №183776)

Мақтымқулы хәр мезгілге бір мәртебе «ата» деп айтып қоя береди екен. Атасы себебін сараса, ол дым үндемейді екен. Бір күні Дәулетмәммед Азадый:

– Хә, жағы қарысқыр, неге «ата» деп қақсай бересен? – деп улына бақырған екен, Мақтымқулы сонда:

– Ата, сиз «алла» деп күніне мың мәртебе сыйынганда, мениң хәр мезгілде бір рет «ата» дегеніме неге ашыұланасан? – деп жууап қайтарады.

Дәулетмәммед Азадый тек өз халқына емес, басқа халықтарға да көсем болып отырған адам болса да, «мени Аллаға неге теңгересен?» деп улына ашыұланып, оған: «Сениң сөзлерің кітап болып басылмасын. Тек бақыстардың дуутарында ғана айтылсын» деп теріс пәтия беріпти.

БЕРДАҚ ШАЙЫР МЕНЕН ӘЖИНІЯЗ ШАЙЫРДЫҢ АЙТЫСЫ

(P-1242, № 183023)

Бір күні Ерназар аталық, Әдил аталық деген өз заманының көзге көрінген адамлары Шымбайда Дәулет пушықтың үйінде отыр екен. Булардың үстінде Бердақ та бар екен. Сол жерде отырғанлардың біреуі қалаға Әжинияз ахунның келгенлігін айтады. Отырған аталықтар буны еситип:

– Бул екі шайырды айтыстырып, тамашасын көрейік, – десип, бір адамды Әжиниязды мирәт етиуге жиберіпти.

Жиберген адамы көп узамай сол жерге Әжинияз ахунды алып келеді. Әжинияз келгенлер менен аманлық сарасып болып:

– Бүгін Шымбайға базарлап келип едім, сизлер шақырып атыр деген соң келип турғаным, – депти.

Сонда аталықтар:

– Сиз атыңыз көп жерлерге тараған белгили адамсыз. Сизди Бердақ шайыр менен таныстырып, тамаша көрейік деп шақыртып едік, – дейди.

– Бердақ шайырды мен де еситетугын едім. Усы отырғанның ишінде қайсысы Бердақ бала? – деп сорапты Әжинияз.

– Мине мынау отырған бала, – деп, олар Бердақ шайырды көрсетеді.

Әжинияз Бердаққа қараса, бала айтысуға жүдә кумар болып отырған екен. Сонда Әжинияз ахун Бердаққа қарап турып:

– Қәне, аталықтардың бул сөзіне не дейсең? Айтысағойсақпекен? – деп сарайды.

– Жақсы аға, бір майдан тамаша берейік, – депти Бердақ.

Сол уақытта Әжинияз ахун турып:

– Қой, иним, булар екі ийт таластырып тамашасына қарағандай етежақ бизлерди, – дейди.

Бердақ сөз мәнісине түсинип, дым үндемепти.

Сөйтип Әжинияз орнынан турып:

– Ал енди, аталықтар, жұмысларыңыз питсе, бизлер қайтамыз, – деп кетип қалыпты.

Әжинияз еліне барғаннан кейін хаялының ағасы молла Ибадулла деген киши:

– Неге Бердақ пенен айтыспадың? – деп сораиды.

Сонда Әжинияз:

– Егер де мен айтысып араб-парсы сөзлери менен араластырып қосық шығарғанымда, ол түсинбей қалады. Соның үшін мен оны қысындырмайын деген ой менен айтыспадым, – деп жууап берипти.

БЕРДАҚ ШАЙЫРДЫҢ СУҰПЫ БОЛҰҢЫ

(Р-89, № 37436)

Бердақ бираз қартайған шағында Қарақум хәзиретке барып оған суұпы болған екен. Бир күни ол хәзиреттің қолын алыуға келгенде, сәл сұрнигип кетип жығылыпты. Сонда шайыр қарап турыұдың есабын таппай:

– Суұпы болғанлар мәрт екен,

Болмағанлар нәмәрт екен,

Ғаррылық жаман дәрт екен,

Устуханым ағыр келди, –

деп, дәрриу суұырып салып қосық шығарған екен.

Соннан соң хәзирет оған:

– Хә, бәрекелла, шайыршылықта хеш кимнен кем болмассаң, – деген екен.

ХҰРЛИМАННЫҢ ТАҚЫЯСЫ

(Р-1242, №183023)

Бердақ шайыр бир күнлери үйине ғәрежети менен қоса базардан тоғыз тақыя сатып алады. Үйине қайтып киятырып жолда бир танысының үйінде қонады. Азанда баяғы тақыяны тексерип қараса, тақыя тоғыз емес, он тақыя болып шығады. Буны көріп Бердақ хайран болады. Тақыя қызлар үшін тигилген хәм оғада сулыұ екен. Бул зыят тақыяның бир қасийети бар шығар деп, оны балаларына да, қызларына да бермей жасырып қояды. Себеби, бул қасийетли тақыяны балам я қызым кийсе, бақсы болып кетер, бақсышылықтың өзи ауыр жол, ол жолға балаларым гириптар болмай-ақ қойсын деген ойда болады.

Бердақ қартайып, төсек тартып жатады. Бердақ жатқанда баяғы тақыяны көпшигиниң астына қойып жатады екен. Буны Бердақтың қызы Хұрлиман сезип, бир күни атасы уйқылап атырғанда урлап алып басына кийип, тойға барады. Тойға барса, қыз өзинен өзи қосық айтқысы келип, өзінде бақсышылық сезим пайда болады. Буны әкеси еситип, қызына:

– Балам, сен бул тақыяны кийме, – деп нәсият береді. Бирақ Бердақ өлгеннен кейин бул тақыя Хұрлиманның қолында қалады. Арадан көп уақыт өтпей Хұрлиман турмысқа шығады. Күйеуіге шыққаннан кейин алты күн өтип, ол исип ауырады. Сол ауырып жатырғанында әкеси түсине енеді. Түсинде Хұрлиманға:

– Балам, әке жолын қуып, пәтия ал, – дейді.

Ол дәслеп шырайын журтқа көрсетпей қосық айтып, биреуіге дуұтар шерттиреді. Соң уялғанды қойып, «Гүл-Бүлбүлди» шертеді хәм айтады. Усыннан баслап Хұрлиман бақсышылық жолына түскен екен дейди.

МУРАЛЫ-ШЕР ХӘМ СУЛТАН СҮЙИН ТУҰРАЛЫ СӨЗ

(Р-1242, №183023)

Султан Сүйин патша қайда жүрсе де өзиниң ақыллы хәм дилұар ұәзири болған Муралы-Шерди қасынан қалдырмайтуғын еді.

Ұәзир Муралы-Шер ақылға жетик, тилге жүйрик адам болды. Патша ол ұәзири менен сөйлесіуі де қыдырыуы да жақсы көрді. Ал Муралы-Шер патшаға тар кешиу, тайғақ жерлерде өзиниң ақыл нуры менен жол тауып берип жүретуғын еді. Сонлықтан Муралы-Шерди патша жақсы көреді, ал басқа ұәзирлер жек көреді.

Бир күни олар екеуи нөкерлери менен ел аралап жүрсе, бир қалада ажайып бир сулыұ қызды патшаның көзи шалып қалды. Патша Муралы-Шерге сол қыздың ким хәм қайдан екенін тез хабарлауы буйырыпты. Ал бул қыз хақықатында Муралы-Шердің кеуил татыу қызы болып, «енди қосылысамыз» деп жүрген ге-зи екен. Сонда да ол патшаның тилин қайтарыуы ылайық көрмей, қыздың үйине ат шауып барады да, көп узамай қайтып келип, оның усы жерде бир саудагердің қызы екенлигин айтады.

Султан Сүйин сарайға келгеннен кейин тилла жамнан шарап ишип отырып Муралы-Шерге:

– Достым, сен билесең бе? Мен кешеги саудагердің қызына ашық болып қалған усайман. Соны сорап барып кел, – деп сыбырайды.

Муралы-Шердің басынан құйылған су аяғынан шыққандай болады. Бірақ ол сыр бермейді. Атланып кетеді де, сылбырап қыздың үйіне келеді.

– Саған патша ашық болып қалыпты. Қәне, кийін тез, – дейді ол қызға.

Қыз оған исенбей біраз турады да, анығын билгеннен кейін қатты ашығланады хәм:

– Өлсем де бармайман, мен тек сизди сүйген едим, еле де солай болады, – деп тұрып алады.

– Ашық болғаны ырас, бірақ мен саған «қәне, кийін, патшаға барасаң» деп жортаға сынау ушын айтып едим. Мен сени патшаға апармайман, өзім де бармайман, не көрсек, бірге көрермиз, – деди ұәзир.

Қыз ауыр ойланып жүре береді. Ол өзінің сүйикли адамына үлкен қәуіп туғанын, өзіне жақсы болмайтұғынын, ал Султан Сүйіннің шарапқа мәсиргенде хәр қандай бузақылықтан да қайтпайтуғынын жақсы түсінеді. Сөйтіп ол Муралы-Шерге былай дейді:

– Сиз сарайға қайта бериңіз. Қыз қылмайды, «келип узатып әкетпесе, мен ийт емеспен ғой, әйтеуір биреуіге ерип кете беретұғын» деп айтты деңіз. Оннан кейін өзі келер, аржағына жууапты өзім табарман, – деди.

Муралы-Шер жуабын патшаға келип айтты да, сол күннен баслап үйінен шықпай жатып қалды. Патша ертеңіне күндіз хешкимге билдирмей атланып кетіп, жолаушы сыпатында қыздың үйіне барды. Барса, қыз өзін-өзі пышақлаған, туған-туысқандары қара кийиніп, аза тутып атырғанының үстіннен шығады.

– Қызыңыз неге бундай бахытсызлыққа ушыраған? – деп сораиды патша үй ийесінен.

Үй ийесі оған:

– Хәй, шырағым, патшаң әдил болмаса, көретұғының усы ғой. Патшаның Муралы-Шер деген бир жақсы ұәзирі бар, қызым сол ұәзирдің қалыңлығы еді. Муралы-Шер патшаның қыяметлик досты еді. Бірақ патша қызымды көріп, сол дослықты бузып, ұәзирине қыянет қылмақшы болды. Қызым сол азапқа шыдамай өзін-өзі өлтиріп қойыпты, – деп жууап береді.

Буны еситкен патшаның мәслиги тарқап сала берді.

– Нәлет болсын ондай патшаға, нәпси ушын қыяметлик дослықты бузған! – деди өзіне-өзі намысы келген патша хәм сол түні билдирмей сарайға келді. Ол енді өзінің ең жақсы достының хәм жанкүйер ұәзирінің қатты зейніне тийгенін билді. Бул қолайсызлықтан қутылуың хәзир хеш жолы жоқ еді. Сонлықтан ол тек шарап ишип, тахтына сүйеніп мүлгіп отыра берді.

Қыздың өзін-өзі өлтиргені жөніндегі хабар көп узамай Муралы-Шерге хәм басқа да сарай адамларына еситилді. Муралы-Шер қатты қапа болды. Ал басқа ұәзирлер болса «буны енді патшамызға қалай билдиремиз» десіп, шыр-пыр болысты.

– Буны патшаның ғәзебин оятпай, бир билдирсе Муралы-Шер билдирер, – десті ұәзирлер хәм Муралы-Шерге келип, қыздың өлгенін патшаға еситтиріуді сорады.

Сонда Муралы-Шер тахтта отырған жерінде Султан Сүйінге келип:

– Сәруінің саясында солды гүл, нетпек керек? – деп бир ауыз бәйит айтты.

Патша қысынып төмен қарады. Ол сөз не хәққында баратырғанлығын жақсы түсініп, Муралы-Шерден қатты уалды. Султан Сүйін басын жерден сәл көтеріп:

– Сәруіден табыт жасап, гүлден кепін етпек керек, – деп жууап берді.

Бул узақ заманлар ишінде аңызға айланып кеткен әжайып, сулыу айтылған хәм өткір хәқыйқатлықты билдириуге қаратылған бәйиттің мазмұны өзінен-өзі түсиникли еді.

«Патшаның саясы күн түсирмей, соннан бир гүл солып қалды, енді оны не ислеу керек?» дегені еді Муралы-Шердің. Ал буған қашшан-ақ түсинген патша өз бәйиті арқалы: «Мен айыпкермен, мениң сүйегімнен табыт жасап, гүлге безеп, қызды жерлең» дегені, яғный өзінің пасық ис қылғанына өкінгені еді.

КҮНХОЖА ХАҚҚЫНДА АҢЫЗЛАР

(Р-39, № 37341)

Күнхожа мениң әкемнің әкесі менен жас екен. Қырық сегіз жасында көзінен айырылған, баласыз болған, әулийе қыдырған. Түркистанға Хожа Ахмет Яссауийге барып түнеген, бала тилеген. Түсінде, бир перзент бердик, деп аян берілген. Күнхожа жолда киятырып:

– Келип-кетер дәулет ушын,

Қуғанба кеулим, қуғанба,

Келип-кетер мийнет ушын,

Қыйланба кеулим, қыйланба.

Күнхожа Мамут деген балалы болады. Бирақ ол баласы да узақ турмай шетнейди. Ол перзент дағынан көп қыйналады, тек Күнхожаның өзі ғана емес, үйинің иши менен қыйналады. Күнхожаның бир қызы Мамуттың өлгенин аза тутып, өмиринше көйлегинің жаға бауын көктен тағып өткен.

Күнхожа Хожа Ахмет Яссауийдің басына барғанда тилек пенен мынадай сөзлерди айтқан:

– Ата пийрим, баба пийрим,
Деп келиппен мен сени,
Өз күшигим, өз мүрийдим,
Дермекен деп мен сени, – деген.

Бир байдың тойында бай Күнхожаға «мени мақта» деген. Күнхожа байға қарап турса, көзлери көк-көмбек, аяқлары хәм қоллары ебетейсиз, узын екен, ол туұралы дәрриү мынадай қосық шығарған:

– Шашыұ-сақалың сап-сары,
Көзлериң периұзадек,
Әл-аяғың қып-қызыл,
Қымбызға пискен ғуұзадек, –

дегенде, бай «өш» депти.

Бир бий Күнхожаға қусымды мақта деген, сонда ол қусты былайынша мақтаған:

– Сәккизни алар,
Тоққызны алар,
Хүким етсе,
Хөккизни алар.

Бий турып, Күнхожаға:

– Қусымды еле де жақсылап мақта, – деген. Сонда ол:

– Әл хауаға шығып кетсе,
Сүттің қаймағын буза алмас,
Бир қыл менен байлап қойса,
Сексен талпынса үзе алмас, – депти.

ӘЖИНІЯЗ ХӘМ МОЛЛА ҚОЖБАН

(Р-46, № 50416)

Әжинияз қазақ жерине барып, молла Қожбан дегеннің үйінде моллашылық еткен. Молла Қожбан сол уақлары қазақлардың ең абыройлы адамларынан бири болған. Бул гезде қазақта атақлы шайыр қыз Меңеш деген болған. Қыз Меңештен ауылындағы барлық шайырлар жеңилип, бұған молла Қожбан қатты арланып жүреді екен. Әжинияз молла Қожбанның баласына, айтып жүр деп, бир қосық жазып береді. Баласы әкесинің алдында отырып қосықты оқып отырғанда, қосық Қожбанға қатты унайды. Баласынан «Буны қайдан алдың?» деп сорайды. Баласы Әжинияздың жазып бергенин айтады. Молла Қожбан сол күннен баслап Әжинияздың изине түседі. Қыз Меңеш пенен айтыс деп күнде ортаға алып қоймайды. Бирақ Әжинияз:

– Қыз Меңеш пенен айтысып болмас, ол усы елде аты шыққан үлкен шайыр, және айырым сөзлеримиз ауыр тийип жүрер, ол жат елде жақсы болмас, – дейди.

Сөйтсе де, Қожбан айтысуға көндирип, тойға алып келеді. Әжинияз Қыз Меңеш пенен айтысып, оны жеңеді. Бирақ Меңештің ауылының жигитлери Әжиниязға топылыс жасайды, сонда Қожбанның жигитлери оларды тойдан қуып шығады, той дау менен дағысады. Бунда молла Қожбан ортаға түсіп, төрелик етеді.

СӨЗ ЖҮЙЕСИН ТАПСА, МАЛ ИЙЕСИН ТАБАР

(Р-1299, №184812)

Бир жылы Қарақум ийшан жай салмақшы болыпты. Жай көмекке кеуіл жетер адамлардың барлығын қалдырмай шақырыпты. Жай көмекке шақырмаған адамлар да келипти. Оған ким дән, ким қой-ешки, ким баспақ-тана әкелип атыр екен. Жай салыу азаннан басланып кетипти. Көп жерлерде тандырға нан жабылып, мал сойылып, қазанлар қайнап атырса керек. Түске таман Қарақум ийшанның өзі адамларды көриуге шығыпты. Ол хәр жерге барып, жумыс ислеп атырған адамларға хармасын айтып атырса керек. Сол уақытларда көпшиликтің ишинен биреу:

– Жаңа мына жерден өткен атлының ким екенлигин байқамадыңлар ма? – деп сорапты.

– Қайдем билейик! – депти адамлар.

Сонда ол адам:

– Ол Бердақ шайыр еди ғой, – депти.

Оның бул гәпин еситип турған Қарақұм ийшан:

– Ҳаў, Бердақ өтті ме? Бердақ шайырды айтасаң ба? – деп нықлап сорапты.

Жаңағы адам:

– Аўа, Бердақ шайыр. Мен оны танийман, – деп жуўап берипти.

Қарақұм ийшан өзинен-өзи турып ашыўланып:

– Егер биз Қарақұм ийшан болсақ, журт көмекке ығылып бизге келип атырса, ол буны көрип турып қайырылмай өтип кеткени қалай? Қәне, еки атлы Бердақ шайырдың изинен тез қуўып жетиң! Олай-булайына қарамай, оны усы жерге алып келиң! Оның менен сөйлесип көрейик! – депти.

– Әжеп болады, тақсыр! – деп еки адам атланып, Бердақ шайырдың изинен қуўып жетипти.

– Сизди ҳазирет шақырып атыр, – депти олар.

– Бармайман! – депти Бердақ.

– Жоқ, бармасаң болмайды! Бизлерге сизди қалай болмасын алып келесең деп буйырды, – депти еки адам.

Бердақ шайыр бармаса болмайтуғынын билип, изине қайтыпты. Келсе, ийшанның жай көме-ги. Үлкен жыйын. Қарақұм ийшанның өзи оның басында тұр екен. Бердақ шайыр аттан түсип Қарақұм ийшанға сәлем берип, оның қасына келипти. Қол алысып сәлемлесип болғаннан кейин ийшан ашыўлы түрде Бердақ шайырға:

– Қәне, Бердақ, көрип турсаң, көмек болып атыр. Биз Қарақұм ийшаны болсақ, сен Бердақ шайыр болсаң, буны көрип турып қайырылмай кетиўге сен уялмайсаң ба? – депти салмақлы сөйлеп.

Сонда Бердақ шайыр ийшанға:

– Тақсыр! Жай көмектиң болып атырғанлығын көрдим де, барлығына түсіндим де. Бирақ қасымда еки адамым бар еди. Қайрылайық десем, олар айтқанымды қылмады. Соннан кейин бул жерде иркиле алмадық, – депти.

Ийшан бұрынғысынан бетер даўысын бәлентирек көтерип:

– Ҳаў, олар кимлер? – деп сорапты.

Бердақ шайыр үндемепти. Сонда ийшан шайырды алып келиўге жиберген еки адамға қарап:

– Бердақтың қасында кимлер бар екен? Ол адамлар қайда? – деп сорапты.

Ол еки адам:

– Тақсыр! Бизлер Бердақтан басқа адам көрмедик. Бердақ шайырдың бир өзи кетип баратыр екен, – депти.

Ийшан Бердаққа қарап:

– Еситип турсаң ба? Қасында адам жоқ деп атыр ғой. Сиз жалған да сөйлейсиз бе, шайыр? – депти.

Сонда Бердақ шайыр Қарақұм ийшанға қарап:

– Тақсыр! Мениң еки адам дегениме сиз түсінбедиңиз. Олардың биреўи – мендеги жарлылық, ал екіншиси – ғаррылық еди, – депти.

Қарақұм ийшан ләм-лим демей үнсиз қалыпты. Бердақ шайыр сол жерде атына минип, сапарын даўам етиўге жөнепти.

Бул ўақыяның гуўасы болып турған халайық:

– Әстапуралла! «Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табар» деген усы екен дә, – деп таң қалыўы менен қала берипти.

МАМАН БИЙДИҢ ТҮСИ

(Р-1299, №184812)

Маман бий отыз жасына келгенде жарлы түсе баслапты. Ол қатынына:

– Үйде сойғандай мал-әлден не бар? – деп сорағанда, қатыны:

– Баспақлы сыйыр бар, – депти.

Сыйырдың баспағын сойып, аўылдың атқаминерлериниң барлығын шақырыпты. Жыйылып келген жигитлерге Маман бий:

– Жатсам, көкирегиме қырық қарлығаш уя салады, усындай бир хәдийсе түс көрдим, сизлер жақсыға жорың, – депти.

Жигитлер:

– Қырық қарлығаш уя салса, дәўлетли боларсаң, ийманың шығар, – деп жорыпты.

Маман бий бул жорыўға қанаатланбапты.

Ақыр соңы сыйыр сойып, басқа аўылдың атқаминерлерин шақырыпты. Оларға жаңағы түсин айтып-

ты. Олар да жақсыға жорып кете берипти. Бул түсти «төркинлетпесем» болмас деп, Сансызбай бийдің ауылына барады. Барса, Сансызбай бий кетейин деп жорыққа шыққан екен. Маман бий менен сәлемлесип жол сорапты. Маман бий:

– Кете бериңіз, бірақ қашан келетуғыныңды айтып кетиңіз, – депти.

Сансызбай:

– Усыннан кетсем, он алты күнде келермен, болмаса отыз екі күнде келермен, – депти. – Егер оған шыдамасаңыз, келиниңізге айтағойыңыз, – деп, рухсат алып кете берипти.

Маман бий жатып он алты күн күтеди. Сансызбай келмейди. Маман бий ойланып-ойланып, Сансызбайдың хаялын сынамақшы болып:

– Жаулығыңыз неге кир, көйлегиңіз неге кир? – деп сорау береді.

Сонда хаял Маман бийге тикке тұрып жууап қайтарады:

– Жаулығымның кирлиги – қонағымның көплиги, көйлегімнің кирлиги – дәулетімнің барлығы, – депти.

Маман бий сонда:

– Япырмай, келинжан-ай! Сансызбай болса келмеді, келген жұмысымды саған айта берейін, – депти.

– Мен бір түс көрдім. Жатсам, төсеме келип қырық қарлығаш уя салады, бул не болады, келин? – депти.

– Ал, ата, жорыдым, – деп далаға шығып кетеді. – Сізге төрт сере кийіз таярладым, және мына шапанды ийниңізге тартыңыз, ұсыннан кейін қарлығаш уя салмақ түе, қарақус та уя салмас, – депти.

Әне, келин жорыды деп, жигитлер менен қайта берипти. Маман бий қайтып киятырып жигитлерге айтыпты:

– Үй тозды, үйдің үзиклери де тозды, жатсам, үстеме күн түсіп, жаталмадым, сол еді менің көрген түсім, – деп, қайтып келип үйін кийізден жауып алыпты.

МАМАН БИЙДІҢ ХӘМЕЛДЕН ТҮСИҮІ

(Р-1299, №184812)

Жаңадәрьяда тийкарынан он төрт урыу арасынан он мың үйлі қарақалпақтар жасаған. Орынбай бий басшылығындағы маңғыттар менен Ешан бий басшылығындағы қытайлар бес мың үйлі еді. Хасан бий менен Есенгелди бий басшылығындағы бессары урыуы, Тоқполат бий басшылығындағы қыпшақтар хәм оймаұт Маман бий басшылығындағы кенегес оймаұттар бес мың үйден ибарат еді.

Қоңырат бийі хәм хәкими Айдос бий Хийұа пуқаралығын Мұхаммед Амин инақ тусында қабыл етип, Хийұа ханына садық болды.

Мұхаммед Рахим хан Айдос бийге:

– Оймаұт кенегес бийі Маманға айт, елдің бірлигине турсын. Елин көширтпесин, – дейди.

Бірақ Маман бий Айдос бийдің айтқанын тыңламайды. Мұхаммед Рахим ханның өзі Жаңадәрьяның арғы жағында «Көкөзек» деген жерге үш жүз ләшкери менен Маман бийдің алдына шығады. Хан Маман бийге:

– Кейін қайт, – дейди.

– Ханымыз, ұжлесейік, менің Сізге айтар гәпим бар, – деген Маман бий.

Көкөзекке барлық қарақалпақ бийлери шақырылады. Сол жерде Маман бий сөз алып, ұаз айтады.

– Ханымыз, бизің пуқара халықтың күн көриси жүдә төмен. Сизің салған салығыңызды төлей алмайды. Оны төлеу үшін дийқаншылық етип, егін егіу керек. Оның ушын жап-салмалар қазып, суу әкелиу керек. Бул иске хан басшылық етпесе болмайды. Екинши жағдай – малға жайлау сууат, көл керек. Бизде бір бий менен екинши бий усы жөнінде дауласып, жағаласып қаламыз. Буны арашалауда бизлер қырылысайын деп жүрмиз. Хәр бийдің тийисли шегарасын белгилеп беріуіңіз керек. Сонда ғана салығыңыз төленеді, ханымыз, – дейди Маман бий.

Сол жерде хан барлық бийлерге – маңғыттар бийі Орынбай бийге, қытайлар бийі Ешан бийге, қоңыраттар бийі Есенгелди бийге, қыпшақтар бийі Тоқполат бийге хәм улыұма қарақалпақтар бийі Айдос бийлерге шегараларын белгилеп, мөр басып, жарлық береді. Ал оймаұт бийі Маманға жарлық қағаз берілмейді. Сол жерде оймаұттарды кенегеслер бийіне қосып жибереді. Маман бий хәмелден түсіп қалады.

МАМАН БИЙ ХӘМ САНСЫЗБАЙ

(Р-1242, №183023)

(екінші вариант)

Маман бий Әмиүдәрьяның батыс тәрәпиндеги Қаратаудың Ақтау деген жерине қоныс басады. Ақтаудан және Дәуқараға көшеди. Бул жерде отырған қазақлар Маман бийлерди қонаққа шақырып:

– Сиз қарақалпақ ағайинлер, не себептен бизиң үстимизге көшип келдиңизлер? – деп сорау берипти.

Қарақалпақлар:

– Ел ағасы Маман бий түс көрип еди, соны жорыйтуғын адам табылмай, сизлерге жорытыу ушын келип атырмыз, – депти.

Сонда қазақлардың бир бийи:

– Маман бий, түсиңди айт? – депти.

Маман түсин айта баслапты:

– Түсимде төсима қырық қарлығаш уя салыпты. Оянғанымда, биреуи қалмастан үйимнен шығып кетипти, – депти.

Маманның түсин еситкен олар:

– Бизлер бул түсиңизди жорый алмаймыз. Әлим, Шөмен деген туғыслар бар, солардың ишинде аты шыққан түс жорығыш Сансызбай деген адам бар, бир жорыса, түсиңди сол жорыйды. Қазақ болғаны менен, бәри түс жорый алмайды, – дейди.

– Сансызбай қайда? – деп сорайды Маман.

– Ол үш күннен кейин келеди, – деп жууап береді.

Маман бий оны күтеди. Үш күннен кейин Сансызбай келеди, оған Маман бий түсин айтады.

– Мен сизиң бул түсиңизди жорыйман. Сиз бизиң үйге бара бериң. Бизиң үй Сырдарьяның Ақийек деген жеринде. Мен өзим Бухараға баратырман, – дейди.

Маман бий Сансызбайдың үйине барып, он күн жатады. Сансызбай келмейди. Оннан соң ол хаялынан жууап сорайды, ол жууап бермейди, жигирма күн жатады, Сансызбай келмейди. Ақыры Маман бий:

– Шырағым, мен көп егленип қалдым, енди рухсат болса да, болмаса да кетемен, – дейди.

Сонда Сансызбайдың хаялы Маман бийге:

– Ата, жумысыңды айт, – дейди.

– Жумысым – түсимди жорытайын деп едим, – дейди.

Сансызбайдың хаялы оның келген жумысын биліп, түсин жорып қойған екен.

– Сизиң түсиңизди әлле қашан-ақ жорып қойыппан, ата, – дейди.

– Қәне, айтшы, шырағым, – депти Маман бий.

– Төсиңе қырық қарлығаш уя салса, үйиңнің қырық тесиги бар екен, сол тесигиңнен күн түседі екен. Мен сизге жигирма өрели кийизди түйеге таярлап қойдым. Соны ал да, үйиңди пүтинлей ғой, мениң пиргеним сол, – депти.

Маман бий жолға атланып кеткеннен кейин Сансызбай келеди. Ол хаялынан:

– Қарақалпақ ағайинлердің атақлы бийи Маман деген киси бизиң үйге келиу керек еди. Ол киси келди ме? – дейди.

– Ауа келди. Түс көрип келген екен. Сиз көп кешиккен соң кетип қалды. Түсин өзимше жорып, үйи тозған екен деп, жигирма өре кийиз берип жибердим, – дейди.

– Сен ол кисиниң түсин оңлап жорый алмапсаң. Оның «түсимде төсима қырық қарлығаш уя салыпты, оянсам, бәри ушып кетипти» дегени – ол барлық қарақалпақларды бириктирип, бир жерде боламыз деген нийети бар екен, бирақ бул нийети болмай, кеули жабығып жүр екен, сен бул түсти дурыс жорый алмапсаң, – дейди хаялына.

Сансызбай Маман бийдің кеулин алыу ушын бес жүз қой айдап Маманның елине кетипти. Жолда изинен жетип:

– Бир кийиз үй не болады, мына қойларды сизге берейин деп алып келдим, ата, – депти.

Маман бий пәтиясын берипти.

Маман бий усы қойларды айдап, Жаңадәрьяға көшеди. Бирақ суу излеп таба алмайды. Бул уақытта Жаңадәрьяның сағасын Бухара ханы байлатқан екен. Маман бий бөгетти жықтырып, Жаңадәрьяны сууға ғарқ қылады. Бирақ Байдулла деген биреу Бухара ханына барып:

– Маман бий сизиң байлаған жериңизди жықты. Сырдарьяда суу азайды, – деп хабар береді.

Буны еситкен Бухара ханы Маман бийди қырық жигити менен Бухараға шақыртады. Хан оның қырық жигитин босатады да, өзін дарға аспақшы болады. Маман дар арқанның астына барғанда хан:

– Мениң төрт сауалым бар, соған иркілмей жууап берсең, мен сени дардан азат етемен, – дейди.

Хан саўалын айтады:

– Суў сағасы не болады, сөз сағасы не болады, жол сағасы не болады, өтирик пенен ырастың арасы қанша жер шығады? – депти.

Сонда Маман бий турып:

– Суў сағасы булақ, жол сағасы туяқ, өтирик пенен ырастың арасы төрт ели, – депти.

Бухара ханы буны еситип, қолын қулағы менен көздің аралығына салып жиберсе, төрт ели екен. Сонда Маман бий:

– Көз бенен көрген ырас, қулақ пенен еситкен өтирик, – дейди.

Маман бийди хан өлим жазасынан қутқарады. Маман бий Жаңадәрьяға қоныс басып, өз тиришилигин ете берген екен.

ЕСЕНГЕЛДИ МЕНЕН АЙДОС БИЙ

(Р-1242, №183023)

Есенгелди мәхрем қарақалпақлардан жыйналған салықларды жыйнастырып, бир күни өзинің күйеу баласы Майбастың үйіне қонақ болады. Майбас Айдостың туысқан ағасы болып, оған Есенгелди өзинің туысқан қарындасын турмысқа шығарған.

Ханның ең жақсы мәхреми хәм қайнағасы үйіне қонақ болған соң Майбаста не турыс, мал семизин сойдырып, иззеттің барлық жақсы түрлерин көрсетип, Есенгелдинің басына еки көпшик, белине еки көпшик, аяғына еки көпшик қойып, тамақты аўзына шайнап салғанға шекем Есенгелдинің хызметі ушын тақ турған.

Усы мәхалде Майбастың душпанлары Айдостың үйіне барып, хәр түрлі хийлелик сөзлер менен алдап, Майбастың ислеген ислерин бирим-бирим айтып шағынып, және Майбастың қарақалпақлардың арын аяқ астына басқанын айтады.

Бурыннан жаманлауы қанып жүрген хәдийсеге Майбастың мына қылған иси қосымша болып, Айдостың төбе шашы тик турып, түри бузылып, қарыу-жарақларын асынып, Майбастың үйіне атланады. Ондағы мақсети – айтылған сөзлер ырас болса, Есенгелди мәхремді өлтириу еди.

Ашыуға минген Айдос аттан түспестен Майбастың қара үйінің есигин қамшысы менен көтерип, аўхалдың барлығын өз көзі менен көреді де, ғырра кейнине қайтады. «Егер де азанға шекем усы қаддин бузбай отыра берсе, заңғардың геллесин алайын» деген ашыу кернейди.

Айдос кетиуі менен Есенгелдинің де мазасы кете баслайды. Ол Айдостан қәуіпсинип, таң атар-атпас-тан жолға шығады хәм Хийуаға қарай жүріп кетеді.

Күннің шығыуына Айдос Майбастың үйіне келеді де, Есенгелдинің Хийуаға кетип қалғанын биліп, изинен куады. Қаратауға жақынлаған жерде изинен куып жетеді хәм оннан барлық жыйналған теңгени және хан мөрін бериуді талап етеді.

Сонда Есенгелди:

– Мәрди маған хан берди, «халықтан салық жыйна» деди, хан хәмири. Салық жыйнадым, теңге халықтики, алып баратырғаным хан гәзийнеси, солай болғаннан кейін тартып алсаң, илажым жоқ, ал өз қолымнан бермеймен, – деп жууап береди.

Қәхәри келген Айдос Есенгелдинің жағасынан алып, қанжығасын қанжары менен кесип жиберип, теңге салған қоржынын тартып алады хәм қойнындағы мөрін де басып алады. Солай етип, алған олжалары менен өзі ханға бара береді. Айдос бий жол бойынша қонған жерінде Есенгелдинің атынан ханға хат жазып жибере берген.

Хаттың мазмуну мынандай екен:

«Уллы мәртебелі патша, мен сизің мәхремиңіз Есенгелдимен, күтә қартайдым, салық жыйнауға күшим жетпей баратыр. Бизің елимизде Айдос деген адам бар, өзі батыр хәм қәхәрлі жас жигит. Соны орныма мәхрем етип сайлауыңызды сорайман. Сол ушын мөр менен жыйналған теңгени Айдосқа берип жибердим».

Усы мазмунда Есенгелди мәхремнің атынан жазылған үш-төрт хат Айдостан бурын ханға барып жетеді. Айдос Хийуаның қаласына кирип барыудан-ақ ханның қойған адамлары оны жақсы қарсы алып, хұрметлеп, ханның алдына алып барады.

Солай етип, хан хатқа исенип, Есенгелдиден хабар болмағаннан кейін Айдосқа «бий» деген атақ берип, үлкен хұрмет пенен қарақалпаққа қайтарады.

Айдос хәмелди тартып алғаннан кейін аўылына қайтып киятырып Босай деген байдың садақасының үстинен шығады. Садақада хызмет етип жүрген жигитлер Айдосты хұрмет пенен қабыл етип алып, тазадан тигилген отауға киргизбекши болып, Айдостың отауға кириуін өтинеди. Айдос бий отауға кирейін

деп турғанда, бул отаўдан қашығырақ тигилген ерекше бир отаўға көзи түседі. Айдос бий иркилип тұрып, көринген отаўдың ким ушын тигилгенин хәм онда кимлер бар екенін сорады. Сонда хызмет етип жүрген жигитлер ол отаўда Есенгелди мәхремнің бар екенлигин билдиреди. Айдос хызметши жигитлер тәрепинен усынылған отаўға кирмейди де, жигитлерге қарап:

– Хәмелди болса мен тартып алдым, ханға барып хәмел әкелген де мен, сонда неге Есенгелдиге айрықша отаў тигип, мени оған киргизбейди?! – дейди де, отаўға қарап жүре береді.

Отаўға кирип барса, Есенгелдинің бир өзи отыр екен. Айдос бий үйге сәлем берместен-ақ кирип келип, отаўдан орын алады.

Аз ўақыттан кейін сыйлы тамақ келеді, бас Есенгелдинің алдына қойылады. Тамақ жаңа алына баслағанда Айдос бирден:

– Хәмел болса менде, хан мөри де менде, сонда неге басты мениң алдыма қоймай, Есенгелдинің алдына қояды? – дейди де, Есенгелдинің алдындағы басты тартып алады.

Бул ызаға қәхәрленген хәм ашыўы келген Есенгелди сол ўақытта бирден орнынан турады да, тамақты жеместен кетіўге ыңғайланады. Кийимлерин кийип, белине қамарын буўып атырып Есенгелди Айдосқа қарап:

– Хәмелимди тартып алдың, мөрімди тартып алдың, қоржын толы теңгемди алдың, үндемедим, ол аздай, үйге киргенде сәлем бермей, жасүлкенди көзге илмедің, онда да үндемедим, ал енді алдымдағы басты тартып алғаның не қылғаның, заңғардың баласы? Еле басшы да боларсаң, баслай алмай да жүрерсең, бас та жерсең, ақырында өзиңнің басыңды да жерсең, мен қуры кеткеннен, бир нышан қалдырып кетейін. Айдос, сен мақаў кесел боласаң, жүўернемек боласаң, болмаса туқымқұрт боласаң, – депти де, отаўдан шығып кетип баратырып:

– Келеси жумада мениң намазым болады, соған барарсызлар, жигитлер, – деп шыға атланыпты.

Усыдан баслап Айдос бийдің хан алдындағы абыройы хәм бийлер арасындағы мәртебеси күшейе баслайды.

МАМАН БИЙДИҢ АЙДОС БИЙГЕ МӘСЛӘХӘТИ

(Р-1296, №183776)

Қарақалпақ Түркістан жағынан ауып келип, Жаңадәрья деген жерде бир нешше жыл Ыатан етип, бир нешше себеплер бойынша оннан да ауып, Хорезмге келипти. Бир топары Орынбай, Маман деген баслықтары билен сол Жаңадәрьяда қалған еді.

Қарақалпақлар Хорезмге орналасқаннан кейін хукимет ислери булар қолында болған ўақларында Есенгелди мәхрем, Айдос бий дегенлер баслық болып турғанында қанатлының қағыўын, тумсықлының шоқыўын көрмей турған екен.

Бир күни Хийўаның ханы менен мәсләхәтлесип, Жаңадәрьяда қалған ағайинлерин ауылы менен көширип алып қайтыўға Айдос бий барып, келген жөн-жосағын айтып отырғанында Маман менен Айдостың ортасында мынадай гүрриңлер болыпты:

– Маман:

– Бийлигиң қай жерлерге жетеди?

Айдос:

– Жоқарысы Майлышеңгел, төмени Арал теңизи, еки ортасы қарақалпақ. Бұған ханның араласы жоқ.

Маман:

– Ханға қадир-қымбатың қандай?

Айдос:

– Ханның еки мәхрем ўәзири бар. Мен Хийўаға қарай жүрсем, сол еки мәхрем Қоскөпир деген жерден алдымнан шығып, күтип аладыдағын, екеуи атымның жылаўынан услап, жаяў жуўыра береді. Сол барысым билән Хийўа есигинен атлы кирип, хан болатуғын жайдың есигинде аттан түсемен. Еки мәхрем сол жерде атты услап қала береді. Ханның өзи есиктиң алдына шығып қарсы алады. Қушақласып көрсемиз. Ишкериге киремиз. Тахтқа екеуимиз жаңасып отырып сөйлесемиз. Ислеримизди питкеремиз. Ыадени бир жерге қоямыз да, мен шығаман. Хан бағанағы қарсы шыққан жерине алып келип салады. Сол жерде атымды тутып, барған еки мәхремнің биреуи қолтықлап, биреуи зәңгимди басып атландырып, екеуи жылаўымда жуўыра береді.

Арналған қосыма апарып түсиреди. Мен елге қайтпағанша хызметте болады. Хийўаның ишинде бирер жерге қыдыра қойсам, жылаўымда жуўырып жүргени-жүрген. Елге қайтарман болсам, және Қоскөпирге дейін жылаўымда жуўырып шығарып салады.

Маман:

– Сөзиңнің сынған жери бар ма? Ырайың қайтқаны болды ма?

Айдос:

– Жоқ. Жөн сөзім еки бастан мақул, елеге дейін жөн болмаған сөзлерім де мақул болып тұрады.

Маман:

– Бул мәртебелерди қайдан, не себептерден болды деп билесең?

Айдос:

– Елимнің көплигі, аўзының бирлигі, ел құрғандай батырларым, елдің сөзін айтатуғын шешенлерімнің салдары хийуалының жүрегін суўлатып тұрғаны. Өзімнің ерлигим оның үстине.

Маман:

– Олай болса, сен бизге көш деп айтпа. Қайтып кете бер. Мәртебең құтлы болсын. Биз усында тұрсақ, ислериң паянлы болар.

Айдос:

– Жоқ. Бәримиз бирге болайық, бирлик қылайық. Орынбайға, саған зор дәрежелі жарлық мәхир алып келдим. Елдің хәзин де, мийнетін де бирге ортақласайық.

Маман:

– Сениң ерлигің болса да, бирлигің жоқ. Хәзиргі мәртебең, хәзлигің удайына болар деп ойланып, келешекке үлгі салып, болжай алмай, қам-қайысты қуўалап жүріпсең.

Айдос:

– Буны не себептен айтасаң? Мениң қайсы бир исимнен мин таптың?

Маман:

– Сен аңгөдек адамсаң, ойланбайсаң. Жаңадағы айтып отырған мәртебелерің – бизің мұнда тұрғанымыздан. Биз сениң жел жағыңа қорғанбыз, Жаңадәрьяда сондай ағайиним бар деп жүре берсең, усы мәртебеңе шаң қонбас, удайына кетеди. Егерде қоймай алып барып, жұрттың бар-жоғын бир текке қамадың бар ғой, оннан соң Хийуаға барғаныңда Қоскөпирден алдыңнан шығатуғын мәхремлер сен барғаныңда жалғанның уйқылаған болып жатар. Есиктегі қуллары жақын жолатпай қуўып тұрар. Сениңдей аңгөдек адам шыннан алданғанын билгеннен соң ишқыста болып өлер, ямаса жоқ болып, сүйегі дүзлерде қалар. Бир өзіңнің исиң болса, өзи билсин. Ал елдің көрген жәбир-машақаты кимнің мойнына болар екен?

Айдос:

– Олай болмаға жол жоқ. Елимиз, жигитлеримиз жақ болып тұрғанда, мұндай истен қайғы жоқ.

Маман:

– Отжыланның майын ишкен хийуалы еле саған араласар. Араңа бузықлық салар. Елде жарымес жигитлерди тауып алар. Биреуін хәмелге, биреуін пулға қызықтырып, өз инилериңнің қолы билен өзіңнің жағаңнан алдырар, бара-бара зораяр. Ис қолдан кетер. Соң өкингеннің пайдасы болмас.

Айдос:

– Сизің бул сөзлериңиз бизің жұртымызды көрмегеннен соң, қыял билен айтылған бир сөз. Бу күнде бир қәдіримизди тиклеген ис, сенлер барғаннан соң қарақалпақтың орны үлкеймесе, киширер деп қорықпаңыз.

Маман:

– Сөйтсе де, бул сапар қайтып, исинің түрін барлап, тереңнен ойлап көр. Мақул көрсең, қайтып келе ғой, соған дейін мәўлет бер.

Айдос:

– Бул жасыма келгенимше атасы басқа хийуалыдан, ат айланбас әйләдурдан түп деген түкиригимиз жерге түспей, сағымыз сынбай келгенде өз туўғаным – сенлерден сағым сынып, көрместей болып кетермен, – деди.

Маман өзінің балаларына:

– Болмас, балалар, түйелерди қамалаң, арбаларды майлап, жегің. Есер кисини өкпелетип жиберип, бир ис арттыра ма деп жүргеннен, биз де арасында бирге болып, көре қояйық. Тислесе, өз бармағы, – деди де, елин көширди.

АЙДОС БИЙ ХӘМ ОНЫҢ ПЕРЗЕНТЛЕРИ

(Р-1299, №184812)

Айдостың Ырза, Төре, Мырза-Сейит деген үш баласы болған. Ең үлкен баласы Мырза-Сейит – батыр хәм ақыллы жигит болған. Ол аң аўлап, қуs салып, ел аралап жүреді екен. Айдостың өзи менен туўысқан Бегис хәм Мыржық деген еки иниси болып, олар да батырлықтан өз уақтында алдына адам салмайтуғын

жигитлерден есапланған. Мине, Айдостың еки иниси менен Мырза-Сейит келиспей, барлық ұақытта мәлеллесип, басы писпей, мереке-мәжилисlerde илинисип қала бергенлиги себепли Мыржық пенен Бегис Қоңырат бетке, Турым бийдің қарамағына кетип қалған болады.

Бегис пенен Мыржық Турым бийдің ең жақсы көрген, исенген хәм сырлас жигитлеринен есапланған, мерекеде үлкен абырой және хұрметке ийе болып өмир сүрип жүрген ұақты екен.

Турым бий хан алдында күтә абыройлы болып, өзинің сөзге шеберлиги, ойлап тапқырлығы, қыйыншылық болып қалған жағдайларда тез жол табыу ұсыллары жағынан қарақалпақ бийлери ара-сында белгили орында турған адам болған.

Мине, усы ұақытта Турым бий Айдос бийдің Есенгелдиден хәмелди тартып алғанын хәм хан алдында абыройының жақсы екенін еситип, қызғанып, күнлей баслайды. Ол Айдос бийдің баласы Мырза-Сейит пенен инилери Бегис хәм Мыржық ортасында ала ауызлықты келтирип шығаруға және оларды бир-бирине мүмкиншилиги болғанша душпанластыруға күш жумсайды.

Буннан басқа, Турым бий Айдос бийге арнаулы хат жоллайды, хатында: «Ал, тууысқаным Айдосжан, сениң еки инің күтә биймаза екен, бул жақта мениң жүдә мазамды алды. Олар күнде мениң жанымды алып, әскерлеримди үгитлеп, саған қарай атланысқа шықты. Енди сен тез ұақыт ишінде адам жыйнап, тез қуралланып таярлық көрмесең, Бегис пенен Мыржыққа қарсы турмасаң, елинди бүлдирип, сени жоқ қылады» деп жазған болады. Айдос қатты ашыу менен урысқа таярланады. Айдос баяғы баласы Мырза-Сейитти өлтирип кеткеннен кейін-ақ еки инисине күтә қатты қәхәри келген еди. Сол ұшын Айдос урысқа күтә пухта таярланады.

Әскерлеринен айырылып қалған Бегис пенен Мыржық ұзақ жол жүрип келип, Көкөзекке атларын салып, жүзип жаңа ортаға келгенде Айдостың батыры Арзы батыр жасырынып турып буларды гөзлеп атады. Оқ Бегиске тийип, көзи тынып, аттың басын меңгере алмай, дәрьяның ортасында турғанында Арзы батыр барып найза менен шаншып өлтиреді, дәрьяға ығызып жибереді. Усы ұақытта Мыржық қорққанынан кейін қарап, дәрьядан шығып қашып кетеді де, үш жылға шекем оның оның өли-тирисин хеш ким билмеген.

Ауыр қайғы хәм ел гезиуден сарсылған Мыржық өз тууған елин сағынып, үш жыл дегенде ауылына қайтып келип Көкөзектің бойында, хәзирги Мыржықтың қумының шығыс бетиндеги Ораз аталықтың жайының жанына келип қоныс басқан. Қалай болмасын Айдос пенен пикир жасап, өткен ұақытларда кеткен қәтеликлерди ортақласпақшы хәм мойынласпақшы болып, усы жумысты жақсы шешиудің жолларын қарастыра баслаған.

Усы мәхәлде ауыз алалыққа гириптар болған Айдостың ағайинлери Мыржықтың ел арасына көшип келгенин еситип, қалай болмасын, қандай жол менен болса да Мыржықты өлтирип, оның басын Айдостың алдына апарып қойсақ абыройлы болмас па екенбиз? – деп, Мыржықты өлтириудің ретин гөзлеп жүреді.

Олар мәсләхәт төбесине шығып, хәр түрли жолларды шатпақлап, Мыржықты өлтириудің жолын излестирсе де, хеш ретин таба алмайды.

Биреулери үйине барып, түнде уйқылап атырғанда өлтирейик десе, екінши биреулери, ерте азанда дауыслап шақырайық. Көйлекшең шықса, қылыш пенен шабамыз да өлтиремиз, деп айтқан менен де, сәл жерде қолымыздан жазым болып, бизлерди қырып кетер деп, батына алмайды.

Ақырында қолдаулылар тәрәпинен уйымластырылған бул ойласық Мыржықты бир үйге дослық деген тәсил менен шақырып, «Айдос пенен жарастырамыз» деген сылтау тауып, арнаулы үй тигип, төрге отырғызып, «әне, Айдос келеди, мине, Айдос келеди» деп, қара үйдің ишине он, он бес қарыулы жигиттен кирип, бир жигит Мыржықтың мойнына қыл шылбырды илмешек салып, есикке қарап тартып, ергенекке кепленген ұақытта иштеги жигитлер тум-тустан қанжар урып өлтириудің жолын ойласады.

Қолдаулылардың жууұхалығына, «Айдос пенен жарастырамыз» деген сөзине инанған Мыржық сауыт-сайманларын киймей, шақырылған қара үйге барып, әрманда өлип кетеді.

«Әулийени танийды көзли киси, сыпайыны танийды сөзли киси» дейди халық. Қолдаулылардың Мыржықты бир сумлық пенен шақырғанын сезген хаялы Қумар Мыржықтың жау-жарақларын, сауыт-сайманларының бәрін бөктериуге таңып, өзи еркек кийимлерин кийип, «Мыржықты алып барған үйдің сыртына барып турайын, илажын тауып, үйден аман шыға қойса, сауыт-сайманы менен қурал-жарағы қолына тийсе, еплеп қутылып кетер» деген ой менен қара үйдің сыртына жаңа келгенде, «ұақ» деген Мыржықтың дауысы хәм ғауырласқан көп адамлардың сести еситиледи. Бир бәлениң болғанын билген Қумар қашады да, үйине келип, «Мыржықтың жалғыз баласы Ерназарды да қолдаулылар өлтирип қояр» деген ой менен Турым бийдің қәуимінде баспаналау ұшын басын алып қашып кетеді, қарауыллар Қумардың кеткенин билмей қалады.

Мыржықты өлтирип, мурадына жеткен ақылсыз қолдаулылар оның геудесинен басын кесип алып, Айдостың алдына алып барады. Айдос Мыржықтың басын көрип, өкирип қоя береді.

– Ҳэй, атаңа жүз мың нәлет қолдаулылар! Мениң Мыржық бауырымда не қастыларың бар еді? Олар Мырза-Сейитті өлтирген болса, оның қаны үшін Бегисти өлтирдиңіз ғой, Мыржықта қандай әкеңіздің хақы бар еді? – деп өксіп жылап қоя беріпті.

Баяғы «Айдосқа Мыржықтың басын кесіп жағынамыз» деген қолдаулылар баслы-басына қашыпты. Айдос бул қайғыдан көп уақытқа шекем азап шегеді. Халықтан қанша салық жыйнау жұмысын да үзиліске түсірген.

Хан Айдостың тиреклери – Мырза-Сейиттің, инилери Бегис пенен Мыржықтың өлип кеткенлигин биліп, Айдостың да көзин жойып, қарақалпақтардың еркін пүткінлей өзіне қаратып алып, езиўди ойлап, Айдосты Хийўаға шақырады хәм усы уақытта хан өз хәмелдарлары менен Айдосты өлтириўдиң жолын ойластырады.

Тууысқанларынан журдай болып айырылған Айдос барлық қайғыны арқалап, еңсеси түсіп, Хийўаға зордан жетіп келеді. Белгили өзиниң түсетуғын жерине атын байлап, хан сарайына қарай жүрис қылады.

Айдос сарайға киргенде Хийўа сарайының жәллатлары Айдосты бурынғыдай қарсы алмайды. Хан сарайына кирер жерде Айдостың еки досты алдынан шығып, болған ойласықтарды толық Айдосқа түсиндирип, тек ғана қашып кетиў керек екенлигин айтады. Айдос буған қайыл болмағаны менен де, еки досты оны зорлап көндиреди.

«Жалғызлықжыланға жарассын» дейди халық. Айдос хан сарайынан кейин қайтып, қорған дәрўазасына келсе, дәрўаза қулыплы тур екен. Усы жерде Айдостың басына жалғызлық түсіп, әзәзуллердиң қурбаны болып, өлип кеткен баласы Мырза-Сейитті, инилери Бегис пенен Мыржықты ойлап, ботасын жоғалтқан нардай бозлайды. Не илаж? Қайғырыў адамды қайғы түбине жеткергеннен басқа пайда бере ме? Айдос белин беккем буады хәм қатты қәхәрге келип, қорған дәрўазасының алдында турған сақшыларды тырқыратып қуып, қулыплы дәрўазаның тутқасын услап тартып жибергенде дәрўаза түбинен қопарылып кетеді. Айдос шығып, ат байлаған жерине барып, қайдасаң өлим деп, қайт қояды.

Айдостың қашып кеткени туўралы хабар тез уақыттың ишинде Хийўаның көпшилик белгили жерлерине таралады. Бул хабарды еситкен Хийўа ханы жылдамлық пенен әскерлерди топ-лап, Айдостың изине қуўғыншы жибереди.

Қашқан адамның оңы бола ма? Айдос алды-артына қарамай, сол кеткеннен хеш жерде иркилмей үйине келеді де, бала-шағалары менен бирге жүклерин нарларға артып, Қызылқумға қарап жол тартады. Көп жерлерден асып, олар шөлде жол бойы қудықтардан суў ишип кете береді. Айдостың хаялы:

– Изимизден ханның әскерлери қуып келер, сол ушын жол бойындағы қудықтарды көмип кетейик, – деп ақыл берсе, Айдос:

– Мениң усындай аўхалға түскенимди биліп, еки көзим – Төре менен Ырза изимнен излеп келер, сонда қудықтар көмиўли болса, шөлде зая болар, – деп қудықтарды көмдирмейди.

Ханның қуўғыншылары Айдостың изинен тындырмай қуып отырады да, Бөршиниң тауының шығыс-қубласында изинен жетеді. Хан нөкерлериниң басшылары бул жерде сумлық ойлайды. Айқасып тирилей услайын десе, Айдостың қарыўлы екенін биледи, қырып кетер деп қорқады да, Айдосты сөйлесиўге шақырады. Айдос өзиниң саўыт-сайманларын кийип, қарыў-жарақтарын асынып сөйлесиўге шығады. Нөкер басшысы Айдосқа:

– Бизлер саған дослық нийет пенен келдик, уллы мәртебели ханымыз сизди қарақалпаққа хан етип сайлаўды мақул көрип отыр еді, сиз қашып кетипсиз. Хан бизлерди сизге жиберди, ал сиз болсаңыз қурал-жарақ саўыт-сайман менен шығып, бизлерди душпанша қарсы алып отырсыз. Егер де сиз бизиң сөзимизге исенбесеңиз, мына қолымдағы қуран урсын, – деп, қолына услап турған қара китапты көрсетеді.

Динге исенетуғын хәм қаша-қаштан әбден зықы шыққан, қайғыдан жүрегі жарылып, албырап турған Айдос саўытын жаңа шеше баслағанда, ханның нөкер басысы бирден қылышты сермейди. Айдостың геўдеден айрылған басы жумалап жерге түседі. «Кең кейим тозбас, кеңесли ел азбас» дегендей-ақ журтсыз, кеңессіз қалған Айдос саўытын шешіп атырған уақытта артында турған Арзы батыр: «Уах, екеўимиз де өлдик» деп бас бармағын аўзына салып, оны тиси менен тислеп жулып алған екен, – дейди. Солай етип, хан қуўғыншылары өз мақсетлерин иске асырып, елине қайтады хәм Айдостың геллесин Хийўа ханына саўға қылады.

Айдостың қуўғынға ушырап кеткенін еситкен еки баласы – Ырза менен Төре бағып жүрген малларын қоя береді де, өз жайлауына келеді. Бурынғы отырған журтында Айдос хәм бала-шағаларының көшип кеткенін биледи де, бундай қыйыншылыққа себепши болған Турым бий деп еситип, Турым бийдиң журтына жол тартады. Жолда баратырып, жайылып жүрген Турым бийдиң көп малларын алдыларына салып қуып, Таллықтың жағасына келеді. Усы жерде көп жүристен шаршаған атларды, маллардың бәрін арғы жүзге өткериўге күши жетпейди де, Ырза менен Төре де аты менен бирге суўға кетип өледі.

АЙДОС БИЙ, БЕГИС ХӘМ МЫРЖЫҚ (Р-1242, №183023)

Султамурат бийдің Айбас, Майбас, Айдос деген үш баласы болады. Майбастың еки баласы болады. Үлкени – Мыржық, кишкенеси – Бегис.

Бегис күтә шырайлы, жүзине көзі түскен адам изине ерип кете беретұғын сулыұ болған. Палымбет бийдің әкеси Бегим бийдің қалыңлығы Бегисти жақсы көріп, астыртын байланыс жасап, соннан жүкли болып қалыпты. Сонда халық:

– Өзиң елге ағасаң, ал инилериң бузықшылық қылады, бул қалай? – деп Айдосқа айып тағады.

Бул сөзге шыдай алмаған Айдос инисин қатты сабайды. Айдостың сабағанына шыдай алмаған Бегис Қоңыратқа қашып кетеди. Бул ұақытта Қоңыраттың хәкими Төре деген екен. Бегис Төреге қарап:

– Мени ағам менен жарастыр, – дейди.

Тез арада Бегистің абыройы көтерілип кетеди. Бир күни Қоңыратқа Хийұа ханының бир адамы келеди. Ол Бегисти Қоңыратта көріп, ханға:

– Айдос Мыржық пенен арқаны ийелеп, енди иниси Бегисти Қоңыратқа жиберип қойыпты. Сөйтип, бәри биригип, Хийұаның ханлығын алмақшы екен, – деп ханға айтып береді. Буннан кейин хан «Өз көзің менен көріп кел» деп, бир исенимлі адамын жиберипти. Ол адам «дуп-дурыс екен» деп барады. Соннан кейин Хийұа ханы Айдосты шақыртқан. Сөйтип оннан:

– Айдос баба, Бегис қайда? – деп сорапты.

– Бир жаман ис қылып, оған кейип едим, соған ашыұланып, Қоңыратқа көшип кетти, – деп жууап берипти.

Сонда хан:

– Мына жақтан Төре менен Бегис, буюғынан Мыржық пенен өзиң Хийұаны шабажақсаң, буны билемиз. Хәзир сени дарға асаман, ямаса зыйыққа отырғызаман, – депти.

Сонда Айдос:

– Егер ондай болса, мени жиберің, өзимнің хәк екенімди көрсетейін, – депти.

Хан рухсат етипти. Айдос елине қайтыпты. Бегис бул ұақтары есине келип, «ағамнан бөлек жүргеним болмас, кеширим сорап, елге қайтайын» деп ойлайды. Бир күни Бегис «ағам менен жарастыр» деп хәммеге айттым ғой, енди мен ағама бара берейін, мениң булай айтып жүргенимди ол да еситкен шығар, – деп келе берипти. Айдостың үйіне келсе, ол жоқ екен. Қазақдәрьяда бир бай суұпы шақырып, соған кеткен екен. Айдос ағасын көриұ ушын Бегис сол жерге жетип, үйге кирип барса, Айдос песин оқып атырған екен. Намазын оқып болғаннан кейин қолынан алайын деп, Бегис есик бетке таман, бир дизерлеп отырған екен. Айдос намазды оқып болып, қапталында жатырған «ақ қылыш» деген қылышын алып, Бегис қолынан алыұ ушын умытылған ұақытта қылышты тартып жиберипти. Қылыш Бегистің бир жақ шекесин ала түсіпти. Бегис жан айбат пенен далаға жуұырып шығып, сол пәт пенен өзін суұға таслайды хәм сол жерде жан тапсырады. Бирақ қай жерге жерленгени белгисиз.

Бегистің өлгени хәкқында Мыржыққа хабар береді. Ол сол ұақытта «Мыржықтың кумы» деген жерде отырады екен. Мыржық буған күтә қапа болады. Бегисти жерлеп болғаннан соң адамлар Айдосқа «Мыржықтың түри жаман» деп айтып барады. Сонда Айдос:

– Бегистің өлиминен мен қыйналған жоқпан ба, атаңа нәлет қолдаұлылар! Бегис келди деп маған алдын бирейің хабар бермедіңдер ямаса ашыұымды басып болып әкелмедіңдер, – деп қатты қапа болыпты.

Арадағы адамлар Айдосқа «Мыржық сени өлтирмекши» деп айтып бара берипти. Ақырында Айдос буған исенип, тоғыз адам жиберипти.

– Мыржықты өлтирип келмесеңіз, бәриңіздің басыңызды ақ қылыш пенен шабаман, – депти.

Ол тоғыз адамның екеұи Мыржықтан үлкен екен. Бесеұи Мыржық пенен жаслы, екеұи киши. Олар Мыржықтың үйінде жоғының үстине келеди.

– Мыржық қайда? – деп сораиды хаялынан.

– Мыржық малға кеткен еді, – дейди хаялы Қумар оларға хәм:

– Аттан түсиң, кешикпей келип қалады, – деп мирәт етеди.

– Тәңир жарылқасын, бизлер Мыржықтың алыстағы жоралары едик. Ойласатуғын жұмысларымыз бар еді. Келе ғойса бизің изимизден барар, бизлер Есим дәрьяның бойында ат отлатып турамыз. Кеште келип қонақ боламыз, – деп кетип қалады.

Көп узамай Мыржық та келеди.

– Бир майданлықта бир топар атлы келди, сениң жораларың екен, Есимнің бойында ат жайып отырамыз, келсе изимизден жетсин деп кетти. Бирақ, түрлерин жаман көрдим, сақланыңқырап барарсаң, шабазым, – дейди Мыржықтың хаялы.

– Не айтып отырғаның өзіңнің, мени ізлеп келген жораларым шығар, – деп олардың изинен атын шаба жөнеледи. Барса, тоғызы да ат жайып отыр екен. Шетинен сәлемлесіп, бесеуінің қолынан алып үлгергенде олар Мыржықты бас салады. Сол жерде Мыржықты өлтиріп, үстине шапанын айқыра жауып, олар кетіп қалады.

Мыржық кешіккеннен кейін Қумар изинен барса, Мыржықтың өлігінің үстинен шығады.

Қумар булардан қорқып, «жалғызым Ерназарды да өлтиріп қояр» деп төркиніне кетіпти.

АЙДОС БИЙ

(Р-89, № 37436)

Қарақалпақ халқы ата журты Түркистаннан келип, Хорезм жерине орналасып атырған уақытта Майбас бий деген адам басқарып, соң ол қартайып ауырыуға шатылғаннан кейін оның орнына Хийұа ханы тәрөпинен жауынгер Есенгелди бий деген келеди. Ол да халықтан алынатуғын хәр түрлі салқларды жыйнау үшін қарақалпақлардың бир топарының өз ишинен адам табыуды ойлайды.

Ақырында, жас күнінде шаққан, халықты басқаруға уқыбы, таланты сол уақытта-ақ сезиле баслаған, Бухара медресесінде оқып атырған Айдосқа хат жазады. «Туўған-туўысқанларыңның биразы шетнеп атыр» дегенди еситсе де, Айдос жуўғарада қайта қоймайды.

Бул сөзлерге қулақ аспағаннан соң ел-елат оған екінши рет хат жоллайды. Ол хаттың ишинде мынадай сөзлерди келтиреді:

«Жақсы атларымыз да, ең жақсы сулыў қызларымыз да, ҳасыл, гүл көгерген жерлеримиз де, қымбат баҳалы затларымыз да қолдан кетти, елде ерк болмады... Жерменлер кеўлине келгенин тартып алғаннан соң, халық бүлиниўге қарады».

Тап сол уақытта усы сөз Айдосқа жүрегине қанжар түйрелгендей болып тәсир етеди де, ол ес-ақылынан айырылып, қапа болады. Оқытқан устазларынан жуўап алып, өзиниң туўған елине қайтады. Келгеннен кейін ҳеш қандай той-мерекеге қатнаспай, қыз-келиншеклерге де ҳәзил айтып ойнамай, елден ерек жерге отау тигип жата береді. Ауыл жасуленлериниң арасында «Айдосты халыққа аға болады деп шақыртсақ, бул ғой той-жыйынларға бармай, қыз-келиншеклерге нәзер аудармастан, бир өзи бир жақта «Нуралы жер» болып жатыр. Бизлердиң сөзимиздиң аяқ астында қалғаны ма, болмаса бул баланың ойлап атырған ойы барма екен-әй» деген ғалауыт туады. Хәр жерде усындай сыпсың-сыпсың сөз басланады. Есенгелди бийдиң тутымынан қысылған халық Айдостың тезирек көпшиликке араласқанын мақул көреді. Оннан да басқа, пүткил елдиң ауырманлығын тайсалмай хан алдында шешер деген пикирде болған үмитдарлар, оның сол гездеги пишиминен, көзқарасынан усы сөзлерине дерек тапқандай болып, сүйсинеди.

Жекке-сийрек адамларға таныла келген баланың өрлиги, жағымпазлық етип, қыйпақлап сөйлеўи қайғыдан басын көтере алмай жүргенлерге қуўат ендиреди. Деген менен, Айдос сондай дәрежеде бирли-ярым адамлардың көзине түссе де, ол гөдек, тәўекелшил болады. Өсек таратқанларды да, шынын айтқанларды да бир көзқарастан баҳалайтуғын билимсиз, адамның өмири менен барабар истиң түйинин шешиўге олақ, желөкперек жигит болып, ел басқару-шылардың қатарына қосылады.

Есенгелди бий халықтан ауыр салықларды өндирип жүрип, Айдостың ағасы Майбас бийдиң үйине қонып отырғанда асылған тамақты өз қолы менен жемей, Майбасқа аузына салдырып, жаңа туўған баладай арқасына тонын жауып, әлпешлеп, не десе соны тайынлап, дәлбиреклеп хызмет етип жүргениниң үстине Турым бийдиң әкеси Аймурза бий Айдосты алып келип сырттан:

– Ағаңның ислеп отырған исине қара, ауқатты өзи жегендей Есенгелдиниң қолы жоқпа еди, я адамға ҳүрмет еткенниң мәниси усындай бола ма? – дейди.

Усыннан кейін Айдос етине бурыш жаққандай қатты намысы келип, қылышты қолына алып, өзиниң ағасын шауып таслайын деп умтылғанда, тағы да Аймурза бий арашаға түсип, Айдостың ашыуын сорап, жарастырады.

Қәпелимде қаупыржып қалған Есенгелди бий аң-таңы шығып, булардың арасына суғылысып, үжибли сөз қоспайды. Суп-сур болып, көзиниң асытынан Айдосқа қарап, шаншылып отыра қалады. Айдос оның қоржынға салып, атына бөктерип қойған ақшасын көрип, оны шешип алмай, қанжар менен кесип алады. Сонда Есенгелди бий Айдосты қасына шақырып:

– Шырағым, сен болайын деп жүр едиң. Сен мениң қарғысымды алма. Мен ғой тоғыз ханның сарқытын ишкен адамман, – дейди.

Айдос бурыла берип:

– Сен тоғыз ханның сарқытын ишкен болсаң, тоғыз байдан айрылған тул қатынсаң дә, – дейди.

Есенгелди бий жылап:

– Жүўернемек бол, қыршыныңнан кет, тухымқұрт болғайсаң илайым, – деп жөніне кетеди.

Қапаланып баратырған Есенгелди бийдің алдынан бир жигит шығып.

– Жасуллы, мен сизди ауылдан ізлеп шығып едим. Жақында бир уллы болып, соның қуанышына той беріу ушын, қағыстырып-соғыстырып жыйнаған-тергенлерімди шашайын деп едим. Соған сизди шақырып келип турман, – дейди.

– Жақсы, барайын, – деп, Есенгелди сол күни ақшамы менен той жеп, күндизги қызығын баслау ушын мерекеге басшылық етпеге шығып кетеди.

Тап байраққа ат жиберер уақта Айдос пенен Аймурза бий де барады. Той ишинде бир адам:

– Есенгелди аға, атларды қай жерден қашырамыз? – дейди.

– Айымбет ийшаннан қашсын.

– Атларды Қараөзектен қашырыу керек. Айымбет ийшаннан қашса, атларға жәбір болады, – дейди Айдос.

Есенгелдиге қарсы бундай сөз айтқан қандай аузы батыр адам деп, журт таң қалады. Ат байраққа Қараөзектен жибериледи. Кешқурын жолға шабылған атлар да келип, той тарқар уақытта Есенгелди бий:

– Халқым, елим, мен сизлерден иштим-жедим. Тилим де тийди. Енди маған үлкен-кишилер ырза болың. Мен сегіз-тоғыз күн турып, өлемен. Оныншы күни – намазым. Сизлер менен мениң хошласқаным, ырзаласқаным хәм өлер алдымдағы сизлерге берген хабарым усы, – дейди.

Есенгелди бий көп узамай өзиниң айтқан күнлериниң биринде қазаланады. Айдос болса сол қаддинде бир неше жыл халыққа аға болып, турмыс кеширип жүре береді хәм Хийуа ханының «Майлышеңгел» деген жериниң бир жағын өз қол астына сорады.

Хийуа ханының құсбегиси халықтан зәкат аламан деп жүрип, Майбас бийди урып, хорланғанда, оның Мыржық, Бегис деген Айдос пенен қаналас инилери хан құсбегисине қарсы атларын минип, қылышын белине байлап шығады. Құсбегі бул гауғаны еситип, қашып ханға барады. Тек өлимнен басын сауғалап қалғаны болмаса, құсбегиниң ханға алып барған базарлығы болмайды. Қуры алақан құсбегини хан қағытып сөйлеп:

– Жыйған салығыңыз қайда? – деп сорағанда, құсбегі:

– Қарақалпақ халқы аш екен, бир жылға мәулет алды, – дейди.

– Жоқ, тақсыр. Бегис, Мыржық зәкат бермейди. Елдің маңлайына апармастан бизлерди қуып салды, – дейди сонда бирейі турып.

Хийуа ханы өзиниң хәмелдарлары менен бирге Бегис пенен Мыржықты қалай өлтирип, барлық елге өзиниң үстемлигин жүргизиудің шарасын ойлайды. Ақырында әскер алып барсақ қырғын болар, алдау пенен өзін-өзине өлтиртейін деген пикирге келеді хәм бул қурыққа басқалардан гөре Айдостың оңай түсетуғынын хйлекер хан алдын ала шамалайды да, оған астыртын хат жоллап, шақыртып алады. Хан көзин жыпылықлатып отырып, Айдостың пайдасын ойлаған киси қусап:

– Сизди әлленегіп қалар деп, көп қорқаман. Сонда да тәғдирдің баслауы болар, – дейди, сәл еңсесін көтеріңкіреп қойып.

Бул ушырма сөздің кейниниң не менен питетуғынын билмеген Айдос, дар жолында турған кисидей, қалпаллыққа ханға берилип сөйлеп, изине ерген халықтың мәпин уттырып алады. Ол:

– Бизден неге қорқасыз? Биз болсақ өзиниңиздің пухараңыз, – дейди жууасып.

Сумырай хан тамсанып.

– Мен қәуіп етпей не қылайын. Жақсы көретуғын адамым тарыққанда арқа сүйер қәуендерім, жауға шапсам, жарағым едиң. Ақылыңа сай питкен күшиңе мен ыразы болып, қуғанғанымнан жанымды қоярға жер таппаушы едим. Бирақ, сениң сол мәртебенди қызғанып, журт көзине танылып, азғана елиңе аға болғаныңды күнлеп, еки бирдей бауырың Бегис, Мыржық мудары сыртыңнан жаманлап, мениң қулағымды тындырмайды. Ағамның билимине қайылшылығымыз жоқ, атамның абыройын өзіме алып бер деп жүр. Қалаға келген сайын соның үстинен сөз қозғайды. Мен тыпыршылап, айтпаса екен деп отыраман. Сонда да олардың балалығы ма, болмаса кисилик жарыстырғаны ма, әйтеуір сөздің ауыр-жеңилине сер салмай, кеуилине келгенин ислегиси келеді. Мен соған бир сениң ушын қыйналаман, узақ өмириңнің қысқарыуына жүрегім сызлап, қатаң қайғыраман, қапа боламан, – дейди Айдостың бетине жалт қарап.

Бағанадан бери уйып, Хийуа ханының қайырқомсып айтқан сөзлерін селт етпей тыңлап отырған Айдостың мына сөзди еситкенде жаны бирден сескенип:

– Хау, олар сөйтип жүр ме?! – депти.

Аузын пышықтай аңлып, енди не дер екен деп, қасында турған құсбегі-метерлер, Айдостың жолдан тайып түскенин көргенде жүзлерине қан жууырып, «сол сөзди баримиз де еситип жүрмиз» деп гууалық берип, дәстурхан басында ант ишеди. Ортаға қуранды қойып, жеңиниң ишине бизди салып, «усы айтылған сөзлер өтирик болса, бизди қуран урсын» деп бизди қымтаңқырап, қарсы алдына тутар да, хәр қайсысы маңлайын бирим-бирим қуранға тийгизеди. Булардың бул хйлесін Айдос сезбейди, мәтғапыл

қалады. Жаңағы жәдигөйлердің ант ишип, қуран услап, я өлим, я жүрим деп жуымақ жасаған сөзі сырттан қараған кисиге шәртлі болып, ырастай көрінсе де, негизгі ауырманлық, қудай жағынан қуанның күші менен туұдыралатуғын бәле-мәтер Хийұа ханының тәрәпдарларына жантаспастан, қолларындағы бизге тийисли болып қалады. Олардың күннен бұрын ойлаған бұл ойы Айдостың хийлекер ханға сатылып кетиуіне себепши болады. Хийұадан усындай өсек сөзге иши толып, бар хұжданын соның кеуілдегидей тамамланыуы үшін бел байлаған Айдосқа ауылына келгеннен кейін де жалпылдақ дослары қосылады. Сөйтип, Бегис пенен Мыржықтың үстине барады. Барса, Мыржықтың хаялы тары салып, қуырып атыр екен. Дәрхал бир жигит қара үйдің есигин аша сала ишке кирип:

– Мыржық аға, сизди Айдос ағам шақырып атыр, шамасы Хийұалы менен қас болып келген бе деймен, – дейди.

Мыржық кийимлерин иле сала шала-пала кийип, сыртқа шығып хабарласпақшы болып, босағадан атлай бергенде, хаялы турып:

– Жаў жоқ десең жар астында деген, жарақларыңды алып кетсең болмай ма? – дейди.

– Қатын да ақмақ бола береді екен-ау, Айдос ағам турғанда жар астында жаў не жейди, – деп бара берипти.

Мыржық Айдосқа сәлем берип, аман-есенлик сарасқаннан соң:

– Хаў, аға, неге келдің, түсиң қашып тур ғой? – дейди.

– Жоқ, қарағым. Өзимнің болғаным ғой, – деп Мыржықты әңгимеге айландырып турғанда Айдос қасына ерип келген еки адамға ым қағып, белги бергенде, олар аңлаусыз турған Мыржықты арқан менен орап алады. Айдос қулашын кере қылышты тартып жибергенде, оның хасыл тәни екиге бөлинеді. Мыржықтың хаялы еринің геўдеси думалап анадай жерде жатқанын көреді. Айдосқа қарсы қарап:

– Ладан, мениң нем кетері? Өзіңнің өрисиң тарылды. Жаў жағындағы панаңнан айрылдың, басыңа келген бахытты қаралы еттің, ииніңді өлтирдің, – дейди де, Мыржықтың алты жасар баласы Ерназарды көтерип қашып кетеді.

Айдос сондай алдаушылық жол менен Бегисти де өлтиреді. Еки инисинің геўдесин алып, Хийұа ханына атланады. Айдос Хийұаға барса, бұрынғыдай абыройы болмайды, оның атын бұрын жылаулап жүрген адамлар енді сәлем де бермейді, хабар да алмайды.

Хан еки батыр жигиттің геллесін көріп, Айдостың шыннан ладан екенін биледі. Оған бийлик те бермей мысқыллап, хорлап өлтирмекши болады. Бирақ Айдос еки достының жәрдемі менен Хиұадан қашып, өз елине келеді хәм өзи қатарлы алпыс бийди шақырып алып, бир алманы бөлип жеп, Хийұа ханына қарсы урысуыға ўәделеседі. Нәтийжеде олар да Хийұа ханының тәрәпине өтип кетип, жеккесиреген Айдос Түркистанға қашады. Отырған мөканы, үй-жайы бүлинеді, басы қаңғырады. Ақылынан адасқан азғана елдің сатылған басшысы өмирин хорлайды. Бир жөн алып кеткен бахытсызлықты қайтаруыға албыраған, ақмақ бийдің шамасы келмейді. Енди ол тек өзинің қара басының ғамын ойлап, әбден болдырғанлықтан Хийұа медресесинде оқып атырған еки баласы – Ырза менен Төреге де ақыл айтып, қол бере алмайды. Сумырай Хийұа ханы Айдостың қорқып қашқанын биліп, оның изинен шағын қуралланған нөкерлери менен қуады хәм басын паналауға жер таба алмай жүрген бийди тағы да алдаушылық пенен услап алып, азаплап өлтиреді. Бұл ўақытта қарақалпақ халқының азатлығын Бегис пенен Мыржықтай болып қорғап жүрген Арзы батыр айрықша көзге түседі. Ол Айдостың Хийұа ханына шыннан сатылғанын тек өлер алдында ғана биледі. Усындай қорлыққа шыдамай бас бармағын тислеп жулып алады хәм әрманлық пенен Хийұа ханы ләшкерлеринің қолынан өлип кетеді. Тирилей қолы артына байланып, көкірек сүйегі қанжар менен тилинип, батырдың жүрегине муздай суў серпиледі.

Хийұада оқып атырған Ырза менен Төрениң де оқыуын даўам ете бериуіне мүмкиншилик болмайды, қуўдаланады. Әкесине усамаған жаслардың алдында басшылық еткендей адам болмағанлықтан, олар да азғана қарсыласқаннан кейін, Ырза урыс ўақтында қоршаўда қалып, Таллық дәрьясына кетип өледі де, Төре ол урыста аман қутылып, қайін журтында усланады хәм Хийұаның жәллатлары тәрәпинен зулымлық пенен өлтириледи.

Хийұа ханының нөкерлери Айдостың балаларын өзине қоспай жолын бөгеп, екеуін еки жаққа айырып қуады. Сонлықтан олардың күші бирикпей, тармақланып кетеді де, биринің кейнинен бири өлиуіне себепши болады. Сөйтип, Айдостың тухымларының көпшилиги Хийұа ханы тәрәпинен қаза табады.

Ақырында, баяғы Мыржықтың алты жасар баласы Ерназар алакөзди аталары қыз кийимин кийгизип, Хийұа ханының гәззапларынан жасырып қалады. Ерназар он сегіз жасына шыққанша қыз аты менен аталып жүреді де, ханның бир сейилинде гүреске түсип жығып, соннан соң барып жигит екені анықланады. Ол Айдостың дәуиринде сағы сынған қарақалпақ халқын қайтадан қатарға қосып, залым Хийұа ханына бас ийместен, өзинің ишинен шыққан сатқын адамлардың оғынан өлип кетеді.

АЙДОС СЫНШЫ (Р-1299, №184812)

Айдос Арзы, Дүйсен деген инилеринің үйіне барып отырғанда, үйінде үш жасар қарындасы бар екен, адамлар майданға шыққанда Айдос: «түпәй, түпәй» деп басынан сыйпап, арқасынан қаққан екен. Майданға шыққан ұақлары жолдаслары Айдостан:

– Неге ондай еттің? – деп сорапты.

Сонда Айдос:

– Үш журтқа кәсапаты тийетуғын нашар екен, төбесінде нышаны бар екен, өлмесеңдер көрерсизлер, – депти.

Ол қызды бир байдың жалғыз баласына атастырып қояды, ержетип күйеулеп жүреді екен, сөйтіп жүргенде басқа биреу менен жүріп, өзінің күйеуін ат тепті етип, бууып өлтиріп, аттың астына таслапты. Әкесіне ат теуіп өлтирді деп хабар жибереді, әкесі бақырып-шақырып, жаманлатқыр, саған не болды деп, аттан булай бир, булай бир өтеді. Аттың көзінен жасы мөлтілдеп тура береді. Баласын алып ауылына кетеді.

Енді қыз күйеуді болса өлтиріп, жорасына тийетуғынына қуанып жүре береді. Жеңгелері:

– Қатты кеттің ғой, яұмыттай ағаларың бар, абайласаң-о, – депти.

Қыздың аты Бөпелей екен. Ол:

– Арзы ағам болмаса, Дүйсен ағамның аузына шөп өлшеп алдым ғой, – депти.

Дүйсен ағасы арт жағынан ат жетелеп еситіп келе береді, есиктен келип Бөпелей атты жетелеп кублаға қарап жүре береді. Сол ұақта төрде тұрған қылышты алып барып атты тусап атырған қызға:

– Бөпелейжан, аузына шөп өлшеп алған ағаң келді, – депти.

– Ұай-ұай, аға, не жазығым бар еді? – дегенде, қызды тең бөліп таслапты.

Айдос:

– Қыздың жорасы Төремуратты да өлтиріу керек, – дейді.

Ол еситіп тоғайға қашып кетеді. Тоғайда жүріп қосшысын қарауыл қойып, алма-гезек уйқылайды екен. Бир ұақлары бир шаң көринеді. Қосшысы «қашайық аға» десе, Төремурат «бул жерге адам келмейді» деп арқайын жата береді. «Ал келді» дегенде, «Ұай, ишінде пәленше ағам бар ғой, маған тиймейді» дейді.

Сол ағасы алды бурын барып, ушлап шалады.

Төремураттың ағасы Байжанбай Хийұаға барып, ханнан Төремураттың қунын алыуға қағаз әкеледі. Сөйтіп хан шақыртады. Айдос, Дүйсен, Арзы үшеуі кетеді. Айдос оларға ойласып:

– Қунын алса, сонша қолдаулыға бир шайыдан келмейді, ал қанын алса, қалай қыласыз? – депти.

Сонда ағасы Арзы:

– Мени бере бер, – депти.

Иниси Дүйсен:

– Мен ини болып неге жарайман, усындай қыйын-қыстауда болмаса, мени бер, – депти.

Арзы бийперзент екен, ол:

– Әй, шырағым, сениң балаларыңның «аға» деп жылағанын еситкенше, өлгеним жақсы, мени бер, – депти.

Булар Хийұаға барып, жатып-жатып қайта беріпті, қун да, қан да бермей, аман келипті. Байжан және барып қағаз әкеледі, солай етип үш мәрте барады, үшеуінде де аман келип, ақыры қояды.

АЗНАҒУЛ БЕССАРЫДАЙ (Р-1299, №184812)

Айдос бий елден салық жыйнап жүргенде қытайлылардың ауылында бир үйде сулыұ келиншекті көріп, ашық болып қалыпты. Соннан кейін «ол мениң хаялым болыуы керек» деп елге зорлық етип, сол үйден ол келиншекті алып кетіпті. Айдос бийдің бул зорлығына хеш ким илаж ете алмапты. Ол ауылдағы бир жекке жигиттің хаялы екен. Жигит хаялын Айдос бий алып кеткеннен кейін бессары Барақ батырдың үйіне барып:

– Мениң хаялымды Айдос бий алып кетті, – деп налыпты.

Ол жигит Барақтың есигінде неше күнлер жүріпті. Барақ батыр оны аяп, урысса да, сөйлесик пенен болса да жигиттің хаялын Айдостан алып беріу үшін Айдостың қаласына жақын жердегі бес мешиттің бири – Нурылла ахунның мешитіне келип қоныпты. Бул жерге хаялын Айдос бий алып кеткен жигитті де қосшы етип ертіп келипті.

Барақ батыр келип қонып атыр деген хабарды биреулер Айдосқа жеткеріпті. Айдос Барақ батырдың неге келип атырғанын түсиніпті.

Азанда Айдос:

– Барып келиң, Барақ батыр не қылып атыр екен, – деп биреуді мешитке жиберипти.

Барса, Барақ батыр бир арба қызыл шеңгелді далаға төктирип, соның үстінде жалаңаш айнап атыр екен. Ол адам Айдосқа не көргенін айтып келипти.

Айдос:

– Онда бизің менен урысқа келген екен. Баяғы хаялды дәрхәл апарып берің, – деп Айдос өз адамларына тапсырыпты.

Хаялдың Айдостың есигіне келгеніне бир жылдан асыпты. Ол жүкли де болып қалған екен. Ол, енді бурынғы күйеуіме не бетім менен бараман деп, шатақ шығарыпты.

Сонда Айдос:

– Шатақ болмай турып хаялды Барақ батырдың қолына тапсырың, – деп буйырыпты.

Оннан кейін хаялдың пытыр-шытырына қарамай, арбаның азна ағашына байлап, Барақ батырға апарып берипти.

Хаял үйіне келиуден босаныпты. Сол баладан өрбигенлердің барлығы хеш нәрсені тыңла-майтуғын, шатақ болып тууылыпты. Енді оннан тууылған балаларды бессары емес, қолдаулы Айдос бийдің тухымы деп айта алмай, бессарыларды сыпайыластырып «Азнагул бессарының тухымындай» (азна ағашқа байлап алып келгенлігі үшін), «Азнагулдай» деп атайды. Соннан елде «Азнагул бессарыдай» деген гәп қалған.

АЙДОС БИЙ ХӘМ ЖӘНИБЕК

(P-1299, №184812)

Жәнибек қазақтардың бир адамын өлтирип қойыпты. Қазақлар күн алыуға келипти хәм елиу сыйырға питім жасапты. Қазақлар қайтып баратырғанда алдынан бала Айдос шығып:

– Күнды неге келистиңіз? – депти.

– Елиу сыйырға, – депти қазақлар.

Сонда Айдос:

– Бизде сыйыр үшке бөлінеді: ана сыйыр, тана сыйыр, бала сыйыр, – депти.

Қазақлар қайтадан Жәнибекке қайтып келипти. Айдостың айтқанын қайталапты. Буны ким айтты дегенде, «бир бала айтты» депти. Жәнибек Айдос шығар деп ойлап, әстелик пенен Айдосқа бийликти бере баслапты.

«Халықтан халық туады, мың қойдан гәүхәр, мың жылқыдан тулпар туады» дегендей, Айдостың әкесі де бий болған екен.

ЕРНАЗАР ПАЛҰАН

(P-1242, №183023)

Қарақалпақтың Ережеп, Турым деген бийлері Хийұа ханы менен қарақалпақтарды дослас-тыруу нийеті менен Хийұаға барып:

– Екі елдің татыу жасауы үшін, хан ийеміз, қарақалпақ ишине барып той бериңіз, – деп кеңес береді.

Хан бул мәсләхәтты қабыл етип, күзде ат шаптырып, той береді. Сол ұақытта Арзы деген кisinin мың жылқысы бар екен. Сол жылқының ишинен бир Бөрте деген ат тууылады. Сол ат төрт жасқа толады. Ол атты пүткил қарақалпақ халқы болып, «байраққа қосамыз» деп тилек тилеп, атты жарысқа таярлайды. Тойда барлығы болып бир жүз елиу ат байраққа жибериледи. Той он бес күнге созылады. Сол тойда Арзының Бөртесі атлардың алдында келеді. Хийұа ханының сиясатынан қорққан Турым бий менен Ережеп бийлер ханға:

– Ат та хандики, халық та хандики, атыңыз байрақтан биринши болып келди, – деп құтлы болсын айтты.

Сонда хан хәзирет марапатланып, орнынан турып, бийлердің құтлы болсынын қабыл етипти.

Ат байрағынан кейін гүрес басланыпты. Бул гүресте Қоқан ханының Қоңыраулы палұаны менен гүресіуіге Хийұа ханының қол астындағы пауанларын салыуға адамлар қорқысыпты. Себеби, жеңисти Бухаралы палұанның алып кетиуіне көзлері жетипти. Сол ұақытта Турым бий арланып, хәзиретке:

– Тақсыр ханым, арзым бар, – депти.

– Арзың болса, айт, – дейди хан.

Сонда Турым бий:

– Қоқан ханның палұаны менен гүресіуіге бизің елимизден хеш кимнің шықпауы ар-намыс емес пе? Егер рухсат етсеңіз, сизиң зинданыңызда жети жылдан бери жатқан бир адам бар. Бизиң арымызды алса, сол алып береді, – дейди.

Хан Ерназар палұанды ұмытып кеткен екен.

– Ол кім? – деп сорапты хан.

– Ерназар деген қарақалпақ бала, – депті Турым бий.

Сол ұақытта хан Ерназарды зинданнан шығарып әкейіуіге рухсат етіпти. Турым бий менен ханның пашшабы Ерназарды алып келіуіге кетіпти. Ерназарды зинданнан шығарып алып келсе, жигиттің шаш-лары, тырнақлары өсіп кеткен екен.

Бұл ұақытлары Ерназар келгенге шекем ханның басқа палұанларына бас байрақты бергізбей тоқтатып қойған екен.

Ерназарды Хийұа ханының алдына әкеледі. Хан оның хәлленип алыуы үшін он бес күн бермекши болады. Бірақ Ерназар хәзір гүреске таяр екенлігін айтып, ханнан рухсат сорады. Хан рухсат етеді.

Буннан кейін Ерназар ортаға шығып, Қоқан палұаны менен гүреске түседі. Ерназар алысыу гезекті «қонақ едіңіз» деп Қоқанлы палұанға береді. Қоқан палұаны бирінші гезекті алып, Ерназарды жыға алмайды. Гезек Ерназарға келеді. Ол Қоқан палұанын кушақлап көтеріп, Қоқан ханының алдына апарып таслайды. Сол ұақытта қарақалпақтардың ишинен Ерназардың күшине марапатланған биреуі күліп жи-береді. Хан ол адамның күлгенин айып көріп, үлкен жазаға бұйырыпты.

Той тарқағаннан кейін Турым бий Ерназар палұанның Қоқанлы палұанды жыққанына қутлы болсын айтып, хан хәзіретке екінші рет келіпти. Хан қутлы болсынды қабыл алады.

Той тамам болғаннан кейін Хийұа ханы:

– Ат байрағыңызды алың, – деп, Турым бий менен Ережеп бийді шақыртады.

Ортаға бир шекпенді жайып, хантеңгеден мың тилланы (хантеңгеден тоғыз теңге бир тилла) берген екен. Сол ұақытта Турым бий қапталындағы қосбаулы пышағын шығарып алып, теңгени санауға еринип, ортасынан төртке бөледі. Теңгениң тең жартысын хан алдына ысырып:

– Хәзірети ханымыз, барлық қарақалпақ халқы да, озып келген ат та сизики, мынаны сиз алыңыз, – депті.

Бұған ханның ұақты хош болып, аттың ийесі Арзыға аталық хәмелин беріп, Арзы сол жерде «Арзы аталық» болыпты.

Хан Ерназарды алдына шақырып алып:

– Мынау сениң палұан байрағың, – деп, тилла салынған табақты Ерназарға ұсынады.

Ерназар ханға қол қаусырып турып:

– Тақсыр ханымыз, байрақ сизики. Мениң бир тилегім бар, егер соны берсеңіз, мениң байрағым сол болсын, – дейді.

Хан Ерназардың бетине қарап:

– Айт тилегінди, орынлаймыз, – дейді.

– Хәзірети ханымыз, сиз айыпқа бұйырған қарақалпақтың алпыс бийи менен кешегі тойда гұналы болған жигиттің бас бостанлығын берсеңіз, мениң тилегім сол, – дейді Ерназар.

Хан Ерназардың тилегін орышлап, ат байрағын алып, ханлығына қайтыпты.

ҚАЗЫҰШЫЛЫРҒА ЖЕҢІЛЛИК ӘКЕЛГЕН ЕРНАЗАР АЛАКӨЗ

(Р-1242, №183023)

Өткен дәуірлерде ханның ауыр жұмыстарынан халық күтә көп азап көрген.

Қазыу күтә ауыр болып, өзине тийген шегін бола алмаған адам болса, оны көміп таслайтуғын ямаса урып өлтіретуғын болған.

Хан хәмелдарларынан ауыр азапқа қалған халық өз-ара көп ойласып, бизлерге жеңиллік алып берсе, Ерназар алакөз алып береді деп, оған адам жибереді.

Халықтың тилегине ылайық Ерназар ат минип, Хийұаға кетеді. Кетер алдында:

– Ертең кешке айланып келемен, егерде оннан кешіксем, өлді деп есаплай берің, – деп ескертеді.

Айтқанындай, келесі күні кешке жетіп келе жығылады. Оның қолында ханның жеңиллік берген гүуалық қағазы бар екен.

Ерназар бийжағдай болып, жатып қалады. Тәуиплер, тәжрийбели кисилер сер салып, абайлап қараса, Ерназар Хийұаға барып хан менен сөйлесіуіге кеткенде оның минип барған атының ер-турманларына хан адамлары душпанлық етип, адамға зыянлы зәхәр жаққан екен. Жол жүргенде усы зәхәр денесине азмаз-лап сиңіп қалыпты. Мине, сол уудың себебинен жығылған екен.

Адамлар ауыл бойыншы қатық жыйнап, Ерназардың уу сиңген жерине ем етип, зордан келеге келти-ріпти.

Халық ұшын жанын пидә етип жүргенде ханның мийримсиз малайлары Ерназарға ұсындай жаманлық ислеиди.

ЕРНАЗАРДАН ХАН ҚОРҚАДЫ ЕКЕН (Р-1242, №183023)

Халықтың тилеги бойынша ямаса тиккелей өзинің жумысы болағойса, Ерназар алакөз Хийұаға барып, хан менен хабарласып қайтады екен. Оның ержүрек, батырлығынан сескенген хан сарайы алдында тұрған қарауыллары, хан жәлладлары, хан хәмелдарлары болсын, Ерназар алакөзге «тек» деп оның райын қайтарыуға бата алмайды екен. Хәттеки, оны көрген адамлардың айтыуы бойынша, ханның өзи де Ерназар алакөзден қорқады екен деседи.

Ханның Ерназардан қорқатуғынын ханның өзи хеш кимге билдиргиси келмейди екен.

Бир күни ханның ұәзирлери, ақылгөйлери ойласып ханға былай депти:

– Тақсыр, сиз уллы мәртебелі адамсыз, Ерназар келгенде орныңыздан турып, түриңіз бузылып қарсы аласыз, ол қалай болғаны?

Тийкарында хан күтә сыйлы қонақ келгенде ямаса сырт еллерден патшалар ямаса елшилер келгенде ғана орнынан турыуы керек екен.

Сонда хан:

– Жоқ, мен қорқпайман, Ерназардан да адам қорқамакен, – деп жууап қайтарыпты.

Хан хәмелдарлары ханның Ерназар алакөзден қорқатуғынын дәлиллеп, өзине көрсетпекши болып, сумлық ойлап тауыпты.

Ерназар Хийұаға келипти. Жақын ұақытта хан сарайына келеди деген хабар таралыудан хан хәмелдарлары билдирмей ханның зерли шапанын астындағы көпшикке тигип қояды. Усы ұақытта Ерназар хан сарайына кирип келеди. Хан орнынан ушып турып, оның менен бирге тигилген көпшик те салбырап хан шапанына илинип тұрғанын хан хәмелдарлары көрипти.

Ерназар кеткеннен кейин хан хәмелдарлары ханнан неге орнынан тұрғанын айтыуды өтинипти.

– Хей, азаматларым, мен Ерназардан қорқпай хәм ол келген ұақытта орнымнан турмай не қылайын, Ерназар есиктен кирген ұақытта еки ийинде еки арыслан ала түсетуғындай болып, көзлери масаладай жанып келеди. Соннан кейин орнымнан тұрғанымды билмей қаламан, – деп жууап берипти.

ХАЛЫҚ АЛҒЫСЫ (Р-1242, №183023)

Қарақалпақтың белгили бир жеринде урлық пенен аты шыққан бир адам болыпты. Ол елди бийзарға келтирген, өзи күшли, бәтбәшер биреу болса керек.

Ол бир күнлери Ерназар алакөздің даңқын еситип, соның менен бир күш сынасып көриуді арман етеди екен. Бул ойын ол барлық жүрген жеринде айтып жүрипти.

Урыдан әбден бийзар болып, мазасы кеткен халық өзлери-ақ Ерназарға хабар жеткеріуге мәжбүр болған. Ерназар хеш ұақытта өзлигинен биреуге тиймейди, зыян келтирмейди екен. Бирақ барған адамлар бул қарақшының халықтың тынышын алып жүргенин айтып қоймағаннан соң, келипти.

Ерназар атақлы уры менен ушырасқаннан кейин, оған бул ислерин қойыу кереклиги туұралы көп кеңес берген. Уры буган көнбеген, өзинің гүресіуге таяр екенлигин билдирген.

Ақырында халықтың өтиниши хәм урының тилеги бойынша Ерназар уры менен гүресипти. Гүрес көпке созылмаса керек, Ерназардың гүресте сүйетуғын хәмели жанбас урыу екен, бир жанбас урғанда урының жанбас сүйеги гүл-опат болыпты.

Халық урының қыянетшилигинен қутылғанына Ерназарға алғыс айтыпты.

ЖҮРИТИҮИН ТАПСА, ХӘМЕЛДІҢ КИШКЕНЕСИ ЖОҚ (Р-1242, №183023)

Ерназар алакөз ханға жақпай қалғанлығы себепли көп ұақытқа шекем оны хан «ақ үйли» етип қояды. Ол турмыстан қысылып, күн көриси қыйынласа баслайды.

Бул қорлыққа шыдамаған Ерназар алакөз ханға барып хәмел сорады. Хан Ерназар алакөзге:

– Бар, саған самалды хәмел етип бердим, – деп жууап берипти.

– Әжеп болады, тақсыр, – деп, Ерназар шығып кетеди.

Бул буұдай писиктің ұақты екен. Ерназар базардан еки-үш шыпта сатып алады да, қай жерде буұдай қырман алып атырған адам болса, оның ким болғанына қарамастан, барады да өр жағына шыптаны туып, самал жибермейди. Себебин сораған адамларға:

– Хан маған самал хәмелин берди, – деп жууап береді.

Усы хәдийседен кейин адамлардан ханға арыз түсе баслайды. Хан Ерназарды шақырып алып:

– Енди саған шылым хәмелин бердим, – деп хабарлайды.

Ерназар бұған да «әжеп болады» деп шығып кетеді. Қалаға барып шарбақларға кирип, ким болса да, шылым шегіп отырса болды, қолынан тартып алады да, шылым пулын алады. Егер ким де ким қарсылық көрсетсе, «хан хұкими» дейді де, өлтире сабайды. Азын-аулақ ұақыттың ишінде бұл хәмели менен де Ерназар пүткіл қаланы бийзар етеді.

Ханға көп адамнан арыз түседі. Хеш илажын қылмаған хан Ерназарды шақырып алып, өзіннің қалеген жұмысын берген екен. «Жүритиұин тапса, хәмелдің кишкенеси жоқ» деген сөз соннан қалған екен.

ЕР ЖИГИТКЕ ҚУС ТА, ИЙТ ТЕ ЖАРАҚ (P-1242, №183023)

Бир күни хан Ерназар менен сөйлесіп отырып, гәптиң арасында:

– Ер жигитке не жарақ болады? – деп сораған екен, Ерназар ханға:

– Ер жигитке ийт те, қус та жарақ болады, – деп жууап берипти.

Буның бир халын көрейин деп, хан хәмелдарларына буйрық береді. «Бүгин қалада жаны бар адам еси-клери иштен илип, далаға шықпай отырсын, ким де ким далаға шықса, өзи өлимдар, малы патшалық» деп жар ұрғызады. Хан хұкими орынланбай қала ма? Қала азмаз ғана ұақыттың ишінде тым-тырыс болады.

Усы ұақытта хан Ерназарға рухсат береді де, жәллатларға қорғанның дәруазасын бекитіп, қараңғыда байлаулы турған жараған түйени көшеге босатып жиберіуді бұйырады.

Жақты көрмей иши писип турған түйе хеш бир қыймылдаған жан таба алмай жүргенде жаңа ғана сарайдан шыққан Ерназарды көреді.

Түйениң тәп берген пайтта Ерназар жән-жағына қараса, қолайлы хеш жарақ таба алмапты. Түйе болса жақынлап қалған. Усы ұақытта бир буралқы ийт Ерназардың жанынан өте бергенде, Ерназар ийттің артқы аяғынан ұслап алыпты да, келген түйениң басына урыпты. Ийт болса пыт-шыты шығып кетипти, ал түйениң омыртқасы үзилип кетип, турған жерінде сеспей қатыпты. Ерназар хеш нәрседен хабарсыз адамдай өз жөніне кетипти.

Хан барлық болған хәрекетти бийикте турып ұәзирлери менен көріп турған екен. «Ер жигитке ийт те, қус та жарақ» деген сөздің мәнісине сонда түсинипти.

ЕРНАЗАР КЕНЕГЕС ПЕНЕН УШЫРАСЫҰ (P-1242, №183023)

Ерназар алакөз заманында кенегес Ерназар бий деген адам болыпты. Ол да өз заманында белгили адам болған.

Бир күни усы Ерназар бий атлы қус салыуға шығыпты. Күни менен ат үстінде сандалып, қус салыпты, бірақ қанша сарсылып жүрсе де, аң табылмай, кеш болып баратырғанда ауылына қайтып киятырса, алдынан бир дуғыжым, қара пәрең жигит шығыпты. Ол пияда қус салып жүріп-ақ қоян, қырғауыл, түлкілерден көп аң алыпты.

Ерназар бий жаңағы пияда жигиттен ұслаған аңын басып алмақшы болады да, атты қаттырақ айдап, қамшы менен керилип арқасына бир урады да, атқа қақтырып кетеді. Пияда абайламаған киси қусап, артына бурылып та қарамай жүре береді.

Бұған Ерназар бийдің ашыуы келип:

– Хәй заңғар, адамбысаң ямаса шайтанбысаң? – деп дауыслап, үстине және ат айдайды.

Пияда жигит артынан келип қалған аттың суұлығынан ұслап тартып жибереді. Ат оммақана атып, үстиндеги Ерназар бий әдеуір жерге ушып кетип, жалп етип қулайды. Аттан жығылған оңлы бола ма? Орынын тура алмай атырғанда аттың шылбыры менен аяқ-қолын байлап, кишкене оқпанға шалқасына таслап, қусын жанына қойып, атты минип кетип қалады.

Солай етип, бир үйге барып қырғауыл, қоянды көп етип астырып, бир адамды Ерназар бийге жиберіп:

– Тез әкелегер, қосшым, өлип қалар, – деп тапсырады.

Көп ұақыттан кейін Ерназар бийді алып келеді, жайғасып отырып алғаннан кейін жаңағы жигит Ерназар бийге қарап:

– Көргенсиз жигит екенсең, қамшы менен урдың, атқа қақтырдың, үндемедім, екінши үстиме ат айдағаның не қылғаның? «Өзинді ер билсең, басқаны шер бил» деген халық нақылын еситтің бе, заңғардың баласы! Сен ат минип жүргенің менен, шамаңды байқауың керек. Биз Ерназар алакөз деген боламыз, – деп, тағы да көп сөзлер менен оған нәсият беріп, кейийді.

Ерназар бий қатты қысынып, атын хәм де үстиндеги мелле шапанын Ерназар алакөзге сауғаға беріп, кеширим сорап тарқасады.

ХӘЛЕК БОЛМАЙ-АҚ ҚОЙЫҢ, БАЛАЛАРЫМ

(P-1242, №183023)

Ерназар ханға жаманатлы болып Хийұадан қашып киятыр екен, изинен он-он бес атлы адам қуыпты. Ерназар олардан бұрын келип, дәрьядан кеме менен өтип кетипти. Қуғыншылар дәрьяға келип, дарғадан Ерназардың дәрегін сорапты. Дарғашы көп ұақыт бұрын бір жигиттің өтип кеткенін айтыпты.

Барлығы дәрьяның арғы бетине шықпақшы болып кемеге мингенде қуғыншыларға қарап дарғашы:

– Балаларым, изинен қуып хәлек болмай-ақ қойың, – депти.

Себебин сорағанда дарғашы:

– Жаңағы өтип кеткен жигиттің бір өзи мингенде суў кемениң жийек ушына шамаласып еди, сизлер барлығыңыз мингенде де кемеге бір сал қаңбақ жүклегендей-ақ болды, – деп жууап берип, қуғыншылардың Ерназар алакөзди улау қолынан келмейтуғынын ескертипти.

Солай етип, олар Ерназардың изинен қуыуға қорқып, сол жерден изине қайтыпты.

ЫРЗАМАН, УЛЫМ!

(P-1242, №183023)

Ерназардың анасы Кумар аналық деген болған. Ол күтә ақыллы, зийрек, сөзге шебер хаял болыпты. Ол Есенгелди мәхремнің қызы екен.

Ерназар алакөзге оқ тийип жараланғанын биле тура, үш күнге шекем оның үстине хеш ким бара аламайды. Ақырында өлгенин анық билип, хан әскерлери Ерназардың басын кесип, Хийұаға алып кетеди.

Хийұа ханы Ерназардың геллесин алғаннан соң, оның тууған анасын көрмекши болып, буны қандай хаял тууды екен деп қызықсыныпты. Сөйтип, Хийұаға анасы менен қарындасын шақыртыпты.

Ерназардың басы қоржыннан алынып, ханның алдына қойылған ұақытта ханның хүрейи қалмай, орнынан ушып турады. Буны көрип турған ана:

– Ырзаман, улым, берген ақ сүтима! Жұртлардың тириисинен қорқаған хан сениң өлигиңнен қорқып, орнынан турып атыр, – депти.

Сонда хан буны көрип:

– Ат бийеден, алп анадан тууады, деген дурыс екен. Ерназардың тууған анасында кәрамат бар екен, – деп сын берипти.

ЕРНАЗАР АЛАКӨЗ – НӨКЕР

(P-1242, №183023)

Иран шахларына қарсы жүргизилген сауашлардың биринде Хийұа ханы жеңилиске ушырайды. Нөкерлери басқы тауып, кейин серпилип қашады. Аты шаққан, жүйриклери қутылады да, көлиги жаманлары қоршауда қалып қояды. Ерназар алакөз изине қараса, хан әдеуір кейинде қалған екен. Алакөз артына айланып келип:

– Хан хәзиретимиз, сиз мына атыңыз бенен жаудан қутыла алмайсыз. Сиз тутқын болып қолға түссеңиз, ел басшысыз қалады хәм дағдарысқа ушырайды. Хорезмди жау басып алса, жұрттың толысы төгилип, ортасы шайпалады. Сонлықтан сиз мениң жүйрик атыма миниңиз. Мен сизиң ябыңызды алайын. Мен өлген менен хеш гәп болмас. Өли болсам бир шуқыр, тири болсам, есабын тауып бир жағынан шығарман, – депти.

Хийұа ханы:

– Сиз аман-есен Хийұаға барсаңыз, маған көрсетерсиз, – деп қолындағы жүзигин алакөзге берипти хәм өзи жаудан қашып қутылыпты.

Ерназар алакөз ханның жаман ябысы менен жортақлап киятырғанда қызылбастың еки батыры оны қолға түсирипти. Алакөздің аяқларын байлап, үйине алып келипти. Батырлардың анасы бар екен. Ерназар оны көриуден тууған анасы Кумар ядына түсип, жылап жиберипти хәм ақ шашлы кемпирдің кушағына бойын таслапты.

Батырдың анасы Ерназардан сорапты:

– Сен неге жыладың? Мениң аяғыма не ушын басыңды тийгиздің? Бул сениң өлимнен қорққаның ба ямаса жөгилигиң бе?

Оған Ерназар алакөз былай деп жууап берипти:

– Мен бир жесир хаялдың баласы едим. Жау қолына тутқын болып түстим. Сизиң балаларыңыз мени

бул елатқа ерксіз алып келди. Сизди көргенімде өзімнің ақ сүт берген әзиз анам ядыма түсіп кетті. Мен өзімді бийлеп тура алмадым. Ананың аты ана емес пе? Анама болған перзентлик сезім мени сизің қушағыңызға бойымды таслауға мәжбүр етті. Бул мениң өлімнен қорққанлығымнан ямаса өлімнен қутылу үшін сизге жарамсақланғанлығымнан емес, бәл-ким, анаға болған пәк меңір мухаббатым шығар...

Батырлардың анасының бауыры ерип кетті хәм ол Ерназар алакөзді өз перзентиндей жақсы көріп қушақлап сүйди. Ана көзінің жасын сүртіп былай деди:

– Бурын мениң улым үшеуі еді. Ең үлкени сауашта өлип, улым екеуі болып қалды деп қайғырып жүр едим. Тәғдир маған өлген улымның орнына ғайыптан тағы бир ул берди. Балаларым, сизлер бул жигитке енди тутқын деп қарамаңлар. Берген ақ сүтима мени ырза болсын десеңіз, оның аяқ-қолларын тез шешіндер хәм өзлеримиздің туысқан инимиз деп есаплаңлар, – депти.

Батырлар ананың бұйрығын булжытпай орынады. Ерназар алакөз жас жағынан бул жигитлерден киши еді. Сонлықтан ол көбинесе үйде қалатуғын болды. Ағалары шикарға шықса ямаса сауашқа кеткенде алакөз батырлардың анасына келип бирдей жылайтуғын еді. Бир күни ол кемпир Ерназардан:

– Ишкениң алдыңда, ишпегениң артыңда, кийімге де зар емессең. Я биреуден хорлық көріп жүрсең бе? Сен неге жылай бересең? – деп сорады.

– Мениң бул елатқа тутқын болып түскениме де әдеуір ўақыт болды. Мениң ауылда қалған анам мен қайтып бармағаннан кейін, «улым шейит өлген шығар» деп ойлап, күни-түни зарланып отыр. Ол есима түскенде, мен де өзімді тута алмайман, – деп жууап береді Ерназар.

Алакөздің батырлығын, ақ көкиреклегин батырлардың анасы күтә унататуғын еді.

– Улым, жағдайыңды жақсы түсінемен. Сен бизің елатқа тутқын болып түстиң. Мен саған рухсат еткен менен, еки балам саған тиймеген менен, сени ауыл адамлары тутып алса, өлтирип қойыуы мүмкин. Сени аман қутқарғандай жүйрик ат бизде хәзирше жоқ. Сени бир қутқарса, ер жете келе Сары бийеден тууған торы тай ғана қутқарыуы мүмкин. Сен оған күнде түрли жемис хәм тағамлардан қосып исленген бир жентек тақан берип баға бер. Кететуғын күніңди өзім айтаман, – депти батырлардың анасы.

Ерназар алакөз торы тайды сыйпап-сылап өзине үйрете баслады. Ананың кеңеси бойынша ол түрли жемис хәм тағамлардан қосып исленген тақаннан қырық қосыуысын ауыстырып алады. Торы тай да өсип, көмалына келеди. Бир күни кемпир:

– Енди елиңе қайта бер, – деп рухсат береді. – Сени ауыл адамлары қууар. Қууғыншылардың қарасын көрген ўақытта жаңағы тақаннан бир қосыуысын атыңа бер, бир қосыуысын өзің же. Оның қәсийети бар. Ол сизлерди шөллетпейди де, аш қылмайды да. Бар, жолың болсын, балам, – деп, батырлардың анасы Ерназар алакөзге ақ пәтиясын берип қалады.

Ерназар алакөздің қашқанлығын сезип, қызылбаслар оның изинен қуады. Қууғыншылар жақынлаған ўақытта бир қосыуыс тақанды аты, бир қосыуыс тақанды өзі жейди де, атына «шүү» дейди. Торы аттың қарасы көринбей қалады. Солай етип, Ерназар алакөз Хорезм шуқырына келип жетеди. Хорезмге келген ўақытта баяғы еки батыр «Хош бол, Ерназар иним» деп, оның менен алыстан хошласып қалады. Қууғыншылар да алакөзді енди услай алмаитуғынын билип, ауылларына қайтады.

Ерназар алакөз жүзикти ханға көрсетеди. Хан оған жоқары хәмел береді. Буны қызғанған хан хәмелдарлары алакөзді жаманлап, орнынан алдырады. Ерназарға қандай хәмел берсе де, ханнан пайын алып жүреді. Оннан қорққан хан хәм оның хәмелдарлары алакөзді барлық жумыс-тан босатып, ауылына қайтарады. Жақсылыққа жаманлық ислеген ханға қарсы Ерназар алакөз көтериликке шығады.

ЕРНАЗАР КЕНЕГЕСТИҢ АЛАМАНДЫ ҚУТҚАРЫҰЫ

(Р-80, № 50411)

Хийўа ханы қызылбаслардан жеңилип, әскерлеринің көбиси қырылады. Азық-ауқат, от-жеми тауысылып, хан да албырайды. Сол мәхәлде алыстан булаңлап бир нәрсе көринеди. Хан ләшкер басшысына сол жаққа қарай жүриўди бұйырады. Кем-кем бул нәрсениң түтин екени байқалады. Оған жетсе, қууырылған кәбап, үйилген қулан, жыйылған от-жем, азық-ауқаттың үстинен шығады. Хәммеси қууанысып сөйлесе баслайды. Булардың қызылбас емес, хорезмли адамлар екенин билип, бир путаның түбинде жасырынып отырған Қабыл түргеледи. Оның атасы Түркистаннан келген қарақалпақтың белгили бир байы болып, баласы дүзде қулан аулап жүрген екен.

Хан:

– Бизди Хийўаға жеткере аласыз ба? – дегенде, Қабыл:

– Жеткеремен, – деп жууап береді. – Бирақ сизлер бир күн дем алыңызлар. Атларыңыз жемге, өзлериңіз ауқатқа тойыңызлар.

Қабылдың көзге көриніп тұрған затларынан басқа, хәр жерде көміп, жасырып қойған қәрежетлері де бар екен. Бул затлардың хәммесін хийұалыларға әкеліп береді. Хан хәм оның ләшкерлері Қабылдың жолбасшылығы астында Хийұаға келеді. Қабылға хәмел, көп жер хәм сарпай инам етиледі.

Хан Қабылдың шәрдәресі деген жерден (хан менен оның биринші ушырасқан орны) үлкен сарай салдырып бермекші болады. Жасаұылбасылары барлық қарақалпақ пухарасын жыйнайды. Сол ұақыттағы халықта не бар еді дейсең? Олардың алып шыққан азығы жолда таұсылып, екі-үш күнге бармай-ақ аштан өле баслайды. Аламан ғалаба қырылажақ болады.

Сол ұақытта Ерназар кенегес бала жигит екен. Ярым ақшамда ол:

– Хийұа ханының бұйрығы! Аламан, аұылларыңызға тарқалыңдар, болмаса сизлер аштан өлесіздер. Кимде-ким аламанды иркемен десе, өзі өлімдар, малы патшалық – деп жар қышқыртады.

Хәрким өз аұылына тарайды. Хан хәмелдарлары Хийұаға қайтып келеді. Хан қарақалпақ бийлерінен:

– Елиңизде ондай батырлық көрсеткендей ким бар еді? – деп сорастырады.

Бийлердің бйреуі:

– Ерназар бала болыуы керек. Сол бала келсе, орнымнан қалай тұрғанымды билмей қалатуғын едим, – дейді.

Хан ақылгөйлері:

– Ерназар кенегесті таұып келип, басын алдырыу керек, деген бұйрық шығарыңыз, – деген мәхәлде Ерназардың өзі хан сарайына жетіп келип:

– Излеп әүере болмай-ақ қойыңдар, мен пиядалап жаңа ғана жетіп турман, – депті.

Хан:

– Аламанды неге тарқаттың? – деп сорайды.

Ерназар кенегес:

– Бир адам жайлы болғанда не, болмағанда не? Халық қырылмасын. Халықтың көз жасы сизің бурында бир неше мәртебе тасып-қайтып тұрған дәулетіңізге кес болар ма деп қорқтым, – деп жууап қайтарады.

Хан Ерназар кенегеске тийисли сарпай, хәмел, ат-жарақ беріп жибереді. Кейін-ала Ерназар, «хәмел – самал» дегендей, кеуліне жел толып кетіп, пухараны көзі көрмей қалады.

ЕРНАЗАР ШОЙЫНШЫ

(Р-91, №37515)

Бурынғы өткен ұақытта Шымбай ұәлаятында Ерназар шойыншы деген палұан жигит өмір сүріпти. Ол жасынан күшли хәм шаққан жигит болып ер жетіпти.

Бир күні усы Ерназар шойыншы қазақ арасын аралап жүрсе, бир байдың үйінің үстінен шығыпты. Бай менен таныса келе, байға өзіннің палұан екенін айтады.

Ертеңіне азанда бай сыйырды бир жаптың бойына қамап:

– Кимде-ким сыйырлардың аяғын буұып, бирімлеп өткере алса, өткерген сыйыр өзінники болады, – деп хабарлайды.

Ортадан бул сыйырларды алатуғын адам табылмапты.

Ең кейнінде Ерназар шойыншы сыйырларды жаптан өткеріп, барлығын алады, бай буған күтә рийза болады.

Көп кешикпей аұылда той болып, онда гүрес тутылады. Байдың баласы күтә қарыұлы жигит екен. Оның менен Ерназар шойыншы гүресіп, көп қыйыншылық пенен жығады. Усы гүресте шойыншы Ерназардың екі бармағы шикасланыпты дейді.

Ерназар шойыншы бул тойдан көп дүнья алып аұылына қайтып келсе, аұылласлары оның жолына айдай қарап отыр екен. Себеби түркменлерден бес палұан келип, қарақалпақ бойынша барлық палұанларды жығып атыр екен.

Ерназар булардың бәрін де жығып, халық алғысын алыпты деседі.

ЕРНАЗАР КЕНЕГЕС

Р-1299, №184812

(биринші вариант)

Қабыл бий өлгенде Ерназар он төрт жаста екен. Хийұада бир мересім болып, Есім тақылдақ Ерназарды Хийұаға алып барады. Хийұаға барғанша қайтып сәлемлесиұди, кәйтип сөйлесиұди, кәйтип отырыұды түсіндирип барады. Ерназар ханның оң жағында отырған. Сонда ханның ұәзири:

– Хәй бала! Ары кет! Неге бул жерде отырсаң? – депті.

- Мен жууазшының жууазында отырғаным жоқ. Отырсам, әкемнің орнында отырман, - дейди Ерназар.
- Сонда хан Ерназарға қарап:
- Сиз Қабыл бийдің ұғлымысыз? - деп, сол жерде дуға еткен екен дейди.
- Ұәзірдің әкеси жууаз айдаушы екен.

ЕРНАЗАР КЕНЕГЕС

(Р-1299, №184812)

(екінші вариант)

Ерназар алакөз Хийұа ханына қарсы шығыу үшін дәрьяның арғы жағасындағы «Гөне қайыр» деген жерде дөңгелек ор қазып, сол жерге қарақалпақтардың алпыс бийін нөкерлері менен шақырады. Ерназар алакөз хамме бийлерге былай депти:

- Хийұа ханы менен қайтадан урысамыз. Бизлерге яўымт түркменлері, араллы өзбеклер қосылып, бирге урысатуғын болды. Бүгін хеш жаққа кетпеймиз. Таң атқан ўақта жүрис етемиз. Бир алманы алпыс бий жеп, ант етемиз, - дейди.

Сонда Ерназар кенегес сөйлепти:

- Бизиң нөкерлеримиз бундай үлкен урысқа тайын емес екенлигин кешеги урыста көрдик. Көп адам қырылып қалды. Шанышқы, жаба, шоқмар менен ханның бир атса да мылтығы бар, қылыш, қалқаны бар әскерлерин қалай жеңемиз. Өткен урыста тек мылтықтың даўысынан қорқып, сен, пәленше бий, сен, төленше бай, бүктің арасында жасырынып жүрдиңиз. Ақкөзлик етпейик. Салық хам басқа мәселени сөйлесиўлер жолы менен-ақ шешип турайық. Ханға елши жиберейик. Ал азатлық алыўды кейин, қарыў-жарақланып, нөкерлерди урысқа тайынлап болып баслайық, - дейди.

Бирақ бул пикирди Ерназар алакөз қабыл етпейди.

- Бизлерге қазақлар да жәрдем етеди. Бул рет бизлер жеңемиз, - депти.

Ерназар аталықтың пикирине Азберген бий, Арзы бийлер, Тахтакөпирден Төле бийлер қосылған. Хийұа ханына төрт бий жасырын хат жазады, қол қояды. Хатта және урыс болатуғынлығы айтылады, қан төгилмеслигин өтениш етеди. Урыстың алдын алып, Ерназар алакөзди кеширип, сөйлесиўлер жүргизиўди соранады.

Хат тайын болады. Енди хаты Хийұаға ким жеткереді? Ерназар кенегестің атқосшысы, оймаўыт урыўынан Жаргулек деген болған. Хаты соған тапсырады. Ерназар аталықтың Жалта деген ярым тулпар аты болған.

- Хатты тәнха ханның өзине тапсырасаң. Таң атпастан бұрын орныңа келип турасаң, - дейди Ерназар аталық.

Жалтаның ордан секирип өткенін қараўыллар билмей де қалады. Сол ўақыттағы Хийұа ханы Сейид Мұхаммед хан уйқысынан оянып, хатты оқыйды.

- Төрт бийге де бизден сәлем айтың. Бизден сауға - төртеўине де мына тилланы бериң. Егер жәң болар болса, шекпенинің оң таманын қайырып түссин, - депти хан.

Ийттиң сўүрети куйылған алақандай төрт алтынды алып, таң жаңа саз берип киятырған ўақытта атқосшы жетип келеди. Жалта қара тер болып, биринши пәтте ордан секире алмай, пысқырып қаймығып кетеди. Екинши рет секиртейин деп атырғанда қараўыллар сезип оянады. Есим тақылдақ деген Ерназар кенегестің ақылгөйи хам тыңшысы барып, оның қулағына сыбырлайды.

- Ал, Ерназаржан, басыңның ғамын же, - дейди.

Ерназар кенегес Жалтаға минип қашады. Сол қашыўдан ол Қарақум ийшанға барып паналайды. Ерназар кенегес бул урыста қатнаспаған. Алманы да жеменген дейди.

ЕРНАЗАР АТАЛЫҚ ХӘМ АТҚОСШЫ

(Р-1299, №184812)

Ерназар аталық Қоқан ханлығында елши жумысын атқарып қайтқан. Ол салық мәселеси бойынша ханға барғанда әлеп нөкистеги Дос деген кисини өзи менен алып кетеди. Ол киси дәўдей, сықылсы адам болған.

- Хан менен бирге аўқат жеймиз. Сен есиктиң аўзында аңлып тур. Табақ алынатуғын ўақыт - мен «Дос!» деймен. Сен туўры келип, хеш кимди тыңламай, табакты алып кет, - деп оған жол бойы түсиндирип барған Ерназар аталық.

Хийұаға хәр сапары келгенде хан оның менен бирге аўқат жейди екен. Бул сапары да бирге аўқатланышты. Бир ўақлары аталық «Дос» депти. Ол тарбыйған қап-қара қоллары менен табакты алып,

бәсіп баратырып аўзын урадай ашып, палаўдың бәрін бир асап, шайнамастан жутып жиберипти. Кейин табақты шеп қолтығына қысып турып:

- Тақсыр, пәтия етсеңиз, – депти.
- Хан пәтия етеди.
- Бул ким? – деп сорайды хан.
- Бул мениң атқосшым. Аўылдағылардың ең жөнлиси усы, ханымыз. Усындайларға маған салық төлетиў қыйын болып тур, – депти аталық.
- Төлемесе төлемесин. Енди бундайларды алып келме, – депти хан.
- Солай етип, жолын таўған Ерназар аталық салықтың ярымын азайтып қайтыпты деседи.

ҚОШЫМ ПАЛҰАН

(P-1299, №184812)

Ерназар аталықтың жүзден аслам нөкери болған. Оймаўыт аўылының шығыс тәрәпинде «Аталық төбе» деген жерде Қошым палұан соған басшылық етип, шатыр қурып, ойнатып жатады екен. Хийўа ханы ләшкерлеринен жеңилип қалғаннан кейин аталық пенен мәлеллесип, Қошым палұан қазақтың Қазалы жағына кетип қалады. Далаңлық пенен Қошым палұан кетип баратырса, бир төбешиктің үстинде жалғыз бир нашардың отырғанын көреді.

- Хаў қарындас! Жалғыз өзиң бул жерде не қылып отырсаң, – дейди.
- Түйе менен суў алып атыр едим, батпаққа батып қалды. Төрт адам шығара алмады. Аўылға кетти, аўқатланып хәм тағы да адам алып келеди, – дейди.

Қошым барып көрсе, оқпанға түйениң аяқлары кирип кеткен екен.

- Қарындас, айып көрмең. Мен кәрўаннан адасып қалдым. Наныңыз болса, берің, ашпан, – дейди.

Нан жеп, суў ишип хәлленип болғаннан соң батқан түйеге барып, дәслепп қуйрығынан тартып, кейин аяғынан тартып саўмалап, түйени батпақтан шығарады. Аш болған түйе қырға шыққан соң отлап, жайылып кетеди. Қошым палұан көп иркілмей кетип қалады. Аўылдан баяғы кеткен адамлар қайтып келсе, түйениң отлап жүргенин көреді.

- Буны ким шығарды? – дейди олар.
- Нашар болған хәдийсени айтады.
- Қай тәрәпке кетти?
- Арқа тәрәпке кетти? – дейди нашар.
- Изинен адам барып, Қошым палұанды ертип аўылына алып барады.
- Аўыл бийи оны қонақ етип күтеди. Ким екенін, қайдан хәм қай жаққа баратуғынын сорастырып, сөйлескеннен кейин аўыл бийи:

- Үйде бола берің. Аўылды уры-баспашылардан қорғаң, – деп өтиниш етеди. Оған үй-жай берип, үйлендиреди.

Арадан сегіз ай өткеннен соң Қошым елин сағынады.

- Бул жүрисим болмас, елге барайын, – деп, бийден рухсат сорайды.
- Әкеси қызының жат елге кеткенін қәлемейди.

Қошым палұан:

- Жалғыз өзим-ақ кетемен, – дейди.
- Буның пикиринен қайтпайтуғын өжет адам екенін биліп, оның қайтыўына бир түйеге азық-түлигин жүклеп берип, узатып салады.

ЕРНАЗАРДЫҢ КЕЛБЕТИ

(P-80, №50411)

Ерназар узын бойлы, бийдай рең, қара қаслы, ала көзлі, еки бетинің алмасы қып-қызыл, мурты қулағына жеткен, омыраўы үш адамның омыраўындай, өғиз қабырға, кең жаўырынлы, жуўан қурық мойынлы жигит болған. Күш жағынан он жигиттей болмаған менен, жети жигиттің күши болған. Ерназар теңдикке көнсе де, кемликке көнбеген, ар-намысын жибермеген азамат болған. Адамлардың айтыўына қарағанда, анасы Ерназарға жүкли болғанда жолбарыстың жүрегине жериген.

Қумар аналық баласы өлмесинен алдын түсинде аспаннан бир айбалта түсип, сол айбалтаның жерде жүрген жолбарыстың басын шаўып түскенин көрген. Ол сонда-ақ баласының жақын арада бул дүньядан кететуғынын сезген. Әсиресе, халықтың ядында қалғаны – бул Ерназардың анаў-мынаў адам тик қарай алмайтуғын ала көзлери менен айбаты екен.

Батырдың хөктем дауысы оның душпанларын ақылдан састырған. Ерназар «халық баласын жылатпайман» деп еки жерден қорған салып, Хийұа ханына қарсы гүрескен. Өз ұақтында ханның алтын шекпенін тартып алып кийген.

Ерназардың қәбири Қазақдәрьяның бир тауының бойында. Ерназардың қәбирин адамлар «Ердің қәбири» деп зиярат етеди.

ЕРЕЖЕП ТЕНТЕКТИҢ ТУҰЫЛЫҰЫ

(P-45, № 50409)

Ережеп тентектің бабасы Сери тентек деген киси болған. Сери тентектің баласы Құлшы тентек деген киси. Усы Құлшы тентектің баласы – өзимизге белгили, атағы шыққан Ережеп тентек болған.

Ережеп тентектің атын хан қойған дейди.

Әдил аталық ханға барып:

– Құлшы тентек дегенде бир яқшы қус бар, сол сизге жүдә миясар, шақырып, сорап алсаңыз қалай болар екен? – деп жеткерип барады.

Дәслепп Әдил аталық келип:

– Құлшы, сендеги қустың даңқы ханға түсипти. Сени хан шақырып атыр, қусыңды да алып бар, – дейди.

Құлшы бул хабарды Әдил аталықтың өзи жеткерип барғанлығын дәрхал сезе қояды.

– Сизден басқа ким айтсын, сизден болған ғой. Не шара, хан шақыртса барамыз дә, – деп ханға барады.

Қусы менен барған Құлшыға хан:

– Айып етпесеңиз, сизиң қусыңызды сорап отырман, – дейди.

Құлшы бир майданға дейин дым үндемей отырады. Ақыр соңы басын көтерип:

– Яқшы, алағойың, тақсыр, – депти.

Хан алтын түймели бир шапан, бир қосыұыс тилла береді хәм:

– Мениң ханлық дәуиримде есигинди жел ашып, жел жапсын хәм уллы болғайсаң. Егерде айтқаным келип, уллы бола қойсаң, балаңның атын Ережеп қойғайсаң, – деп пәтия береді.

Бир жыл өткеннен кейин Құлшы уллы болып, атын Ережеп қояды.

ЕРЕЖЕП ТЕНТЕКТИҢ БИЙ БОЛЫҰЫ

(P-1242, №183023)

Хийұа ханы қарақалпақлардың өз ишинен бий сайлайтуғын болып, хәзирги Қаратаұға келип жатыпты хәм барлық қарақалпақлардан бий болады-ау деген адамлардың бәрин хан алдынан өткеретуғын болыпты. Хийұа ханы таудың басына төсек салдырып шалқа ортасына жатып, келген қарақалпақларға қолын бермей, аяғын көтере берипти. Келген қарақалпақлардың бәри ханның тек аяғынан услап сәлемлесип кете берипти.

Гезек Ережеп тентекке келипти. Ол сәлемлесейин деп ханға келсе, оған да аяғын көтерипти. Сонда Ережеп тентек:

– Тур, заңғар, сениң аяғыңнан алып сәлемлесетуғын қарақалпағың мен бе?! – депти.

Сол ұақытта хан орнынан өрре турып, Ережеп тентектің қолынан алып:

– Қарақалпаққа бий усы болады, – депти хәм оны қарақалпақ халқының бийи етип сайлап кетипти.

ТУРЫМ БИЙ

(P-1299, №184812)

Бир сыбайлас отырған халықтың басшыларының өз-ара аразласыұы хан хәмелдарларына қарақалпақ халқының айырым басшыларын жоқ етиүге жол ашып береді.

Хийұа ханы бурын Турым бийге хеш илаж ете алмайды екен. Себеби Бегис пенен Мыржықтан, Айдос бийден хәм оның баласы Мырза-Сейиттен айбынады екен. Өйткени Турым бий де Есенгелди мәхремнің күйеу баласы болып, оларға да жақынлығы бар еди. Енди болса Турым бийдің елде бас көтерер бир өзи болып қалды, ол хақыйқатында да өзін күтә жалғыз сизди, оның үстине усы ұақытлары Турым бийдің қартайып, күши азая баслаған дәуири еди.

«Ғаздың абатлығы айдын көли менен, ердің абатлығы пайтақ ели менен» деп халық бий-карға айтпаған ғой. Хан Турым бийди есапқа да алмаған, оның менен иси де болмайды. Ол өз ауылында хеш кимге белгисиз жата береді. Турым бийдің бурынғы хан алдындағы абырайынан хештеме қалмайды. Усы аухаллардың келип шығыуына өзи себепши болғанын түсинеди және өзиниң бий болып даңқы шығып

жүргени Бегис пенен Мыржықтың, Айдостың арқасынан екенін жақсы биледи.

Не илаж? Болған нәрсе болып кетті, қайғырған менен, орнына келмейді. Турым бий де барлық іске қайып болып, өз қәуимінде жата береді.

Бір күні хан өзінің хәмелдарлары менен сөйлесіп отырып, қус салыуды мәсләхәт етеді. Ханның бір ұәзирі:

– Хәй, уллы мәртебелі ханым, қарақалпақтың Турым бийі қус салыуды күтә жақсы көретуғын еді, ол бизлер менен бір неше мәртебе қус салып еді. Хәзир ол өз қәуимінде жұмыссыз жатыр деп есетемен. Турым бийді де қус салыуға бірге алып жүрсек, қусы хәм жақсы аты болса, бірге тамаша көріп қайтар, егерде қусы ямаса белгили аты болмаса, масқара қылып, күлкіге алып қайтармыз, – деп өтиниш қылады.

Хан келисим береді.

Турым бийге аңға шықпастан бұрын хабар бериледи. Турым бий қатты қапа болады. Себеби онда жақсы ат та, жақсы алғыр қус та жоқ еді. Деген менен, Турым бий бір ой табады. Ол ханнан хабар келген күннен баслап бір хәккени услап алады да, соның уйқысын алып, аң аұлауға үйретіп, қайтара береді.

Хан аңға шығатуғын күні Турым бийге хабар береді. Турым бий де бір жаман атты миніп, қолына бір хәккени қондырып, хан қусшылары менен бірге кете береді. Хан хәм оның жалпылдақтары Турым бийдің бул аұхалын көріп, бір майдан оны масқаралап күлсип алады.

Бұлар азаннан кешке шекем қус салады. Хан қусшылары бір неше мәртебе өзінің қусларын аңға жиберсе де, олар аңға шаппай, басқа бір жаққа ушып кетеді ямаса аңға жақынлап туып, жерге қонып қала береді.

Хайран болған хан қусшыларының ядына Турым бий түседі, барлығы жыйналып, Турым бийдің жаңына келип:

– Хаў, Турым бий, сиз неге қусыңызды аңға қоспайсыз? – деп сораиды.

– Әй, азаматлар, уллы патшамыздан рухсат болса, қусты аңға қосамыз, әлбетте, – дейді.

Хан қусын салыуға рухсат береді. Турым бий хәккени қолына қондырып, адамлардың алдына шығып, алға қарап азмаз жүрген екен, бір қоян қаша жөнелипти. Турым бий де қолындағы хәккени жиберіп қалған екен, хәкке қоянның изинен зымырап барып, қоянды бүріп, тыпжылтпай отыра қалыпты, хәмме хайран болыпты.

Турым бий шауып барып қоянды хәккеден жаздырып алып, оны сойып, хәккениң аяқ бауынан жаздырып, өз жөніне қоя берипти.

Сонда хан:

– Хаў, Турым бий, сен неге қусыңды тағы сала бермедің? – деп сорағанда, Турым бий:

– Әй, тақсыр, хәккениң қалы бір қоянлық – деп жууап берипти.

Хан не дерін билмей, адамлары менен сол жерден изине қайтыпты дейді.

Бирақ Турым бийге Хийұа ханы бұрынғыдай бийлік еттирмейді. Турым бий өмиринің ақырында бийликтен түсіп, зордан күн көріп, қапашылық пенен дүньядан өтипти.

ТУРЫМ БИЙДІҢ ОЙҚАНЫ

(Р-1299, №184812)

Турым бий деген қарақалпақтарда аты шыққан бий болған. Ол Хийұа ханының ақылғөйі болып, хан қасында отырған адамлардың биі екен. Ханның пәрманы менен ол бийлердің үстинен қарайтуғын бийлердің бийі болып танылған.

Ол өзі Қоңыратта жасаса керек. Халық батырлары Бегис пенен Мыржық Турым бий отырған жерге келген сайын оның үстинен күліп:

– Ха, бий аға, қашан қарақалпақтарға теңликти әпересең, өзің болсаң Хийұаға сатылған адамсаң, сенің де гелленди алыу керек, – деп, оны масқаралап, ермек қылып кетеді екен.

Сол себепли Турым бий, халық батырлары болса да, Бегис пенен Мыржықты жек көреді екен. Бирақ Турым бий батыр жигитлерге хеш нәрсе іслей алмайды екен.

Бір жылдарда Айдос Есенгелди мәхрем дегеннен бийликти басып алады. Есенгелди мәхремнің қарындасы Турым бийдің хаялы екен. Сол себепли Турым бий Айдос бийді де жек көреді екен.

Бір күнлери Турым бий Бегис, Мыржық және де Айдос бий үшеуін жоқ қылу мақсетінде арнаулы сапар менен Хийұадан Қоңыратқа келеді. Ол өз үйіне Бегис пенен Мыржықты шақырып алады. Оларға:

– Айдос хәмелпараз, жаман адам. Ол бийликти Есенгелди мәхремнен тартып алды. Енді ол елді, халықты бүлдиреди. Айдос қарақалпақтарға бийлердің бийі болғаннан, сизлердің биреуіңіз бий болыуыңыз керек. Оннан енді бийликти алыу қыйын. Өйткени ол ханды алдап алып кетті. Енді тек оннан урысып, жеңіп аласаң! Соның ушын екеуіңіз Айдостың қаласына атланыуыңыз керек. Мен сиз-

лерге Қоңыраттан әскер жыйнап беремен. Барып Айдостың қаласын шабың, өзін өлтириң. Биреуін тап сол жерде оның орнына бий болың. Мен Хийұада сизлердің бийлигиніңизди қууатлайман. Әне, сонда қарақалпақтарға теңлік келеди, – деп түсіндиреди.

Солай етип, ол аңқау батырлар Бегис пенен Мыржықты Айдосқа қарсы атланыуға үгитлейди.

Турым бий Қоңыраттың дегерегинен Мыржық, Бегис пенен бирге Айдос бийдің қаласын шабыуға баратуғын үш жүзден көбірек нөкер жыйнап алады. Оларды Бегис пенен Мыржықтың қолларына тапсырады. Турым бий Бегис пенен Мыржықтан жасырып, өзінің әскерлерине төмендегидей құпия тапсырма береді:

– Сизлер Бегис пенен Мыржықтың басшылығында Айдостың қаласына атланасыздар. Кешке шекем жүріп, Таллықтан өтесіздер. Алдыңыз кеш болып қалады. Қараңғыда жүріу қыйын. Соның ушын түнде тоғайға қоныуға туура келеди. Тоғайдың бир ашық жерінде үш жүзиңіз қонасыз. Түнде хәмме уйқыға кетеди. Бегис пенен Мыржық та уйықлайды. Әдетте, батырлар қатты уйықлайды. Сол уақытларда сизлер билдирмей, Бегис пенен Мыржықты далаға таслап, биреуіңіз де қалмай қашып Қоңыратқа қайтыңдар. Олар екеуі дүзде уйқылап қала берсин! Азанда өзлери уйқысы қанып турар. Қасларында адам қалмағанын көріп, не қыларын билмес. Екеуі Қоңыратқа қайтыуға арланар. Әри ойланып, бери ойланып, Айдостың қасына өзлери-ақ шабыуға атланар. Булар барғаннан соң я Айдос бий өлер, я Бегис пенен Мыржық өлер, түбинде бир қырылыу болар. Сизлер қайта бериңдер, – деп тапсырады.

Усындай мақсет пенен Турым бий Бегис пенен Мыржыққа Қоңыраттан әскер жыйнап беріп, Айдос бийдің қаласына қарай атландырады.

Булар қаладан шығып кетиуден Турым бий екінші тууры жол менен басқа бир адамнан Айдос бийге төмендегидей хат жоллайды. «Айдос бий, сениң Бегис Мыржық деген еки ақмақ инилериң бар екен. Олар бир күни келип, бизің жасап турған Қоңырат қаламызды шауып кетипти. Енди бүгін әскер жыйнап, сениң қаланды шабыуға кетипти деп еситип отырман. Урысқа таярланып отырмасаң, кыйын болады. Бұны мен саған билдириуге миннетлимен!»

Айдос та Турым бийден хат алғаннан кейін бийғам болмайды. Қоңыраттан үш жүз атлысы менен шығып, Айдос бийдің қаласына атланған Бегис пенен Мыржық Таллыққа келгенде геүгим түседі. Тоғайдың ашық жерін тауып, еки батыр әскерлерге қоныуға буйрық береді. Тоғайда дөңгеленип қоныс басады. Түнде ортаға от жағылады, тамақ жейді. Уйқылауға жатады. Еки батыр хә демей-ақ уйқылап қалады. Кейін үш жүз атлы бурынғы Турым бийдің тапсырмасы бойынша Таллықтан өтип, түни менен қашып Қоңыратқа келеди. Азанда Бегис пенен Мыржық оянса, екеуі ғана қалыпты. Әскерлер жоқ. Екеуі хайран болады. Олар хақыйқаттан да енди кейін – Қоңыратқа қайтыуға арсынады. Не ислеу керек? Ойланады. Не де болса, екеуиміз-ақ Айдосқа қарсы урысқа барайық деп, Айдос бийдің қаласына атланысып дауам етеді.

Айдостың қаласының түбинен Көкөзек деген дәр्या ағады екен. Дәрьядан Бегис алдында, Мыржық кейнинде өтип киятырғанда урысқа таярланып турған Айдостың Арзы батыр дегени алдында ат пенен жүзіп киятырған Бегисти атып, жаралы етеді. Бегистің халы кетип, аттың еринің басына асылып, кейін қайтайын десе, атқа күши жетпейди.

Кейнинде киятырған Мыржық Бегистің бұл аухалын көріп, атын кейін қайтарып, Көкөзектен шығып, тоғайға қашып кирип кетеди.

Арзы батыр пилтели мылтықты және оқлап, атып үлгере алмай қалады.

Арзы батыр кейін қашқан Мыржықты, хәлсиреп киятырған Бегисти көріп, атын Көкөзекке салып жиберіп Бегисти шаншық менен шаншып-шаншып, сууға ийтерип ығызып жиберіп, оның атын өз тәрәпине алып шығады.

Ағасы өлген соң Мыржық көп уақытлар арланып жүріп, бир күни өзі Айдостың қаласын шабыуға келеді. Бирақ сол сапары Айдос бий елден салық жыйнауға кеткен болып шығады. Бұл сапары ол Айдосты өлтире алмайды. Бирақ Мырза-Сейит деген Айдостың үлкен баласы Қозғанбай деген жерде, Ақжағыстың бойында құс салып жүрген екен, ол соны ізлеп тауып алады. Мырза-Сейит Мыржықтың түрін жаман көріп, қусты таслап, қалаға қарай қашады. Мыржық оның изинен қуады. Қалаға жақынлаған жерде изинен жетіп, найза түйреп Мырза-Сейитті өлтиреді. Айдостың баласы Мыржықтың найзасы тийіп қулап, жан тапсырған жерге жерленеді. Хәзир ол жерде – Айдос қаланың қасында, Сейитшилик деген үлкен әулияе бар.

Солай етип, Мыржық Айдостың өмирине үлкен қауіп туұдырады. Айдостың қаласы қамал болады. Ағасы менен инисинің өз-ара душпанласып қырылысуына халық хайран қалады.

Бұл Хийұадағы Турым бийдің салып жүрген ойқаны екенлигин ел биледи. Соннан елде «Турым бийдің ойқаны» деген гәп қалады.

ТҮЛКИЛИ ТӨРЕБЕК

(P-1242, №183023)

Хийұаның ханы Мухаммед Әмин өлгенде ханның Хожамурат, Төре бий деген еки баласы қалған. Дәстүр бойынша хан өлгеннен кейін үлкен баласы хан болыу керек екен, бірақ кишкенеси Хожамурат хан болып кетеди. Соннан кейін Төре инисине ашыұланып, Қоңыратқа келип ел жыйнап, өз алдына хан болған хәм Хийұа ханына бағынбаған. Төре бийдің басшы адамлары араллы өзбек Тәжимурат қасқа, қарақалпақ Тұлкили Төребек дегенлер болған. Сөйтип олар бес жыл даұамында халықты өзлери басқарған хәм Хийұа ханы менен хәр жылы урысқа шығып турған. Олар Қоңырат қорғанын Хийұалыларға бермеген. Буннан кейін Хийұа ханы олардың арасына жансыз жиберген хәм «Төре бийди ким өлтirse, ат басындай алтын хәм жоқары хәмел бермен» деп ўәде еткен. Бул ўақытлары Тәжимурат қасқа өз басшысына опасызлық етип, Төре бийди өлтиреді. Хийұа нөкерлери Қоңыратты шабады. Көтерилисшилер жеңиледи. Тұлкили Төребек қырға, қазақлар арасына жасырыныўға мәжбүр болады. Қырда ол бир жылдан көбирек жүреді. Усы ўақытлары, Хийұаға орыслар әскер алып киятыр, деген хабар тарайды. Хийұа ханы «Ким орыслар менен бизлерди урыстырмай, парахат жол менен жайластыра алады?» деп, адам излетеди. Сонда халық:

– Бул ис тек Тұлкили Төребектиң қолынан келеди, – деп жуўап береді.

Хан оны излетип таўып алып, Хийұаға алдырады. Хан:

– Төребекжан, сен былтырдан бери қайда жүр едің? – дейди.

Тұлкили Төребек:

– Қазақтың шопаны өлсе, хаялы оны азалап, бир жыл үйінде отырады. Мениң көп дузын ишип, аз хызметин қылған адамым өлди. Соны азалап былтырдан бери жатыр едим, – дейди.

Хан Төребекке:

– Сен достыңа садық хызмет еткен екенсең, енди бизге де хақ көкирегің менен хызмет етесең бе? – дейди.

Тұлкили Төребек:

– Сизге төбем менен хызмет етемен, – дейди.

Хан оған:

– Қазирден баслап иске кирис, – деп буйрық берипти.

Тұлкили Төребек:

– Жоқ, қазирше буйырған жумысыңды орынлай алмайман, – деп жуўап берипти. – Себеби Қоңырат көтерилисиниң басшысы Төре бийдің геллеси жылына шекем хан сарайына илдириўли тур. Дәслеппен сен маған ағамның геллесин бер. Мен оны геўдесине қосайын хәм басына ескерткиш әўлийе салайын. Соған кететуғын қәрежет, уста таўып бер. Оннан соң қандай жумысқа буйырсаң да, бараман, – деп ўәде берипти.

Хан еле Хожамурат екен. Бақталаслықта туўысқан ағасын өлтирип қойғаны, оның сүйегин басқа адамның излеп келгени ядына түсип, хан жылап жиберипти. Ол Тұлкили Төребектиң өтинишин орынлапты. Төре бийдің геллесин геўдесине қосыу үшін гәзийнеден мың тилла ажыратыпты. Пискен гербиштиң хәр бирин бир тилладан алып, Топ атқан деген жерден оған естелик орнатады.

Төребек хан менен Хийұаға қайтып киятырып орыс әскерлериң алдынан шығады. Тұлкили Төребек Хийұа ханын урыссыз орыс патшалығына жизия төлейтуғын болып келистиреди.

Ол ўақытта орыс тилин тек Тұлкили Төребек ғана биледи екен. Себеби ол Қоңыратқа келгенде бир орыс пенен тамыр болып, соннан үйренген кусайды. Бул ўақытта Қоңырат көтерилисине қатнасыушылар орыслар менен байланыста болған. Төре бийдің исенимли адамы Тұлкили Төребек бурынырақта еки сапар он төрт урыўдан Сейтбек хәм басқа адамлар менен бирге орыс патшасына елши болып барған. Екинши сапары ол орыслардан әдеўир әскер алып қайтады. Хийұа ханы бул истен хабары бар, Төре бийдің хәрекетине қосылған хәр бир қарақалпақ үйинен бир адам өлтирмекши болады. Қарақалпақлар орыслардың қоллап-қуўатлауы бойынша бул жазадан азат етиледі.

Тұлкили Төребектиң тәсири артып кетеди хәм көтерилистиң қайтадан басланыу қәўпинен қорқып, Хийұа ханы хийлекерлик жолына өтеди. Ол ақыллы, батыр жигитлерди халықтан бөлип алыу үшін сарай хызметине тартыуға, олардың бала-шағаларына Хийұа шәхәринде турыўға рухсат етеди. Бірақ Тұлкили Төребек:

– Хийұаға көшип келмеймен, өз халқымнан бөлинбеймен, – деп қарсылық билдиреди.

Хийұа ханы Тұлкили Төребектиң бул тилегин де есапқа алады хәм оған:

– Сиз сарай хызметине керек адамсыз. Сизиң жақынырақ жерге қонысласыуыңызға рухсат етемиз. Сиз өзиңизге тәбия хожалықлар менен келиңиз хәм Ташаўыз шәхәрине жақын қолайлы бир орыннан еки мың танап жер аласыз, – деп жалынады.

Тұлкили Төребек ханның бул усынысын қабыл етиўге мәжбүр болады хәм өз аўылын Ташаўызға

көширип апарады. Ол жердегі ауылды қоңсылары «шыпталы қарақалпақлар» деп атайды екен. Тұлкили Төребек төменгі қарақалпақтардан бөлінгеннен кейін ханға хызмет етіуге мәжбүр болыпты. Бірақ сарай хызметіне алынды ол ханның жарылқауы, жазадан азат етіуі деп есепламайды. Керісінше, жер аудару, халықтың бірлігін бузып, күшін бөлшектеу деп сезеді. Усы уақыттары қарақалпақтар Хийуа ханына қарсы көтеріліс шығарса, қозғалаңның басшыларын, хәмелдарларға тилеклес болған адамларды өз елинен айырып алып, Хийуаға жақын жерлерге қонысландыратуғын болған. Усындай себептер менен Тұлкили Төребек тусында бес жүз үйлі қарақалпақтар Майлышеңгелдің күн батар жағында Тақта деген жерден мың танап егислик майданды алып, сол жаққа көшіп барыпты. Бундай сүргінге айдалған қарақалпақтар Хорезм ойпатының бір қанша жерлерінде болған хәм олар Хийуа ханына қарсы екінші мәрте көтеріліс шығаруы имканиятынан айырылған.

Тұлкили Төребек ол жаққа барғаннан кейін хан әскерлерінің жүзбасысы болған. Ол қартайғанда көзді болыпты дейді. Бірақ Төребек баратуғын жерін адаспай тауып алады екен. Мудамы оның алдында бір ақ түлкі жүреді екен хәм аты оның изинен ереді екен. Сонлықтан халық оны Тұлкили Төребек деп атайды екен. Хәзир Тұлкили Төребектің тухымлары алты атаға келипти деседі. Оның үрім-путақлары Хорезм уәлаятында, Ташауыз уәлаятындағы Рузым жап, Алтмыш жап деген жерде, Қанлыкөл районының Қанлыкөл хожалығында жасайды деседі халық.

ТӨРЕ БИЙ

(P-1242, №183023)

Төремурат (Төре бий) хәм Хожамурат екеуі ағайынли кисі болған. Екі ағайынли жигит Қоңыратта достатыу турады екен. Бир күні Хожамурат «үйлеримиздің ауызбіршилигі бизлерден» деп, өзін көрсетип мақтанса керек, сонда Хожамураттың хаялы:

– Үйдің ауызбіршилигі еркектен емес, қатынлардан, бизлерден, – дейді.

Хожамурат:

– Қойсаңа, – деп қатынына урысып таслаған.

Буған ашыуы келеген қатын бул сөзлерді бир алдыңа келтирейін деп, қолайлы жағдайды ізлейді.

Бир күні Төремураттың үйіне қонақ келип, соған сойылған қойдың артқы аяғын Хожамураттың баласына, алдыңғы аяғын Төремураттың баласына услата салады қой сойып атырған адам. Усыны көрген Хожамураттың хаялы мәлелдің түйіні етип, өзінің байына:

– Көрдің бе, қайнағаның қылып отырғанын, Хожамураттың баласы артта болсын деп артқы аяқты сенің балаңа берді, бизлерді өзлерінен кем көреді, – деп жортаға шатақ шығарады.

Буған өкпелеген Хожамурат Төремурат әжағасынан хожалығын бөлеклеп, Қоңыратты таслап, Хийуаға көшіп кетеді. Хийуалы Қоңырат пенен жау болып, Төре бий менен душпан болып турғанда Хийуа ханы Хожамураттың Хийуаға келиуін айрықша уақыя деп биледі. Оған хийуалылар хұрмет көрсетип, үлкен хәмел береді.

Төре бий хийуалы менен жети жыл дауамында урыс қылады. Хийуалы Төре бийді жеңе алмайды. Төре бий баслаған қоңыратлы арал өзбеклери Қоңыратта Төре бийдің қаласы деген үлкен қорған салады, Төре бийдің басшылығында Хийуа ханына бағынбайтуғын, оған салық төлемейтуғын еркін ел болғысы келеді. Хийуалылар Төре бийдің бағыныуын талап етеді хәм «сизлерді бәрибир ашырқатып аламыз» дейді. Сонда Төре бий хийуалыларға былай деген екен:

– Қалбай деген байым бар, байлығы тасып атыр, күнде барсам да, байлығынан бере береді. Оннан қала берсе, сүгилмек деге бағым бар, жылына үш писеді, әуели көгін жеймен, оннан соң гүлін жеймен, оннан соң собығын жеймен. Буннан басқа үш ай сауыным, үш ай қауыным, үш ай қабағым, үш ай шабағым бар, – деп, олардың абай-сиясатына көнбейді.

Төре бий қатты айбатлы кисі болған. Хәр қандай адам оның туұры нәзеріне барыуға айбынады екен. Оның «Ақша» деген зор аты болған. Ақша атына минип туұры қиятырғанында қандай жүрекки адам болса да, қорқатуғын болған.

Жети жыл удайына урыс халықтың жанына тийеді. Усы жағдайдың ауырлығы гейпара турақсыз басшылардың Хийуа ханы менен тиллесиуіне, урыстан шаршаған халықтың уақытша кейпинен пайдаланыуға мүмкиншилик туұдырған.

Сол уақыттағы Қутлымурат деген Төре бийдің сардары Төре бийдің көзінің ләкетлигіннен ескеріп, сынау үшін бир жола шығырдың маслығының астынан алып өтеді. Төре бий атта қиятырып, хақықатында да көзі әззи көретуғын болғанлықтан, шығырдың маслығына өзін урып алады. Бұны абайлаған Қутлымурат екінші рет бир отырыспада түргелип кетип баратырғанда геуишлеріп терис қояды. Онда да Төре бий көзінің ләкетлигіннен терис қойған геуишти көрмей, киймекши болады. Қутлымурат бираз сынаудан кейін Төре бийдің көзінің жақсы көрмейтуғынын биліп, оны өлтирмекши

болады. Оны өлтириу жүдә қыйынға түседі. Төре бийдің Ақша аты астында, қара шолақ қылышы дәстинде тұрғанда хеш ким өлтире алмайтуғынын хәмме биледи.

Бир күни оқшауырақ тигилген Төре бийдің отауының қасында байлаулы аты менен ерге қыстырыулы тұрған шолақ қара қылышын Қутлымурат урлап алады да, үйдің туу сыртынан «жау келип қалды» деп даурық салады. Уйқылап атырған жеринен ушып туып далаға жууырып шыққан Төре бийдің абайсызда геллесин алады. Солай етип, қоңыратлылар жети жыл дауаында Хийуа ханға қарсы гүрескен өз көсемин өз қолы менен өлтиреді.

Әлбетте, Төре бийди өлтириуде Хийуа ханын қоллайтуғын Қутлымурат қусағанлар Төре бийдің геллесин ушын сыйлық алыу мақсетинде геллени Хийуаға алып барады. Төре бийдің геллесин Хийуаға барған уақытта хан:

– Хәй, надан қоңырат, – деп ғарқылдап күледі.

Төре бийдің геллесин көрген Хийуадағы иниси Хожамурат бул иске қыйналып:

– Әттегене-ай, Төре бий менен жау болып отырғанымыз, Хийуа менен ел болып отырғанымыз еди, басын геудесине қосып қояғойың, – деп, геллени алып келгенлерди Қоңыратқа қайтарады.

Иниси Хожамурат ағасы Төре бийден айра түскенине пәнт жеп, ағасын «Пайғамбар қызы» әулийесине жерлеп, басына естелик жай салдырған екен дейди.

ПАНАХАН

(Р-1242, №183023)

Төре бий өлгеннен кейин оның жақынлары басынан қорқып, жан сақлау ушын Хийуаға қашады. Себеби Қутлымурат Төре бийди өлтириу менен оның жақынларынан бас көтергенлердің хәммесин туқымқұрт қылу қәуипи туады. Хийуаға қашқанлардың ишинде Төре бийдің жийени Мухаммед Пана деген жигит пенен Шеримбет батыр деген де болады. Пана Төре бийдің жийени болғаны ушын жан сақлап қашып келсе, Шеримбет батырдың Көк ат деген атын Қутлымурат басып алғаннан кейин Шеримбет батыр өкпелеп, Хийуаға кетип қалады. Әне, Хийуада Пана да, Шеримбет те талап ислеп жүре береді. Мухаммед Пана деген жигит азада хәм күш-қарыуы жүдә бәлент болған.

Усылай етип жүргенде Мухаммед Пана менен Шеримбет екеуи Хийуада ушырасып қалады, гәп бир-бирине «сен не қылып жүрсен?»нен басланады. Екеуи дәртлесип, еллери ядына түсіп жыласып, «Киси елине патша болғаннан, өз елимизде шопан болған артық» деп, екеуи Хийуадан Қоңыратқа қайтыуға уәделеседі. Олар бир нешше күн жол жүріп, Қоңыратқа кешке жақын келеді. Қоңыраттың ишинде Қанжаптағы «Бийдің көпири»иниң қасында жағада екеуи бет-қолын жууып отырса, Қутлымурат бий арыз жайдан көпир таманға бир өзи өстен атлы киятырғанын көреді. Мухаммед Пана менен Шеримбет батыр буны көріп, бир-бирине «Көктен тилегенди жерден берди кудайым» дейди де, екеуи жағадан жоқарыға шығады хәм Қутлымурат бийди аттан аударып, геллесин алады, лашын «Бий көпирдің» астына тығады. Усы уақытта күн батып, қараңғы түсіп кетеді. Пана менен Шеримбет батыр Қутлымурат бийдің арызнасында қонып шығады. Ертеңине азан менен «заман кимнің заманы, Панаханның заманы» деп жар урдырып жибереді. Пана хан болып, Шеримбет батыр болып, Қоңыратта бир ақшамда өзгерис болады.

Пана хан өзиниң зулымлығынан ба, ямаса Төре бийдің қаны ушын ба, бас көтерген бий, хәкимлердің балаларын туқымқұрт қылады. Түркменлер менен тил бириктиреді. Хийуа ханы менен де тилеседі. Пана ханның заманы жүдә ауыр болады. Бир жағынан зулымлық, екінши жағынан ашлық, үшінши жақтан ала ауызлық ханға деген халықтың жек көриушилигин күшейтип жибереді. Буннан кейин Қоңыраттың бас көтерген бийлериниң хәммеси Әзбергенниң қорғанына қашып барады. Әпиуайы халықтың уәкиллери бас қосып, Панаханның зулымлығына қарсы қырық жигит жыйналып, қара қойды сойып, ханды қулатыу ушын мәсләхәт қылады. Бірақ биринши мәсләхәт билинип қалып, қырық жигит дарға асылады. Екінши рет тағы қырық жигит жыйылып, мәсләхәт етеді. Олар ханның отырған жерине бастырып киреді. Пана хан адамлар бастырып киргенде «Не қылып едим, Қоңырат?» деп, жети қабат жайдың төрине қашады. Адамлар Панаханды тутып алып, тирилей азаплап өлтиреді. Қашқан жеринен Шеримбетти, оның балаларын да тутып алып өлтиреді. Өйткени Пана ханның жәллады болған Шеримбет шоқмар менен бир урып, гүнасыз бенделерди өлтиретуғын болған. Панаханның кемпирин балалар сарсаң кесекке салып өлтирген.

Панахан барлығы болып Қоңыратта он төрт ай ғана хан балған. Ол усы уақыттың ишинде халыққа жаманлықтан басқа хеш қандай жақсылық көрсете алмаған. Панаханның усындай зулымлығының арқасында халық арасында мынандай қосық пайда болған:

Пана хан болды ханымыз,
Гүнжара болды нанымыз,
Егер Хийуалы келмегенде,
Шығар еди жанымыз.

МОЛЛА ПИРИМНИҢ ҚАМАЛЫ (P-1242, №183023)

Өз заманында Қутлымурат хан боламан деп Қоңыратты салдырған екен. Қоңырат питкеннен кейін қырық жигит Пананы бас етип, Қутлымуратты шалып өлтиреді хәм Пананы хан тиклейди.

Пана хан болып тұрған уақытында халықты бүлдиреди. Пананың әскери келип Бозатауды шабады. Мине, усыннан молла Пирим деген адам қамал ислеіп қорғанады.

Молла Пирим менен Өтепберген екеуі жақын адам болған. Молла Пирим қамалды үлкейтип, қала салмақшы болады. Бірақ Өтепберген бұған келисим бермейди. Молла Пирим қала салыуға кириседи.

Буннан кейін Өтепберген қасына онлаған адамды ертип Тербенбес деген жерге келеди. Молла Пирим қала салып, түркменлер менен урысады. Усы дәуірде Әжинияз ахун да болады. Қаланы жау алған соң, душпан молла Пиримди услап алады, бірақ өлтирмейди. Әжинияз ахунды бенде етип, ешекке терис мингизип айдап қайтады. Усы уақытлары Әжинияз шайыр «Бозатау» шығармасын жазады. Әжиниязды айдап киятырып түркменлер оның ахун екенлигин билген соң босатып жибереди.

Молла Пиримнің шабылыуы қыста болады. Молла Пирим дәруазаманның хақын бермегенликтен дәруазаман өкпелеп кетип қалады. Усыннан пайдаланған душпанлар дәруазаны бузып кирип, қаланы басып алады. Қаланың Порхан қайтпа деген шығыс-арқа жағынан Пиримнің өзи жау кирместен бурын қашып қутылады.

ӨЙТПЕГЕНДЕ, ҚУРБАҚА ЖУТТЫРАСАҢ БА? (P-1299, №184812)

Халықтың айтыуына қарағанда, бир заманларда қарақалпақлардың бир бөлими Бухара ханлығына қараған. Олар Миянкөл деген жерде жасаған. Бул жердеги қарақалпақлар Бухара ханлығына қарсы көтерілис жасаған. Оларға Әмиу бойының қарақалпақлары да жәрдемге келген. Усы көтерілисте Бухара ханы жеңилиске ушырап, кейін қарақалпақлар не тилесе, сол тилегин орынлаған. Хийуалы қарақалпақлардың Бухара ханы қарамағындағы көтерілис жасаған қарақалпақларға жәрдемге барыуын Хийуа ханы астыртын қууатлаған. Оның мақсети, егер қарақалпақлар Бухар менен өш болса, Хорезмге көшип келиуі мүмкин, деп ойлаған. Бірақ уақыттың өтиуі менен, Бухара ханы көтерілисти басып таслап, көтерілис жасаушыларды қатты жазалаған хәм Хийуа ханынан көтерілиске келип қатнасқан Хорезм қарақалпақларын да жазалауды, жазалағанда да Бухара ханының жазасын қолланыуды өтиниш еткен. Бухара жазасы – жазалы адамларға тири қурбақа жуттырады екен.

Усыны дәлил етип, Хийуаның ханы бурыннан жек көрип жүрген урыулардан үш мындай қарақалпақты Хийуаға шақыртып жазалаған. Хан хәр күни, хәр саатта алдына он-оннан адам шақыртып, оларға шелекке салып қойған тири қурбақаларды көрсеткен.

– Усыннан бир-бир қурбақадан жутасыз. Жутпасаңыз, халықтың көзинше асып өлтиремиз, – деген.

Жазалы адам ойланып-ойланып, бир тири қурбақа жутқан менен өлермекенмен деп, бир қурбақадан жутқан. Қурбақа жутқан адамларды адамға көрсетпей, үлкен жабық сейисханаға апарып таслай берген.

Қурбақа адамның ишинде тегинликте өлмейди екен. Ишти тырнап, еки-үш саатта адам өле берген. Солай етип, Хийуаның ханы Бухара қарақалпақлары көтерілисине жәрдемге барған үш мың қарақалпақты қурбақа жуттырып өлтирген. Бул ең ауыр жазаның түри екен. Бул халықтың ядында умытылмас из қалдырған.

АМАНБАЙ БАТЫР (P-1242, №183023)

Аманбай Үйсейин деген Бухар хәмелдарының баласы екен. Ол жаслайынан жигерли, шаққан, батыр болып өседі. Аманбай қыйқаң болған соң, әкеси оны үйинен қуып жибереди. Ол күни ушын бир ийшанның үйинде ийшанның тәрет сууын жылытып берип жүре береді. Сөйтип жүрип, узақ жерлердеги аты шыққан байлардың малын айдап алып қайтады екен. Ийшанның сол елге аты шыққан ала аты болады. Аманбай сол атты ықласы менен бағады екен.

Бир күни Аманбай бир топар мал айдап келгенде, малдың ийелери изинен жетеди. Аманбай ийшанға тәрет сууын жылытып берип, ийшан да таң намазын оқыйын деп атырғанда мал ийелери ийшанның үйине кирип келеді. Ийшан намазын оқып болып, жолаушылардан жол болсын сораиды.

– Бизлер мал жойытқан жоқшымыз, урыны қуып келдик, – дейди жолаушылар.

– Ол ким? – дейди ийшан.

– Мынаў отырған жигит, – деп Аманбайды көрсетеди.

Ийшан:

– Мүмкин емес, бул мениң исенимлі атқосшым, – деп ақламақшы болады.

Сонда Аманбай Ийшанға қарап:

– Ақламаң тақсыр, болсақ болған шығармыз, – дейді.

– Онда, бар балам, мына ала атты ал да кете бер, сен бул жерге сыймассаң, – депти.

Солай етип, Аманбай жигитлерин ертіп, ала атты миніп алып, үлкен байларды талап, малларын сойып жеп жата береді.

Бир күнлери Аманбайдың әкеси өледі, соған ас бериу үшін әмірден мал сораса:

– Саған беретұғын малым жоқ, өзің тауып ала бер, – дейді.

Бұған ашыуы келген Аманбай әмірдің малларын айдап келип сатып, әкесінің асын береді. Бұған әмірдің ашыуы келеді хәм Аманбайдың жигитлерин әскер жыйнап келип қырып таслайды. Олардың арасында аман қалғанларынан Жийенді әмірдің алдына ушлап алып келеді. Жийен хәм жырау, хәм шайыр адам екен. Әмір оған:

– Адамлар сени жырау хәм шайыр деседі, сен ағанды мақта, – деп бұйрық береді.

Сонда Жийен жыраудың Аманбайды мақтап айтқаны екен:

– Алалай менен булалай,

Ат болмай ма жорға тай,

Жер шылымға кештим най,

Ертеде өткен Аманбай,

Аманбайдың ала аты,

Қолтығында қанаты,

Аманбай жауға шапқанда,

Жарқылдайды полаты, –

деп салдырта береді. Бул қатарлар аталардың жырына айланып қалған екен.

ИСПАНДИЯР ХАН

(Р-80, № 50411)

Хийұаның ханы Мәдирейим хан әкеси Сейтимбет хан өлгеннен кейін орнына хан болып, 93 жасында қайтыс болады. Мәдирейим хан өлген жылы – қуырықлы жұлдыздың тууған жылы еді. Хан өлгеннен кейін екі қатынның баласы – Сейдулла менен Испандияр ханлыққа таласады. Испандияр хан болады. Лекин ол жас болғанлығы себепті, оның жұмысына Ислам хожа деген адам басшылық етип отырады. Ислам хожа ханның адамларына «Ақ патшаға хат жазып, орыс алдырып, балаларды оқыттырайық. Тил-тәлім үйренсин» деп ойласады. Буннан кейін ол адамлар Ислам хожаны ханға жаманлайды. Хан «далаға хеш адам шықпасын» деп бұйрық беріп, Ислам хожаны сойып өлтиреді.

Испандияр хан қарақаптал (сөз) кеселине шалынады. Усы уақытлары ханның жалпылдағы Көпжүрсин беглербеги (табын урыуынан):

– Алды ашылмаған қырық қызды көрсен, жазыласаң. Бірақ шәриятта төрт қатыннан зыят алыуға болмайды деген рәуият бар, сол ушын қырық қызды биримлеп көріп, талақ қылып таслайсаң, – дейді.

Испандияр ханның қол астында Жүсип ийшан деген адам «Испандияр өз халқының қызын зорлады, ол өзінің қызындай болыу керек, хан шәриятты бузды» деген сөз таратады. Буннан кейін Беглалы, Шамлы кәл деген түркменлер Шыйықназар деген батырды басшы қылып, Хийұаның ханы Испандиярға қарсы көтеріліске шығады. Испандияр хан Жумағұл дегенді басшы қылып түркменлерге қарсы қояды. Түркменлерді қырғынға ушыратып, баяғы сөз таратқан Жүсип ийшанды ушлап алып қамайды.

ХОЖЕЛИ ҰАҚЫЯСЫ

(Р-1299, №184812)

Хийұаның соңғы ханларының бири Испандияр халық арасында ең зулым хәм бузық хан сыпатында ат қалдырды. Әсиресе, оның пүткіл ханлықты ләззеге келтирген «Хожели ұақыясы» аты менен белгили иси узақ уақытлар дауамында халықтың ядында ең жаман күнлер сыпатында сақланып қалды.

Испандияр хан өзінің нырққа сыймайтуғын әдетлерине бола, «қарақаптал» кеселине шатылады. Бир ақмақ тәуип оған, егер ол еле еркек көрмеген қырық қыз бенен жынысый қатнас жасаса, кеселден айығатуғынын айтыпты. Тәуиптің айтқан шыпасы оған хат пенен қалем болып, ол ханлықтан қызлар алдырууға бұйрық береді.

Ханның қолына түскен еки қыз ханға қарсылық көрсеткени үшін үстине қайнаған суұ қуйып өлтириледи. Ханның хызметкерлери екінші мәртебе Хожелиден жигирма қызды хан хәремине алып кетиу үшін келетуғын болғанда, халық өз қызларын Әмиұдәрьяның оң тәрәпине, Нөкиске жибереди. Сонда он алты қыз минген қайық аударылып, қызлар дәрьяға ғарқ болады.

Хан сонда да хан хәремине қыз тасыйтуғын, халық «мөгедек арба» деп атайтуғын арбасын және Хоже-лиге жибереди. Арба менен келген ханның адамлары Хожелинің хәкими Әуез хожаға ханның буйрығын жеткереди. Әуез хожа Хожелинің муфтийи Асаматдин хожа хәм Махмуд хожалар менен ойласып, ханның буйрығын орынламауға келиседі. Буның үстине, Хожелинің үлкен уламаларының бири Ша Сасун ийшан ханнан келген адамларға:

– Ханға хожелишилер қыз түүе, қаншық ийт те бермейди екен деп айтып барың, – депти.

Арадан бир-еки күн өткеннен кейин Хожелинің халқы Юсип порхан дегеннің үйіндегі мерекеде ойласып, бул исти Әуезжан хожа менен ойласып, кейин Хийұаға ханның алдына барыұды келиседі. Олар Хожели халқының усындай келисимге келгени хаққындағы хабарды ханға жеткерийу үшін қаланың ең абырайлы адамлары болған Қазақбай саллақ хәм Дурдыбай ханға жибериледи.

Соның арасында Хожелинің дус келген нәрсе менен қуралланған халқы алты жүз адам болып, Хийұа тәрәпке жүрис қылады. Жолда оларға маңғытлылар, гүрлендилер хәм сол әтираптағы майда ауыллардан да адамлар қосылып, олардың саны үш мың адамнан асып кетеді.

Олар Хийұаға жақынлаған жерде тоқтап, ханға тахттан ұаз кешиұди, егер бул талап орынланбаса, Хийұаға хұжим қылатуғынын айтып, елши жибереди.

Арадан бирқанша ұақыт өткеннен кейин ханның адамлары келип, булардан бир неше адамды келисим үшін сарайға мирәт етеди. Хан сарайына маңғытлы Дарғабек басшылығында сегиз адам кетеді.

Хийұа ханы орыс патшасы армиясының Хийұа горнизонының баслығы Колосовскийдің жәрдемине исенип, ўәдесинде турмай, оларды зинданға салдырады.

Өз жетекшилеринің зинданға тасланғанлығынан хабар тапқан көтерилисшилер Әуез хожаның нөкер басшысы Абдиқадир жүзбасының қол астына биригип, Хийұаға топылыс жасайды. Хийұа жанында олар ханның тәрәпдарлары менен бир неше күн сауаш жүргизеди. Бирақ Хийұа тәрәп басым келип, көтерилисшилер тарап кетиуге мәжбүр болады.

Буннан кейин Абдиқадир жүзбасы қасындағы адамлары менен түнде Хийұаға жасырын кирип, зиндан жанындағы бир үйден зинданға қарай жер асты жолын қазып, баяғы зинданға салынған жолдасларын қутқарып алады.

Буннан кейин бул иске түркмен Жунайджан араласады. Ол Хийұаны алып, Испандияр ханды тахттан аударыұға ериседи, бирақ ол орыс патшасы тәрәпдарлары оны хан деп тән алмайды.

Орыс патшасы хәмелдарларының көмеги менен Испандияр тахтты қайтарып алады. Олардың басшылығында ханлыққа С.Галкин басшылығында жазалау отряды жибериледи.

Хан Галкин менен Маңғытқа келип, Дарғанбекти хәм оның тәрәпинде болған бирнеше адамды дарға астырады. Соң олар Хожелиге қарай жол алады.

Жазалаушылардың киятырғанынан хабар тапқан Әуез хожа менен жақсы қатнаста болған Аррекли бай оған шет елге қашыұды мәсләхәт береді. Сонда Әуез хожа:

– Мен хожелишилерди бундай жағдайда таслап кете алмайман. Не болса да, тәғдиримнен көремен, – деп жууап берген екен.

Испандияр Галкин менен Хожелиге келип, көтерилисти басқарған Әуез хожа, Махмуджан хожа, Асаматдин ийшан, Бахаұатдин қарий, Машариф муфтий, молла Юсип, Хожабай хожа, Хожалепес қазый, Абдиқадир жүзбасы, Худайберген дийұан сыяқлы елдің намысы үшін гүрескен адамларды Хожелинің «Көмир базар» майданына алып шығып, дарға астырады.

Халық олардың денелерин Ережеп қалпе қойымшылығының қасына жерлейди.

Арадан еки жыл өткеннен кейин бул қанлы ұақыяның себепшиси болған Испандияр хан Жунайджан тәрәпинен өлтириледи.

ҚОҢЫРАТ

(Р-46, № 50412)

Ералы хан қалмақлар менен қатты урыс еткен, қалмақлар Хийұаның дөгерегиндегі халықларды тез-тез келип талай беретуғын болған. Еккен егини, тапқан мал-дүньясын талап ала берген, бұған қарсы халық ғалаба көтерилип, жаұды Қоңыраттың аржағындағы Үстирттен асырып салады. Жаұды биротала туқымқурт етиу үшін Ералы хан әскерлери менен Үстирттің үсти арқалы қуа береді, бирақ атлары шаршап, суұын таұысады. Қалмақлардың әскерлери изинен көмекши әскер келип, қайтып топылады.

Ералы ханның әскерлери жаўға төтепки бере алмай, жары жолда изге айланып қашады. Ералы ханның аты семиз, баққы ат екен, жолда исип, кейинлеп қала берипти, сонда әскерлердің ишинде бир қоңыр атлы бала артына айланып шаўып келип, өзиниң жүйрик атын ханға береді. Хан буған қуўанып, атқа минип, балаға қолындағы жүзигин береді. Сөйтип, Ералы хан аман қутылып кетеді, изден жеткен жаў баланың еки қолын артына байлап, урып-соғып ханының алдына айдап барады. Қалмақтың ханы:

– Хорезмнің пухарасымысаң? Сен не ислегениңди билесең бе? – дейди.

Бала:

– Әлбетте, билемен, – деп жуўап береді.

– Сени не күтип турғанын да сезесең ғой?

– Дурыс, тақсыр, сеземен, – дейди бала.

– Ондай болса, хан ушын, яғный биреу ушын өзиңнің жаныңды аямағаның не, биз сени хәзир дарға асамыз, басыңды ийтке таслаймыз, не пайда таптың? – дейди.

– Дурыс, тақсыр, мен өлсем, өлемен кетемен, жылап атырған бала-шағам жоқ, өлтирсеңиз өлтире берің, ийтке салсаң да, дарға ассаң да алдыңда турман, маған бәри бир. Ал ол дуйым журттың басшысы, қолға түсип, дарға асылса, үйиринен айырылған жылқыдай алды-артына кетип, қырылмай ма?! Ел бүлгинге түседі, ата баладан, бала атадан айырылып, посып кетпей ме? Оларды солай еткенше, мениң бир өзім өлгеним жақсы емес пе, тақсыр?! – депти.

Хан баланың гәпине узақ ойланып отырып:

– Бала ырастан да қатты ақыллы екен, хәрбир адам халық ушын, хан ушын усыншама жаны ашып, бир адамның баласындай ғамхорлық етип умтылса, хеш қандай жаўға алдырмайды екен, – деп, баланы босатып жиберип, сол жерден елине қайтып кетипти.

Бала пайыў-пияда неше күнде Хийўаға келсе, «Қоңыр атты минген бала ким?» деп қалаға жар урғызып, хеш жерден таба алмай атыр екен. Биреулер «мен едим» деп барып жүргенлердің де есап саны жоқ екен, патша «бул емес» деп қайтарып жибере берген. Бир күнлери бала ханның алдына барып «мине, тақсыр» деп, жүзигин берип, атын сорайды, сөйтип қайтарман болады. Баланың отыз үйли аўылы менен бирге «өмир-өмириңе салық төлемейсең» деп, қолына жарлық жазып береді. Сол отыз үйли қоңырат усы жерге жайғасқан соннан отыз үйли Қоңырат аўылы, Қоңырат қаласы болып кеткен. Сол баланың ақлық-шаўлық, қуўлықларын да, қалада туратуғын жериниң атын да умыттым. Бир нәрсе баба дегенде хәр ханның ўақтында қайта мөр басылып келген жарлық бар еді. Туқым-туқымына хеш қандай салық төлемеген.

ҚОҢЫРАТ АТАҰЫ

(Р-1299, №183812)

Бурынғы ўақытта хәзирги Қоңыраттың турған орнын суў алып, теңиз болып турғанда, усы теңиздің ортасында бир атаў болған екен. Суў тасқыны басып киятырғанда сол атаўға шығып, басқа жаққа қаша алмай, бир қоңыр ат тайы менен қалып қойыпты. Соннан баслап сол атаў «Қоңырат» деп атала баслапты. Суў қайтып, әтирап кебе баслағаннан кейин де адамлар:

– Хәмме жерди суў алса да, бул атаўға суў шықпайды екен, – деп, сол атаўға көшип келип қоныс таба баслапты.

Өзлерине жайлы мөкан таба алмай жүргенлер Қоңыратқа көшкенлерден:

– Қай жерге көшип бардыңлар? – десе, олар:

– Бизлер Қоңырат атаўына көшип бардық. Ол жерде дүньяны суў алса да, үйрекке бир пул дегендей, арқайын отыра бересең, – десипти.

Солай етип атаўдың дөгеригине халық топланып, ол үлкен мөканға айланыпты.

ҚОҢЫР АТЛЫ АДАМ

(Р-1299, -№183812)

Бурынғы ўақытта хәзирги Қоңырат аймағында жасап атырған халық арасында қатты ашаршылық болыпты. Сол жылы еккен егинлер питпей, хәмме елде қатты қурақшылық болған екен.

Сол ашаршылықта адамлар ишпеге нәрсе таппай жүргенде, бир күни бир бийтаныс қоңыр ат минген адам пайда болыпты. Ол хәр күни атына тийеп бир батпаннан дән әкелип, халыққа үлестире баслапты. Сонда дән таппай жүргенлер жаңағы қоңыр атлыдан дән алып киятырғанлардан:

– Дәнди қайдан алдыңлар? – деп сораса, олар:

– Бир қоңыр атлыдан алдық, – деп жуўап береді екен.

Солай етип, адамлар сол қоңыр атлы берген дән себепли ашаршылықтан аман қалыпты. Соннан бул ел сол қоңыр атлының аты менен «Қоңырат» болған екен деседі.

ЖЕР-СУҰ УШЫН ТАЛАСЛАР

Р-45, № 50409)

Бурынырақта Гөне Үргениште қарақалпақтар жасайды екен. Қарақалпаққа Моншақлы, Юсипбектің Майқаласына шекемгі жерлер тийіс екен. Сол уақытта қарақалпақтың ишинен атақлы адамдар – баймақлы Тилеұмурат бий, қазаяқлы Насыратдин бий деген киілер болған. Қарақалпақтар қоңсылас, хәзіргі Шоманайдың шет жағасында тұрыушы айырым түркімен ауылдары болып, олар қарақалпақ бийлерінен сууды, жерді алып пайдаланар екен. Жерді жарымшыға алып егеді екен. Бір күні Тилеұмурат бийден түркіменнің қарахожа деген урыуының баслығы Мәмбет деген жарымшыға жер сорап алады. Тилеұмурат рұхсат етеді. Оның артынан екінші урыудың бір бийі келип жер сорап алады. Ол жерді Мәмбет қарахожаға бергенін айтады. Соның үстінде соңғы келген урыудың адамдары, не ушын бизге бермей, Мәмбет хожаға бердің деп, Тилеұмурат бийдің иниси Дәрәябайды көп атлы болып келип өлтиріп кетеді. Мәмбет хәм басқа жақын урыудың адамдары менен де урыс болып, булардан көп адам өледі. Мәмбет хәм балалары қаза табады. Қарақалпақ хәм түркіменлердің арасында бір-бирине өшпенділік күшейеді. Солай етип, түркімен дәслеп жерді жарымшыға алып, соңынан өзлеріне ала баслайды.

Жарымшыға жер берсең, жер иіесін жерінен шығарады дегендей, түркіменлер қарақалпақтарды жерлерінен ысырып шығара баслайды. Усы дәуірден түркіменлер өзлерінің ишинен онлаған атлы баспашы шөлкестіріп, қарақалпақ ауылдарының шет-шебірлерінен малдарын урлап, айдап кетіп жүрген. Қарақалпақтар бул аухалды Хийұа ханынан жеткереді. Хийұа ханы араларынан жүзбасы сайлап қойыуды ұсыныс етеді. Сол уақытта Тилеұмурат хәм Насыратдин бийлер тийеклі Сейдалы дегенді жүзбасылыққа ұсынады. Сейдалыны жүзбасылыққа сайлауының себебі, биріншіден, қоңсылас түркімен ауылдары менен өшпенді болмау мақсетінде болса, екіншіден, Сейдалы ғайратлы хәм басқаларға қарағанда питеген қару-жарақты билетуғын жигит болады. Оннан қалса, басқа урыудың жигиті, қандай бәне болса, соған болсын деп ойлайды.

Сейдалы жүзбасы ханның рұхсаты менен өзінің қолына онлаған нөкер алады. Буларды Хийұа ханы қурал-жарақ пенен тәминлейді. Баспашылардың жолын тосып жүре береді. Бір күні жасырынып жүріп баспашының онлаған атлысының ишіндегі басшысын атып түсіреді, қалғандары қашып кетеді. Жаңағы баспашының геллесін бір бийік жерге асып қояды. Хәзіргі «Гелле асқан» деп аталатуғын жер де сол болса итимал. Сейдалы жаңағы баспашының геллесін Мәдирейим ханға алып барады. Соннан баслап жоқарылай баслайды. Усындай жағдайлар болғаннан кейін Сейдалы яұмыттардың өшпенді болыуынан қәуіпсиніп, елде мынадай тәртіп орнатады:

– Түркіменлер менен қатнаспайсаң, сырды алады, егер де қатнасқың келсе, түркіменлер менен пәтек алсын, – дейді.

Усы дәуірде халықтардың арасында:

– Қыйт етсең, геллең кетер,

Сейдалы изиңнен жетер,

Өкше хатың болмаса,

Бу йерлерден өтпе яұмыт, –

деген қосықтар тараған.

Қазаяқлы Насыратдин менен баймақлы Тилеұмурат бийлер тийекліге бийік, батырлық жетті деп күнлеп, және де, Сейдалыны босату керек, болмаса түркіменге жау боламыз деп қәуіпсиніп, Сейдаланы ханға жаманлайды. Нөкер жыйнап, соның бәнесі менен елді жеп атыр, дейді. Сөйтіп Юсипті жүзбасы етип сайлауға ханға ұсыныс етеді. Юсип жүзбасы болады. Урыуы қазаяқлы екен. Сол Юсип жүзбасының Бегимнияз деген баласы да болған.

Юсип жүзбасы болыуы менен түркімен хәм қарақалпақтар араласып кетеді. Юсиптің өзі қазаяқлы болмаған, хәм елден Сейдалы қусап Насыратдинді ғәрежет пенен тәминлей алмаған. Соннан соң нөкерлер тарай баслайды. Талаушылық күшейеді. Бул 1900-жылдары Мәдирейим ханның тусында болса керек. Усындай жағдайда халық қайтады. Сейдалыны жүзбасы етип сайлайды. Бар абырайы қашқан соң Сейдалы бурынғыдай хұкімін жүргізе алмайды. Усының кейнінен түркіменлер, неге қайтадан Сейдалыны жүзбасы көтердіңіз деп, Насыратдин бийдің иниси Байжанның қызы Бийбайшаны алып қашады. Насыратдин бий өзінің таныс яұмыттары арқалы көп пул төлеп, Бийбайшаны зорға қайтып алады. Бийбайшаның бурынғыдай абырайы болмайды, ол түркіменлер алып кетпесінен бурын жаслайын Тилеұмурат бийдің баласы Мырзамуратқа пәтия оқып қойылған екен. Ең соңында Бийбайша жетпіс жасларына келген Өтеп көнші деген ғарры өзбекке басын шатады. Бийбайша Гөне Хожелидегі заводтың жанындағы үлкен гөне көпірдің қубла тәрепінде жасаған.

МАЙҚЫ БИЙ (Р-22а, № 89951)

Қазақ, қарақалпақ, өзбектің бір атасы Майқы бий болған. Майқы бий үш балаға енши бергенде былай деген екен:

– Балалар, енши алысқанда май сүртисип енши алыңдар, араларың майдай жумсақ болсын.

Бирақ бұл балалар енши алысқанда Майқы бийдің сөзін тынламайды. Енши алғанда май сүртисип енши алып айрылыспай, алмас сүртіп айрылысқан екен. Сонлықтан аға-ини үш баланың арасы майдай жумсақ болмай, алмастай қатты болыптымыш деседі.

ТАҒАБЕРГЕН СЫНШЫ (Р-1296, №183776)

Елгелдиден соң Есенгелдиннің әуладлары жарлы түсіп, Шәхәрбай беглербеги қырға тамыр ізлеп кетеді. Тағаберген сыншы:

– Уллы елдің уллы перзентінің үрім-пұтағы ағайын ізлеп келипти, – деп, белгили қазақ байларына оны таныстырыпты. Олардың хәр бири Шәхәрбайға сарпай хәм түйелер береді. Ол демде байып кетеді. Сонда Тағаберген сыншы Шәхәрбайға:

– Сениң бұған күшің жетпес, – деп, өз адамлары менен малды ойға айдап келеді. Ол Шәхәрбайды Хийуа қаласына ертіп барады хәм олар үлкен бир хәмелдарға мийман болып, оны жақсылап сарпайлайды.

Соннан хан хәмелдары оған кеуили питип:

– Не тилегиңіз бар? – деп сарайды.

Сонда Тағаберген сыншы оған:

– Сіз Шәхәрбайға тийисли хәмелди алдырып берсеңіз болды, – дейді.

Жаңағы хәмелдар Шәхәрбайға беглербеги деген хәмелди алып береді.

ДӘУЛЕТ ПУШЫҚ ХӘМ ТАҒАБЕРГЕН СЫНШЫ (Р-1296, №183776)

Тағаберген сыншы Шәхәрбайды изине ертіп, қарақалпақ бийлерине, хәмелдарларына мийман болады. Ол сол уақытта бираз қартайған адам екен.

Олар Дәулет пушықтың үйине келген екен. Дәулет пушық кеште де, азанда да «Ғарры, бұл күнде қандай хәмелдесең?» деп сорап қоймапты. Сонда Тағаберген сыншы оған:

– Ғарры адам қандай хәмел алыуы мүмкін? Оның орны куыста! Бурынлары дәулет қусы деген болатуғын еді. Ол адамларды таңлап, басына қонатуғын еді. Бұл күнде ол адам таңламайтуғын болып кетті. Ақсақтың аяғына, шолақтың қолына, пушықтың мурнына қонып атыр. Алдың жоқ, өзің шыққан жүйрик екенсең, артқы жағың хәм болмас, – деп пәтия берипти.

Көп кешикпей Дәулет пушық қайтыс болады. Тағаберген сыншы айтқандай, Дәулет пушықтың туқымынан атқа минер шықпапты деседі.

ӨТЕПБЕРГЕН БАЙ (Р-1296, №183776)

Кенегес Ерназар аталықтың егеде болған, дәулетінің де толысқан, ал қыятлы Садық аталықтың жас жигит, жаңа хәмелдар болған уағы екен.

Бир күни Ерназар аталықтың үйине Садық аталық келип қонады. Жанында қартайыңқыраған Өтепберген бай да бар екен.

Ақшамшылықта гүрриңлесип отырғанда Ерназар аталықтың иниси Нуралы қара деген Өтепберген байды муқатып болып, бир кекесин сөз сөйлейді:

– Өтеке, жасың болса қартайды. Дәулетің болса мол деп есitemиз. Енди кудай деп бала-шағаның алдында барлықтың хәзлигин көріп отыратуғын уақтың екен. Усы жасқа келгенде бирнәрсе тамар ма екен деген кисидей, өз қатарың жоқ, жалаң жас жигитлердің изине ерип, сыпайыгершилик қуып жүргенің айып. Көп жигиттің ортасында бир өзің тап қойдың ишинде жүрген жалғыз ешектей көринесең, – депти.

Сонда Өтепберген бай оған:

– Сениң қайғың жоқ. Қәтепли бир қара нарың (Ерназар аталық) бар. Үстине артқан жүгинди көп арттың-аз арттың демей, аудырмай-қалдырмай, табаны, қолтығы жерге тиймей, нәзерлеген жерине алып

барып хәм алып келеди. Сен қайғысыз арқайын үйінде жатасаң. Мениң күшине толмаған бир тайлағым бар (Садық аталық). Тапқан жүгимди соған артып, өзим жетеклеп, бир жерде аўып, бир жерде ақсап, қолтығы, табаны жерге гә тийип, гә тиймей барады. Сол жүкти жолда қалдырмаслық ушын тайлағымды жетелеп мен де жүремен. Аўса, дүзетемен, көмеклесемен, – деп жуўап берипти.

Сонда Ерназар аталық инисин қатты кейип:

– Саған ким қойыпты Өтепберген байды келеке қылмаға? Халын билмеген хәлек болады деген. Тур, найсап, Өтекеге бир сарпай алып келип жап! – депти.

Нуралы қара Өтепберген байға бир қара шекпен жаўып:

– Мени әпиў етиң, – деп кеширим сорапты.

ӨТЕПБЕРГЕН БАЙ МЕНЕН ҚУТЛЫМУРАТ БИЙ

(P-1296, №183776)

Араллы қоңырат Қутлымурат бий өз заманында зор, айтқан сөзи ханға өтімлі, сөзи сынбайтуғын бир адам болған екен.

Оның менен заманлас қарақалпақ Өтепберген бай тилге шешен, ақылы толық болса да, сөзи ханға көп өтімлі емес екен.

Өтепберген байдың ханнан питетуғын бир жумысы болып, бир өзи барғаны менен питпейтуғынына көзи жетип, сөзи өтімлі адамды алдына салып бармаға нийетленип жүргенде Қутлымурат бий Хийўаға атланыпты.

Өтепберген бай да изинен бир қосшысы менен оның изинен атланып жүре берипти. Ол өзиниң жумысын Қутлымурат бийге түсиндирип айтыўдың есабын таппай, ақыры атқосшысына:

– Сен Қутлымурат бийдің бир қапталы менен қаш, мен қуўайын, бийдің көзи түсип, бир сөз сорамас па екен? – депти.

Қосшысы қашып, артынан Өтепберген бай қуўып, бийдің тусынан өте бергенде бий қосшыға:

– Хийўаға баратқан адамлардың биреуи аталық, биреуи бий болайын деп баратыр. Өтепберген бай не болайын деп баратқан екен? – деп сорапты.

Сонда Өтепбергеннің қосшысы:

– Аға, буны өзинен сора, – деп тусынан өте берипти.

Сол ўақ қосшысын қуўып киятқан Өтепберген бай да бийге қапталласып келипти. Бий сол сөзин буған да айтыпты.

Сонда Өтепберген:

– Аға, мен хан болайын деп баратырман, – депти.

Қутлымурат бий хайран болып:

– Хан болғаны қалай? – депти.

– Жигиттиң айтқан сөзи тыңланып, көңлиндеги иси пите берсе, сол хан болғаны ғой, – деп жуўап берипти.

– Яқшы, – депти Қутлымурат бий.

Олар Хийўаға барып түскеннен кейин Қутлымурат бий Өтепберген байға:

– Алдыма түс! – деп, оны ханға алып барып, алды менен муның исин питкерип қайтарған екен.

«Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табар» деген сөз соннан қалған екен.

ҚАЗЫ ҚОСЫМ ХӘМ ЕСЕН АХУН

(P-1296, №183776)

Бурынғы заманда ашамайлы урыўының жапар тийресинен Қазы Қосым деген адам болып, түрли даў-жәнжелди шеше алатуғын ақыллы хәм дилўар улама сыпатында халыққа танылыпты.

Таллық болысының басқарыўшысы Кулен Қудайшүкир улы тоғыз қатын алыпты. Шәрияттың қағыйдасы бойынша төрт қатыннан артығына неке оқыўға болмайды екен. Сонлықтан сол елаттағы уламалар тоғызыншы хаялдың некесин қыйыўға жүрексинбепти. Сол себепли Кулен болыс Қоңыратқа арнаулы адам жиберип, Қазы Қосымды шақырыпты.

Қазы Қосым болыстың үйінде бир-еки күн мийман болып, қонақ асын жепти. Берген инамын алып, сарпайын кийип, аўылына қайтыпты.

Сол елатта Хийўа медиреселеринде қазы менен бирге оқыған Есен ахун деген киси жасайды екен. Ол илими жағынан Қазы Қосымнан да алық, туўры сөзли адам болып, сол себепли хәмелдарлар оны жақсы көрмейди екен. Аўылдың бир шетине кишкене бир ылашық соғып, сол жерде балаларды оқытады екен. Кемпири де ертерек дүньядан қайтып, жалғыз баслы мектеп молласының хәқысы, үсир-кеўсен, садақа

есабынан тамағын асырайды екен. Қазы Қосым атқосшылары менен қайтып киятырғанда Есен ахун оның алдынан шығыпты:

– Күн жумадан бузылады, ел уламадан бузылады, – деп ата-бабаларымыз бийкарға айтпаса керек. Сиз не ушын шәрияттың барлық шәртин биле тура, қылаплық исле, Қулен болыстың тоғызыншы қатынының некесін қыйдыңыз? – депти.

– Үлкен хәмелдарлардың қайсысы сизің менен хәм бизің менен ойласып атыр? – депти Қазы Қосым. – Олар кеўлине не келсе, соны исле жүр. Қулен болыс тоғыз қатын менен әлле қашан ерли-зайыплы болып, айшы-ишрет қурып кеткен. Бизди тек некелерін қыйды деў ушын шақыртқан. Егер мен де саған қусап, буны ислеуден бас тартсам, тағы бир улама барып, болыстың хызметін бәржай қылады. Ондай жағдайда биз қазылықтан, хұрмет-иззеттен, ат-тон сарпайдан да айрыламыз. Қулен болысқа жек көринип қалмауымыз ушын шақырған уақтында келдим. Қонақ асын жеп, берген инамын қабыл алдым, сарпайын кийип, атын миндим. Бирақ өзимнің көрген-билгенімди жазып кеттим. Инанбасаңыз, барып оқырсыз, – депти Қазы Қосым.

Қулен болыс Қазы Қосым ауылына кеткеннен кейін Таллық елатының уламаларын үйіне шақыртып: – Сизлер ахунман, молламан деп халықты қуры алдап жүр екенсизлер. Улама болатуғын болсаңыз, неге мениң хаялларымының некесін қыйып бере алмадыңыз? Сизлердің қолыңыздан келмеген хызметті жапар Қазы Қосым бир майданда бәржай қылды, – деп, Қулен болыс бир бет қағазды оларға көрсетипти.

Есен ахун қағазды алып оқып қараса, онда мынадай сөзлер жазылған екен: «Көлде жүрген жалғызактан тоғыз мегежинди аяйын ба? Таллық болысы Қуленнің тоғыз қатыны өзине қутлы болсын!»

ӨТЕШ БАТЫР ХАҚҚЫНДА

(Р-141, № 50417)

Бир күні Өтеш ауырып қалған. Түнде иниси Қаражан келип, жаў келип қалды деп, хабар берген. Кемпири:

– Бара ғой, шырағым, бармасаң болмас, – деп маңлайын сүйген.

Өтеш мылтығын қолына алып бара берген. Былайырақ шығып:

– Қаражан, Сайыт, жаў қайда? – деп бақырған.

– Мына жаққа кел, – деп биреу ишара еткен.

Теректің басында тұрған бир түркмен Өтешті атып түсірип, өлгенін билип, қасына келген. Өтешті көріп:

– Адам айбынатуғын жигит екен. Тирилей қолға түсіргенде хәм оны өзимізге қосып алғанда болар еди, – деп әрман еткен деседи.

Бир күні қоңсы келиншек Өтештің үйіне кирип барыпты. Қараса, Өтеш муртын құлағына еки орап қойған екен. Көзі кәсадай, бирден кирип барғанлықтан ба, қорқып кетип, ийба менен сәлем берипти.

Өтеш қоңсыны көрсетип, кемпирине:

– Бул кимнің хаялы, – депти.

Кемпири:

– Қоңсы бабаның хаялы ғой, – депти.

Өтеш:

– Келиншек, тартынбай, үйден буйымың болса, алып тура бер, – депти.

Өтештің өзі нанды ошаққа писирип атыр екен.

Қырдан алты қазақ Қанлыкөлге көшип келген. Булардың талабы урлық екен. Өзлерін алты қудай деп атайды екен. Бир күні Өтештің ауылына жақын туратуғын бир жарлының сыйырын тартып алыпты. Ол кисі Өтешке барып, сыйырын алты қазақтың тартып алғанын айтып жылапты. Өтештің бұған рехими түсіп, ертеңіне алты қудайдың ауылына барып, ортаңғы үйдің шаңырағын атып түсірген, және бир үйдің де шаңырағын атып ортасына түсірген. Урылар жабырласып далаға шыққан.

Өтеш оларға:

– Кимлерсиз? – деген.

Сонда олар:

– Бизлер алты қудаймыз, – деп жуўап берген.

Өтеш:

– Сизлер пәленшенің сыйырын алдыңыз ба? – деп, бағанағы кисинің атын айтып, сыйырын сол

ұақытта таптырған. Бул уры қазақлар Өтештен қорқып, ертеңине Қанлыкөлден көшип кеткен. Өтеш туұралы қосықлар шығарылған. Өтештиң Сапар деген баласы, Қаражан, Сайыт деген болған. Олар туұралы да қосықлар шығарылған.

Өтештиң балалығы менен жаслығы кәмбағалшылықта өткен. Ол анасына ерип түркменлердің арасына кеткенде Гөнениң сыртында Қумшүңгүлди жайлаған дәулетли яўмыттың қойын баққан.

Бир күни оның түркмен баярының еки баласы гүзлик бийдай ектирип атырғанда басқа бир түркмен олар менен жәнжеллесип, жаңағы еки баланың биреуін атып кетеди.

Бул хабарды еситкен шопанлар жайлауда жүрген Өтешке келип:

– Баярыңның басына үлкен бир мүсийбет түсип атыр, – деп, болған хәдийсени оған айтып берипти.

Өтеш дәрриў түркменнің үйине келеди. Сонда баяры оған:

– Көйлекли туўылған перзентим еди. Жәбирде қалдым, – деп көзине жас алыпты.

Өтеш баярына:

– Маған дәрриў мылтық алдырып берің, – депти.

Баяры оның пәтин көрип, Хожам ханның берзеңкисин жүз тиллаға әкеп береді.

Түс ўақта Өтеш атланып, баярының баласын атқан түркменнің үйине кирип барады. Түркмен орнынан ушып тураман дегенше Өтеш оны қақ маңлайынан атады. Соның арасында мылтықтың дауысын еситип, далада жүрген және бир түркмен ишке жуўырып киреди. Өтеш қас қақтастан оны да о дүньяға раўана етеди. Кейин баярының қасына қайтып келип:

– Душпаныңды өлтирдим, – дейди.

Буннан кейин баяры оған мал бақтырмай, түркменнің Аман, Таған деген атақлы жигитлери қатарында атқа миндиреди.

Өтештиң бул иси халық арасында дуў-дуў әңгиме болады. Буны Гөнеге келген хан да еситеди. Хан бир күни нөкерлери менен оқ атыўды машқы етип атырғанда қасындағыларға Өтешти көрмекши екенлигин айтады. Қасындағылар ханның алдына Өтешти шақыртып алдырады. Өтеш келгеннен кейин хан оған мылтық берип, нышанда турған алманы көрсетеди. Өтеш хеш қыналмай алманы атып, оны қақ бөледі. Сонда хан оған:

– Патшалыққа керек адам екенсең, – депти.

КӨЗИҢЕ ГҮРЛЕННИҢ БАЗАРЫН КӨРСЕТЕЙИН БЕ?

(Р-1299, №184812)

XIX әсирдің басында Хийўа ханы Айдостың басшылығында Жаңадәрья бойындағы қарақалпақларды урыссыз өзіне бағындырыўдың алдында:

– Егер қарақалпақлар урыссыз Хийўаға бағынса, оларды бес жыл бойына барлық салықтан азат етемен, – деп ўәде қылған.

Қарақалпақлар Хийўа қарамына орналасып алғаннан кейин хан ол шәртиң бузған. Арадан еки жыл өтпей-ақ халықтан салық талап ете баслаған. Әлбетте, хан салықты қарақалпақлардың бәрине бирден емес, бир шетинен баслап салып көрген. Ең әуели Хийўа ханы өзлерине жақын жерлерге орналасқан Майлы шеңгелдеги, Гүрлен әтирапында жасаўшы қарақалпақлардың маңғыт урыўына салық салған. Маңғыттың салықтан бас тартқан аўылларын хан өз әскерлерине шаптырған. Буны еситкен қарақалпақлар көтерілис жасап, Хийўа әскерлери менен қарсыласқан. Олар:

– Хан бес жыл салық алмаймыз деген шәртинде тұрсын, – деп үзил-кесил талап қойған.

Буны ханға айтып барса, хан:

– Бермегенлеринен тартып алың, егер салық төлемеймиз деп көтерілис жасаса, қырып таслаң, – деп ләшкерлерине тапсырған.

Бул халықтың қатты қәхәрін келтирген. Салық жыйнаўға шыққан хан нөкерлери менен халық арасында соқлығысыў келип шыққан. Қарақалпақлар хан әскерлеринен басым келген. Өзи базар күни екен, жеңилiske ушыраған хан әскерлери Гүрленнің үлкен шарбақтағы базарына қашып кирген хәм базаршылардың арасына жасырынған. Базардың ишинде қырғын урыс басланған. Базардың тас-та қаны шыққан. Базардағылардың кимисиниң уны, кимисиниң дәни, кимисиниң тақаны, кимисиниң тасы-байы шашылған. Сол күнги Гүрленнің базары адамлардың ядынан шықпастай болған. Саўашта Хийўа ханының ләшкерлери жеңилiske ушыраған. Соннан елдің ишинде анаў-мынаў деп мурнын көтерген адамға «Көзиңе Гүрленнің базарын көрсетейин бе?» деген тарийхый сөз қалған екен деседи.

КИМГЕ КЕРЕК ҚҰРБАНҚҰЛДЫҢ СЫРНАЙЫ?

(Р-1299, №184812)

Қоқанның ханы қарақалпақтардан хаяллыққа қыз сораған. Қарақалпақтар қыз бермеймиз деп қарсылық көрсеткен, себеби зулым ханның хаялыққа қыз сорағаны халықтың намысына тийген. Солай етип, халық ойласып, ханлыққа қыз бермеслікке шешім еткен. Буны еситкен Қоқан ханы қарақалпақтарды шабыұға таярланған. Ханның ләшкер тартып елге келетуғынын билген қарақалпақтар, елди жауға шаптырмайық десип, ханның әскерлерин тоқтатыудың илажын ойлап табады.

Олар Қоқан ханына адам жибереди. Ол ханға барып:

– Қарақалпақтар елинен ханға сулыұ қызлардан бир қыз береді. Бирақ ханға қыз бергени ушын халық оны қырық күн той берип узатпақшы. Елде бақсы-жыраұлар болғаны менен, сырнайшы жоқ. Соның ушын тойға сырнайшы соратып жиберди, – дейди.

Қоқанның ханы хабаршының гәпине инанады. Қарақалпақтарды шаппақшы болып атырған атланысын тоқтатады. Хан қасындағы ўәзирлери менен ойласып, қарақалпақтан келген адамға Қурбанқұл деген атақлы сырнайшыны қосып жибереди.

Қарақалпақтар хан жиберген сырнайшыға өз алдына отаұ тигип береді. Ол ертең сырнайды шертетуғын шығарман деп күнде сырнайды сазлап, майлап, таярлығын көреді. Бирақ басланатуғын той болмайды. Арадан бираз күнлер өтеді. Сырнайшы жүдә зеригип кетеді. Бир күнлери сырнайшы:

– Той болмайтуғын болса, қайтайын, – дейди.

Ал қарақалпақтарға ўақыттан утыұ керек болады. Той болмай, сырнайшы Қоқанға барса, хан ләшкер тартып, елге қәуип туұады. Сонда биразлар:

– Буны бүйтип қуры қаратып қойғаннан, елди аралатып сырнай шерттирейик. «Бизде тәртип сондай, тойдан алдын елди аралап сырнай шертириледі дейик», – деп те усыныс етеді.

Лекин көпшилик буған қайыл болмайды. Ондағы мақсет – халық болса аза кийинип отыр, «кимге керек сол Қурбанқұлдың сырнайы» деп, шерттирмейди. Солай етип, бул гәп сол тарийхый ўақыялардан қалған екен дейди.

КӨЗИҢЕ ХОЖА ҚОРЛЫҒЫН КӨРСЕТЕЙИН БЕ?

(Р-1299, №184812)

Бурынғы заманларда Жәнибек деген хан болыпты. Ол жүдә залым болған. Сол заманлардан ел ишинде қәзірге шекем мынадай гәплер қалыпты.

Бурынғы өткен заманда,
Жәнибек хан болыпты,
Пухарасын аямай,
Аш-арығына қарамай,
Салық салып алыпты,
Айтар гәпи сол екен:
Сыйса да бер он теңге,
Сыймаса да да бер он теңге,
Берер затың болмаса,
Жәнибек ханның буйрығы,
Бостан елди өңгеге,
Деп қыслаұға от берген.

Жәнибек ханның зулымлығынан ели-халқы басқа жақларға көше берипти. Буны көрген Жәнибек хан: – Булар қай жақларға барып оңысып атыр екен? Барған жерлеринде меннен әдил хан тауып атырма екен? – деп, көшкен елдің тәғдийри менен қызығыпты.

Ол бир күнлери Жәнибек ханның халқы Үргениш патшасы Әдилқутлық ханның елине барып оңысып атыр екен, деген хабар еситипти.

Жәнибек хан ойланыпты. Әдилқутлық хан бизден әдилмекен? Егер әдил болса, Әдилқутлықтың әдиллигин көрейин, және де бизден қашып көшкен елдің оңысығын көрейин деп, Жәнибек хан жаман жаман кийимлер кийип, посқан елдің изине ере берипти. Ол көп күнлер жаяұдан-жаяұ жол жүрипти. Аш болып, ишерге тамақ таппай, өлерге келипти. Бир күни көшлерин түсирип, тамақ жеп отырған кәрұанның үстинен шығыпты. Бурын гөш жеп үйренген патша, олардан бир қадақ гөш сорапты. Сонда кәрұаншылар:

– Биз сизге бир қадақ гөш беремиз. Бирақ керек ўағында сол бир қадақ гөшти өз етиңнен кесип бересең? – деп оның алдына шәрт қойыпты.

Өлейин деп турған патша:

– Мен Әдилқутлық ханның елине баратырман. Сол жерге аман жетсем, сизлердің маған берген гөшіңізді етімнен кесіп беремен, – деп ұаде етіпти.

Оннан кейін кәрұанбасы Жәнібекке бір қадақ гөш берипти.

Жәнібек хан және елдің изинен жүріуін даұам етіпти. Бір майданлыққа келгенде ол бір жараған түйеге дус болыпты. Қашқан менен, қутылыуы гүман болыпты. Жәнібек жерден бір жудырықтай тасты алып, қуып киятырған түйенің басына урған екен, түйенің көзі парта шығыпты. Түйе жата қалыпты. Оның изинен түйенің ийеси киятыр екен, түйесинің көзі шығып қалғанлығын көріп, Жәнібекке «төлейсең» деп даұ салыпты. Жәнібек бұған да «Әдилқутлықтың елине барсам, төлеймен» деп ұаде етеди.

Жәнібек күнлерден бір күн Әдилқутлықтың елине жетипти. Хешким оны үйіне киргизбепти. Оған қонақ жер уайым болыпты. Дүзде жатыуға хан қорқыпты. Егер бағда жатсам, хеш ким тиймейди деп ойлап, ол үлкен пақсадан асырылып, бір шарбақтың ишине түсіпти. Бағдың ийеси пақшаның қасына кәт қурып, өлеси бір ғаррысын сол кәтте жатқарып бағады екен. Жәнібек тап сол ғаррының үстине түсіпти. Ғарры сеспестен қатып өліпти. Ғаррының баласы Жәнібектің жағасынан тутып, әкемди сен өлтирдің деп, оннан күн талап етіпти. Жәнібектің беретұғын заты жоқ. Ғаррының баласы оны сабап-сабап, Әдилқутлық ханның алдына апарыпты. Барса, баяғы Жәнібекке гөш берген кәрұанбасы, Жәнібек көзін шығарған түйенің ийеси де отыр екен. Солай етип, ханның алдында Жәнібекке даұым бар деген-лер көбейипти.

Әдилқутлық хан барлық дауагерлердің гәплерін тыңлап-еситипти. Әдилқутлық бір сықылсыз, қорениш адам екен. Хан дауагерлердің алдына шәртлер қойыпты. Әкеси өлгенге:

– Хәзир бағлы хәрәм табамыз, сени хәремнің сыртына жибереміз. Сен сол кәттің қайсы жерде турғанлығын тауып, усы кисидей болып тап үстине түссең, онда күн өндиреміз. Егер үстине түспей, басқа жаққа түссең, сени дарға асамыз, – депти.

Дауагер ойланып турып:

– Онда мен қойдым. Ол өзи өлеси ғарры еди. Бул қасақана өлтирмеген болыуы керек, – деп, сөзинен таныпты.

Солай етип Әдилқутлық Жәнібекті бір даудан қутқарыпты.

Хан кәрұанбасыға:

– Хәзир қолыңа пышақ беремен. Бул адамды жалаңашлайман. Сен оның қалеген жеринен бір қадақ гөш кесіп аласаң. Сонда бір қадақтан көп кессең де, аз кесіп алсаң да, дарға асаман, – депти.

Кәрұанбасы:

– Ол өзи беремен деп жүргеннен кейін даұласып келип едим, болмаса, даұым жоқ, – деп танып шығыпты.

Солай етип, Әдилқутлықтың әдиллигинен Жәнібек екінші даудан да қутылыпты.

Енди хан түйенің ийесине:

– Хәзир бір түйе табамыз, – депти. – Соннан соң қолыңа жудырықтай бір тас услатамыз. Түйени бир-еки адам алдына салып қуады. Сонда сен усы киси ислегендей етип түйенің оң көзін урып шығарасаң. Егер түйенің оң көзіне тасыңды тийгизе алмасаң, өзің өлимаң, малың патшалық болады, – депти.

Түйенің ийеси:

– Мен дауды қойдым, – депти.

Солай етип, Жәнібек барлық даудан қутылыпты. Жәнібек өзінің елине, халқына зулымлық етип жүргенлигине түсинипти.

Сонда Жәнібек хан Әдилқутлыққа қарап:

– Мен де сендей хан едим. Елим, халқым посып көше берди. Булар қайсы жерлерден жай тауып атыр екен, ол елдің патшасы менен бір сөйлесіп көрейін деп келип едим. Елим сизиң қол астыңызға келип орналасып болды. Сиз маған қарағанда әдил екенсиз. Мен енди сизге қызымды беремен, сени өзіме күйеу бала етемен. Солай етип әдилликти сеннен үйренемен, – депти.

Әдилқутлық ғарры адам екен. Жәнібек ханның қызы Төребек ханым әкесинің сөзін сындырмай, Әдилқутлыққа хаяллыққа келисим беріп келсе де, оны ғарры болғаны ушын менсинбей, Әдилқутлықтың бас ұәзири Алмас дегенди ойнас қылыпты. Көп узамай бас ұәзир Әдилқутлықты өлтиріп, Жәнібектің қызы Төребек ханымды өзи хаяллыққа алып, өзи хан болыпты.

Буны еситкен Жәнібек хан қызына өкпелеп, оның менен қатнасыудан бас тартыпты.

Арадан көп жыллар өтипти. Жәнібектің ели Әдилқутлықтың журты Үргенишке келип болыпты. Жәнібектің қызы бир күні өзінің күйеуі Алмасқа айтыпты:

– Мениң әкемнің халқы сениң елиңе келип болды. Енди онда адам аз қалған болса керек. Сен қарақалпақлардың елин өзіңе оп-оңай бағындырып аласаң, – депти.

Буны еситкен Алмас Жәнібектің елине атланыс жасапты. Арал, Әмиу бойын жағалаған еки ел уры-

сып, көп қан төгилипті. Урыста Жәнибектің әскерлері Алмастың әскерлерінен басым келип, Алмас елине қашыпты. Оның изінен қуып келген Жәнибек ханның әскерлері Алмастың басын кесіп алыпты.

Жәнибек хан Әдилқутлықты өлтірген, екі елді бұлгыншиликке салған өзінің қызы екенлігін биліп, оны да өлтірмекші болыпты, бірақ қызы қашып кетіпті. Қызды ізлеп таба алмапты. Оннан кейін Жәнибек хан дүниедағы кітапханларды шақырып, кітап аштырыпты, палкерлерді алдырып, пал аштырыпты, қоррандозларға қорра таслатыпты. Булардың хәммесі: – Қызың Хожа елинде жасырынып атыр, – дей беріпті. Ол хәзіргі Хожели болса керек.

Жәнибек хан хожа елине келип, қызды кимде-ким тауып берсе, мың тилла беретұғынлығын дағазалапты. Хеш ким қыздың дәрегін айтпапты. Қыздың қаяқта екенлігін айтпаған соң Жәнибек хан Хожа елинде күнде екі адамды халықтың көзінше жазалай беріпті. Бир жылда Хожа елинің халқы ауыр мүсйбетке қалыпты. Бірақ хешким қызды айтпапты. Хожа елинің халқы таусылғаннан кейін ханның қызының өлиги куйыдан тауылыпты. Солай етип, Хожа ели қыз себепли адам басына түспеген қорлық көріпті. Бундай Хожа қырғыны, Хожа қорлығы елден елге гәп болып таралыпты. «Хожа қорлығы» деген гәп елде усынан таралған екен дейди.

САҒАН КИМНИҢ СӨЗИ БАР ҚОШЫМ ПАЛҰАН, ӘКЕҢНИҢ ЕКИ ҚЫРЛЫ ПЫШАҒЫ БАР! (P-1299, №184812)

Қошым палұан деген – Жаңабай шайырдың әкесінің дайысы. Қошым палұан шайыр хәм уста болған. Уста болғанлығы үшін екі жүзлі өткір жоңғыға телетіннен қын соғып алып, жоңғыны мұдамы қасынан қалдырмай алып жүрген. Ол жоңғы менен дус келген жерінде ергенек пе, ууық па, соға берген. Керек жерінде ағашты жона берген. Барған жерінде балта ма, бел ме, пышақ па, саппап кете берген. Керек десең, соның менен мал да, тауық та соя берген. Дуұтар да соққан. Дуұтар шертип, қосық та шығарған. Гүреске де түсе берген. Ал оның жийени Қаратай да палұан болған. Баласы Жаңабай шайыр да дәрьяның аржақ-бержағында арқасы жерге тиймеген палұан болған. Адамлар оған «Саған кимнің сөзі бар» дейди екен. Буның мәнісі – «Хәй сен, Жаңабай, Қошым палұанның әуладысаң ғой, сен жықпай, ким жығады, саған кимнің сөзі бар» дегенді аңлатқан. Бул тийкарынан «Әкең палұан, дайың палұан, әкеңнің дайысы палұан хәм шайыр. Қолынан келмеген ісі жоқ, сен оның әулады болсаң, әлбетте, сен де қуры емессең» деген түсиникті береді. Солай етип, бул сөзлердің келип шығуы тарихы Жаңабай палұанға байланысly. Хәзіргі түсинигінде де «сен іслемей ким іслейді, әлбетте, сенің қолыңнан келеді» дегенді аңлатады.

ҚҮЛЕКЕ ТӘҮІП БҮЙЫРҒАНДАЙ (P-1299, №184812)

Қүлеке тәуіп қарақалпақларда болған, тарихый адам. Халықтың айтыуына қарағанда, ол өз дәуірінде халық тәуіпшилигінің ең жетік адамларынан есапланған. Ол кисі хәққында елде жүдә көп гәп таралған.

Қүлеке тәуіптің тәрийпі Хийұа ханына да жетіпті. Хан көп тәуіптерді шақыртыпты. Солардың қатарында қарақалпақтардан Қүлеке тәуіп те бар екен. Хәмме тәуіптер ханның алдында жыйналып болғаннан кейін биреу аузы бууылған үлкен бир ала қап әкелип, тәуіптердің алдына қойыпты.

Хан тәуіплерге:

– Қәне, қаптағы сынық затты дүзейсизлер! – деп хәмир етипті.

Ханның хәмирі бойынша қапты ана тәуіп бир услап, мына тәуіп бир услап көріпті. Тәуіптердің хешқайсысы қаптағының қандай сынық хәм нениң сынығы екенін билемпті. Гезек Қүлеке тәуіпке келипті. Ол қапты услап-услап көріп, емлеуге кирисип кетіпті. Бир уақытлары қапта бир дүңкийген нәрсе пайда болыпты. Бир уақытларда Қүлеке ханға қарап:

– Болдым, тақсыр, – депті.

Хан қапты алып келген адамға:

– Қәне, енді қаптың аузын шеш! – депті.

Шешсе, қаптың ишiнен үлкен бир тандыр шығыпты.

Хан гүлалы тандырды сындырып қапқа салып әкелдирген екен. Ким соны қаптың сыртынан тауып, тандыр қылып қураса, сол тәуіп деп есапланады деп ойлаған екен. Оны Қүлеке тәуіп соғып беріпті.

Буннан кейін оған хан:

– Сарайда қал, хан тәуіби боласаң, – деп өтиниш етипті.

Қүлеке тәуіп «қалмайман, елиме кетемен» деп, ханның айтқанын қылмай, қарақалпақтарға қайтып келипті дейди.

СУМЛЫҚТЫ АЛА ТАНА БАСЛАЙДЫ

(P-1299, №184812)

XVIII ғасырда Қарақалпақтар Жаңадәрья, Қуғандәрья әтираптарында жасаған. Ол жерлерде халық жақсы күн көрген, бағлар, жүзімзарлықтар көп болған. Ел жүдә тойған. Соған қарамастан, бір күндері қарақалпақтардың қоңырат арысының урыулары Үргениш, Хийұа таманларға қарай көшеміз деп гәп тапқан. Бірақ халықтың көбісі бұл мәканнан көшіуді мақұл таппаған. Қарақалпақтардың екі арысының жасұлкенлері жыйналысып, халықты орнынан қозғамау үшін талай мәртебе сөйлесік жүргізген. Бірақ қоңырат урыулары бұны тыңламай, көшпекші болады. Әсиресе, бұл урыудың Хорезмге қарай көшіу мәселесін Айдос бийдің бабасы Хажыгелди бий деген басқарады. Ол сол уақытларда сексен жеті жасында екен. Хажыгелди бий өгіз миніп жүреді екен, өзі жүдә ири адам болған.

Бурынғы заманларда бизің халқымызда өгіз, танаға миніп жүріу дәстүр болған. Бұл хақында әдебиятымыз тарихында да белгилі мағлыұматлар бар. Мәселен:

Тал таяғын қолына алып,
Қара суўға тақан шалып,
Өгіз минсе ата-ана,
Миніп жүрген заман өткен,
Қырда минсе қара малға,
Суўда миніп жекен салға,
деген қатарлар бар.

Ушырасқан соң сол аўхалға,
Көп қысылшаң дәуран өткен,
Өгіз минсе ата-ана,
Баллар миніп баспақ тана,
Табылмай дурыс мәңзилхана,
Түўесилмес әрман өткен, –

Халық Хорезмге көшіуіге таярланып атырғанда Хажыгелди бий өледі. Оннан кейін қоңыратлылар және көшпей қалады. Жаңадәрьяда Хажыгелди бийдің толық ас-абатын беріп болғаннан кейін оның баласы Султан бийдің басшылығында қоңыратлылар Хорезмге қарай көшеді. Халық көшкенде, әкемнен қалған дәстүр еді деп, Султан бий жолға шығарда миніуіге көліктері көп болса да, көшти баслап жүріу үшін бір ири ала тананы ертлеп миніп шығады. Ал балалары Айдос пенен Майбасларға да тана мингізеді. Сонда Айдос отыз жаста, Майбас отыз жеті жаста екен.

Жаңадәрьядан қарақалпақтардың пүткіл қоңырат урыулары қалмай көшеді. Он төрт урыу көшпей, орнында қалады. Қоңырат урыулары Хорезмге жеткенге шекем таң азаннан кешке шекем жол жүріп, хәр күні кеште жеткен жеріне келип қонады. Азанда ала тананы миніп Султан бий жолға шықса, халық изине ере береді. Олар көшіп киятырып көп елдердің үстіннен өтеді. Адамлардың қайсы жерлерде тоқтайтуғынлығы басшыдан басқаға белгисіз болады.

Ала тана көшти баслап жүрсе, хәмме жүреді, ала тана жүрмесе, халық өз орнынан қозғалмайды. Сол уақыттардың өзінде адамларда «көшти ала тана баслайды» деген гәп қалған. Түркистаннан Хорезмге қарай ала тана минген биреу үлкен бир халықты көшіріп басқарып киятыр, деген хабар Хорезмнің халқына қашшан жеткен екен.

Көп күндерден кейін халық Хорезмге жетіп орналасып, Хийұа ханлығына бағынған. Көп жыллардан кейін Султан бий өліп, және бираз уақыттардан кейін оның орнына Айдос елге бий болған. Айдос бий болғаннан кейін елде салықтың түрлері көбейген.

Мәселен, жер салығы, шөп салығы, суу салығы, жан салығы хәм тағы басқалар. Айдос бий елге «бул салық хан хәмири» деп дағазаланған. Елге «төлесең де төлейсең, төлемесең де төлейсең» деп хәмир еткен. Ел жүдә бүлінген. Бурынғы ата журты Түркистанды, Жаңадәрьяны әрман еткен. Халық ол жақлардан бул жақларға неге келдик деп налыған. Айдос бий өзіннің зулымлығын халыққа күннен-күнге өткерген. Елде оған қарсы хешким тура алмаған. Қарсы турғанды ол жазалаған. Хешким наразылығын оларға ашық айта алмаған. Ала тана баслап келген күндер халықтың ядынан шықпаған. Адамлар жыйналған жерлерде Султан бий, Айдос бий деп олардың атларын айта алмаған менен, бәлени баслап, халықты бүлдіріп жүрген ала тана мингеннің тухымлары, ямаса бәлени табатуғынлар ала тана мингенлер деп айтысатуғын. Солай етип, халық бәлени Султан бийдің тухымлары баслайды деудің орнына, «бәлени ала тана баслайды» дейтуғын болған. Халық Султан бий, Айдос бий деген атлардың орнына «ала тана» деген гәп пенен алмастырып айтқан.

Уақыттың өтиуі менен бул гәптің мәнісі бираз өзгеріске ушыраған. Егер биреуді бир нәрсеге жөнсізлік иследи деп гүманланса, адамлар «бәлени ала тана баслайды» деп айтатуғын болған. Хақықатында, бул зулымлықтың себебинен келип шыққан гәп болған.

ЖАҢАБАЙ ПАЛҰАН (Р-91, № 37515)

Өткен уақытта қарақалпақ халқының арасында Жаңабай палұан деген жауырыны жерге тиймеген, атағы шыққан палұан өмір сүріпті.

Жаңабай жас уақтынан гүреске араласып, күши менен журтты таң қалдырыпты.

Бир күни Қоңыраттың Қанлыкөл деген жерінде Ибраһым болыс үлкен той беріп, бул тойға елдің барлық жерлерінен палұанлар, бақылар, масқарапазларды шақыртыпты. Тойға Хорезм хәм Қарақалпақта атағы менен, күши менен көпшиликке танылған Шойыншы палұан менен Алабас палұан да келипті.

Шойыншы палұан менен Алабас палұан екеуі тойға келген палұанлардың барлығын жығып, бас байрақты алатуғын болады.

Тойға Жаңабай палұан да шақыртылған болады. Бирақ Жаңабай басқа бир тойға кетип, иркилиціреп, уақтында келе алмайды.

Бас байрақты алыуға жаңа рухсат берер алдында Жаңабай палұан келатыр деген ғалауыт түседі.

Жаңабай палұан өзі хош қауаз, сазенде болса керек. Арбаның үстінде қосық айтып, саз шертип тойханаға кирип келипті.

Усы тойда ол Шойыншы менен гүресипті. Шойыншыны жыға қойыу аңсатқа түспепті. Деген менен, күшине жаңа толысқан Жаңабай палұан Шойыншыны жығады. Бул тойда ол атағы шыққан көп палұанларды жығып, палұан табақ хәм палұан байрақты алады.

Халықтың аузында Жаңабайға отыз бир жасында көз тийіп өлді деген сөз бар.

Жаңабай палұан ел аралап жүргенде бир атағы шыққан палұан менен ушырасады. Ол палұан да сазенде хәм қарыулы екен. Усы палұан менен Жаңабай жарысқа түседі. Жаңабайдың сазын еситкен жаңағы палұан:

– Мен өзимді жети қырлы деп жүрсем, сен сегіз қырлы жигит екенсең. Меннен сазды да, күшти де арттырдың, – деп, гүресиуге бата алмай қайтып кетипті.

Жаңабайға усы жигиттің көзі тийіпті, деседі халық.

АСАН БИЙ (Р-46, 50412)

Гүз айында хан Асанды салық жыйнауға жумсапты. Асан жети нөкери менен Жийдели-Байсында қонады, кейін Түркістанға барады. Ол уағында Түркістанды Маман бий деген сарайды екен. Шымбай Дәуқара бийдің баласы екен, төрт ылашық отарға шығып отыр екен. Қарақалпақтан сонда Дәуқарада бир үй жоқ екен, тамамысы қазақ екен. Булар Маман бийге барып қонады, салық жиятуғын болды. Ол жердеги халық «салық деген не бәле?!» деп, салық бермейді. Он күнге дейін салық ала алмайды. Оннан соң Асан еки пай, Түркістанның бийлери бир пай болып, жети нөкер менен салық жыйнауға кириседі. Салықты еки ай жыйнаған қусайды. Түркістанның бийлери менен кеште гүрриңлесіп отырғанда бийлер Асанға:

– Аға, дәрья сағалы дегенге кууанамыз, бизди көширіп, баслап баратуғын адам жоқ, – дейді екен.

Сонда ол:

– Бир-еки ат жүгі теңгени көрсе, жарын хан хәзирет және жумсар, быйыл алдың тайғақ қыс болды. Жарын келсек, дуз тартып көширермиз, балам. Жол баслау, көш көширіу деген хеш нәрсе емес, – дейді Асан.

Сөйтіп Асан бир-еки ат жүгі теңге алып қайтқан дейді.

Келеси жылы хан Орал менен Торғайға барасаң деп жумсапты. Түркістаннан салық жыйнады деп еситип, олар өзлери жыйнап қойған екен. Қыйналмай-ақ, бес-алты ат жүгі теңгени алып қайтады. Қайтарсын Түркістанға келип қонады. Сонда Асан:

– Былтыр уәде еткен едим, соған келдим. Көшетуғын болсаңыз, ғамлана қойың, – дейді.

Сөйтіп, жети жүз арба жегіп көшкен екен дейді. Бираз жол жүріп, Тарқыслау деген жерге келип, сол жерде қонған екен. Азанда жети жүз арба менен жолға шығып кетеді, аздан соң арбалардың бийік құмға тоғынлары кирип кетип, өте алмайды. Оннан арбалардың бәрін бир тақырға үйеді. Қазалының жолындағы «Гүпшек қалған» деген соннан аталған екен. Арбалары қыйрап қалғаннан кейін өгізлерді де тасламай жетеклеп, қыйынлық пенен зорға шығады. Ким баласын арқалап, ким қызын арқалап, азық-түлікті өгізлерге артып, ақыретті көріп көшкен екен дейді. Соннан жүріп отырып Жаңадәрья деген жерге отыз үш күн дегенде келип қонған екен. Оннан соң Есим бойына қондырады. Бәхәрдің күни бул халық аштан өледі деп, Кегейлини салы жап қылып қаздырған Асан деген киі екен. Бурын Кегейлиниң орны қус ушса қанаты күйетуғын ыссы, сексеуиллик шөл екен деседі. Бул жап қулай берген хәм көз аштырмаған, ызғарына мәкке-сәкке еккен дейді. Келеси жылы және қаздырған, жер ызғарланған соң

қуламаған. Халықтың тамағы тояды. Келесі жылы және қазған, үш жылда жақсы дийхан болған. Асан аталық сонда тоқсан бірде екен. Сол жылы Айдостың Хийұадан оқып қайтқан жылы екен. Ол Айдосқа:

– Мен қартайдым, Түркістанда көп ағайын қалды, қалғанын сен көшір, – деген екен.

Айдос жеті күннен кейін Хийұаға барып:

– Маған жәрдем берің, – депті.

Хан:

– Не жәрдем? – деп сораиды.

Сонда Айдос:

– Түркістанда мениң көп ағайыним бар екен. Соны көшіріп келемен. Мениң ағайыним көбейсин, сениң пухараң көбейсин, – деген.

Хан көшіу үшін шөлге шыдамлы болады деп, Айдосқа мың түйе берген екен, Айдос ханға:

– Қарақалпақ түйе аузын ашса, таслап қашып кетеді, үйренген сәрұанлардан елиу адам бер, – депті.

Көп ойласықтан кейін хан елиу сәрұанды түйе менен бірге алып кетиуге рухсат етипті. Айдос жеті күн Хийұада жатып, жол-жорығын сазлап алып, Түркістанға жол тартыпты. Түркістанда қалған қарақалпақтарды мың түйе менен көшірген Айдос екен дейді. Көшерде жеті ақсақал көшпей қалған. Маман бий:

– Аға, көп әкеттің, ондалы-мындалы болайық, – деген екен, лекин Айдос айтқанын етпепті.

Айдос мың түйе менен көшіріп әкелген елді Есим бойына қондырыпты. Елиу сәрұанды да жибермей, түйе бақтырады. Өзі жеті күннен кейін Хийұаға атланады. Және Хийұадағы ханға барып:

– Тақсыр, жәрдем берсең, – дейді.

Хан «не жәрдем?» деп сорағанда:

– Тақсыр, «бүлген елден бүлдирген алма» деген, бул халық қыстан шықпайды, – дейді.

Сонда хан:

– Үй басына он сомнан пул берейік, – дейді.

Айдос:

– Он сомың төрт-бес батпан тары да болмайды, тақсыр. Мениң сизге арзым бар. Ол да болса, мың түйени қазы хат пенен берсең, оны халыққа сатып жедирсем, сонда қыстан шығады, – депті.

Хан:

– Айдос балалық етпе, үй басына он сомнан ала бер, – деген екен.

Бул сапары Айдостың арзы питпей қайтады. Және жеті күн өткеннен арзы етиуге барады. Бул сапары ханның ырайы босаңсыған екен, бірақ бунда да арзасы орынланбай қайтады. Үшінші рет және барады.

– Бес-алты бала аштан өлді, оларды қара үйге салып қулып урып кеттим, соны көретуғын нөкер берсең, – дейді Айдос. – Айдостың ағайынлери өлсе, Мәдирейимнің пуқарасы өлсе, саған да, маған да жақсы ат болмас.

Хан қазы-кәлан, қазы-ордасын шақырып:

– Усы көшекті буларға берің, бул қарақалпақ бәне менен Хийұаға ойран салайын деп жүр. Келгенде көзіне қарамайсыз ба? Мың түйени алыңлар, питти, – депті хан.

Айдос:

– Әй, тақсыр, беретуғын болсаң, қазы хат пенен берің, қарақалпақ ишип кетер, жеп кетер, тыныш кетер, мың түйениң сорауына мен қаларман, – депті.

Хан:

– Сен тири болсаң, биз тири болсақ, қазы хат неге керек? – депті.

Сөйтіп, Айдос мың түйениң рухсатын алып елге қайтыпты. Ол ұақта ұзақ базар, келте базар деген болады екен. Қар түйени алпыс-жетпіс теңгеден сатып, буұдай-жұери алып, халыққа үлестіріп, буұдай писикке илестіріп жиберген екен дейді.

ӘЗБЕРГЕН

(Р-46, №50412)

Әзберген деген қазақ жигит жас бала ұақтында түркмен басшыларына қырық жигит пенен бенде болады. Үйлерине апарғаннан кейін балаларды бөлістириүди ойласады. Ишіндегі басшысы балалардың ишіндегі ең батырын алғысы келеді. Буларды сынау үшін олардың көзінше қырық пышақты ушын жоқары қаратып қадап, үстине бир зат жауып, балаларды таслауға буйырады. Балалар бағанағы көрген пышақтары бар шығар деп қорқып, мәжбүрлесе де, үстине бойын атпайды. Сонда Әзберген, маған қашан болса да бир өлим бар ғой деп, пышақ бар жерге өзін атады. Баспашылардың басшысы оны:

– Бир тууған жигит екенсең! – деп қушақлап алады. Оны үйине апарып, өзіннің баласындай етип

сақлайды. Бала жигирмаға шығады. Баспашылардың басшысы Аўған патшасының баласын урлап алып сатыўды, қызын өзіне ҳаяллыққа алыўды мақсет етип қойған екен. Ёзбергенди сынаў ушын ҳәр күни бир неше шақырым елден дүзге шығып кетип, адастырып қайтады, жигит кеште таўып келе береді. Алты ай даўамында усындай дүзге үйретеді.

Бир күни Ёзбергенге, шәхәр геземиз деп, бир қаланы шабыўға бармақшы болады. Түнде дем алып жатып, қалаға тартады. Биринши пақсадан түркмен атын қарғытады, аман өтеді. Оннан кейин Ёзберген де қарғытып, аман өтеді. Аўғанның патшасы қыдырып кеткен екен. Ёзбергенге қызды әкеліп береді де, өзи баланы алып шығыўға кетеді. Қызды басшысының үйіне әкеледі. Баспашының қызы Ёзбергенге жылап, мынадай дейди:

– Енди әкем келген соң сени өлтиреді, мына қызды жесир қылады. Усы қызды сен алып қаш, – дейди хәм екеўіне еки жақсы ат таўып береді.

Бир күн өткеннен кейин баланы жайғастырып келсе, Ёзберген үйінде жоқ екенін көреді. Қашып кеткенін биліп, кейнінен қуады. Сонда қыз найза менен баспашыны шаншып өлтиреді.

Буннан Ёзбергеннің еліне екеўи кете береді. Бир жерде булақтың басында дем алады. Қыз булаққа шомылады. Ёзберген уйқылап қалады. Оянып қараса, қызды жылан сорып өлтирипти. Қызды сол жерге жерлеп, басына жай салып, Ёзберген еліне келеді.

Енди баяғы күнлерди умытады. Барымтадан мал алыўға бел байлайды. Бир күни бир жерде жайылып жүрген он еки түйени көріп, соны қуып келмекши болады. Түйеге жақынласа бергенде бир қыз бенен бир жигит Ёзбергеннің жаманлық қылайын деп, түйени қуып баратырғанын көріп, изинен қуады. Қуып жетип, оны найза шаншып, атына бәнт етеді. Ёзберген жигитлери менен еліне қашып барады. Бул екеўи мурындық ата ізлеп жүрген екен. Ёзберген бир жыл жатып жарасынан жазылады. Бир жылдан соң жаңағы екеўи ізлеп келип, Ёзбергенди шақырып:

– Әй, жигит, мени пышақ пенен шалып өлтир, жақсылап көм, – деп жалынады.

Сонда ол жигит айтыпты:

– Сен түйелерди сатарсаң, ишинде бир ақ баслы түйем бар, сол өтпес, – депти.

Ақ баслы түйеден басқасының бәрін сатыпты. Ақ баслы түйени ҳәр қалаға апарып сата алмай жүргенде бир адам сатып алады. Ол адам былайырақ шығарып:

– Бул түйедеги мениң иним еди. Сен қалай өлтирдің? – деп сорады.

Ёзберген баяғы ислеген ислерин айтып береді. Ол адам, бизиң үйге қон, инимнің ҳаялын бермен деп, зорлап қоярда-қоймай үйіне ертіп кетеді. Сөйтип Ёзбергенди қонақ қылады. Қатын да төсектиң астына қылыш алып жатқан екен. Ҳаялдың қапталында оны жатқарады. Ҳаял қолын созса, өзимдей жигиттиң ҳаялына жантаспайман деп, жолатпайды. Ҳаял жигиттиң қылышын майлап, шақырлатып жүреді, силтеп турады. Жигиттиң мәртлигин сынап, тиймейди. Солай етип жети ақшамды өткереді. Кетерде хошласып:

– Сен бағ ектир, жети жылдан кейин барамаң, – деп ўәде етипти.

Айтқан ўақтында қырық атлы болып келип, Ёзбергендикинде қонақ болады. Ёзберген буларды күтип сыйлап жибереді. Усы айтқан Ёзбергеннің хәулиси, бағы деген Қоңырат бетте бар қусайды.

ИЙГИЛИК ПАЛҰАН

(Р-46, №50412)

Бурынғы заманда Ийгилик палұан деген болыпты. Ол бир гүресте хан палұанын жығып өлтиреді. Бул жақтан келген бийлер:

– Әй, Нарым-ай, – дейди.

Сонда хан:

– Нарың не шекеди, – дейди.

Бийлерден бирейи:

– Нарым пүтин жүк көтереді, – дейди.

Ийгилик бийлердің демеўи менен он сегиз батпан жүкти ыйығына көтереді. Қанша жүк көтерсе де, хан палұанын жығып өлтиргени ушын ханға гүналы болады. Бийлер палұанды жасырып, елге қашырып жибереді.

Өлген палұанның иниси ержетип, арадан бирнеше жыл өткеннен кейин Ийгиликті ізлеп шығады. Ол ізлеп киятырса, арбасы сынып, жапта отыны менен жатқан бир адамды көреді. Арбасы сынып атырған адам бир ўақытта суўдағы жатқан арбасын жүги менен көтерип, сыртқа шығарады. Оннан кейин жаңағы келген жигит те атты ийніне қағып салып, арқалап жаптан өткереді. Жигит:

– Ийгилик палұанның үйи қайсы? – деп сорады.

– Ҳа анаў, – деп көрсетип жибереді.

Жигит, бул Ийгилик палұанның өзи шығар, «ерден ердің қаўпи бар деген» деп, сол жерден қайтқысы келеди. Сонда да сонша жерден келгеннен кейин, үйине барады. Барса, Ийгилик палұанның отынға кеткенін айтады. Бираздан кейин Ийгилик палұанның өзи де келеди. Бағанағы киси Ийгилик палұанның өзи екенін таныйды. Ийгилик палұан келген жигитти сыйлап сарпай жаўып қайтарады.

ОРАЗ АТАЛЫҚ (Р-91, № 34658)

Ораз аталықтың Әўез, Есназар соқыр деген балалары болыпты. Әўез деген баласы жасы толып жигит болып, қыз ізлеп жүр екен. Төремурат бөгежейли дегеннің ержеткен қызы болыпты. Ол күтә сулыў, ел айырған қыз болса керек. Сол аўылда Камал шайтан дегеннің үйине түсип, сол арқалы қызды алдырып сөйлеседи.

Қыз:

– Дүньядан тақ өтсем де, саған тиймеймен, – депти.

Әўез:

– Егерде сен мени алмасам, Ораз аталықтың баласы емеспен, – деп шәрт етеди.

Әўез Камал шайтанның шайтаншылығы менен, дүнья-малдың көплиги менен қызды келисимге келтирипти, үйине қайтып ямаса болып жүре береді.

Бир күнлери Ораздың Есназар соқыр деген баласы да қыз ізлеп, ел аралап жүрип Төремурат бөгежейлинің қызы бар дегенди еситип, соның аўылына барады. Бул жерде ким бар деп сорастырып жүрип, Камал шайтанға бул да тап болыпты. Ол мақсетин Камал шайтанға айтады. Сонда Камал:

– Сен өзиң болсаң соқырсаң, оның үстине ол қыз елде бир өзи, саған тийе қоярмекен. Тийген күнде де көп мал керек, дүнья керек, – дейди.

– Дүньяға келетуғын болса, ол гәп емес, – дейди Есназар. Бунда Әўез туўралы ҳештеме айтылмайды.

Көп дүнья алған Камал Есназар менен белгили күнди белгилеп, сол күнге қызды оның артына мингестириўге ўаде қылып қала береді. Белгили күни Есназар жолдаслары менен қызды алып кетиўге келеди. Усыған шекем қызды Камал шайтан келистирип, атқа мингестириўге таярлап қояды.

Ол қызға:

– Әўез сени бурынғы айтылғандай, саз-салтанат пенен алыўды қойды. Ол бир жаққа кеткпекши екен, сол ушын пәленше күнге ол атлы келеди, соған мингеспесең болмаитуғын болды, – деген, қыз келисим берген.

Соның менен, қыз Есназар соқырдың артына мингестириледі. Олар жүрип отырып, таң ата үйине жақынласа бергенде қыз алдындағы жигитке қараса, мудары бир тәрепке қарай береді екен.

– Хаў, бала, мынаў соқыр ма?! – депти.

– Не өзи? Соқыр болсам да артыма минип киятырсаң ғой, – депти Есназар.

Соннан қыз бойын аттан таслапты. Сол жерде қызды силейтип урып, үйине апарып, келинди түсиреди. Ағасы Әўез келинин көрейин деп келсе, зар жылап турған баяғы өзиниң қалыңлығы көреді. Тез шығады да, атқа минип, қылышын қолына алып Камал шайтанның үйине қарап шабады.

Камал шайтан да усындай болатуғынын билеп, атты ертлеп, үйинен шығып бир гөне тамды тасалап тура береді. Әўез де жигитлери менен қуйылып Камалдың үйине түсе бергенде, Камал да, Ораз аталықтың үйи қайдасаң деп, атты қуйындай ушырады. Оның қашқанын көрип қалып, Әўез де изинен жаздырады.

Камал көп бурын барып аттан секирип түсип, атты қоя береді де, өзи Ораз аталықтың үстине кирип барады. Сол ўақытта Ораз аталық қартайып отырған адам екен.

– Ораз аға, ассалаўма-әлейкум, мени мына балаларың өлтиретуғын болып еди ғой, сизге келмегенимде. Мен Әўезиңди көрсетип, соқырыңа қатын әпердим. Болмаса сениң соқыр балаңа қатын тийе ме, соның ушын ҳазир мениң изимнен куўып Әўез киятыр, қолыңда қылышы, жүзинде ашыўы, көкирегінде дығы, – депти.

Ораз басын көтерип қарап:

– Отыра бер, өзимиз көремиз, – депти.

Соның арасында Әўез де келип:

– Камал, қайда жайың болса, шық! – деп бақырады.

Сонда Ораз аталық Әўезди шақырады. Ол келген соң:

– Әўез, сен не ислеп жүрсең? Камалдың жүрегіндей жүрек ҳешқайсысыңызда жоқ, оның ислеген иси ҳешқайсысыңыздың қолыңыздан келмейди. Сен Камалға тиймек туўе, жанынан жүрип көр, қудайдың баласы екенсең! – депти де, Камалды үлкен сый менен елине қайтарыпты.

АЙЫМБЕТ (Р-1299, №184812)

Аңызларда айтылыуына қарағанда, ерте заманларда Түркистанда шығысы кенегес урыуынан Айымбет, Байымбет хәм Кулымбет деген ағайынли үш жигит болған екен. Олар аң аўлап, көлде ғазға дузақ салады екен. Бир күнлери бир ғарры келип, Кулымбеттен Кәбатулланың жолын сорапты. Өзи бир ғазын қашыртып, күйип-писип турған Кулымбет:

– Ғазымды үркитесең, ғарры, билмеймен, кейин қайт, – деп оның менен сөйлеспеген.

Буннан кейин ғарры Айымбетке келип, оннан жол сорапты. Ол ғарры менен сөйлесип, сәлемлесипти. Кәбаның жолын силтепти. Келген ғарры Айымбетке пәтиясын берип былай депти:

– Шырағым, бул талабыңды қой. Жанлы мақлұқларға көп азап берме. Аўылыңа қайт. Жайыңның күншығыс тәрепинен шеңгелден қалың етип, беккем қыспалап, мың қой сыятуғын қора соқ, мықты ергенек қой. Соны келеси сәрсенби күни питкерип, кеште қораның аўзын ашып жат. Көп қойлар келип, тола баслағаннан соң таң атады. Көк қошқар келеди. Қора толғаннан кейин, қошқар қалған қойларды изине ертип, ергенектен шыққан уақытта сыртқа шығып, ергенекти бекит. Усы айтқанларымды ислесең, бай боласаң. Сол байлық сениң жети ұрпағыңа жетеди, – деп пәтиясын береді де, ғарры кетип қалады.

Айымбет аўылға барып үлкен кетпенди қолға алып, шеңгелдің қалың жерине тийисип кетеди. Күн демей, түн демей шеңгел шабады. Оны арқалап тасып, үлкен қора соғады. Хаялы болса:

– Сен алжыдың. Үйде жейтуғын тамақ таўсылды. Көлге барғанды да қойдың. Үйінде бир ешкің жоқ, бунша қора соғып, – деп тоңқылдайды.

Айымбет хаялының сөзин де, басқылаған аўылдағы жораларының сөзин де тыңламайды. Қораны айтқан күни питирип, түнде ергенегин ашып жатады. Таң саз берген мәхәлде қойлардың маңыраған дауысынан оянады. Ол «я, алла бергейсең» деп көрпеден турмай жата береді. Уллы-шаўқымнан хаялы оянады. Ол керегеден далаға қараса, көп қойлардың кирип атырғанын көреді.

– Ха, ағасы, тур ҳа-тур! Көк қошқар қойларды ертип әкетип баратыр, – дейди.

Шаўқым күшейеди. Қошқарлардың гелле тасласқан дауыслары еситиледи. Еле таң ата қоймаған екен, кемпири қоймағаннан соң, Айымбет жууырыуы менен жалаң аяқ қораға барады. Енди ергенекти бекитип атырғанда еле иште жүрген көк қошқар Айымбетти пәт пенен келип дүгип, шығып кетеди. Айымбеттин аяғы сынып, соннан баслап ақсақ Айымбет бай атанады.

РЕЙИПНАЗАР (Р-1299, №184812)

Ережеп тентекке аталық:

– Балларымды сынап бер, – депти.

Балларының бәри бир көрпеді қара үйде уйқылап жатқан екен. Ережеп тентек көрпени ашып жиберип, балларға қарапты. Ережеп тентек адамға нәзерин саларда еки көзинің қабағын бармақлары менен ашып турып қарайды екен.

– Түпәлем-түпәлем. Жата бериң, келе боларсыз, – деген.

Қара үйден шықса, қостың түбинде тыр жалаңаш баланың қауынды шопағы менен жеп отырғанын көреді.

– Ха! Кенегеслерди бир шыбығы менен айдайтуғын мында екен ғо, – деп Рейипназарды көрсеткен дейди.

Рейипназар көп жыллар болыс болған. Сейтназар хажыдан Құдайназар тууылады. Қабыл бий Әмиүдәрьяның шеп тәрәпи, хәзирги Тақыятас қаласы тусына кенегеслерди көширип апарған. Сол жерден канал қазып, суу апарған.

Қабыл бий қартайған соң орнына баласы Ерназар бий болады. Сонда аўыл адамлары Қабыл бийге келип:

– Балаңыз орныңызды басып, бий болыпты, – деп қутлы болсын айтып атырғанда Қабыл бий:

– Терисине қутлы болсын. Аяңда болса, жалайсаң, балаңда болса, сарайсаң, – депти.

ҚОШЫМ ПАЛҰАН ХӘМ ҚАЗАҚ ПАЛҰАН (Р-1299, №184812)

Қазалы жақтың атақлы палұаны Қошым палұанды излеп келеди. Бир нарға өзи минген, және бирине бахалы затлар тийеген. «Егер жеңсем, дос болайын, жеңілсем, мына затларды саўға етейин» деп сорастырып келе береді. Қошым палұанның ағаш усташылықтан хабары бар екен. Ол тамның қуяшында арбаға көшер соғып, гүпшегине кийдирип көрип атыр екен. Түйели қазақ оннан Қошым палұанның үйин сорапты.

– Мына көпирден өтип, оң таманға қарап жүр, анау шеттегі там, – деп, көшерди гүпшегі менен қосып көтеріп көрсетіпти.

– Хау, усы ауылдың жол силтеушиси мынау болса, Қошым палұанға барып, оның менен гүресиудің не керегі бар?! Хау шырақ! Сениң менен дос болайын. Қонақ ал, – деп түйесинен түсіпти.

Сөйтип олар қыяметлик дос болған екен.

РЕЙИМ БОЛЫС ХӘМ БАЙНАЗАР

(Р-1299, №184812)

Рейим болыстың орынбасарлары болған. Болыс оларды сынап көрмекши болып:

– Әй, Тилеу добал! Үш жыл болды бирге жүргенимизге. Үйден шай ишин деп айтпадың ғо? Бул қалай? Иргенди көріп, шай ишейик, соған таярланып жүр, – депти.

Бир күнлері:

– Тилеу добал, не қылдың? – деп сораса:

– Оңқасы болмай жүр, – деп жууап берипти.

– Онда, Алламурад мәрем, сен шай бере ғой, – депти болыс.

Бұған да бир хәптедей мүддет берген. Бул да:

– Болыс аға! Хаялым ауырып жүр, – депти.

– Ал, Байназар араншы, гезек саған келди. Аман-сау булар гезегін өткерди. Сен не дейсең? – депти болыс.

– Мен, болыс аға, хәзир-ақ тайынман, – депти Байназар.

– Онда, ертең түске барамыз. Сизлер еле умытпаң. Сизлерден де шай ишемиз, – депти болыс.

Сонда Байназар жалғыз ешкисин сойып, буларды күткен. Ол да бууаз екен, ишинен баласы шыққан.

Сонда Байназар:

– Тапқан биреуін сояды, таппаған екеуін сояды, болыс аға, – депти.

Болыс уақты хош болып, дем алып, пәтиясын берген. Кетерінде былай депти:

– Байназар, саған қудайым береді. Бирақ жанарсаң да, өшерсең. Тилеу, сениң артқы жағың қараңғы-ғо. Алламурадқа да соған усаған сөз айтқан. Кейин Рейипназар болыс қайтыс болғаннан соң Байназар болыс болған.

ҚЫРАН ҚАРАҚШЫ

(Р-1299, №184812)

Бир күні Имам ийшанға қартайған бир адам келип:

– Мен суұпы болайын, пәтияңызды бериң, – деп, алып келген заттарын ийшанның алдына қойыпты.

Ийшанның қырық суұпысы болған. Жаңағы келген адамды таныған суұпылар ийшанның құлағына сыбырлапты:

– Бул аты шыққан Қыран деген қарақшы, уры, адам өлтирген. Бул жерге жолатпаң, тақсыр, – депти.

Ийшан ойланып қалыпты.

– Қуръаны кәримнен «Ясин» сүресин ядлап келиң. Қырық парыздың ярымын үйренгеннен соң келерсиз. Хәзир сиз тайын емессиз, шырағым, – депти ийшан.

– Солай ма? – депти қарақшы.

Есиктен шығып баратырып қырық суұпының қапының қасында тұрған геуишлерин урлап алып кетип қалған. Ол заманда аяқ кийим қымбат. Суұпылар ийшанға арыз етипти.

– Оны өзлериңіз барып шешің, – депти ийшан.

Суұпылар қарақшыға барып, жалынып, ең соңында оны ийшанға алып келипти.

– Сениң айтқаның бола қойсын, шырағым. Урлық еткеніңді қой. Суұпылыққа алайық. Қолыңды жай...

– Тоқтап тұрың. Мен бул суұпылардай көп жүре алмайман. Мен тек үш күн суұпы болсам болады. Соған пәтия бериң, – депти.

Не илаж, сөйтип ийшан пәтия берипти. Үш күн өткеннен соң ийшанға, қарақшы дүнядан өтті деген хабар келипти.

– Астаупыралла, – депти ийшан. – Мен усы тауды паналап келип едим. Бул кисинің тилегинің алла тәрепинен қабыл болыуына қараң. Мархумның атына усы таудың атын қояйық, – депти.

Соннан баслап адамлар оны Қыран тау деп атайтуғын болған. Қыран тек бай адамлардың малларын урлап әкеліп, ғәриплерге береді екен.

ТӘҮЕКЕЛ ЕРДИҢ ИСИ (P-1299, №184812)

Хийұаның ханы қарақалпақтардың азабын берген ғой. Халықтың ишіндегі сулыұ қызларды патша хаяллыққа алыұ ушын бирме-бир алдынан өткерипти. Сонда ел шетіндегі бир елеспесиз ылашықта туратуғын жарлы кисиниң он алты жасар жас өспирим перзенти патшаның кеўлине унапты. Хан усы қызды хаялының үстине алмақшы болыпты.

Буны еситкен қыздың әкеси өз перзентиниң ығбалына тырысып, нәўше гүлдей нәрестени қырыққа шыққан адамға бериұди макул, көрмей ханға барып арыз айтыпты.

Сонда хан ол кисини дарға асыұға буйрық берипти. Жаллатлар қыздың әкесин жаңа дарға аса бергенде арқа беттен бир ақ атлы келипти де, дардың арқанын кесип жиберипти.

Жаллатлардың хұрейи ушып, болған ўақыяны ханға айтқанда, хан:

– Дар арқанын кескен кисини алдыма әкел! – депти.

Жаллатлар жаңағы кисини алып келгенде хан оған:

– Хаў, бендем! Дардың арқанын неге кестиң? – дегенде, ол киси:

– Тақсыр! Бул дұньяда жаман да өтеди, жақсы да өтеди. Мен де дұньяда өзимнен кейинги үрім-путақларыма ат қалдырып кетейин деген мақсет пенен дардың арқанын кесиўге тәүекел еттим, – депти.

Сонда хан:

– Хәй, заңғар! Бапладың ғой! Тәүекел – ердиң иси. Бирақ ерлик билекте емес, жүректе. Сениң де дардың арқанын кесиўге тәүекел өткен жүрегиң ушын, бар, гүнаңды кештим, – депти.

Нәтийжеде олардың екеўи де өлимнен аман қалыпты. Сөйтип тәүекелликтен ерликке жетискен жигит – қарақалпақтағы Ерназар батыр екен.

ДӘҮЛЕТ ПУШЫҚ ТОЙДА (P-1299, №184812)

Сейтназар хажы той бергенде Дәўлет пушыққа айтылмай қалған екен, ол аўылындағы пәтли бес-алты жигитти ертип, тойға келеди. Тойханадағы хажыға бир адам келип:

– Хажы аға, буўдай атызды басқылап, онлаған атлы берман киятыр. Барып, оларға жолды көрсетип қайтайын ба? – депти.

– Яқ, барма. Ол Дәўлет пушық шығар, оған тойға айтылмай қалыпты, даў шығарайын деп киятырған. Оларға тийме, – депти хажы.

Дәўлет пушық туўры тойханаға атты айдап, Сейтназар хажыға:

– Қәне, хажы жора! Неге тойыңа айттырмадың? Хәмел бар ўақта қыаметлик дос болып едик. Хәмелден түскен соң дослық қойыла ма? – депти.

Сейтназар хажы болса оның қолынан алып, аттан түсирип:

– Айтыўшыдан болыпты, ашыўды қой, достым. Той пайыңды жеп кет, – деп, бир қойды сойып берип күтипти дейди.

ЕРИМБЕТКЕТКЕН (P-488, №176391)

Еримбеткеткен деген арнаның аталыұ себеби мынандай болған екен. Усы арнаның бойында Еримбет деген киси жасапты. Гүзде қой қырқымы ўақтында Еримбет иниси менен екеўи қойларды арнаға айдап келип, жуўа баслайды. Бир ўақытлары ағып турған суў бир қойды ыққа қарай ағызып алып кетеди. Буны көрген Еримбеттиң иниси қойды услаў ушын өзін суўға таслайды. Бирақ ол суўға мантиғып, шөге баслайды. Еримбет инисиниң суўға кететуғынын билгеннен кейин жүзип барып, инисин услайды. Сол ўақытта иниси ағасының мойнынан қапсыра қушақлайды да, жибермейди. Сөйтип, сол жерде екеўи де суў түбине кетеди.

Сонлықтан хәзирги «Еримбет арна» сол кисиниң атына байланысly «Еримбет кеткен» болып аталып кеткен.

Бул арна Төрткүл районының Қызылқала массивинде жайласқан.

ЕДИГЕНИҢ ДАНАЛЫҒЫ

(P-1302, №183830)

Едигениң заманында патшаның алдына бир балаға таласқан еки хаял келеди. Сонда патша Едигеге:

– Баланың хақыйқый анасын тауып бер, – дегенде, Едиге:

– Баланы қақ ортасынан бөлип, екеуиңизге бөлип беремен, – дейди.

Сонда баланың хақыйқый анасы:

– Балам тири жүрсе болар, бөлмең, – деп жалынады.

Сондай етип, баланың анасын Едиге анықлайды.

ЖУПАР ҚОРЫҒЫ

(P-1299, №184812)

Бухарада «Жупар қорығы» деген жер бар. Оның тарихы төмендегіше.

Өткен заманларда Ибрайым деген байдың Жупар деген хаялы болған. Жупардан он бес бала, Ибрайымның тоқалынан да он бес бала тууылады. Ибрайым өлгеннен соң Жупар отыз баланы алып, өз тууған ели – Көкөзек пенен Тербенбести таслап, Бухарға көшеди. Ол жерде бир қорықтың үстinen шығады. Ол Бухар ханының қорығы екен.

Жупар аса ақыллы кемпир болған. Ол қасындағы адамларға:

– Усы жер бизлерге қолайлы екен. Усы қорыққа қоныс басайық? – деп кеңес береді.

Бирақ қасындағы адамлар менен баллары:

– Бул ханның қорығы, хан бизиң геллемизди алады, – деп, қарсы турады.

Жупар буларды зорлап, усы жерге қоныс бастырады, отыз бала Жупардың тәрбиясында болады. Балалардың хеш қайсысы Жупардың айтқанынан шықпайды екен.

Бир күни ханның қорықшысы келип, ханға:

– Тақсыр, Сизиң қорығыңызға бир ауыл зорлық пенен қоныс басты, – деп хабар береді.

Сонда хан:

– Мениң қорығыма руқсатсыз келип қоныс басқан қандай адамлар, бунда бир мәни бар шығар? – деп, өзи қасына жети ўазирин алып, көриўге келеди.

Жупар ханды үйге киргизип, отыз баласына сәлем бергизеди. Жыбырласқан отыз баланы көрген хан:

– Булардың бәрин өзиң туўдың ба? – депти.

– Жоқ, он бесин өзим, он бесин тоқал туўды, – депти Жупар.

– Усы шырайыңызға, усы ақылыңызға бола, үстиңизге қалай хаял алдырдыңыз? – дейди хан.

Сонда Жупар:

– Қатынның жаманы ерин қызғанады, ханның жаманы хан жерин қызғанады, тақсыр, – депти.

Хан сөзден жеңилип, «қанша жер ийелегиңиз келсе, ийелей бериң» деп руқсат берген екен. Сол Жупар жасаған жер «Жупар қорығы» деген ат пенен хазирге шекем белгили.

ГҮЛДИРСИН

(P-1242, №183023)

Бурынғы өткен заманда Хорезм елинде Гүлистан деген абат ел, суўға мол қала болады, оның ғарры патшасының Гүлдирсин деген қызы болады. Жасынан әлпешлеп тәрбияланған Гүлдирсин бойжетеди.

Сол мәхәллери елине монғоллар топылады. Буннан сескенген, сезикленген халық Гүлдирсиннің әкесинің қаласына келип тығылады. Қаладағы халықтың басына қайғы-ууайым түседі. Көп жерлерди қарап қылып киятырған душпанлар қалаға жақынласады. Ақырында кең даланы, гүлленген бағларды ўайран қылып, қаланы қоршап алады. Халық қаланы мәртлерше қорғап, күш бириктирип турады. Душпанлар халықтың қарсылығын жеңе алмайды. Сөйтип, бир неше айлар өтеди. Қаладағы азық-ауқат тауысылып, ашаршылық басланады. Бирақ аш халық қуралларын тасламайды, душпанларға бағынбайды.

Бир күни патша хәмелдарлары менен ләшкербасыларын кеңеске шақырады. Кеңес қатнасыўшыларынан биреўиниң пикири мақулланады. Бул ойласық бойынша, патша қаладағы хәр бир үйден бир ууыс буўдайдан жыйнатып, еки-үш өгиз тауып, ең соңғы дәнди жегизип, бир неше күн бағып, оларды қаланың дәруазасынан шығарып жибереді.

Ашлық қаланы қамал қылған душпанларды да дәрмансызландырады. Душпанлар қаладан шыққан өгизлерди ушлап алып сояды. Олардың ишинен шыққан буўдайларды көрип, душпан ләшкерлери:

– Егер олар қарамалларды усындай етип бағатуғын болса, олардың еле жыйнаған азық-ауқатлары көп

екен, қамап тұрыу пайдасыз, қаланы алып болмайды, ашлықтан аман қалыу үшін тез арада қайтып кетиу керек, – деп шауқым салады, араларында алағадалық басланады.

Буны еситкен душпан ләшкербасылары да қамалды дауам еттириу пайдасыз деген ой менен ләшкерлерин алып, кейин қайтыуға таярлық көре баслайды. Бірақ Гүлистан патшасының қызы Гүлдирсин өз ел-журтына қыянет қылады. Ол қала айналасын қоршаған дийуаллардың үстинен урысты серлеп жүріп, душпан патшасының баласының сулыу екенлигин билип, шахзадаға хат жазып, гүлистанлылардың сырын ашып береді. Хатты оқжай оғына орап, оларға қарап атады. Ел қыянетшиси Гүлдирсин өз хатында: «Атамның өгізлерди жибергендеги мақсети – сизлерди алдау, қала халқы ашаршылықтан қырылып атыр. Шыдаң, қалаңның өзи бағынады» деп жазған болады.

Душпан ләшкербасылары «тағы еки-үш күн шыдайық» деген ой менен, қайтып кетиуді қойып, қаланы қамал еттириуді дауам қылады, үш-төрт күннен кейин гүлистанлылардың бир қатары ашлықтан өле баслайды. Бұған шыдай алмаған қала халқы дәруазаны ашады. Душпанлар басып киреди. Халық тала-нады, қала өртенеди. Көп адам қырылады. Тирилерин кул етип алады. Гүлдирсиннің әкесинің басын қаланың минарасына қыстырып қояды. Қызды душпан патшасының алдына апарады. Оның кеңесшилери, ләшкербасылары: «Бул перзент бизиң патшамыздың баласына ылайық екен» деп ойлайды.

Шахзада асау ат алып келиуге буйрық береді. Оған қыздың шашынан байлауға тапсырады. Кеңесшилери менен ләшкер басшылары:

– Буныңыз қалай? Сиз үшін бул қыз ата-анасынан, ел-журтынан кешип берилди ғой, – дейди.

Оларға шахзада:

– Бул дурыс, бірақ ол билмеген, көрмеген адам үшін ата-анасынан, ел-журтынан кешкен, халқына қыянет қылған болса, олардай жақын болмаған меннен буның кешиуі, қыянет етиуі соншелли жеңіл болыуы мүмкин. Басқа биреуге қыянет қылмасын, – деп жууап қайтарады.

Шахзаданың хәмири орынланады. Гүлдирсин ат қуйрығына байланады. Асау ат қыянетши қызды тастан-тасқа, шөптен-шөпке сүйрейди. Оның паршаланған денеси қула дүзде қалып, азғын қаны өнимли далаларды ұайранлыққа сазауар етеді. Ұатан қыянетшисинен жәбірленген халық сол қарап болған қалаға Гүлдирсин деп қояды. Усы жаулардың шабыулыуынан кейин ол қала қайтадан кәмалға келмейді де, халық оны таслап, басқа жаққа қоныс аударды.

ДОСНАЗАРДЫҢ АЛЛАЯРЫ

(P-1299, №184812)

Аллаяр Досназаров Москваға Калининнің алдына кирип:

– Барлық миллетлерге автоном берип атырсыз, қарақалпақларға неге бермейсиз? – деп сорапты.

Калинин оған:

– Сизлер қазақларға тилиңиз де, түриңиз де жақын халық екенсиз, қазақлар менен бирге жасай берің, – депти.

Сонда Аллаяр Досназаров:

– Яқ, биз қазаққа усамаймыз, биз өз алдымызға миллетпиз. Яқшы, қазаққа жақын болсақ, қазақлар «Бозатауды» айтып берсинши, – депти.

Отырған қазақтардан бирде-бир қазақ «Бозатауды» билемпти. Соннан кейин Калинин оған:

– Сизлерге автоном бердик, – депти.

БАҒДАТ

(P-1242, №183023)

Бурын Бағдат қаласы тұрған әтирап суулық екен. Суу қурып баслаған соң еки адам келип қоныс басқан. Олар Сарының көлинен дуз әкелип сатады екен. Биреуінің хаялы жоқ екен. Хаялы жоқ киcи хаялы бар киcи ұйқылап атырғанда оны өлтирип, хаялын алмақшы болады. Ол енди өлтирейин деп атырғанда, хаялы бар киcи оянып кетип, қасындағы киcинің өлтирмекши нийетин билип:

– Мени өлтирмекши екенсең, өлтирерсең. Бірақ мениң аманатымды хаялыма тапсыр. Хаялым хәмиледар еди. Ул туұса, атын Дат қойсын, – деп тапсырыпты.

Айтқанындай, хаялы ул тууыпты. Атын Дат қойған. Хаялға сол жигит үйленипти. Екеуі жертөледе сөйтип жасай береді.

Сол елге жақын Абдулла хан деген хан шикарға шығып жүрсе, жертөледен шығып тұрған түтінди көрип, қайырылыпты. Келсе, бир кемпир баласы менен отыр екен. Кемпир баласын жумсаған сайын «Дат» деп атын айтатуғын усайды. Хан буның мәнисин сорапты. Анасы бәрін айтып берипти. Хан Даттың

әкесін дарға асыпты да, ұсы жердің бәрін Датқа беріпті. Қалаға сол бала хәкімлік етіпті. Солай етіп, ұсы қаланың аты Бағдат атанған екен.

Бағдаттан алыс емес жерде қалмақтың қаласы бар екен. Олар Бағдатқа топылыс жасап турады екен. Қаланы қанша қамал етсе де, хеш ала алмапты. Қанша излесе де, қаланың ишине киретуғын жолды хеш таба алмапты. Қаланы қанша қамал етсе де, қала халқы берілмепті. Ақыры қалмақтың патшасы енді кетпекші болып отырғанда пәтпелекке жазылған хат хауадан ұшып келеді. Хатта қаланың дәруазасы қайсы жерде екенлігі айтылған екен. Бағдат патшасының қызы қалмақтың патшасына ашық болып қалған екен. Хатты сол қыз жазған екен. Сөйтіп, қалмақтар қаланы алған деседі.

ШЫМБАЙ

(Р-539, №176382)

Шымбай қаласының орнында бұрынлары қалың тоғайлықтар болып, ол жерде жыңғыл, қамыс, жантақ ұсаған жабайы шөптер қаппап жатқан. Сол жерде қарақалпақ ауылдарының биринен Шыныбай деген жигит талап ізлеп шығыпты. Ол ұсы қалың тоғайлықта өзине имарат тиклеп, дийханшылық пенен шуғылланады. Жерлерді ашып, егін егіп, мол өнім жыйнап алады. Өнімдер топырақтардан жыйнаған өнімдерін сатып тиришілік еткен. Бұны көрген адамдар бұл жерге көппе келе баспаған. Соның менен бұл жер үлкейіп, қалаға айланған. Адамдар өзлерінің өнімдерін сатып, өзлеріне керекті заттарын алып, жақсы күн кешірген. Шыныбай халыққа жаны ашып, халықтың сөзін сөйлеген. Ұсы адамның атына байланысы бұл жер «Шымбай» деп аталған. Адамдардың айтуына, ертеде Шымбайдың орны үлкен бағ болып, ол жерден жемістердің барлық түрі табылатуғын болған. Халықтың күн көрісі көбінесе соннан болатуғын еді деп айтысады адамдар.

Бұрынғы өткен замандарда тал, тораңғыл піткен бір тоғай болып, ол тоғайды аралап аққан бір өзеке бар екен. Бірақ тоғайдың ишінде, арнаның бойында ел, адамзат жоқ екен. Соңына таман ұзағырақ жерлерден халық келіп, арба, шығырларына кегей кесіп алып қайтады екен. Сол ұшын арнаның аты Кегейли аталған екен.

Сол замандардағы ашықтың себебінен Шымбай деген бір жигит өз елінен ауып-тозып кетіп, жолы сол тоғайға түсіпті. Ол тоғайды аралап жүріп арнаны тауып алады хәм оның бір жерін балық ауламаға қолайлап, қос басып, шолпы сүзе береді. Шымбай шолпыны қанша көп сүзсе де, хәр күні екі балық түсіп, артық ала алмайды. Сол екі балықты жеп, хаялы менен екеуі ауқат қылып отыра береді.

Арадан бір неше жыл өткеннен соң Шымбайдың хаялының жанында бір ийт пайда болыпты. Иттің келіуін Шымбай өзине бір жақсы ырым билип, үмітленіп, асырамақшы болыпты. Сонда қатыны:

– Асырайғойсақ жақсы болар еді, бірақ күндегі ырысқымыз екі балық, өзимізге зордан тамақ болады, бұны қалай асыраймыз? – депті.

Сонда Шымбай тұрып:

– Жан бергенге жай берермен деген, бір жағдайы болар, болмаса шала құрсақ болып тойған бір адам болармыздағы, – деп, сол күні өзлерінің балығынан бөліп итке де салады.

Ертеңіне шолпы сүзсе, үш балық түсіпті. Соннан бұлардың итке ықласы артып, тәрбиат қылып, бір үйде үш жан өмір кешіреді. Сол күні Шымбайдың ығбалы ашылып, берекеттің піткен күні екен. Салған шолпысы құры шықпайтуғын болып, алған балықтарды сақдай алмай, сүзгенді қойып тұрған екен.

Бір күні қатыны менен ойласып, ел қыдырмақ болып, қатынын үйде қалдырып, өзі итін ертіп кетсе, тоғайдан жол таппаған жерінде иттің баслауы менен сұлдер тауып, көп күндерде ел тапқан екен. Өзінің тұрған жерінде сондай бір пайдалы тоғай хәм балықты арнаның хабарын айтқаннан соң, ашықтан еле қутылып болмаған халық еріп барып балық алып, тоғайдан ағаш хәм кегей қырқып, қатнасық басланып, Шымбайдың да бахты ашылып, жанланбаға қараған. Мал көбейген, жән-жақтан ашарықтар келіп қонып, Шымбайды паналап отырыушы ел де көбейген. Солай етіп, халық орналасқан жердің аты Шымбай деп, арнаға Кегейли деп ат берілген.

Шымбай күннен-күнге байыды, үй-үскенесі дүзеледі. Шоманай деген бір қызы, Дәуқара, Тазқара деген ұлдары болады. Шымбай ауылы құралып, оның байлығы, жер-суының пайдалылығы туұралы хауаза елге жайылып кетеді. Бұл хабар өзінің еліне де жетеді. Шымбайдың атасы еситіп, бір күндері ізлеп тауып алып, қонақ болады. Баласы менен танысып, үйінде біраз күн жатып, харығанлығын шығарыпты. Шымбай да қонақ қылып, әбден күтіп, сыйлапты. Ғарры бір күндері жүрермен болып, жууап сараса, баласы Шымбай:

– Үйирлеп жылқы, падалап мал, қоралап қой алып кетің, – деп, алдына салыпты.

Атасы буның бәрін қабыл алмай:

– Мен енді малды не қылайын, өзіңе несип етсин, – дейди.

Шымбайдың атасы сыншы кисі екен. Келгеннен берлі барлап қарап, бул дәулетлердің қайдан питкенін, қайсысының бағына бола жыйналып тұрғанын биле алмай тұр еді. Хошласып, далаға шығып, атының үстине мингеннен соң ғарры жән-жақты болжап қараса, еректегі қой қораның сыртында бир көк ийттің жатқанын көріп, Шымбайдағы дәулеттің бәрі сол ийтте тұрғандай болып көрінеді.

– Балам, анау жатқан ийтті шақыршы, – дейди ғарры.

Шымбай «Қутлы аяқ» деп шақырады. Ийт келип, қуйрығын былғаңлатып турады.

– Хәй, балам, үйім жалғыз, ийт-қуслар бар, сол ийтінди берсең, дүнья-малдың бәрін бергендей көрейін, – дейди.

Шымбай «яқшы» дейди де, ийттің мойнынан байламақшы болып жип излеп, үйге киреди. Соның арасында ийт те барып, үйге тутыулы тұрған тууырлыққа сарыйды. Шымбай ийттің мойнына жип тағып, атасының тебингисине байлап береді. Ғарры ийтке қараса, бағанағы дәулет ийтте жоқ екенін сезеді. Шымбайдың ғаррысы «дәулет қайда кетті екен?» деп жән-жаққа қараса, үйге тутыулы гөне тууырлықта тұрғанын көреді.

– Хәй, балам, мына ийтін өзіңе қутлы болсын, өзім ғарры адамман, ийтінди үйге алып бара алмаспан, жибере бер. Мениң қуры кетпегенімди мақул көрсең, үйіннің оң жағына тутылған гөне тууырлықты алып, мениң артыма бөктере ғой, гөнеңди көзіндей көріп жүрейін, – дейди.

Шымбай «яқшы» дейди де, үйіннің белбеуін шешпеге айланыса бергенде бир көк тоқлы келип, ийттің сарыған жерін жалайды. Шымбай тууырлықты бүклеп, атасының артына бөктере-йін деп атырғанда ғарры серлеп қараса, мұнда да қут жоқ.

– Хәй, бул қалай болды? – деп жән-жақты серлесе, дәулеттің көк тоқлыда тұрғанын көреді.

– Өзім ғарры адамман, оған-буған айланып, кешигіп қалдым. Балам, бүгін хеш жерге кете алмаспан, – дейди ғарры.

Баласы:

– Бүгін де қоның, ертең ерте турып кетерсиз, – дейди.

Атасы сонда:

– Мынау жүрген көк қасқа тоқлыны сойып, ишегин шығармай писиріп, басқа кисиге дузын да таттырмай, мениң алдыма қоярсаң, соны жеп, пәтиямды беріп-ақ кетейін, – деп, аттан түседі.

Шымбай «яқшы» деп, аттың жылауын услап, әкесін қолтықлап аттан түсіреді. Атасы үйге киреди. Күн кеш болады. Тоқлының гөши қазанда қайнап писип те жақынлайды. Тоқлының гөши писип шамаласқан ұақытта Шымбайдың баласы Дәуқара уйқысынан оянып:

– Апа, ет бер, – деп қыңырлық етеді.

Хешким ерке баланы жубата алмайды. Шымбайдың хаялы сорпаның үстине шошайып шығып тұрған тоқлының тилинің ушына қолын алып барған екен, екі бармақтай жери қолына келеді, тилди алып балаға береді. Бала да соның менен жай болады. Керсенге салынған ет ғаррының алдына келеді. Ғарры етлерди қараса, бағанағы қут етте де жоқ. Хайран болып, тоқлының мүшесін, тилин бирим-бирим түеллейді. Сол ұақытта, атамның қолынан ет жеймен деп келип, дизесін шығанақлап отыра кеткен төрт жасар Дәуқараға қараса, қуттың бәрі Дәуқарада тұрғанын көріп, Шымбайды шақырады.

– Хә, балам, мен саған қонған дәулеттің қутын әуладының бәрине тегис бөліп берермен деп едим, бул олай болып шықпады, тек сениң өзіңнің әуладыңа ғана несип еткен екен. Мынау Дәуқараны таза сақла, – деп атланып кетеді.

Шымбайдың дәслепки қонған жери бара-бара қала болып, Шымбай қаласы атанып, Дәуқара деген орын Шымбайдың баласы Дәуқараның атағына аталған екен. Тазқара хәм хәзирги Шоманай деген жер Шымбайдың қызының түскен жери екен. Шымбайдың ушы узайып, жаны жайылып, байып, үстине ел жыйылып, қала бола баслайды. Бирақ мал сақламаққа қолайы кетіп қалады. Шымбай малды сыйдыра алмағаннан кейін отарға жибермеге ойланады.

Нәзерлеген иси алдына басып тұрған баласы Дәуқара малдың басынан қалмай, отауы менен көшіп барып, малға жай болған бир кең орынды қоныс еткен. Сол қоныс Дәуқараның жайлауы, қыслауы болып «Дәуқара» деп аталыпты. Малының өсиуінде кемис жоқ, елдің куралып толысуында да кемис жоқ, бирақ Дәуқараның неше баласы бары мәлим емес. Белгили Мәкария деген бир қызы бар екен. Ол қыз ержеткен. Дәуқара өзі узақ жерде болған бир бай менен куда болып, Мәкарияның күйеуі келип-кетіп, қалыңлық ойнап жүреді екен. Бир жола Мәкарияның күйеуі келип жатқанында түннің ярымы болған ұақыт екен. Узақтан бир гүрилди сес пайда болыпты. Бул гүрилдини еситип, елинің зәрреси қалмай қорқысыпты. Сол ұақытта Мәкарияның күйеуі:

– Қайнатама бар, маған өзинің тулпарын берсе, усы гүрилдиден хабар алып келер едим, – депти.

Мәкария барып, бул сөзди атасына айтып, тулпарды ертлеп береді. Күйеу тулпарға миніп алған соң Мәкарияға:

– Сен кийімлеріңди кийіп, беліңди буғынып, жегдеңди алқымыңнан алып, есиктің алдында тайын бол. Егерде бир жаманлық ис болса, жау иси, жау-жәлем алып кетермен, – деп, өзі гүрилди шыққан жаққа қарап кетеді.

Барып қараса, таудың үстинен адам бойы асырылып, жарланып ағып киятырған суудың гүрилдисі екенін көреді. Тулпардың басын бурғаншелли суудың алды келип, тулпардың төсине қағады. Мәкарияның күйеуі атқа қамшы басып қашады да, қутылып, ауылына келип, отаудың алдында тайын болып тұрған Мәкарияны артына мингестіріп алып хайдай береді.

Мәкарияның қай жерлерге барғаны биймәлім. Бірақ узақта Мәкария деген журт бар екен. Мәкарияның қашып барған жери екен. Сол атақ Мәкарияның атағынан болған екен. Шымбайға қонған бахыт Мәкарияда болған екен. Соның үшін Мәкария деген журт оғада дәулетлі болып киятқан екен емиш, – деп қарақалпақтың ғаррылары гүррің етеді екен.

ҚЫРЫҚҚЫЗ ҚАЛА

(Р-1242, №183023)

Қарақалпақтардың бир бөлімі Гөне Үргенишке көшіп келеді. Олардың арасынан Мүйтен Мирен деген киі Гөне Үргениште отырғысы келмей, Арал бойына көшіп кетеді. Теңіз жағасына келип, балықшылық пенен шуғылланады. Гөне Үргеништен бир жарлының қызына үйленеді.

Мирен өзі уқыпсыз, ал хаялы күтә искер, ақыллы болады. Ол ау, сал тоқып күн кереди. Күнлердің күнінде олар бир қызы болады. Қызы бир жасында жүріп, бир ярым жаста сөйлейді. Оған Төренияз деген киі:

– Сен Гөнеден келген жарлы едің, енді гүллендің. Қызыңның аты Гүлайым болсын, – дейді.

Қыз үш жасында сөзге шебер, шешен болады. Енді сол ауылдағы отыз-қырық қыз күнде Гүлайым менен ойнайды екен. Қыз тоғыз жасына келеді.

Бир күні бир жарлының баласын сол елдің патшасы дарға асып өлтірмекши болады. Хан балаға сауал беріп, үш күн мәулет береді.

– Усы сауалды шешсең, өлімнен азатсаң, шеше алмасаң, өлімдарсаң, – дейді.

– Дүньяда кимлер бири-бири менен татыу? – дейді.

Бала Гүлайымды ізлеп келип, буның мәнісін сорады.

Гүлайым:

– Дүньяда бирін-бири жақсы көретуғын ерлі-зайыпшылар татыу дей ғой. Бірақ мени айтпа, – дейді.

Бала ханға келип, сораудың шешімін айтады. Хан:

– Дәлиллеп бер? – дейді.

Бала дәлил таба алмайды. Гүлайым сол уақыттары дардың жанына келип тұр екен, өзі дәлиллеп береді.

– Мен жас уақытымда әкем менен шешемнің ортасында жататуғын едим. Түнде уйқылап, азанда қарасам, шетте жатқанымды көремен. Ал әкем менен шешемнің қушақласып жатқанын көремен. Соған қарағанда, ерлі-зайыпшы екеуі татыу болса керек, – дейді.

Патша:

– Дурыс, – дейді.

Патшаның тоғыз қатыны бар еді. Соған қарамастан, Гүлайымды алмақшы болады.

Жаушы жибергени менен, қыз жуап бермейді. Қыз сондай сулыу болса да, кийіуге кийімі болмайды. Аң терісінен кийім тигіп кийеді екен. Патша жақсы кийімлер жибереді, қыз алмайды. Он төрт жасар Гүлайым кейінгі жаушыға:

– Патшаның өзі келсин, – дейді.

Гүлайым туылғаннан кейін әкесінің ауқалы жақсыланып, тәуір-ақ бой көтерген екен. Гүлайымның қолынан келмейтуғын өнері жоқ, он бармағы ойылған шебер, хатте етикті де өзі тигеді екен.

Патша бир күні өзі келсе, Гүлайымды көріп аттан қулап, талып қалады. Сол уақытта Гүлайым патшаның кийімлерінің нағыс үлгісін жерге сызып алады. Бир уақыттары патша есіне келеді.

Гүлайым патшаға үш шәрт қояды:

– Бирінші шәрт – алты ай мәулет бер, кейін мени жықсаң, аласаң. Екінші шәрт – қырық қызым бар. Ойнап жүрген қырқын қырық жерге қояман, шунатайың менен түртіп, бирейін жықсаң да, мен саған тийемен. Үшінші шәрт – қырық қызымды қатарластырып қояман. Арғы шетіндегі ийнеге бергі шетінде туып қырық қулаш жипекті өткізіп берсең, тийемен, – дейді.

Патша алты ай ойланады. Сөйтіп тәуекел етип келеді. Аттан түсерде қызды көріп, қалтырай баслайды. Гүресте патша жығылады.

Екинші шәртте түртемен деп, патшаның шунатайы сынады. Үшінші шәртті де орынлай алмайды. Енді патша Гүлайымды алалмағаннан кейін, оның ауылына «Гүлайымның тийкары жаман қыз» деп өсек таратады. Гүлайым бұған қатты қапа болып, әкесінен рұхсат сорап, тоғайға шығып кетеді. Тоғайда жүріп балық терісінен әкесіне етик, аң терісінен патшаның кийимінің үлгісінде кийім тигіп әкеліп береді. Әкесі бұл кийімді кийеді. Енді сол ауылдың адамлары: «Гүлайым патшаның кийімлерін урлап қалған» деген өсек таратады. Бұған қыздың ары келип, Аққаладан Қырыққалаға қарай көшеді.

Гүлайымның қырық қызының ата-анасы да «қызларымызды Гүлайымнан айырмаймыз» деп, олар да көшеді. Гүлайымның дайысының қырық мың жылқысы бар екен. Дайылары:

– Усы жылқылардың ишiнен сайлап бiреуiн ал, – дейдi.

Гүлайым көп жылқының ишiнен бiр ақсақ бийенi уcлайды. Буны көрiп, атасы қызына:

– Неге дайыңнан жаман ат алдың? – дейдi.

Бир жылдан кейін бие үсти тегіс, сондай сулыұ тай туұады. Бұл тайды Гүлайым өзінің тилине үйретеді. Усы ұақыттан баслап қыздың атағы шығып, абырайы өсип кетеді.

Гүлайымның батырлығы халыққа жайылып кетеді. Буны Аққаланың патшасы еситіп, қыздың батырлық айбатынан қорқып, және маған пайдасы тийер деген нийетте оған құрал-жарақ, ат береді. Гүлайым қасына қырық қызды алып, әскерий ойын үйретіп жүре береді, даңқы көп патшалықтарға жайылады. Той болса, гүреске биринші болып түсіп, бас байрақты алатуғын болады.

Гүлайымның хәм оның қырық қызының даңқы жердің төрт мүйешіне жайылады. Буны баяғы Гүлайымды айттырған алпыс жасар қалмақтың ханы еситіп келеді. Урыс Аққалада болады. Гүлайымның қырық қызы қалмақ пенен шайқасады хәм тезде жеңеді. Патша ишқыста болып, ақыры өледі.

Аққаланың патшасы Гүлайымның ақылына, халықтағы хәр қандай дауды шеше алатуғын зейинлигине исеніп, оған тахтты бермекші болады. Қыз:

– Батырдың иси – ел қорғау, бизге ханлық жараспайды, – деп, алмайды.

Гүлайымның даңқын еситіп, хәр жақтан мең деп көкірегине урған батырлар келе баслайды. Қара теңіз бойынан бир дәу келип, Гүлайымның қырық қызының қарсы киятырғанын көріп, урыспай-ақ бағынады. Дон бойынан Полат, Шойын, Тас деген үш жигит келеді.

Гүлайым Шойын менен Тасты хә демей-ақ жығады. Полат пенен көп күн шайқасып, бир-бирин жыға алмайды. Буннан кейін Гүлайымға Қырымның палұанлары Айнас, Ермақ дегенлер келді. Гүлайым бұл екеуіне де:

– Полатты жықсаң, менің менен гүресесең, жығылсаң, кейін қайта бер, – дейді.

Арыслан Гүлайымның бөлесі екен. Арысланды Гүлайымның анасы жасында бир хәпте ауызландырған екен. Гүлайымның анасы Гүлайымға жасында «Арыслан деген бөлең бар» дейді екен. Бирақ олар бир-бирин көрмейді. Арыслан Гүлайымнан алты ай киші болған. Бир тойда Гүлайым адамлардан «Арыслан деген палұан келипти» деп еситіп, ізлеп барады. Екеуі гүреске түспекші болады, бирақ екеуі де қалтырай береді. Бурын хеш қалтырап көрмеген Гүлайым бұған хайран қалады. Қыздың сулыұлығына Арыслан хайран қалады. Сонда Арыслан қызды танып:

– Көп жыл болды, атың менен таныспан, қолыңды бер, көрісейік Гүлайым, – деп, усы жерде екеуі танысады. «Еки аяқлыда бөле татыу, төрт аяқлыда бота татыу» деген усынан қалған екен.

Екеуі танысқан соң, гүреске түспейді. Еки батыр бир-бирине ашық болып қалады.

Баяғы Гүлайым жыға алмаған Полат қырық мың ләшкер менен Гүлайымның елине урысуға келеді.

Буның киятырғанын Гүлайым еситеді. Аққаланың патшасы бийиклиги қырық гез етип қала салады. Гүлайым душпанды сынау үшін қаланың дегерегинде қырық гүди буұдай жыйнайды. Жау жақынласқанда бұл қырық гүдиге қырық қыз от береді. Түтин бурқырап, душпанға қаланы көрсетпейді. Полаттың әскери басқа бир қалаға қарай жол тартады, жолда батпаққа батып қырылады. Сол жердің аты «Қырғын қала» деп аталады.

Полат ләшкерлери қырылғаннан кейін қалмақлар Гөхиқаптың аржағына өтип кетеді. Олар кетіп баратырып қарақалпақтың көп қызларын әкеткен.

Едил бойында жасаған Арысланның елиндеги жигитлер Гүлайымды алты улдың ортасындағы қыз деп еситіп, оны Арысланға айттыруу үшін келеді. Қыз жеңгелери ишінде Мейир дегени куда балларды сынау үшін үйдің алтына қамыс төсеп:

– Үйге қамысты шатырлатпай кириң, – дейді.

Қуда баллар да елде сөзге шешенлерди сайлап алып шыққан екен, ишінде Айқар, Шайқар деген сөзге шебер еки жигит бар еді. Шайқары:

– Сиз қасты қақпай, бармақты қыймылдатпай, қамысты төсей берің, – депті.

Сөйтіп, Мейир сөзден жеңилип қалыпты хәм күйеулердің алдына бир табақ сөкти қойып:

– Қытырлатпай жең, – депти.

Шайқар және қыз жеңгеси Мейирге:

– Қырық қызынды қатарластырып отырғыз. Соның арғы шетинен сөкти көтерип, көкирегіңди дирилдетпей кел, – дейди.

Жигитлер қыз жеңгесін және жеңеди.

Арыслан менен Гүлайым қосылады хәм сол жердің айырым халқы менен Түркістанға көшеди. Гүлайым жети патшадан өз елін қорғаған. Гүлайымның қәбири Түркістанда, ал оның қырық қызы олар Түркістанға көшкенде усы жерде қалып, хәзирги «Қырық қыз» деген жерде жасаған екен деседи халық.

ҚАРАБАЙЛЫ

(P-1242, №183023)

Қарабайлы бұрынғы ұақытлары Лаўзан деген жердің қубласынан ағады екен. Сол жерден Ийшан жыққынға сексен жыл аққан дейди. Оннан соң суў Мамыйға қарап ағып турған жыллары хан Аллақұл деген екен.

Усы ұақытлары теке түркмен Рәмберген инақ деген адам ханның қасында отырады екен. Бир күни инақ ханға:

– Нөкерди хеш нәрсе көріп, билмеген гедейдің балаларынан алдық, сол ушын бизлер урыста жеңилип қалдық. Енди нөкерди бай баласынан алыў керек. Өйткени бай баласының жүрегі қайтапаған хәм олар өз абыройлары ушын таласады, – дейди.

Соннан, бай баласының атын алайық, ғайратлы болса, өзін алайық деп, нөкерге алатуғын адамларды хатлап шығады. Бирақ усы күнлери елде оба кесели пайда болып, жыйналған нөкерлердің көпшилиги өлип кетеди.

Усы ұақытта урыс болып, урысқа қатнасқан қырық адамнан тек сегизи аман қалады. Бул ұақытта дәр्या Үргеништің алдынан теңізге қуйып турады екен. Хәзирги Қарабайлы деген жерде отырған мың үй қара жалаў байлап отырады екен. Соннан сол жер «Қарабайлы» деп аталып кеткен.

Қарабайлы Түркістаннан көшип келген қарақалпақлардың күші менен қазылған. Бул жапты қазыўда қатты тәртип орнатылған. Тәртип бойынша, қазыўшы күн шықпай келиўи тийис болған. Күн шыққан соң келген адамды сабайды екен. Сол күнлери бир жигит өзиниң сүйген қызына жасырынып барып жүрген екен, бир күни көбирек уйқылап, күн шығыўға қалып қояды.

– Енди мени өлтиреди, – дейди жигит қызға.

Қыз:

– Бир ақбоз ат таўып бер, – депти.

Сол атты таўып алып, бир жағын қараға бояйды. Сөйтип, жаңағы жигит жапты қазып атырған аламанның тусынан «Мурапларды урыңлар» деп бир қышқырып өткенде қара ат болып көринеди, ал екінши рет өткенде ақ ат болып көринеди. Оның қандай ат екенлигин хешким анықлай алмайды. Биреўлер ақ атлы десе, биреўлери қара атлы еди деп таласады. Усы аласапыранлықта қазыўшылар мурапларды сулайтып салады. Усыннан баслап, бұрын қызыл жалаў байлап қазыў қазып турған қазыўшылар қара жалаў байлап, бул жер «Қарабайлы» аталып кеткен.

«ҚАЛЛЫ ЖАҒЫС»

(P-539, № 176382)

Булай аталыўының себеби – Назархан менен Шымбайға бул жерден базаршылар өткен. Бирақ Қуўанышжармада көпир болмаған. Халық ишинде Қаллы деген атамыз усы дәрьяның басына көшип келип орналасады хәм адамлардан шай пулы алып, дәрьядан өткерип отырған. Соннан бул жер «Қаллы жағыс» деп аталып кеткен.

ХАЛҚАБАД

(P-539, №176382)

Бұрынлары хәр урыў бөлек-бөлек болып отыратуғын болған. Ийшан қала – ийшанлардың орналасқан қаласы болғанлықтан, солай аталған. Халқабадқа келсек, бул жерди Ханмақсым келип басқарған. Халық түркменлер менен шабысқан. Түркмен шабысында Ханмақсымға тийген оқ өтпей, түркменлерди жеңип, сол жерде «халық абат болсын деген нийетте «Халқабад» деп атаған дейди.

УЙҒЫР ТӘСИЛИНДИ ҚОЙ!

(P-1299, №184812)

Бир заманларда хийуалылар менен қарақалпақлар шегара жерге дауласқан. Хийуалылар Майлышеңгелдің дөгерегине қарақалпақларды жақынлатпайтуғын болған, ал қарақалпақлар оннан да арғағырақ отырмақшы болған. Еки жақ әуеле кәтқуда, жасүлкен жиберисип, сөйлесип көрген. Ең ақырында келісімге келген. Буны өз-ара ойласықта уйғырлар тапқан.

– Түнде еки жақтың адамлары сол жерге барып, қудайға, пайғамбарға, ата-бабаларға сыйынып жатамыз. Қудайтааладан «Жер хийуалыларға тийисли ме, я қарақалпақларға тийисли ме, саза бер» деп тилеймиз. Егер саза келсе келгени, келмесе көрермиз, – деп келіседі.

Түнде еки халықтың ўәкиллери қасына көп адамларды алып, талас жердің шегарасында қудайтааладан тилек тилеп жатады. Ал оның алдында түнде уйғырлар өзлеринің бир сексен жастағы ғаррысын ҳеш кимге көрсетпей, талас жердің шегарасына көмеди. Өлместей қылып үстине шеңгел, жантақ таслайды. Оған:

– Сен таңның алдында саза бересең, – деп тапсырыпты.

Буннан хийуалылардың хабары болмайды.

Хәмме қудайтааладан тилек тилеп жатса, таңның алдында жер гүңиренген. Бунда:

– Бул жер қарақалпақлардың ата-бабасының жери, Хийуаға тийисли емес. Бул жерди хийуалылар тартып алып, егин еккен менен, апатшылыққа ушырайды, – деген анық саза келеди.

Хәмме жатқан адамлар буны еситип қашады. Үйлерине барып, көбиси садақа береді. Буннан кейин хийуалылар жерден ўаз кешеді. Солай етип, жер қарақалпақларға қалады. Бул уйғырлардың ойлап тапқан тәсيلي арқалы иске асады. Соннан елде «уйғыр тәсил» деген гәп қалады. Бирақ бир неше жыллардан кейин сатқынлар буны хийуалыларға айтып қояды. Хийуа ханы еситип ашыуы келеди хәм қарақалпақтың уйғыр урыуларын қырып жибереді. Соннан көп уйғырлар қорқып, уйғыр емеспиз деп, қарақалпақтың найман урыуының атына өтип кетеді. Ал уйғыр-найман болыуының себеплери де усыннан екен дейди.

ЖЕРШЫЛЫМ ШЕККЕН ҚАРАҚАЛПАҚ

(P-1299, №184812)

XIII әсирдің басларында қарақалпақлардың бир топары Гөне Үргеништиң қубла жағасына келип орналаса баслайды. Буны биразлар қарақалпақлардың Түркистаннан Қотан көл менен Тақыркөлге келип биринши орналасыуы еди деп те атайды. Кулласы, бул ўақыя Сарайкөлден қубларақта болған.

Бул Хийуа ханлығы менен түркменлердің арасындағы жер екен. Хийуаның ханы қарақалпақлар келип орналасып атыр дегенди еситип, олардың жауынгер халық екенлигин билип, олардың үстине ләшкер тартып өзи келеди. Хан әуеле келип атырған елдің басшылары менен сөйлесик жүргизеді. Қарақалпақлар бул жер ата-бабамыздың жери деп, ханды тыңламайды. Егер Хийуаның ханы урысса, урысатуғын да болады.

Сонда қарақалпақтың ўәкиллери Хийуа ханына төмендегидей шәрт қояды:

– Биз бул жерге жаңа келип орналасып атырмыз. Еле бул жерди толық ийелегинимиз жоқ. Еки жақтан төрешилер сайлайық. Егер усы аймақтан жер шылым ушырасса – қарақалпақлардики, егер ағаш шылым шықса – хийуалылардики, – деген келісімге келипти.

Хан буған қайыл болыпты. Еки тәрәптен төрешилер сайланып, сол аймақ бир ай дауамында изертленеді. Қақыйқатында да көп жерден жер шылым табылады. Төрешилер бул ўақыяларды көзбе-көз, жүзбе-жүз айтып келеди. Бирақ хан утылған болып қуры кетпеу ушын:

– Онда бул шаруаға тийисли, қазақлардың жери, – деп дағазалайды.

Бундағы ханның сумлығы – өзи айтыста жеңілгеннен кейин қарақалпақларды қууатламайтуғын болғанлықтан, түркменлер қууатлар деп ойлаған екен. Себеби бул жерде түркменлер менен қазақлар жау болып турған екен.

Хийуа ханы қайтып кеткен. Қарақалпақлар жер шылымды сылтаулап қалып қойған екен дейди.

ҚАНЛЫКӨЛ

(P-84, № 36834)

Бурынлары қызыл суу көп болған. Аршан муз болып, Мамыйға қарап аўнаған. Суу Мамыйға қырық жеті жыл аққан, жетпис жеті жылда суудан шыққан. Әне, соннан соң қолдаулы бир жыл, араллылар бир жыл, қазақлар бир жыл, қолдаулы Ерназар бир жыл мәпленген. Бир күни көлге жылым салыудың үстінде қытай менен қолдаулы айтысады. «Жылымды алды менен бизлер саламыз» деген қытайлардың бир ада-

мын қолдаулылар урып өлтирип, тура-тура қашқан. Қытайлар қуып жетип, қолдаулылардың үш адамын услап, өлини арбаға салады. Сол ўақта Жаңа қалада Изейли деген хәким екен. Өлини хәкимнің алдына апарады. Хәким қазыны шақырады.

– Мына адамды өлтирген анаў кисилер, – деп, үш адамды көрсетеди. Өлини жерлеп, үш адамды Хийўа ханына айдап апарады. Хан оларды қазыға тапсырады. Қазы болса шәриятқа буйырады. Шәрият бойынша, бир адамды үш адам өлтirse, үш адамның қунын төлеў керек екен. Сөйтип, қолдаулыларға үш адамның қуны түсип, бир мың бес жүз тилла бериўи тийис болады. Лекин олар бул ақшаны таба алмайды.

Усланған адамлардың хәр қайсысынан бес жүз тилладан төлеўди талап етеди. Олар бул ақшаны төлей алмай, орнына хәр қайсысын бир ярым мың тиллаға бахалап, үш қыз береді. Ол қызлардың атлары – То-ян, Мәки, Бийби деген екен.

Қанлыкөл деп айтылмағы – көлдеги муздың үстине адамның қаны төгилгени себепли усылай аталған екен.

ҚАРАТЕРЕҢ

(P-22a, № 82401)

Қарақалпақ жеринің арқа бетинде, Қызылқумның арқа-батысында Тербенбес таўы деген бир бийик төбе бар. Сол төбенің түсерлигинде Қаратерең деп аталған бир көл бар. Жергиликли ел адамлары көлдің суўы терең, суўының реңи қара, сонлықтан Қаратерең деп аталған деседи. Ғаррылардың айтыўынша, бул көлдің асты бир заманларда үлкен бир қала болған, суў алғаннан соң көл болып кеткен, Қаратерең көлинің суўы астында елеге шекем сол қала бар екен деседи.

ҮРГЕ

(P-46, № 50412)

Үрге – ертеде бир қалмақтың қызы болған. Үлкен суў басқыны болып, соннан елди ақыллылық пенен қутқарған. Халықты жыйнап, таўдың баўрайына қала салдырған. Елди шабыўға келген талай жаўларды қайтарған, халық қаланың атын қыздың атына қойған, соннан Үрге болып кеткен.

ҚАРАЖАР

(P-1012, №182691)

Мына жерде Кеўсер деген өзен бар. Сөйерде Мискин ата деген адам болған. Ол былайырақта жасайтуғын, сабақлас болған бир ийшан менен: «Егер өлсек, екеўимизди бир жерге қоятуғын болсын» деп ўәделескен. Усы жерде қарабарақ өсип турған бир бийик шоқалақ қум болған екен. Өлгеннен кейин өзлерин соған қойдыратуғын болыпты. Бир күнлери сол Мискин атаның сол досты қайтыс болыпты. Әлий ийшанның ауылынан мақсымлары ийшанды бермеген, өзинің ауылына қойған. Ал Мискин өлгеннен кейин оны усы шоқалақ қумның басына қойған. Сол гезде ол шоқалақ қум бийик екен, ұзақтан жарланып, қараўытып көринип турады екен. Соның ушын да ол жер «Қаражар» деп аталған.

ҚЫЯТ-АШАМАЙЛЫ

(P-1012, №182691)

Қыят-ашамайлы деген арыс еки атаның баласы болады, қыят мың үйли болады, ашамайлы тоғыз жүз үйли болады. Тоғыз жүз үйли ашамайлыны Әўез бий басқарады. Сол ўақытта мың үйли қыяттың бийи өлип, азайып турған ўақты екен. Бир күни қыяттың арасынан Өтепберген деген ғарры адам шығады. Ол хәмелге қызығып, хәмел усламаған, лекин елдің кәтқуда, билгир адамы болады. Өтепбергеннің атқосшысы – он жети жасар Садық деген жигит болады. «Болар бала бес жасынан беллиди» дегендей-ақ, Садық жасынан шаққан, ақыллы жигит болады.

Бир күни Өтепберген Садықты Әўез бийге жибереди. Жибергендеги мақсети – Әўез бийден саға сорап алыў еди.

Садық Әўез бийдің үйине барса, бий уйқылап атыр екен. Садық Әўез бийдің хаялына:

– Мен бир жумыс пенен бийге жолығайын деп келип едим, – дейди.

Хаялы:

– Бул ўақытта уйқысынан оятып жолыққан менен, саған жөнли жуўап айтпайды, – дейди.

Әўез бийдің хаялы қойыў етип уйтып қойған қатықты Садықтың алдына әкелип қояды. Садық

қатықты төрт бөліп, бір бөлімін ишеді де, қолындағы қамшысының бұлдіргі сабы менен үйдің есигін ашып сыртқа шығады, еліне қайтады.

Әуезбийдің хаялы қатты ойшыл, сынап билгіш екен. Бала шығып кеткеннен кейін ол күйеуіне: – Сен тұрып, баланың сорауына жууап бериуің керек еді. Ол билекшил, күшли екен, найзаның ушы менен елінді бөліп, бір бөлімінде қалдыраман деген ой менен ашыуланып шығып кетті, – депті.

Әуез бий бұл сөзге итибар бермейді.

Садық үйіне барады. Баланың қатты ашыуланып келгенлігін билген Өтепберген екеуі атланып Хийуа ханына барып арыз етеді.

Өтепберген хан менен қол алысып, танысып болғаннан кейін хан:

– Қәне, айт, қандай жұмыслар менен келдің? – деп сорайды.

Сонда Өтепберген ханға:

– Хан шырағым,

Менің айтқан сөзіме нан шырағым,

Ашамайлының баллары қамырдан түіе қылып ойнайды,

Қыяттың баллары нан деп жылайды,

Ең төменгі отырған халықпыз, шырағым, – дегенде, хан оған:

– Көрген жәбириңизді айта берің, – деп сорайды.

Өтепберген мың үйлі қыят пенен тоғыз жүз үйлі ашамайлының сыбайлас бір жерде қоныс басып отырғанлығын, суу болмағанлықтан қыят урыуының аш екенлігін, суу алып, дийханшылық етип отырған ашамайлы урыуының тоқ екенлігін, қыят урыуы ашамайлы урыуының бийі Әуезден сууға саға ала алмай отырғанлығын шебер, дилуарлық сөзлер менен түсіндирип айтады. Хан хаткерине барыуды бұйырып жибереді. Екеуі хаткерге барады. Хаткер булардан парасы ушын қырық қашарсорайды:

– Қырық қашардың бәрі де бір жылы тууылған болсын, барлығы меңі жоқ, қара болсын, – дейді.

Бұл олардың епке келсе жұмыс питкермейін деген хийлеси еді. Бұл сөзге Садық қатты ойланады. «Булларды қайдан табамыз? Бундай қашар бизден табыла ма?» деп ишинен қыйланады.

Сонда қатты хәкери келген Өтепберген:

– Хәй, туұмай кеткір! Мың үйлі қыяттан мендей бай қырық үй шықпай ма, хәр байдың барлық малының ишинен бир-бирден жаңағы бизлерден сораған меңсиз қашар табылмай ма?! Барлығы да табылады, – деп, басында өзі отырып жаздырады.

Хатты буларға беріп, хәкимге тапсырма-бұйрық береді. Хәким үш үйге бир белдардан салып, он үш күн қазыу қаздырып, Қууандәрьядан жаптың сағасын алған. Сол жап «Қыятжап» деп аталған. Ол уақыта Қыят жаптың аяғы хәзиргі Жайлының үстине қуйған.

Қыятлар жапты қазып алғаннан кейін дийханшылық етип, құрғынлы хожалық бола баслаған. Бир күнлери Өтепберген Әуез бийден:

– Мына жерлериңнен егис ушын қыятларға жер бер, – деп сорайды.

Буллардың ханға барып жүргенине ашыулы Әуезбий:

– Сен алжыған ғарры менен сөйлеспеймен, – дейді.

Сөйтип, тұрып шығып баратырған уақтында Садық:

– Ол ғарры болса, биз қатарың емеспіз бе? – деп, Әуез бийдің шалғайынан услап жерге отырғызады.

Сол уақта:

– Хәркимнің бир жайы бар, ат бола ма деген дәмеси бар, – деп Өтепберген сол жерде көтеріліп қууанады.

«Жери байдың ели бай» деген, халық жыйналып, дийханшылық ислейді. Өтепберген байдың балаға кеули питип, Садыққа мөр-жарлық алып беріп, аталық хәмелди әпереді.

«СҮҰЕНЛИ» АРНАСЫ

(Р-1299, №184812)

Хожелиде жаңа арна қазылып, иске түскен уақытлары Хийуа ханы келеді. Ханның келгенин есितкен қала хәкими арнаны жағалап киятырып, балық аулап жүрген адамды көреді. Хәким балықшыдан еки үлкен сүуен сатып алып, ханға қууырып береді. Балықтың мазасын татқан хан балықты қай жерден алғанын сорапты. Хәким қаланы екиге бөліп ағып тұрған арнаның жақында қазылғанын хәм балықты усы арнадан услағанлығын айтып берипти. Буны еситкен Хийуаның ханы:

– Арнаңызда балық көп болсын, аты «Сүуенли» бола қойсын, – деген екен.

АЯЗҚАЛА (P-1299, №184812)

Бұл қала Аяз атлы шопан жигиттің атына қойылған деп айтысады. Аяздың басына «бахыт құсы» қонып, хан болады. Ол усы қалаларды салдырады. Хан болған дәуірінде ол менменликке берілмеуі үшін шопан болған күнлерінде кийген кийімлерін қасына илдирип қойып:

– Аяз хан, қалыңды бил, шопан таяғыңа бақ, – деп өзінің шопан болған уақыттарын еске түсіреді екен.

НАЗЛЫМХАН СУЛЫҰ (P-1299, №184812)

Назлымхан – бір патшаның қызы болып, оның сулыұлығы жер жүзіндегі халықтарға таралады, қызды айттырып көп патшалардан елшилер келеді. Қыз дөш кимди қалемейді. Қызға Әбиүтәлип атлы уста жигит те ашық болады. Қыз жигитке өзінің ашықлығын сүйретлейтуғын, дүниеде теңі жоқ имарат тиклеуді бұйырады. Уста қыздың тилегін орындап, усы мақбараны салады. Қыз жигитке берген уәдесінде тұрмайды. Бұған шыдай алмаған уста жигит мақбараның күмбезінен өзін таслап өледі. Жигиттің хақықат ашық екенін көрген қыз да мақбарадан бойын таслап өледі. Екі ашықтың қәбири усы мақбарада сақланады. Олардың бирине «өмір әжайып, бірақ ол мәңгі емес» деп жазылған.

ҚАЙДАН ШЫҚҚАН ҚАЛҚАМАН? (P-1299, №184812)

Бір заманларда Айбүйір тауының етегінде Кетенлер базары деген үлкен базар болыпты. Ол қарақалпақтардың қолдаулы урыуының қалийжан деген тайпасының базары екен. Бұл үлкен бір урыу болып, Айбүйір тауынан Арал теңізіннің етегінде шекемгі, хатте Сыр, Түркістан жағаларына шекемгі аралықтарда жайласыпты. Олар басқа халықтардан ғарезсіз жасаған. Кетенлер базарында хәмме нәрсе молшылық хәм арзан болады екен. Жұртшылық оны Қалийжанлардың базары деп атаған. Бұл базарға қазақтарда да, түркменлер де, өзбеклер де базарлауға келеді екен. Бұл жерді хорезмшилер «қалийжанлар» ямаса «халқы аман жерлер» деп айтады екен. Соның үшін ол тил тийгизиуге болмайтуғын, илахийда жаратылған хұрметли орын деп танылған. Көп жыллар дауамында «Қалийжан», «Қалийжанның ели» деп те, «халқы аман» ямаса қосылып: «қалқаман» деген сөзге де көшип кеткен. Сол себепли елде сөз айтыуға болмайтуғын адамлар болса, бұл «қайдан шыққан қалқаман» деп айтылатуғын болған.

«ИДИРИС» НАМАСЫ (P-448, №176391)

Муўса бақсы Оразалы болыстың үйінде отырып дуўтар шертінти. Муўса бір шерткен наамасын қайталамай шертін берипти.

Муўсаның шерткен наамасы Оразалы болысқа күтә унап қалады. Болыс Муўсаға әдирәс шапанды сарпайға береді. Соннан баслап Муўсаның сол шерткен наамасы «Әдирәс» (халық арасында «Идирис») наамасы болып аталып кеткен.

– Бұл хәзирги «Яша пери» наамасы, – дейди Султан Юсупов. Бұл кисі Муўсаның туўған жийени. Өзі де дуўтар шертеди.

«НАР ИЙДИРГЕН» НАМАСЫНЫҢ КЕЛИП ШЫҒЫҰЫ (P-61, №34628)

Бір жұртта Қалнияз жат деген адам Әзербайжан жұртына баратыр екен. Жолда бір байдың үйіне барып түсленеди. Шай ишип, дем алып отырса, Ақнурхан атлы бір келиншектің ботасы өлген ингенді саўмақшы болып, сүт шығара алмай, қыйналып атырғанын көріп, Қалнияз жат келиншектің қасына келип бір нама шерткен екен, инген ийип, сүт берипти. Өне, сол нама «Ақнурхан» деп аталып, түйе саўған келиншекке байланысly дөреген екен. Хәзир бизде бұл нааманы «Нар ийдирген» деп атайды.

«АРЫҰХАН» НАМАСЫ

(P-61, №34629)

Муұса бақсы тойдан қайтып киятырып бір қыздың үйіне келип түсленеди. Қыз шай, нан беріп хызмет етеди. Сонда Муұса бақсы сол қызға:

– Сен бір жақсы нашар екенсең, саған бір нама шертип берейін, – деп, бір қосық айтады.

Сонда қыз:

– Мениң атым Арыұхан еді, сол айтқан намаңыз «Арыұхан» деп аталсын, – деп, Муұсаға сарпайға бір жипек тон кийдирип жибереди. «Арыұхан» намасы ұсыннан келип шыққан екен.

«ШӨЛ АСҚАН» НАМАСЫ

(P-1299, №184812)

Сәтемир ханның әскерлері ұзақ шөлде суы таба алмай, ауыр азап көрген. Сол әскерлердің ішінде бір жырау көрген азап-ақыреттерін баянлап, ұсы намань шертипті. Ол «Шөл асқан» деп аталған екен. Жырау жырлаған бул нама Сәтемир хан әскерлерінің шөлістаннан аман-есен өтіуіне жәрдем, күш-қуат болыпты.

«ТАҰДАН АСҚАН»

(P-1299, №184812)

«Таудан асқан» намасында көшкен ел хаққында, көшіу қыйыншылығына шыдамай, көшке ере алмай тұрған кемпирлердің кеулін көтеріу үшін шертилген нама екен. Наманы тыңлаған кемпирлер өзине күш-қуат алып, жүріп баратырған көшке ерген екен дейди.

«ЖЕТИ АСЫРЫМ»

(P-1299, №184812)

«Жети асырым» намасы қарақалпақтар жасап тұрған шөлістанлықты, еспе құмларды, еспе құмлардан кешип өтіудің қыйыншылығын жырлайды.

«ЖАМАНШЫҒАНАҚ»

(P-1299, №184812)

«Жаманшығанақ» намасының пайда болуы жөнінде мынадай гәп бар. Халықтың көпшилигі жерінің суы тайып, егін еге алмай, ашаршылыққа ұшырап, Әмиұдәрьяның өріне қарай жол жүріп, сапар шегеде екен. Ол замандағы тийкаргы көлік кеме болған. Адамлар дәрьяның өріне қарап кемесін сүйреп салдау тартып, ауыр азаптар шеккен. Сол қыйыншылықтарды сүүретлеп шығарылған нама – ұсы «Жаманшығанақ» намасы екен.

«БЕСКЕМПИР»

(P-1299, №184812)

Бір күні елдің бір жерінде той болады. Тойға дәстүр бойынша көп адамлар келеди. Келген адамларға табақ тартылады. Бір үйде бес көсе адам отыр екен. Тойды басқарып жүрген адам табақ тартып жүрген жигитлерге:

– Мына үйде бес кемпир отыр. Соларға табақ тарт, – дейди.

Табақ тартылады. Ұсыннан баслап бес көсенің балалары «бес кемпир» аталып, урыу атамасы да соннан келип шыққан екен.

АСАН ҚАЙҒЫ

(P-1299, №184812)

Асан қайғы жас уақтында серилик құрған адам екен. Жасында оны Асан қайғы дейди екен. «Қайғы» деген – дәлі, салқы, сал-сери деген сөз ғой. Жас та болса қатарына бас болып, мырзалық етип, көзге түсіп қалған көрінеди. Ол заманда қайқылар ауыл-ауылды аралап, қай жерде той-тамаша болса, жыйын болса, сонда барған. Көптің жыйналған жерінде не бір өнер түрлері көрсетиледи. Оны еситип, журт тағы

да ағылады. «Той десе қуұбас жумалар» дегендей, ол гезде басқа не қызық бар? Бир жерде думан болса, пүткил халық солай қарай ығады ғой. Сондайда жыйылған қарақурым халықты көрип турып Асан қайқы:

– Ұах, әттең! Түбинде усы адамның бәри өледі-ау, – деп, соны қайғырады екен. Өзи журт кеулин көтергени менен, иши усы жағын ойлап, қынжылатуғын қусайды. Жүйткиген қуланды көрсе де, жылысып суұсыған жыланды көрсе де, оның кемшил жағын уұайымлап турады екен.

Қуйрығы жоқ, жалы жоқ,

Қулан қайтип күн көрер?

Аяғы жоқ, қолы жоқ,

Жылан қайтип күн көрер? – деген ғой.

Сөйткен қайқы жигит келе-келе Асан қайғы атаныпты. Асан қайғы қарақалпақтың бир бөлегин Жәнибек ханның қарауына киргизген. Баласы Абат батыр ханның қасында болған. Булардың ата-теги – қытай-қарақалпақ.

БАЙПОЛАТ БАБА

(Р-1299, №184812)

Қарақалпақта өткен атышуұлы адамлардың бири – қайшылы қәуиминиң бабасы Байполат баба. Ол киси көп әскерге ийелик қылған. Түркистанда турған. Улама болған. Халық Байполат шайық дейди. «Қытайдан ул туұылса улама болар» деп баба туқымына айтылған. Түркистанда қарақалпақты әуели «Хақ мусылман» деген. Кейин бир өсек шығып, «пирсиз қарылпақ» деп келеке етиүшилер пайда болған. Солардың сөзин бийкарлап, қарақалпақтың пири бар екенин, оның Қорасан екенлигин усы Байполат баба көптиң көзинше дәлилин тауып айтып берген. Қорасан пирдің қәбирин ашып көрсетип, оның белгилерин ашпай турып айтып берген. Қудайқул шайық гүұаға турған. Сол жерде ас тарқатып, көптиң көзин жеткерген. Сол ушын қарақалпақ баласы «Байполат бабам» дейди.

Қорасан – пирим, Қудайқул,

Адассам өзиң жолға сал,

Тарықсам жәрдем бериүши,

Байполат атлы бабам бар, –

деген сөз усы себептен айтылған. Байполаттың ерлиги көп болған. Оны тарийхты тексерген адамлар биледи. Усы жақтың қариялары шежире айтса, Байполатты сөзге қоспай тура алмайды.

ЖАҢАДӘРЬЯ БАТЫРЛАРЫ

(Р-1299, №184812)

Елибай қарақалпағының биразы бурын Сыр бойындағы Жаңадәрья әтирапында жасаған. Нуртай батыр, Орынбай батырлар жат журтты Сырдан бери өткермеген. Өткен-кеткен кәрұаннан салық алып турған. Алаштың гейбир урыулары бери өтейин десе, оған жол бермеген. Нуртай батыр:

– Ха, қазақ атыңды киснетпе,

Байталым иш таслайды, – деп, дәрьяның берги жағында турып, қазақтың зәрресин ушырады екен. Нуртай қазақты қан қақсатқан. Ол өзи жетим бала екен. Маман бий нәүше ұағында Нуратаға келип, усы баланы тәуир көрип, қайсарлығына сүйсинип, ертип кеткен екен. Бирақ қазақты көп шауып, өзимизге жау қылып алған. Нуртай батырдың озбырлығы қазаққа жаман өткен.

«Қазаққа Нур жоқ, қалпаққа Сыр жоқ» – деген сөз ел-журт Жаңадәрьядан көшкен соң айтылған. Халық жән-жаққа бөлінген. Сонда ата-бабамыз:

Жаңадәрья жай қалды,

Қууан деген сай қалды.

Балларымның азығы,

Бузаұымның қазығы,

Жийде менен тал қалды, –

деп зар еңиреп, Елибайға түскен екен. Елибайда шарұа қарақалпақлар отырған. Сырдан келген халық дийқан болған. Көп ұақыт қыйналған. Малға жайлы болған соң, олар усы қарақалпақтың ортасында орналасып қалған екен.

ОТАР БУРҚЫТ (P-1299, №184812)

Нурата әуелден қарақалпақтың жери. Бул жерде тәңке, нөкис, шүйит, саңмурын, шылжыуыт деген урыулар бурыннан отырады. Таудағы қарақалпақты «Таулылар» деп атайды. Биразын «Жаман түрикпен» деп те кеткен. Булар Маңғышлақта түрикпен менен иргелес отырған. Сонлықтан да буларды «Жаман түрикпен», «Маңғышлау» деп те айтады. Ал жоқарыда аты аталған урыулар сол жердің тийкаргы халқы. Бул жерлерге, усы халықтың арасына Бурқыт деген ел келген. Шамасы, олар қырғызға жақын. Олар келе сала қарақалпақтың жақсы жайлауларына жабысып, жерлесип отырған елди ысырған. Егин егип отырғанның да жерлерин ийелеп алған. Сол заманда шыққан сөз: «Қус жауызы – бүркит, журт жауызы – Бурқыт. Отар бурқыт», – дейди. Ақыры буның хабары Әмирге түскен. Әмирдің теги өзимизден, қарақалпақ маңғыт. Жасүлкен адамлар Ақмаңғыт деп айтып отыратуғын еди. Оны еситкен Әмир бурқытларды бөліп-бөліп жиберген. Нуратадан түп-тамыры менен көшірткен. «Қарпыққа Сыр жоқ, Бурқытқа Нур жоқ» – деген сөзлер сол себептен шыққан. Бурқыт журты қарақалпақты «қарпық» деген. Солай етип, бурқыттан қутылған. Олар басқа елди де шапқан ғой. Негизинде «Қарақалпақтың базары да, мазары да Нуратада» деген дурыс сөз. Жер түбинде өз ийесине қала береді екен. Нуратаға жети журт келип кеткен.

БУХАРБАЙ БАТЫР (P-1299, №184812)

Мөңке батырдың туқымынан Бухарбай батыр деген шыққан. Усы ортадағы қарақалпақ Бухарбайға арқа сүйеген. Бурынғылар:

Бай болсаң, журтыңа пайдаң тийсин,

Батыр болсаң, жауыңа найзаң тийсин, – деген ғой.

Бухарбай да қарақалпақтың намысын қолдан бермеген батыр болыпты. «Бухарбай өлсе, қарылпақты басып қоямыз» деп Сырдың арғы бетинің батырлары айтады екен. Изине көп түсипти. Қарақалпақтың көп батырын сарт та, қазақ та аңсызда өлтирген. Ақыры қарақалпақ та сумлыққа көшкен. Бир күни Бухарбай Қуаңның базарына барса, изинен Жалаңтөс деген батыр аңлып жүрген екен. Бухарбай да тисқаққан, сақ адам екен, түнде ат болып киснейди. Сөйтсе, Жалаңтөстің аты да киснейди. Оның жақын жерде екен-лигин биле қояды. Кийимин тез сексеуілдің сазағына кийгизеди де, орнын өзгертип, өзи сырттан бақлап жатады. Бир гезде Жалаңтөс жасырынып келип, томарды Бухарбай батыр деп, шауып келип жибергенде қылышы жас, қатты сазақтың арасында қысылып қалады. Ол қақ маңлайдың тусы деп Бухарбайдың басын шабыұды ойлаған екен. Сол арада Бухарбай да жетип келип, Жалаңтөстің өзін шабады. «Биреуге гөр қазба, өзің түсерсең» дегендей, Бухарбайды өлтириұди неше күннен берли ойластырып, изинен қалмай аңлып жүрген Жалаңтөстің жазымы да өзинен болады.

ҚАРАҒАЗЫ БИЙ (P-590, №180083)

Бухардың қарақалпағында Қарағазыдан артық бий болмаған. Оның өзинің соңғы журнағын Бұқыш бийлер айтып кеткен. Олардың сөзин «шежи» дейди екен. Қарағазының көп сөзин палапанның Нәдири, Сәкең-Сындар биледи. Қарағазы қарақалпақтың қоңырат арысы тобықлы тайпасынан шыққан. Тобықлы – Тамдының сыртында. Қарағазы бийдің өмиринің соңы Қарадарақ жақта өткен.

Қарағазыдан сорапты:

– Аға, ең көринип турған айыптың түрин айтып бериңизши, – деп.

Сонда Қаракең:

– Арғымақтың лөкилдеп желгени айып,

Азаматтың кеңкилдеп күлгени айып,

Аламанның жаудан ығып жүргени айып,

Алабайдың үйден шығып үргени айып, – дейди.

Биз «Қаракең» десе, Қарағазы бийди түсинемиз. Ана жақта «қаракең» деп тек қарақалпақты айтады. Бизде «Қаракең айтыпты», «қаракең ондай деген», «қаракең бундай деген» десе, пахат Қарағазы бийге есимиз кетеди. Ол кисинің сөзлери төгилип, өзгеше айтылған ғой. Сол ушын оның жай сөзин де «Қарағазыдан қалған қара жыр» деп отырады. Қарағазы бийдің көп сөзи өзи менен кеткен ғой. Бизің айтып жүргенимиз бержақтағысы. «Қамыр ушынан пәтир» дей ме, тап сондай.

ЕСИМ БАТЫР (Р-1299, №184812)

Есим батыр – Есеке батырдың урпағы. Есимнің шын аты Есмурат, әкесінің аты Есемурат екен. Жұрт Есеке деп кеткен. Есим батырдан Буқыш бий туыылған. Ол кемеңгер киі болған. Есим батырдың аты шығыуы да Қырдың батырларына сес көрсетіуі менен белгили болған. Жалаңтөсти жеңген. Қырдан келген кәрұан Есимнің атының изин көрсе, соны да кесип өте алмаған. Олар Есимнен күтә қорққан. Оған бажы пул төлеп турған. Есим батырдың қасқа аты болған. Сол жолға қулағын тигеди де, бир нәрсе боларын сезеди екен. Буны билген Есим:

Есим жау деп жылар,
Қасқа ат жол деп жылар,
Буқыш дау деп жылар, – дейди екен.

Буқыш жасынан дау-жәнжелди шешиуге қумар болған деседи. Есим батыр бийик Төрткүлтөбеде тоғызкумалақ (тоғызтомалақ), шатыраш (шахмат) ойнап отырады екен. Кәрұан келсе:

– Ал, аға, мынау сизиң пайыңыз, мынау атыңыздың пайы, тағысын-тағы, – деп, салығынан қутылған.

Есим салықтан түскен мал-жарақты қара халыққа тарқатып берген. Өзі өмири мал жыймаған. Тек астына минген қасқа аты, бир қара үйи, бала-шағасы бар. Тапқан-тутқанын елге үлестиріп беріп отырған. Есим (Есмурат) батыр қарақалпақтың қытай арысы шөмишли тайпасының әлсейит урыуынан. Оның саяқ тийресінің батыр саяқ атасынан шыққан.

БУҚЫШ БИЙ (Р-1299, №184812)

Буқыш бий Есим батырдың бел баласы. Өзі шешен, өзі көсем болған адам. Буқыштың алдын хеш ким кесип өте алмаған. Бухар әмиринің өзі де оннан айбынған. Буқыштың жүйели сөзі көп. Соның биринде былай дейди:

Басшыда жайсаң сол болар,
Ел-журтын дурыс жөнлесе,
Қазыда жайсаң сол болар,
Әдилинен тергесе,
Жигитте жайсаң сол болар,
Журтын бир жауға бермесе,
Бийде жайсаң сол болар,
Туұры жолға сермесе,
Байда жайсаң сол болар,
Не керексе, ал десе,
Төреде жайсаң сол болар,
Хәрне иске сал десе,
Шорада жайсаң сол болар,
Сораған ұәжди бер десе,
Қарада жайсаң сол болар,
Садақа ардан жап десе.

Бул сын сөз. Жақсы ат, дурыс перзент, яр туұралы:

Жүйрик ат – жигит пырағы,
Мәнзилиңе жеткизер,
Уллы ул – ата шырағы,
Уллыға қарап бет дүзер,
Жақсы яр – үйдің турағы,
Жатты да жақын еткизер, –

деген сөзі де бар.

Буқыш бийден Тағаймурат, Бегмурат, Жолмурат, Наммурат, Нармурат, Жөнмурат, Халмурат, Шамурат, Қосмурат, Досмурат деген балалар туыылған.

БУҚЫШ БИЙ ХӘМ АҢҒАРА БИЙ

(Р-1299, №184812)

Есим батыр дүнядан өткеннен кейин-ақ Қырда қысылған шөмекейлер Елибайға қарай өткен. Олар келгеннен кейін қарақалпақтың қонысы тарылған. Әсте-әсте олар қарақалпақты өз жеринен қысып шығарыуға күш салған. Ең жақсы жерлерді ийелеуге хәрәкет еткен. Бұның соңы дауға ұласады. Қазақ жағынан Аңғара бий дауға араласады. Ол Буқыштан бир жас киши екен. Қарақалпақтан Буқыш бас болады. Олар Аяққудықты даулайды. Дауда қарақалпақ жеңетуғын болады. Өйткени, жер усылардики. Әулийе де, жайлау да – бәри ата-бабасынан берли ийелеп келген жерлери. Сол гезде әулийеге адам қойған менен, басына тас жаздыртыу оншелли үрдис емес екен. Аңғара бий соны сезип, қуұлықты асырады. Бир түнде Нуратаға адам жибертип, сол жақта тас таярлатады. Бир-еки ата-бабасының атын, өлген жылын жаздыртып, қарақалпақтың қорымына қойдырады. Даудың басы Әмирге жетеди. Әмирдің ўәкилине де олар па-ра берип қойған екен. Буқыш оны қылмайды. Бухардан келген ўәкиллер сөзди Аңғараға береді. Аңғара:

– Хә, Буқа, мына жер енди ийелерине қайтарылсын. Туяқты көтеретуғын ўақтыңыз жетти, – дейди.

– Бұған не дәлилиц бар? – дейди Буқыш.

– Мына мазардағы қабирди көр, мениң аталарымның аты жазылған. Ол биреу емес, екеу, – дейди Аңғара.

– Хау, сол еки бейиттен басқасы кимдики екен, билдің бе? – деп қарсы дау айтады.

Аңғара дадымал айта алмайды.

– Билмесең, билип қой! Баяғыда Қырдан ҳарып-талып еки қазақ келип, усы арада өлип еди. Ақ жууып, арыу кепинлеп қойдық. Қалтасынан шыққан қағаздан аты-жөнин билип, басына тас қойдырттық. Әйтеуір, мусылманның баласы ғой деп, жыл асын да берип едик. Онда сениң не дауың бар? – деп Буқыш айтқанда, Аңғара биротала лал болады.

– Буқа, және не мүддәхәңиз бар? – дейди ўәкиллер.

– Бул Аяқбулақ о бастан қарақалпақтың қытай-қыпшақ еллериниң жери. Арамызда азырақ қоңыратымыз бар. Қолдаулы, тобықлы туқымы, қыят бар. Бир жылы Астырттан тоғыз үйли жан маңғыт келди. Солар бар.

– Оған не дәлилиц бар? – дейди ўәкиллер.

– Сол тоғыз үйли маңғыт келгенде жер бергенбиз. Олар да бақууат еди. Хәр үйде бир-бир қыз бар, шетинен ерке. Солар жаз бойы мына булақтың басында сырғанақ тебетуғын еди. Әне, олардың өзи гүә, – дейди Буқыш бий.

– Хе, қыс емес, жаз күнинде не сырғанақ? – дейди ўәкил.

– Байдың қызы бәри де. Қыста ойнаған ойынын жазда да ойнағысы келеди. Сосын анау жылтыр тастың бетин айнадай етип тегис қылып берген. Қасында жолбарыстың изи бар. Соны қызық көреді. Олар сол таста ойнайды. Хәзир де жаз айы. Баллар сонда сырғанақ тебеді. Исенбесеңиз, барып көриң! Баяғы сырғанақ тепкен тоғыз қыздың тоғызы да усында отыр, оларды бирме-бир сөйлет, – дейди.

– Яқшы! Туұры жууан! Не сауал бар басқа? – дейди олар.

– Сауал жоқ, талабымыз бар, – дейди бий.

– Айтыңыз!

– Айтсам, енди қайтып алаш баласының бул араға табаны тиймесин! Жеримизди өзимизге қалдырсын, буларды тез көшириң, – дейди.

Шөмекейлерден жәбир көрген урыулар шуулап қоя береді:

– Ет жаманы – көмекей, ел жаманы – шөмекей дегени ырас екен-ау. Сәл болмаса қаңғырып қала жазладық ғой, – деп хағынан жарылады.

Шөмекейлер сол күни-ақ үйлеринен шығып, уулап-шуулап, азан-қазан болып көшеди. Аспан жерге түскендей, күн ыссы екен. Кемпирлер жолда жығылып, шал-шауқан жарамай қалып, балалар көшке ере алмай, нағыз шубырынды болады. Бәриниң басын қосыу қыйын, қулағанды Аңғара бий арбаға салдыртып, намысқа тырысады.

Бир күн өткеннен кейін қарқаралы көш емес, қаралы көш кейпине енеди. Зар еңиреген балалар, дауысы қарлыққан аналар, ғарры-қуррылар аса әбигер тартады. Көш қырылыуға қарайды. Аңғара бий көштиң изине бир адам қалдырып, «қара көринсе, хабар бер» деп тапсырады. Изимизден келер-ау деген онда дәме болады. Көш кете берсин!

Буқыш бий ойланады. «Қой, қурсын, бир тайпа ел қырылып қалар. Ашыу менен айтып едим, изинен жетейін» деп, алпыс түйеге жүз жигирма дүңгир суу артып, булар да жөнеледи. Көш сол ўақытта Қамысслының сайы деген жерге барып қалған екен. Болдырса да, артына қарай-қарай баратырған екен. Адам да, мал да, көлик те – бәри де суу сап, зордан сүйретилип баратырған екен. Изде қалған қарауыл бала

Буқышты алыстан танып, куйғытыуы менен Аңғараға келеди.

– Сүйінши, ата! Буқыш бий киятыр! – дейди бала.

– Аузыңа май, балам, азамат ғой Буқа! Ел-жұрт ушын туўған ер ғой! Бизди жаманлыққа қыймапты. Өзим де сөйтип ойлаған едим. Кеўлим алдамапты. Енди бизге өлим жоқ. Тек өзимиз арсызлық еттік, – деп жылап жибереди.

Буқыштың алдынан шығып, «баўырымлап» көриседи. Аңғара Буқыштың мәтиресинен мийри қанғанша суў ишеди. Жүз жигирма дүңгир менен жанды да, малды да тегис суўға қандырып, Буқыш бий халықтың алғысын алады. Бий көшти тоқтаттырады. Пикиринен қайтқанын айтады. Жұрт оған да жылайды.

– Өгизди босатың! – дейди Буқыш.

Өгизди босатса, жерди тарпып, шақы менен шуқығанда булақ атқылайды. Буқыш:

– Әне, мына жерде қамыстың қуры шықпағанын билип едим, суў жақын екен ғой, – деп өз шамасын айтады.

Сол жерде халық маўқын басып, көшти түсиреди. Қарақалпақ аўыллары ериўлик жасап, оларды қайтадан күтип, мийман етеди. Шөмекейлер соннан берли Елибай жерине биротала қоныс басып қалады.

МАЙЛЫ

(P-590, №180083)

Майлы – бизиң ески атамыз. «Балталылар» деген бұрын «Майлыбалта» десе толық айтылған болады. «Айбалталы Айбарыс» деген бабамыз болыпты. «Айбалталы Айедил» деген бабамыз атайы ер болған. Майлыбалта өскен ата. Тәуелибайда «Майлылар» дейди. Майлының гөне жұрты усы Елибайда. Аяқудық жақта «Майлы», «Гөне Майлы» деген жерлер бар. Сол жерлерде майлыбалталар мекан басып отырған.

Майлыбалтадан Мадан, Сымбыл, Жәдік, Қыйра деген аталар тарайды. Усы аталар Қызылқумда отырған. Тамды жерин жайлаған Қыңыр туқымы Сымбыл атадан тарайды. Олар кейін Султанрабатқа көшип кеткен. Тамдының түбиндегі Қыңыр солардың қонысы.

Қыңырда кейін қолдаулылар отырған. Ақыры ол араны Бозғыл балалары егелеген. Сырдың бойындағы майлыбалталар арасында көп болдым. Сонда олар «биз Тамдыдан келгенбиз» деп айтады. Байыркүмда Көлеген аталығы жасайды. Олар да «Биз Тамдының қарақалпағымыз, Бұхар кисисимиз» деп сөйлейди.

«Майлы» деген жер аты да арғы бабаларымыздан қалса керек. «Досжан майлы» деген де жер бар бұл өңірде.

БАЛҚЫ БАПЛАҰ

(P-1299, №184812)

Керизбулақтың күншығар сыртында Кийик тауы бар. Ол ара озалдан Томаұлының жери. Қоңырат арысының қолдаулы тайпасында Томаұлы батыр, Томай елши деген өткен. Солардың туқымын беселер ямаса бескемпир дейди. Бескемпир урыуының Көкирек атасы сол Кийиктің тауын жайлаған. Оның күнбатар жағында әйдик жота бар. Шығыс жағы үш-төрт төбеден кейін Айдарлының айтақырына тұтасады. Жерлери ири қараға да, қой-жанлыққа да, падаға да қолай. Ара-парасында Қырдан келген шаруалар бұл араны қолайлап жүрген екен. Бирде баяғы жотаға келип, бир жерди белгилеп, олардың бир адамы сол араға қылыш көмип кетеди. Бұл шөмекейдің ишиндегі бозғыл тайпасына сиңген қайқы тармағының балқы урыуының адамы екен. Олар әлим ортасында отырған соң сыйыспай, жеп таппай, қыйналыста жүрген екен.

Бир жылы Қырда қалың қар жауып, байлар бар малынан айрылып қалады. Балқылар соннан әсте-әсте жылжып Елибайға келеди. Кийиктің тауына көш түсиреди. Ол уақытта руқсатсыз бир қонысқа қонбаған. Ал булар жер ийесинен сорамай, тоқтап тұрған екен. Енди бескемпирлер атқа минип барады. Олар жақсы қарсы алады. Булар үндемейди. Олар да үндемейди. Бескемпирлерди жақсылап күтеди, ат-шапан береді. Соңынан олардың ақсақалы айтады:

– Әй, бауырлар, бәриңізге рақмат! Бизің жеримизди жауға бермей алып отыр екенсиз, енди қонысымыз да бир болсын, анда болайық!

Булар аң-таң болады. Оннан кейін олар айтады:

– Биз куда болмайық, ағайын-анда болайық, дедик! Усыны бузбайық, – деп тәкирарлайды.

– Жер жөнин айтқаныңызды түсинбедик, – дейди.

– Хе, буның дәлили, баяғыда бабамыз қылышын усы жерлерге көмип кеткен дейтуғын еди, соны көрсеңиз, өзиңиз де билесиз, – дейди.

Барып қараса, хақыйқат. Соннан бескемпир менен балқы ағайын болады. Ески сөз билетуғын адамлар

балқының негизи – бөлинип қалған қарақалпақ деседі. Солай етип, балқылар ап-аңсат қонысты алады. Жұрт буны «Балқы баплай» дейді. Сол уақытта олар басқа аймақтарды да усылай ийелеген ямаса қыз беріп, қатнасты қалыңдатқан.

Балқы, балқы, балпы,
Балақлары салпы,
Сабаяқта қымыз бар,
Сапыра ишкен бир қыз бар,
Балқының қызын алма,
Бәлесине қалма, –

деген сөз соннан қалған.

Балқы әлимет, отарбай, тоқхожа, өнтеқ, қыйыққалтаң, сәмет, ақбалқы деген аталарға ажыралады. Балқыларды шөмекейлер де айырған. «Балқы – суу бетінде қалқы» дейді. Хәзир балалар усылай ойнайды. Олар да бурын суу бойында болған. «Сырдың сууын ишкен сум болар» деп, балқылар бескемпирлерди бир алдап баплаган екен.

ГӨРҮҒЛЫ

P-590, №180083)

Гөрүғлы гөрбан да, гөрбар да емес, ол сәрдар. Аңыздың айтыуынша, Ахмет сәрдардың әйелинен туылған. Анасы Ұлал пери дейді. Мен ғой өзим жыраудан еситпедим, жұрттың айтыуынан билгеним. Әйтеуір, усы Тамды беттің жыраулары Гөрүғлыны он түр етип жырлаган. Жыраудың еки түри бар; бири қобыз бенен жырлайды, бирпарасы домбыра, лақай менен жырлайды. Екеуиниң айтыу жолы жақын. Гөрүғлыны билмейтуғын жырау жоқ-ау қарақалпақта. Сырға барып үйретип жүрген бизиң қарақалпақтың жыршылары.

Гөрүғлы гөрде туылған екен. Жұрт көреді ғой бир күни. Бир бала мазараттан шығып, тағы да ойнап кирип кетеді. Енди сол баланы аңлайды. Бала адамның қарасын көриуден жасырынып қалады. Әуели оның ул я қыз екенін биле алмаған. Соннан «ул болса мына егер менен қамшыға келер, қыз болса қуыршақ пенен ойнар» деп, мазаратқа аттың егерін, қасына қамшы қояды, қуыршақ қояды.

Гөрүғлы аттың егерине минип ойнайды, сөйтип биледи бала екенін.

ҚОС ҚУМАЛАҚШЫ

(P-1299, №184812)

Тәуелибайда Шынберген қумалақшы деген өткен. Бирде ол таға жұртынан шығып, жолда бир қудықтың басына келеді. Сол жерде шайла бар болып, онда бир хаял жасайды екен. Ойы – усында тың алып, азан-да жүрип кетиу. Күндегі әдетине басып, үй-ишине қумалақ салып көриуді жөн көреді. Қумалақты жаяды. Көзи жайсыз жағдайды оқыйды. Қумалақ «Үйіңе барсаң – хаялың, жолда түнесең – өзіңе өлим келип тур» дегенди уқтырады. Үш мәрте ашады, үшеуінде де солай. Бираз есеңкиреп қалады. Бир заманнан кейін атына минип, қайтадан жолға түседі. «Дәу де болса үйге жетейін, әйтеуір бир өлим күтип тұр екен, демимиздің питкен жери болар» деп, асығыс-үсигис жөндей береді. Қумалақ сол ашыулы күйінде қалады.

Шынберген кеткеннен кейін сәлден соң сол жерге тағы бир жолаушы тоқтайды. Қараса, ашыулы қумалақ тұр. Қумалақты қозғап көрсе, бир қумалақ ашылмай қалған екен. Өзинен алдыңғы жолаушының суыт жүрип кеткенін, қумалақты сол ашқанын биледи. Изди көрсе, жаңа, аттың тезегиниң ийиси бурқырап тұр. Оның еле узай қоймағанын шамалайды. Бул жолаушы атайы палкер, қумалақшы Таңжарық деген адам екен. Таңжарық аттың жылауын жаздырып, шаба жөнеледі. Әдеуір жүргеннен кейін алыстан бир қара көринеді. Өзинен алдыңғы жолаушы екенін билеп, атты еркіне жибереді. Хәдемей изинен де жетеді.

– Ассалаума әлейкум, төрем!
– Әлейкум, ағасы!
– Жолда еки жерде тоқтаған сенбең?
– Мен едим, қайдан билдіңіз?
– Сен қудықтың басында бир, сәл шыға бере тағы қумалақ ашқан екенсең. Мен соның сырын билеп киятырғаным.

– Ҳе, не екен? Тез айтың, мен үйге жетиуім керек, – дейді Шынберген.

– Сабыр ет, сабыр! Хәзир бәрін айтаман.

– Хош? – дейді Шынберген шыдамай.

– Мен сениң жолыңды ашып берейін. Сен ашқанда «Үйіңе барсаң, хаялың, жолда қонсаң, өзің өлесең» деген мәни шықты ма?

– Дурыс, қалай билдіңіз? Енді жолымды қайтпашы?

– Сәл сабыр ет! Сен қырық құмалақтың сырын билипсең де, қырық бириншіге келгенде гилтти таппапсаң. Мен буны ашып, изиңнен қуып жетип келип отырман. Тез қоржыныңды ал да, силки, сонсын билесең, – дейди жолаушы.

Дәрриу қоржынды ала сала қақса, ишинен ийреңлеп сур жылан түседі.

– Өне, көрдің бе, жолда түнегениңде қоржынды басыңа дастанып жатар едің. Мына жылан сени шағар еді. Үйіңе барғанда «не базарлығы бар екен?» деп хаялың қоржыныңды ашар еді. Жылан оны шағар еді. Өне, қырық биринші шешилді.

Сол арада екеуі қушақ айқастырып, мәңгиликке дос болған екен.

ҚЫПШАҚЛАР (P-590, №180083)

Хәзирет Әлийдің заманы екен. Әлий Қап тауындағы қәбийлелерди динге түсириу үшін урыс ашқан екен, әскери оларға баш бере алмапты. Таулыларды хеш ала алмағаннан кейін қайтыуға ыңғайласып тұрса, алыстан буұдақ-буұдақ шаң, көп аттың көриниси менен дүсирлисеситиледи. Көз жиберіп қараса, көк жалаулы Жайылқан ләшкерлері екен. Айқай-сүренине қулақ салса, «Ақпышақ!» деген уран айтылып киятыр екен. Қарақалпақ қолы екеніне толық көзі жетіп, қууанып кетіпти. «Сизге жәрдемге келдик» дейді олар. Тамғаларына қарап, булардың қарақыпшақ батырлары екенін аңлапты.

Әлий келген әскерлерге өз арасынан Хожа сайлап, хәр қайсысын хәр топарға бас етеді. Қыпшақ қолы тау халқын биринен соң бирін бас ийдирип, мусылман қылады. Сол шапқында жабылар алғы сапта жүріп, көп ерлік көрсетеді. «Қыпшақ қолының нағыз хожалары – жабылар екен» деген атақ алады. Хәзиреті Әлий қыпшақтың хәр бир азаматының белине ақпышақ байлап, жеңисти алып бергени үшін олардың биразын Қап тауын жайлаған халықтарға хожа етип қалдырып кетеді. Бул хабарды Мұхаммед пайғамбар еситип «Үшбуу түркілер мениң өз үмметлерімдур. Кимдур бул халыққа бас иймесе, оларға зауал болур. Қарақалпақлар – мениң Машырықтағы қолқанатымдур» депти.

Жабы урыуының атына айтылатуғын:

Әйне жабы – Дәшти Қыпшақлық,

Минген атлары топышақлық,

Кимдур қыпшаққа тил тийгизсе,

Өзі өлімдар, малы патшақлық, – деген сөз Хәзиреті Әлийден қалған екен.

ТОҒАНАСТЫҢ ТОҒЫЗ ТОМАЛАҒЫ (P-590, №180083)

Қыпшақтың ең зор батыры Тоғанас болған. Тоғанас батыр усы Улы Қызылда жасаған. «Тоғанастың тоғыз улы» деп ат шығарған батырлар аты қыпшақтың намына айланған. Тоғанастың тоғыз улы, инисинің бе, ағасының ба бир улы, еки кулы – соны менен он еки қыпшақ Тоғанастың атына өткен ғой. «Он еки баулы қыпшақ» деген солар. «Нам батырдан қалады».

Мынау Аяққудықтың тауында Тоғанас өз балалары менен тоғызтомалақ ойнайды екен. Балаларына ермек болсын деп сол араға ойып тоғызтомалақтың тоқтасын жасатып беріпти. Сол әле бар, тап сол күйінде. Тоғызтомалақты қазақ түйенің тезегі менен ойнайды. Биз кесек пенен, тас пенен ойнаймыз.

ХӘЗИРЕТИ ӘЛИЙ (P-590, №180083)

Хәзиреті Әлий – пайғамбардың күйеу баласы. Ол шийийлердің көшбасшысы, биз сүннийлерміз. Хәзирет Әлийдің бул ортаға келген-келмегени белгисіз. Бирақ рәуийлер «Хәзирет Әлий Нурға келген-лер» деп рәуият қылады. Нурдың тауында әйдик түйенің орны бар. Соны «Хәзиреті Әлийдің түйесинің шөккен орны» дейди. Аяққудықтың басындағы тасбулақта да тап сондай из бар. Ол жолбарыстың изине ұқсайды. Тастың бетінде ғана бажырайып тұр. Хәзиреті Әлийге қарақалпақ халқы жәрдемге барған екен. Хәзиреті Әлий өмір-өмірінше «қыпшағым-қосшағым» деп кетіпти.

Оның аңызы былай:

Хәзиреті Әлий Қап тауының етегиндегі бир талай халықты ала алмапты. Енді қайтыуға мейил тұрғанда алыстан ала-бурқан шаң көриніпти. Шабарын жиберсе, «Ақпышақ!», «Ақпышақ!» деп уран са-

лып келатырған қарақалпақ қолы екен. Ләшкердің алды келип жеткен гезде «Бәрекелле! Қуп шағында келдіңиз, қуп шағында...» деп қуғаныпты. Сол «қупшақ» деген сөз бара-бара «қыпшақ» болып кеткен-миш. Сөйтіп бул қыпшақ динге түспей атырған таудың халқын тегис бағындырып бергенмиш. Жабының да «Динди Жабы-Дәшти Қыпшақ!» деп уранға шығып жүргени сол гез екен.

Әне, Хәзирети Әлийдің хикаясы.

МӨҢКЕ БИЙ (P-590, №180083)

Ноғай заманында Мөңке бий жас болса керек тә. Халықтың басына тәшпиш түсіп дәудиреп жүрген күнінде «Сиз не айтасыз бул күнимизге» дегенде:

– Жайықтан берман өткенде,
Жырғалы кеңес құрмадың,
Едилден берман өткенде,
Егели кеңес құрмадың,
Келе бийлер кеңесип,
Келели кеңес құрмадың, –

деп сын айтқан екен.

Мөңке бий алдағыны болжап кеткен киси. Қарақалпақтың қозғаларын, қара құлдың бийлик аларын, бәрін айтып кеткен. Журттың айтыуы ырас болса, бизің усы Тамдыны да сөзине қосып кеткен екен. Мөңкениң бир сөзінде:

Қаразымды зым басар,
Бухараны қум басар,
Тамдыны жер тартар,
Төрткүлди суў басар, – дептимиш.

Қай ўақ, бир ўақ Қаразым журтын «зым» басармыш. Бухараны қум басып келатыр хәзирдің өзінде. Тамдының бар байлығы алынып, асты гәуек болып үңирейип атыр, бир зилзәле болса, үсти опырылып кетеди. Төрткүлди бир суў басқаны бар. Бәри келип тур сол сөздің.

ШАМЛЫБЕЛ (P-590, №180083)

Булдырықтың журты Шамлы екен. Бир бәлент, бир жоталы болып келгени ушын ол араны «Шамлы-бел» депти. Қысқартып «Шәмбил» деген. Усы Шамлыбелде Гөрүғлы Әўезди Булдырық қассаптан тартып алады екен. Ескинің айтыуы солай. «Гөрүғлы» жырлауын қарақалпақтың барлық жырауы жырлаған. Бул бир жырлау емес, көп дәстан. Бас-аяғы алпыстан асады. Соның оннан асығын бизің жыраулар жырлаған. Ал мына пәстегилер бәрін биледи. Бегмурат жырау да жырлаған. Соның барлығында Шәмбил айтылады. Ол өзи былай:

Шәмбил, Шәмбил болғанда,
Шәмбил абат болғанда,
Қырық жигиттің жегени,
Қанты-набат болғанда,
Шәмбил қандай Шәмбил еди,
Ақ дәрўазалы Шәмбил,
Көк дәрўазалы Шәмбил,
Көпке хәўазалы Шәмбил еди.

Кенимықтың түбиндеги Шардараның қасында Шәмбилдің дәрўазасы болған. Кенимықтағы жыраулар хәр жайдың орнын анық айтып береді. Шардара да Буқар әмирлеринің оннан бурынғы патшазадалардың бәргасы болған. Өйерде зор шардәре болған. Орны турғой әле.

СЕРИК – СЕРИК (P-590, №180083)

Тоғанас батыр балалары менен «серик-серик» ойнайды екен. Енди ол ата-бабаның ойыны ғой. Биз де ойнадық, өзиң де ойнап жүргениңди көрдик. Биз хәзиргинің баласындай болып ешек пенен емес, ат пенен ойнаймыз. Сөйтсек, кемпирлер кейийди:

– Ағаңда жоқ арғымақ,
Тағаңда жоқ арғымақ,
Қайсы атаңның кәсиби,
Ат үстинен қарғымақ.

Аттан-атты жарыстырып турып қарғыймыз да, «се – рик» деп қуйғытып шабамыз. Атқа ерген ийтти ала қашамыз. Арты «улақойын» болады.

Тоғанастың балаларының ишінде еншисине жағал тай тийген генжетайы өте епшил екен. Қарғыұдан да сол алық, ылақты да сол алады. Өзи сүтқұртқан генже. Тоғанас баба сол баласына пәтиье берип, жағал тайлы баласының қолында қайтқан екен. Сол жағал ат минген баласының туқымы «жағалтай» аталыпты. Сол Жағал ауылдан енши алып шыққан балалары «Жағалбайлы» атанады. Жағалтайдан да, Жағалбайдан да батыр көп шыққан. Тоғанастың туғырын алып қалған жағалтайлар – қыпшақтың үлкен үйі.

ОҢ ҚОЛЫМ, СОЛ ҚОЛЫМ – БӘРИ ДЕ ӨЗИ ҚОЛЫМ

(P-1299, №184812)

Бурынғы ұақытлары қолдаұлы қарақалпақта «ноқта ағасы» деп аталған. Өз заманында Турымбийдің Ноқта бий деген лақабы болған. Елди жақлаған Ноқта бий ханға аса жаға бермеген.

Төрт жигит дарға жегилейин деп турғанда:

– Тақсыр ханым, әпиұ ет, – деп Турымбий араға түсипти.

Хан гүналылар ишінде Қоңыраттың жигитин былай қалдырып, қалған маңғыт, қытай, қыпшақтың жигиттерін бәри-бир дарға асажақ болыпты. Сонда Ноқта бий:

– Тақсыр ханым-әй! Құдай жарылқаса хәмме бендесин тең жарылқайды, патша пуқарасын әпиұ етсе, тең әпиұ етеди. Барлық халықтың атасы өзи болған соң, бир перзентин екіншисинен кем көрмейди, мына пуқаларыңның бәрін әпиұ ет, – депти.

Хан турып:

– Әй, Ноқта бий, өзинің қоңыратыңды әпиұ еттим, енди жөниңе кете бермейсең бе? – депти.

Турымбий айтыпты:

– Тақсыр ханым-ай, «Оң қолым, сол қолым, бәри өзимнің қолым», қайсысын кессең де, қансырап өлемен, өлтирсең, төртеуін теңдей өлтир, мына Палұан атаға өз қолым менен көмип, жайғастырып қайтайын, әпиұ етсең, теңдей әпиұ ет, алдыма салып қарақалпаққа айдап қайтайын, – депти.

Хан гүналыларды әпиұ етипти.

ТҮП ҚЫПШАҚ

(P-590, №180083)

«Қыпшақтың атасы қарақалпақ, қарақалпақтың асасы қыпшақ» деседи шежирешилер. «Түп қыпшақ» дейди бизди. Басқа қыпшақтың бәри бизиң Қара бабамыздан, Әлипбай бабамыздан, Тоғанас батырдан тараған. «Алты арыс қарақалпақ» дейди ғой, ол мүйтен, қоңырат, қытай, қыпшақ, кенегес, маңғыт. Ғар қайсысы бир арыс.

«Арыс» деген атты әуелги алғаны қыпшақ туқымы екен. «Арыс» деген де атақ. Бул алты ел жауынгер болып, ер болып, «арыс» атанған.

Ертеде Қырда жер дауы болған. Сонда Уллы жүз бенен Орта жүз дауласыпты. Ақыры ортасынан «төбей» сайлап, еки ел бир мәмилеге келипти. «Жер орта жүздики де, уллы жүздики де емес, бул орта ежелден Қыпшақтың журты. Өз жерин халық Қыпшаққа қайтарайық» деп шешипти. Биреулер:

– Хаұ, Қыпшақ орта жүзге кирмей ме? – дегенде, бийлер:

– Жақ. Қыпшақтың түби – түпқыпшақ. Түпқыпшақ ол – Қараның туқымы, қарақалпақ. Оларды биз сол ушын «Қарақыпшақ» деймиз. Қыпшақ тек орта жүздің ортасында қалып кеткен. Арғын менен араласып, ағайын болып кеткен. Арғын менен араз болып жүрген де Қыпшақ. Қыпшақтан өкпелеп, бул жаққа келди ғой Арғын ата баласы, – депти.

Тағы да сондай жер дауы болыпты. Бул Балқаш жақта болған. Уллы жүз бенен Орта жүздің дауы. Ол ұақытта Арқадағы Қоңырлар Түркистанға түспеген. Жер сол қоңыраттики екен. Жерди арғын менен үйсін дауласқан. Ең соңында бийлер «Жер – қоңыраттики» деп сөзди тоқтатады. Еки жақтың дауагерлери «Онда Уллы жүзге тийесили», «жоқ, Орта жүзге тийесили» деп, хеш түсинбей қалыпты. Себеби, Қоңырат сол еки жүздің арасында отырады екен. Олар еки жүзге де сиңбеген, тек өз жөни менен, жолы менен жеринен узап кетпеген. Бир бийшикеш:

– Қоңырат ким, сонда? – депти. – Мына жақ Қыпшақтики, мынау Қоңыраттики болса, булар ким? – дейди ғой.

Сонда Төле бий айтыпты:

– Қазақта Қыпшақ жоқ, Қоңыратта қушақ жоқ. Бул ол заман, бул заманнан берли бар сөз. Соған тоқтадық, – депти.

Гәптиң поскеллеси, Қыпшақ бизің арамызда жүріп «қазақ» атанып жүр, Қоңырат та сондай. Қоңыраттың да қушаққа тартар бауырының бәрі қарақалпақта, екеуі де арамыздағы араласып жүрген ел, дегенди еки ауыз сөз бенен уқтырыпты.

Соннан кейін гәпти басы ашылмаған. «Төбебий» деп те айтылады.

НУР АТА

(P-590, №180083)

Нур Ата – қадимнен кийели жер. Ийшан аталар «Кудайдың нур ата еткен жери» дейди. Қарақалпақ баласы қашан-қашаннан бери Нур өңірінде ыстықәумет қылады. Бүйерде «Қарақалпақ қорымы» деген үлкен мазарат бар. Қорым – қорып турылатын орын. Бул жер кәтте қәбиристан. Усы заманда журт Түркистанды «Екинши Мәкке» деп зыярат қылса, ерте уақта Хәзирет Султанның өзі буяқты зыярат қылған. Хәзирет Султаннан Түркистандағы шайық-уламалар:

– Нур сизге нешик улық? – деп сорағанда, ол:

– Ол қарақалпақ ушын улықдур. Қарақалпақтың базары да Нур, Қара мазары да Нур, – депти.

Ол заманда Нур Ата жерин «Нур» деп қысқа ғана атайды екен.

Қара мазар – баба мазар, бабалар қорымы деген сөз. Қырдың халқы уллысын Йассыға, Хәзирет Султанға апарып қойса, Нурдың халқы өз ийги-жақсыларын Нур Атаға қояды. Нур қәбиристанына Нур Ата қойылғаннан кейін барып, бүйер тағы да үлкен әулийеге айланған.

Нур Атадағы қарақалпақ қорымы мың-мың жылдан берли бар. Кейін ол араны хожалар егелеген. Нур Атада Истам ийшан бар. Солардың әулады Нур Атаның небир тарийхын биледи.

САРЫ ЖАЙЛАҰ

(P-590, №180083)

Ысылдаған Сары құм, бүйерлер Қызылдың ишинде ап-анық көринип турады. Артыу-артыу құм, етекке түссең жал-жал болып турады. Шәрден келген адам бүйерлерде ел бар деп ойламайды. Көп халықты аман алып қалған да – Қызыл, қырда құрғақшылықтан жутап тарыққан журттың бәрі Қызылға келип қулаған ғой. Сөйтип, мал-жаны жай тауып, «Сары жайлау» аталған бүйерлерде ирге тепкен. Солардың бири Назарбай деген бай менен Алтынтаяқ Ахмет деген адам екен. Сары жайлау – Молдыйманның жеринің ески аты.

Алтынтаяқ Ахмет асқан бай адам болған. Жети әйели бар екен, жети әйелден төрт-бес қызы бар да, ул баласы болмапты. Сол төрт-бес қызды Бухарада тәлим алған моллабәшше оқытады екен. Бул молла-имам келбети келискен жигит болыпты. Ахмет бай оны «Молдеке», «Молда иймам» деп шақырады екен. Неги-зин биреу төлеңгит дейди, биреу ақмаңғыт дейди. Анығын билмедим. Әйтеуір журт ол кисини байдың айтыуы менен «Молда ийман», «Молдыйман» атап кетипти.

Алтынтаяқ Ахмет кербаз адам болған. Қолына алтыннан хәсе услап жүреді екен. Ул көрмегенсин сегизинши әйел алыпты. Оны журт «Мыңқой» дейди екен. Соған қарағанда, қыз қалыңы мың қой болған-ау шамасы.

Сол «Мыңқой» аталған жас келиншек пенен Молла ийман кеуіл қосыпты. «Сен арыстай азамат болсаң, мени қалайша мына қақсал қартқа қыя алдың? Нетермиз, бул шабардан кетермиз» деп, жигит пенен ерип кетиуге өзі қуштар болыпты. Моллекең де намысқа тырысып, алып қашыпты. Сөйтип, Үрмеде отырған Назарбайдың ауылына апарыпты. Назарбай бир илажын тауып, жарым кеуіл, қос ашықты қутқарып қалыпты. Алтынтаяқ Ахмет те тыншыпты.

Есесине Молла иймам Назарбайға қудық қазып берипти. Бул қудық хәзир де «Назарбай» аталады. Назарбайда шүйит Жубатқан Булақбаев неше жыл қой бақты.

Назарбай молла-иймамға «Сен бул моллашылықты қой, тәп-тәуір-ақ қудықшы екенінди көрдик, сениң маңлайыңды қудықшылық ашады» деп, тағы бир қудық қаздырыпты. Оған «Молдыйман» (Молла-иймам) деп ат қойғызады. Сары жайлау деген жердеги бул қудықтың орны бар, әле. Оны хәзир «Гөне» дейди. Жаңа ауылдың аты да соған орай «Молдыйман» аталды.

Молдыйманның сыртындағы «Кемпир қарақшы» Назарбайдың жалғыз улы қайтыс болғанда кемпиринің қайыңнан соқтырған белгиси.

«ХОЖАҚЫРҒЫН»

(P-1207, № 182886)

«Хожақырғын» деген гәп бар. Арабларда Хожжез деген залым патша болады. Оның бір ұәзири хожа болады. Бир күни патшаның дәрғайына бир дийўана келеди. «Мынаны дийўанаға апарып бер» деп, хожаның қолына бир гәўхәр береді. Хожа дийўанаға бермей, гәўхәрды өзи алып, қолына бақыр услатып жибереді. Дийўана арадан ўақыт өткерип, тағы келеди. Тағы сондай жол менен хожа гәўхәрды ийелейди. Дийўана үшінши келгенинде оны патша шақырып алып:

- Мен саған еки гәўхәр бердим. Ишип-жеўиңе, кийиниўиңе сол жетпей ме? – дейди.
- Сен маған гәўхәр емес, ярым теңгеден еки теңге бердиң, – деп жуўап береді дийўана.
- Якшы онда, – деп, қолына тағы бир гәўхәр услатады.

Патша дийўана кеткеннен кейин, сарпай бөлистириў болады деп, елиндеги хожаларды шақыртып, шетинен қырғызып таслайды. Соннан «Хожақырғын» аталып кеткен екен.

МЕТЕР, ЕРЕЖЕП БИЙ ҲӘМ ТУРЫМ БИЙ

(P-1299, №184812)

Ережеп аға бий баба, салық ушын халыққа зулым атанбайын деп, Хийўа ханынан:

- Метер ўазыйпасын атқарыўға адам бер, – депти.

Ол метер халыққа (салық төлемеге я жағдай айтпаға баратуғынларға) пешеханадан аяғын шығарып көрисетуғын дәрежеге келипти. Еси бар жигитлер Ағабий бабаға шикаят етипти. Қара пухара адамдай болып ол сәлемге барса, метер пешеханадан қол алысыўға аяғын шығарыпты. Таярланып барған бий пәкиси менен метердің бас бармағын аяғынан кесип алыпты да, ханға барып, болған ҳәдийселерди баян етип, бармақты көрсетипти.

Ол метер қайтсе де ханға жақынлаў адам болса керек, сонша ҳәмели, лаўазымына қарамай, Ережеп бийди дарға асыўға буйырыпты. Ол заманда Хийўада қарақалпақтың бийлериниң өз алдына шардарасы болады екен. Сол жерде турып бийлер ханлықтың хызметлерин атқарады екен. Бийлердің бәри жағдайды еситиўден атларына мине-минен майданға қарай шаўыпты. Қоңырат Ноқта бий лақаплы Турым бий қыйғырып, дар арқанын Ережеп бабаның мойнына салажақ жәлладтың дыққатын өзине қаратып қолын иркипти, атты шаўып баратырып дар арқанын кесип жиберипти. Қайта айланып Ережеп бий бабаның байлаўлы қолларын ат үстинде турып шешипти.

- Қоңырым-ай, қоңырым-ай, – деген екен дейди сонда Ережеп бий.

Қоңырым-ай дегени – қоңыратым-ай дегени екен. Соннан Турымбий тар қапылы кең сарай – хан отырған датқа жайға барыпты. Есиктен кире бойын жерге таслап:

- Тақсыр ханым, бир қасық қанымнан кешиң, арзым бар, – депти.

Хан үндемей отыра берипти.

Жайдың жары ортасына келип және бойын жерге таслапты:

- Тақсыр ханым, арзым бар, – депти.

Хан үндемей отыра берипти.

Үшінши мәрте ханның қарсы алдына барып:

- Тақсыр ханым, бир қасық қанымнан кешиң, арзым бар, – депти.

Сонда барып хан:

- Ҳа, Қоңыраттың Ноқта бийи, кештик бир қасық қаныңыздан, айтың арзыңызды, – депти.

Әне усы ўақытлары қарақалпақтың бийлери, батыр-нөкерлери ҳәмде ханның сарай ҳәмелдарлары изли-изинен ийин тиресе келип датқа жайды толтырып турды дейди.

- Хийўада Мухаммед Рәхим ханның Турым бий деген бийи болған екен, астырғанды кескен екен, байлағанды шешкен екен, деген атым қалсын деп, дар арқанын кесип келдим тақсыр, – депти.

- Дар арқанын кесип келдим,

Шийрин жаннан кешип келдим, десеш, көзсиз батырым. Қәне, Турым бийдің сарпайын келтириңлер, – депти хан.

Метер шапан келтирипти. Оны ханның өзи Турымбийдің ийинине жаўыпты.

ЖӘДИГЕР

(Р-1299, №184812)

– Жигит ұақтымда жылына еки мәрте көретуғын едим, жигит ағасы болғанымда еки жылда бир көретуғын болдым. Көзли болған жан ағам Сырым бий өкпели дейди, жети жылдан берли бармаппан. Бул мениң қартайғанымның белгиси шығар, Әй, дүнья, қой дүнья, Сырым бийдей ағамды көрейин, хақ дийдары буйырса, тәңири сәлемимди берейин, – деп, Турымбий Қыйылды гөзлеп, ғұрыжланып ат белине минди дейди. Қыйылға қыйып баратуғын ол заманда арбасол жоқ, жолда төрт қонып, бесинши күнге қарағанда аттың үсти бийге аұырлық етипти. «Ана жерде дем алайық, мосыны қойып, ыссы суў қайнатып берейик» дегенлерди тыңламай, бий жүрисин даўам етипти.

Қараса, буларға дуўырлап еки атлы шаўып келе берипти. Келе сала атларынан түсип, булар менен қол алысып көрисипти. Аман-түўелден соң:

– Ал ағалар, сизлердің киятырған дәрегиңизди кеше суўыт баратырған бир жолаўшылар айтып өтті. Соннан пәтияңызды алып қалайық деп азғана ғамланып едик, үйлеримизге түсип шай-суў ишип өтесиз, – депти жигитлердің биреўи.

Турым бий үндеместен әтирапты серлеп қарапты.

– Хо анаў булдыраған қос өркеш егиз қум ба?

– Аўа, ата, аўа, – деп жуўап берипти сөйлеген жигит

– Оның арты Ақшүңгил ме?

– Аўа, ата, аўа.

– Бәрекелла, Алла сәтин салғанының алды болғай. Жолды жарыдан аўдарыппыз. Ал, балам, не елсиз, бийиңиз қайда, ол ким? – деп сорапты Турым бий.

– Ата, жаңа өзиңиз айтқан Ақшүңгил деген елмиз, елдің бийи биз пақырмыз, «Балабий» дейди елимиз, қулағымызға азан айтып қойылған атымыз Мырзабек деген, – депти сөйлеген жигит.

– Онда, балам, баслай ғой елиңе.

Турым бийди мақул дем алағойың деп бир өзін бир отаўға киргизипти. Алдына дара табақ тартып, Балабийдің өзи ет туўрап, хызметин етипти. Балабийдің хәрўақ-хәрўақ мыйық тартып қоятуғын әдети бар екен. Бирде мыйық тартқанына Турым бийдің көзи түсип, «я алла, я алла, лә иләха иллалла» деп жиберипти. Бетине хайран болып Балабий қараған екен,

– Жаратқан Жаббар ийем, Тәңири таалам, жоқтан бар еткениңе, берген ғәниймет демлериңе мың қәтле шүкир, аллахуў акбар, – деп, Турым бий жүзин сыйпапты, Балабий де «әўмийин» деп жүзин сыйпапты. Турымбий буннан бұяғына өзін беккем усламаға хәрәкет етипти. Сонда да Балабийдің жүрисин көргиси келип тақаты шыдамапты. Сыртқа қосыла шыққан Балабийге:

– Балам-ай, хо анаў ақ тикеннің үсти бетинен шамалы сындырып әкеп берши, тисимди шуқлайын, – депти Турым бий.

Басын шеп ийин бетке сәл қыйсайтып, сабырлы жүрис пенен баратырған палўан денели тулғаны енди әбден таныған бий:

– Ұақ-ұақ Жәдигерим екенсең ғой, қарар көзим екенсең ғой, Тәңиритаалам бар екенсең ғой, берген екенсең ғой, – деп аўзы кемсеңлеп сөйленипти.

Талай өли-тирини, телпек дирилдесе даўларды көре-көре гершимек болып қатып қалған баўыры ерип, еки көзинен жас парлап ағып кете берипти дейди.

Бул аўхалына хайран болған Балабийдің қолын сүйип, маңлайына тийгизипти, сөйтип:

– Жәдигержан-ай, енди мени үйге киргизе ғой, – депти.

Жолаўшылар сол күни қонып мақул дем алыпты. Азаңғы шай үстинде Балабий:

– Ата! Ханлар, бий, батырлар, шешен-жыраўлар хаққында көп әңгиме-рәўиятлар еситкенбиз, бизиң Қызылдың халқы Турым бий-Сырым бий әңгимелерин қызығып, сүйсинип айтады. Егер Алла жол берсе, Сырым бийге сизлер менен бирге сәлемге барсам бола ма? – деп сорапты.

Турымбий:

– Мақул, балам, мақул, – депти.

Сырым бий жатқан отаўдың сыртынан Турым бий, бұрыннан әдети екен:

– Аға, келдим ғой, – деп сүренлепти.

– Келе ғой, шырағым, келе ғой.

– Аға, соқырман деме енди, еки гәўхар көзинди әкелдим, мерекеден қалдым деме, мерекеге апаратуғын еки аяғыңды әкелдим. Халық пенен көрисетуғын еки қолыңды әкелдим, – депти.

– Алла бергенбекен? – депти Сырым бий.

– Аўа аға, Алла берген екен, – депти Турым бий.

- Сен оны билмейтуғын едиң ғой, билмейтуғын затыңды излемейсең, қалай көристің?
- Құдай көристирди, – депти Турым бий.
- Жәдигериң қаяқта?
- Жәдигерим қасымда, аға, – депти Турым бий.

ҮЙИНЕН ҚУҰЫЛҒАНЛАР

(Р-1207, №182886)

Дәуқара деген адам илгери уақытлары өткен. Оның атасы менен бир қазақтың байы Порлытауға шеккем шаруа жайлайды екен. Бир сапары екеуі гүрриңлесипти.

- Неше балаң бар? – деп сорапты шаруа қазақ.
- Үш балам бар, екеуі үйленди, биреуін үйлендире алмай жүрмен, – депти.

Ол байдың да үш қызы болып, ең кишкенеси есалаңлау екен. Сөйтип турмысқа шыға алмай жүр екен.

- Ондай болса, баланы үйлендириу бизге парыз, қызыңды турмысқа шығарыу саған парыз, еки есалаңды қосайық, енди олар тақ өте ме?! – деп, екеуі де куда болыуға қол берисипти. Биреуі баласына, биреуі қызына енши беретуғын болып келисипти. Сөйтип екеуі биригип балларына отау тигип береді. Бир көлдің етегине апарады да, оларды усы жерде жасай бериң деп таслап кетеді.

Арадан көп уақыт өтпей суу тасқыны болып, отау суудың астында қалады. Олар далада қалады. Қыз шешесине келип жағдайын айтады. Шешеси:

- Бир парызымыздан қутылдық, қызым, енди өзлериңиз еплеп күниңизди көре бериң, – дейди.

Жигиттің әкеси де усы сөзди айтады. Илажсыз көл бойына қайтып келип, қамыстан қос соғып, көлге ау салып балық аулап, тиришилик етеді. Күнде ау салса, ауына шабақтан артық балық түспейди. Бир күнлери екеуі хайран болып отырса, қубла тәрәптен бурқыраған шаң көринеді. Не де болса барып көрейік деп, жолға түседі. Ол бир байдың журты екен. Ийелери кетипти. Байдың гөне журтында тек бир күшиктен басқа хеш нәрсе қалмапты. Ең болмаса балықтың шөбересин жейдигой деп, оны алып келипти. Сол күшик келиуден олар балыққа ғарқ болып қалыпты. Сен бизлерге қут болып келген екенсең деп, күшикти жүдә сыйлапты. Сөйтип аулары майланып, олар балықтан байып кетеді. Бирақ «Сорлай» деген бурынғы атағы қалмайды.

Заман өзгерип, елде ашлық болады. Байлар көл бойындағы қақпаш балықтарға дүнья-малларын аумастырып алады. Ерли-зайыптар бир жыл-еки жылдың ишинде байып кетеді. Малын жайыуға жайлау таппай, Қусхана тауға шығып кетеді. Оның төрт шопаны болады. Сөйтип жүргенде хаял Дәуқара деген бала тууды. Еки жылдан кейин Шымбай деген бала туады. Өз ата-аналары балларын умытып та кеткен екен. Жолаушылардан «Сорлай» деген байдың барын еситеді. Сонда баласы есине түсип, барып көрейік деп келсе, баласы менен келини адам көргисиз болып кеткен. Бай өзінше, булар қаңғырып қалып еді, қалайынша байыған екен деп ойланып турса, бир сүриу қойдың арасында басында шыра жанып киятырған ийтін көреді. «Хе-е, булардың дәулеті усы ийт екен-ғо» деген пикирге қашады. Бай олардың қонақ асын жеп болып қайтайын деп атырғанда ийтін сорайды. Оны ушлап, байлап алып баратырғанда ийт тоқтап, отауға сарыйды. Бай ийт сарыған шийди сорыйды. Оны алайын деп атырғанда бир қызыл қозы келип шийди жалайды. Сол уақытта бай:

- О, сорым-ай, мына қызыл қозыны маған сойып бериңши, жеп кетейин, – дейди.

Қозы писерге жақын қазанды айланшықлап ойнап жүрген Дәуқара менен Шымбайға қозының тилин бөліп береді. Уш жағын Шымбай, түп жағын Дәуқара жейді. Табақ алдына келген соң тилди сорайды. Үй ийеси балларының жеп қойғанын айтады. Сонда бай отырып:

- Құдай саған дәулетти шын ықласы менен берген екен, мен сонша талаплансам да, ала алмадым. Шымбай деген балаң қатты саудагер болар, Дәуқараң қатты бай болар, кем болмассаң, – деп жолына түскен екен.

Сорлай Хийуа ханға барып жер сорайды, жайлау сорайды. Сонда хан:

- Өзиң аралап шық та, қәлеген жериңди ал, – дейди.

Сорлай Шымбай менен сол жерде кәруан сарай салып қалады да, Дәуқараға мал бағыу ушын қолайлы жайлау деп Бөрши таудың етегин таңлайды. Заманында Дәуқара деген атақ соннан қалған. Бул жерлерди Жаңадәрьяның суы басып, еки рет халық бүлгиншиликке ушырады. Дәуқара, Шымбай деген атамалар қарақалпақтар көшип келместен бурын пайда болған.

ХӘКИМ АТА (P-1207, № 182886)

Хәзирет Хәким ата Мәккә-Мәдийнәден шығарда астына ақ түйе минип жүрген. Оған:

– Ақ түйеден түсегөрме, шөккен жерінде түсерсең, – деген.

Ақ түйе жол жүріп, жол жүрсе де мол жүріп, Пайғамбар қызының қасындағы Жумалақ тауға шөккен. Хәким ата песин оқып алайын деп сол жерден намазжай ислеген. Хәзир үлкен қара тас бар. Сол тасқа Хәким атаның суққан хасасының орны бар. Ақ түйенің шөккен жерінде түйенің тас табанының батқан жери тур. Хәким ата «бизиң мәканымыз усы жер екен» дейди. Кейин Қуәндәрья тәрәпке бетлеп, сол жерлерди мәкан еткен. Пайғамбар қызы Хәким атаның қызы болған.

СУҰПЫ АЛЛАЯР (P-1207, № 182886)

Суұпы Аллаяр Мәдирейим ханның пашшабы болған. Бир күни бир хаялдың кишкене баласы аұырыпты. Оны тәуипке апарса:

– Балаң жазылып кетер, шошқаның аұнаған жерине аұнат, – депти.

Шошқаның жатағын излеп излеп таба алмай, тәуипке қайтып барыпты.

– Ондай болса, Аллаяр пашшаптың орнына аұнат, – депти.

Оны аңлып жүріп баласын аұнатқаннан кейин баласы тәуір болып кетипти. Балам тәуір болды деп, баланың анасы тәуипке барғанда:

– Ол да шошқаның биреуі ғой, – деген екен.

Аллаяр пашшап бул гәпти еситип, «астапуралла, мен рас-ақ шошқа болғаным ба» деп, ийшанға барып шатырхат сорапты. Ийшан:

– Саған суұпы болыуға болмайды, – деп қайтарып жиберипти.

Соң қайта-қайта бараберген соң ийшан оған:

– Сен қалаға барып, саллақхана базарынан бир малдың ишек-қарнын, гелле, бас-аяғын ал, сөйтип бирин-бирине тийгизбей әкелсең, сениң менен соннан кейин сөйлесемен, – депти.

Аллаяр пашшап салақханаға барып, қассаптан ийшанның айтқан нәрселерин алып, қарынды басына кийген, ишекти мойнына ораған, туяқларды қолына услаған, геллени аұзына тислеген. Сөйтип, ийшанның үйине қарай тартқан. Буны көрген адамлар «Аллаялды жин урыпты» деп шығарған. Ийшан уәдесінде турып, Аллаярға суұпылық шатырхатын бергенмиш. Соннан суұпы Аллаяр болып аты шығып, китап шығарғанмыш.

ӘНЕС САҒАБА (P-1207, № 182886)

Әнес сағаба он жигити менен пайғамбарға зияратлап барыуға таярланған. Олар жолға шығып, бир неше ай жол жүргеннен кейин бир урыстың үстине шығады. Әнес сағаба қараса, бир жағы Пайғамбардың тауының астындағы адамлар екен. «Ха, урысып атырған пайғамбардың адамлары екен ғой» деп, булар да қарсы тәрәп пенен урысқа түсіп араласып кете береді. Сол урыста хәзирети Әлий де бар екен.

– Анау бизлер тәрәпке болысып урысып атырған кимлер екен, билип кел, – деп, оны жумсайды Пайғамбар.

Сонда ол Әнес сағабаны изине ертип келген екен. Әнести көрген пайғамбар:

– Өзимнің бегим екенсең ғой, ким екен десем, – дегенмиш.

Пайғамбар Әнести Мәккә-Мәдийнеге алып барып, Хәзирети Билалдың қызын алып береді. Оннан бир перзентли болғаннан кейин Әнестің хаялы қайтыс болады. Сол баладан қазақ дөреген. Қазақ демектің мәніси – қасында ақ мең болғанмыш.

АЙРАН АҰЫЛ (P-1207, № 182886)

Айран аұыл деген аттың шығуы себеби, ең дәслепп бул жерге қырдан бир шаруа қазақ келип қоныс басқан. Өткен-кеткенлер сол қазақтың үйинен айран ишип суұсынымызды қандырайық деп бурылады екен. Жердің қунарлылығын таңлайтуғын адамлар жерди қазып көріп, қайтадан көмеді екен. Егер топырағы жетпей қалса, ол жер жер болмайды деп, басқа жерди қазыуға кирискен. Молла Үббиде жер қазып

көріп жүргенде Айран ауылдың топырағын қазып, қайта көміп көрсе, әдеуір топырақ ауысып қалыпты. Сөйтіп, дийханшылық етемиз деп, адамлар усы жерге қоныс басыпты. Бірақ қазақтың айраны себепли ауыл «Айран ауыл» атанып кеткен.

ҚАРАҚУРСАҚ (P-1207, №182886)

Қоңырат аймағында «Қарақурсақ» деген бір ауыл бар. Бул атаманың келип шығыуы туұралы қатықулақ, қыссахан, дилұар бабалардан мийрас болып қалған мынандай рәуият бар.

Әйем заманларда Қоңырат бабаның атақлы бес улы болған екен. Олар: Бақтамғалы, Қостамғалы, Қанжығалы (Ханжығалы), Айыллы, Тартыұлы деп ат алған екен. Қанжығалы бабаның он үш ул перзенти болыпты. Күнлерден бір күни ол ұғылларын алдына шақырып алып, қол астындағы жерлерди өзинің балаларына әдалатлық пенен бөлип бермекши болыпты.

Хәр бир улына нәўбет пенен жерлерди бөлистирип, шек-шегараларын белгилеп бере баслапты.

Бул гәплерди еситип, отауда уршық ийирип отырған Қанжығалы бабаның кемпири:

– Он төртинши ұғлыңыз да жерден бос қалмасы-ын, – деп сес берипти.

Хаялының жүкли екенлигинен бийхабар Қанжығалы баба хайран болып, кемпирине қарапты.

Сонда кемпир:

– Қара қурсақта да несибесин күткен биреу бар! – деп бетин бир сызып, төмен қарапты.

«Қурсақ» сөзи бурынлары «хәмиле» деген мәнисти аңлатар екен. «Қара» сөзи – «гүманлы», «енди пайда болып атырған» дегенди билдирер екен. Яғный, енди ғана хәмиле пайда бола баслаған қалатты халық «қарақурсақ» деп атайды екен.

Усылай етип, Қанжығалы баба өзинің ең генже, еле туұылмаған баласына да өз аймағынан жер мийрас ажыратып берген екен хәм соннан баслап «Қара қурсақ» деген атама халық арасында тарқалған екен, деп айтысады қариялар.

АЙМАҚ АТА ХӘМ АЙТОТЫ (P-589, №180082)

Айтоты шайыр Қызылқумның ишиндеги Шыбықлы меканында туұылған. Бул ортада атақлы Аймақ жырау жасап өткен екен. Айтоты жети-сегиз жасар гезинде қозы-ылақларға қарап жүрип, бир дөңде уйқылап қалады. Түсинде басында соппасы бар, қолында аслаудай қобызы бар, ақ шапанлы, ақ сақаллы ата қолынан услап турғызыпты. Бул кисинің қартайса да жүзинен нур қуйылып турған келбетине, бир қолы менен жеңил тартып алған қарыұлылығына хайран қалған Айтоты:

– Сәлем бердик, ата! – дегенде:

– Саламат бол, қызым! Аймақ жырау деген атаң мен едим, – дейди бул бийтаныс киси өзін таныстырып.

Өзинде өнер болмаса да, қосық айтыуға, саз тыңлауға хәуес болып жүрген Айтоты «Өмиримде биринши көргеним жырауым – Аймақ ата болды ғой!?» деп ишинен таңырқанып турғанында:

– Қәне, қызым, маңлайыңа берейин бе, таңдайыңа берейин бе? – дейди жырау.

Айтоты иркилместен:

– Ата, таңдайыма бер! – деп қуұанып, пәтия сорайды.

«Ал онда таңдайыма бердим!» деп, Аймақ ата да дууаға қол жаяды. Айтоты жүзин сыйпауы менен көзин ашса, бул түси екен. Сол-сол екен, оның қара сөзинің өзи де уйқасып, онда шын шайырлық қәбилет пайда болыпты.

ҚЫТАЙ УЛЫ УЛАМА БОЛАР... (P-589, №180082)

Қарақалпақтың уллы бийи Толы баба хәр арысты сынаған ұақытта «Қытай улы улама болар» деп тәриплеген екен. Уламалық биринши қаңдыларға қоныпты.

Қаңдыларға:

– Хожа да, төре де, сейит те, сейдин де, дин жолын тутқанның бәри сениң туқымыңда, – депти.

Қайшылыларға:

Қаңлыдан соңғы жол сенде екен. Хожасызға – хожа, төресизге – төре болыуға ылайық екенсең, – деп ес-летипти.

Қазаяқлыларға:

– Урпағың көп болып, желдің өтінде, жаудың бетінде жүреді екенсең. Уламаға тең болсаң да, кем болмасаң. Бирақ, адырлығың басым екен, – деп тәрип берипти.

Қамшылыларға:

– Қам бабаның әруағы сениң туқымыңа ауыпты. Әли-әуладың әруақлы, арқалы болады екен, – деп болжапты.

Қанжарлыларға:

– Динди ғана емес, тилди де берипти. Азыұлысы да, ауызлысы да өзінде екен, – деп сүйсинипти.

Қылышлыларға:

– Уламалық пенен байлықтың шеги бир түсипти. Жолды уласаң, жұлдызың жарқырап тур екен, – деп ескертипти.

Қырқарлыларға:

– Уламалық жүрегіңде екен. Сеннен де әруақ айланып кетпейди. Урпағыңа батырлық пенен байлық айланады, – депти.

Қазықлыларға:

– Илим-билимнің түп қазығы өзінде екен. Уламалықтың нышаны туқым-теберигіңде де бар екен, – деп шүкірлік билдирипти.

Қырықтамғалыларға:

– Уламалықтан да, батырлықтан да бийнесип емес екенсең. Әттең, туқымың сыртқа көп шашылады екен, – деп сын айтыпты.

Толы баба буны олардың хәрқайсысының үйінде бир күн қонып, сәуе көріп айтқан екен.

КӨЛЕГЕН

(Р-589, №180082)

Бұрынғы заманда қараның халқын жау шауып, қазаяқлылардың қырсадақ тийресінің бир ауылы тегіс қырғынға ушырапты. Соннан тек бир ер бала қалған екен. Бул бала да жау қолында кетипти. Ол жаудың жылқысын бағып жүргенде, тезек теріп жүрген бир қыз бенен жолығады. Қыз да бенде болып түскен екен. Сораса келе, екеуі де бир елден болып шығады. Олар бирнеше жыл жаудың хызметінде жүре береді. Бала ер жетеді, қыз бой жетеді.

Қыз бир күни жигитке:

– Сен өзің қарап жүрген атлардың ишинен екеуін таңла, екеуміз қашайық. Егер оны ислей алмасаң, мен саған бир сыр айтайын, – дейди.

Қыз өз ауылында белгили бир байдың жалғыз қызы екенін айтады. Ата-анасы туұралы айтып берген қыз қолындағы жүзикти жигитке береді.

– Мына жүзик – ең қымбатлы затым. Буны әкем өзіме арнап соқтырған. Менің ауылыма барып, усы жүзикти әкеме көрсетсең, әкем қызының тири екеніне көзі жетеді. Бирақ сен мен жөнінде бирден айтпа, бир ийни келгенде әсте-ақырынлап айт. Жүзикти ең соңында дәлил етип көрсеткейсең, – дейди.

Жигит қыздың сөзі үстінде ойланып жүреді хәм қуры жүрмей, көз астына алып жүрген бир тулпарды сууытып баслайды. Бир күни қайымын тауып, жигит жау қолынан жырылып шығады. Бирнеше ай жол басып, сорастыра-сорастыра қыздың ауылына де жетеді. Қыздың әкесі шынында да атақлы бай екен. Бираз жылдан берли жалғыз қызынан айырылып қалып, онша кеуіл-хошлығы жоқ көринеді.

Қыздың әкесі менен жолыққан жигит өзінің басынан кеширгенлерін бир бастан айтып баслайды. Жигиттің сөзін тыңлап отырса, буның бенде болып кеткен уақыты өз қызының жоғалған тусына туұра келиңкирейди. Бай қызықсынып, жигитке хәрқыйлы сораулар береді хәм бул баланы уна-тып қалады. Бир күни бай өзінің жалғыз қызының да жау қолында кеткенлігін, бирақ хеш жерден дәрегін таппағанлығын айтады. Қызының түр-түсін де түсіндирип береді. Усыны айтқаннан кейін жигит өзінің сол қыз бенен танысқанлығын, бирнеше жылдан берли екеуі жау қолында бенде болып жүргенлігін, қызының сау-саламат екенлігін билдиреді.

Бай дәслебинде «Усы бала менің айтқаныма сай қылып, сөзди қурап айтып отыр-ау» деп, исеніңкиремейди. Сол уақытта жигит қыздың айтқан сөзлерін әкесіне түйирин қалдырмай айтып, кисесіндегі жүзикти көрсетеді. Буны көрген ол көзіне жас алып, жигиттің айтқанына толық исеніп, оны бауырына басып, маңдайынан сүйеді. Қызының тири екенлігі ушын жигиттен «Меннен не қалесең, соны ал» дейди. Жигит хешнәрсе дәмеппейди.

Бай оған «Егер сен маған қызымды әкелип берсең, айтқан тилегіңди бәржай етейін» дейди. Жигиттің өзі де қызды жау қолынан қутқарууды ойлап жүрген екен. Ол байдан еки жүйрик ат пенен бир қатар ер

қарыуын сорайды. Бай оның барлық айтқанын тауып береді. Айтылған керек-жарағы питкеннен кейін байдан пәтия алған жигит жолға шығады. Бир айға шамалас жол жүріп, баяғы өзінің бенде болып жүрген жеріне келеді. Сол жердегі таудың арасына аттарын жасырып, өзі ауылды аңлыға өтеді. Ауылды алжаспай тауып келген екен. Аулаққа шыққан жерінде қызды да табады. Қыз бенен тиллескеннен кейін қашыуға қолайлы күнді белгилеп, жигиттің өзі тау арасында жасырынып жүреді.

Араны узатпай бир сәти түскен күні екеуі екі ат пенен қашып шығады. Жигит өзіне таныс болған жолдар менен жүріп отырып, хәр жер – хәр жерде аттарын суғытып алып, бир айға жақын мүддетте қыздың ауылына да жетіп келеді. Қыз ата-анасына қуғысады, жигит уәдесін орынлайды. Бай өз қызының аман-есен келгенлігі үшін шашыу береді. Қыздың ата-анасы жаужүрек жигитті унатып қалады хәм өзлерінің жалғыз қызының тек ұсындай мәрт азаматқа ғана мүнәсіп екенлігін биледі. Бул арада қыз бенен жигиттің де бир-бирине болған исенімі, сүйіспеншілігі күшейген екен. Бай жалғыз қызын ұсы жигитке қосып, үлкен етіп той береді хәм ел-халықтың пәтиясын алып, оларға бөлек отау тиктиреді, өз алдына еншісін береді. Жигит байға әрі күйеу, әрі сүйеу болған соң, журт «Бул азамат саған сая болды, көлеңке болды» деп қуғанысыпты. Бай да қуғанып «Ауа, көлеңкем екен, көлегем екен» депті. Келе-келе «көлеге» сөзі «көлеген» болыпты. Жигит өсіп-өніп, үбірлі-шүбірлі болғанда да бай баяғы сөзін тәкирарлай берер екен. Сол-сол екен, бул жигиттің туқым-теберігі «Көлеген» аталып кетіпті. Әне, көлеген урыуының уәспі сондай.

ҚОРҚЫТ БАБАНЫҢ ҚОБЫЗЫ

(Р-588, №180401)

Қорқыт баба аңның да, қустың да, жанлының да, жансыздың да тилин биледі екен. Баба гә тоғай аралап, гәхи дала гезіп, жер-жәхәннің хабарын билип жүріуді әдетке айландырыпты. Бир күні оған «ханның баласы ғайып болыпты» деген хабар жетеді. Желден еситкен хабарын елден де еситеді. Хан «Кім менің баламның аманлығын билдирсе, басынан аяғына дейін алтынға малындыраман» деп шар тәрпке хабар жибереді. Қорқыт баба бул хабарды да еситеді.

Төрт тәрпке қулақ түрсе, «Ханның баласы қаза болған, ханның баласы қаза болған» деген сууық хабар тал-тал есители береді. Түсінде де, оңында да сол хабар аян болады да турады.

Ханнан тағы жарлық шығыпты. Онда: «Кімдур менің балам туұралы жаман хабар жеткізсе, өзі өлімдар, малы патшалық», – депті. Буны еситкеннен кейін хан улының дәрегін билгенлер де оны айтыуға батылы бармайды. Хешким хекшкімге хешнәрсе айтпайды.

Қорқыт бабаның көз алдына ханның баласының жазым болғаны қайта-қайта келип, сол хабар қулағынан да, санасынан да кетпейді. Бул жағдайдан қутылу үшін ол бир саз түрін соғыуға кириседі.

Ойланып жүре-жүре бир әсбап соғады. Бирақ оның сесті оншелли шықпайды. Бир күні уллы сәскенің уақтында сол әсбабын ұслап отырса, сырттан бир жақсы намалар есителиді. «Қулағыма келе беретуғын қәдімгі ызың ба?» деген ой менен отырса, ол қауазлар жақын жерден және шығады. Қорқыт баба үйінің алдына шықса, қапталдағы жолдан бир топар жигит-желеңдер саз дауысқа салып, қосық айтып өтіп баратырған екен. Баба оларды тыңлап тура қалады. Тыңлаған сайын тыңлағысы келеді. Шынында да булардың қауазлары ашық, дауыстары кең лапызлы екен. Қорқыт баба олар та-а ұзап кеткенше, қауазлар талып-талып, хәлсин-хәлсин еситілгенше тыңлап тура береді.

Песиннің уағында бағанағы топар тағы да тобын бузбаған халда кери қайтады. Және қосық айтып киятырған екен. Бирақ, бул жолы дауыстары пәсең, онша жанлы шықпайды. Баба олардың алдынан шығып:

– Ал, жол болсын! Қайда барып, қайдан киятырсыз? – дейді.

Жигитлердің ағабийи

– Әлей болсын! Тойға барып, тойдан киятырмыз, – деп жууап береді.

Қорқыт баба:

– Айгитай! Тойлап киятырған болсаңдар, неге бағанағыдай пәтиңіз жоқ? Қауазларың жанлы шықпай киятыр ғой?! – деп сорайды.

– Ауа, дурыс, бағана кетіп баратырғанда биз ашқурсақ едик. Соннан шығар, қауазымыздың ашық йошлы болғаны. Хәзир, тойдан тойып киятырмыз, – деп жууап береді.

Буны еситкен Қорқыт баба, «Онда мен де қобызымды мынадайын қомпайтып қоймайын, қарнын орта етейін» деп, ишин тесіп, сесті ашық шығатуғын етеді.

Сол уақытлары ханнан да хабар жетеді. «Қорқыт баба жанлының да, жансыздың да тилин билетуғын еді. Не ушын тым-тырыс. Неге менің ғамлы кеуилиме тәселле бермейді. Шақыртың Қорқытты» дегеннен кейін баба енді ғана қауазы жөнлесе баслаған сазын қолына алып, ордаға жөнеледі. Хан Қорқыт бабаны құрмет-иззет пенен күтип алады.

– Ал, сөйле, абызым, – дейди хан.

Қорқыт баба сөйлеу орнына қобызын сазға салып, муңлы нама шала баслайды. Нама кем-кемнен шер-ли болып, отырған адамларды түүел қайғыға батырады. Хан да, қасындағы адамлар да жылап, ақылап-үүхилеп кетеді.

Бир пайыт өзін жыйнап алған хан:

– Баба, сен неге маған қайғылы хабар жеткізип тұрсаң? – деп хөктем сөйлейди. – Мен, ким жаман хабар жеткізсе, өзін өлімдар етемен, деп едим. Бундай хабар Сизден шықты ғой, ях?! – деп зәхәрін шашып, орнынан ушып туруы менен қылышқа қолы барып қалады.

Сол ұақытта Қорқыт баба:

– Тақсыр, дат! – дейди.

– Дадың болса, айт! – деп хан орнына қайта отырады.

– Уллы ханымыз! Бұл хабарды жеткізип тұрған мен емес, мына сазым. Тәңірдің бұйрығын усы айтып тұр, – дейди.

Хан қәхәрлі үн менен:

– Ойың мына шайтанның ойыншығын, – деп, қобыздың бет қаптамасын кескилеп таслайды. Өне, қобыздың иши ойық болыуы соннан екен. Бұл әсбаптың әуелги устасы Қоңыр улы Қорқыт баба дейди.

АЙЫЛЛЫ АЙМАҚ ЖЫРАҰ

(P-589, №180082)

Аймақ жырау Аяқбулақ аймағында жасаған. Жас ұақтынан-ақ «Айыллы Аймақ жырау» деген ат пенен белгили болыпты. Жыраудың шын аты Аймухаммед екен. Бухарға келип, пәтия алған жыраулар Аймақ жыраудың басына түнемей кетпеген. Жыраудың аманат жатқан жери Қызылдың ишиндеги Гөне деген мекан. Жыраудың қазасынан кейін ол жер «Аймақ ата» деп аталған. Аймақ ата Шаңқай жыраудың ғайбана устазы болыпты. Елдің аңызына қарағанда «Аймақ жыраудың әруағы Шаңқайға қоныпты-мыш». Бухар әмири Наұрыз сейилине шыққанда Аймақ жырауды уллы жыйынға шақыртып, оның қобызының құдиретине тән береді екен. Оның қобызы оғада үлкен болып, буны өзі «айқобыз» деп атаған. «Аймақтың айқобызы» деген сөз соннан қалған. Жыраудың шәкірттери:

Аймақ жырау жырласа,

Айман халық жыйналар,

Айқобызы зарланса,

Аламан жәулик қыйналар, –

деген сөзді көп еслейтуғын болған. Аймақ жыраудың атасы Ермақ батыр да қолына қобыз алған әруақлы адам болған екен. Жыраудың түп бабасы Айыллы Орақ деген батыр болыпты. Аймақ жыраудың өзіннен урпақ қалмаған. Жырау дүниядан өтерінде айқобызын қәбири басына қойыуды нәсиятлапты. Халық жырау тилегін бәржай етипті. Барлық Бухар жырауларының уллы устазы Аймақ жырау екен.

ТУҒЫРЛЫ ТУРҒАЙ ЖЫРАҰ

(P-589, №180082)

Туғырлы Турғай жырау Аяқағытпа деген жерде жасаған. Ол Жийен жырау менен заманлас екен. Турғай жырау қарақалпақтардың қарамойын урыуынан болыпты. Қарамойынның Даянқараған деген атасынан шыққан Турсын жыраудың баласы екен. Турсын Туғырлы деген киси ауыл арасындағы жырау болған екен. Ал Турғай жырау арғы жағы Түркістан, бергі жағы Қоқанға белгили болған.

Турсын жыраудың балалары изли-изинен шетинеп қала береді. Усыннан кейін жырау Арыслан бапқа түнеп, Хәзирети Султанға зияратлап, Қорасан бабаның басына барып, Нуратада қудайы тарқатып, хаялы екеуі әулийеден әулие қоймай көп жүреді. Хақ тилегін беріп, хаялы бірден үшем туғады хәм усы балалары турады. Олардың атын да Аман, Есен, Турғай деп қояды. Аман менен Есен атайы шабандоз болады, ал Турғайға ата кәрі – жыраушылық қонады. Турғайдың жыраушылығы туұралы Жийен жырау:

– Бухарда бар Турғай жырау,

Бұлбил яки торғай жырау, – деп айтып кеткен-емиш. Турғай жырау бозторғайдың сестин салып, гәхи бұлбил болып та сайрайды екен.

АҒАТАЙ БИЙ (Р-22а, №82401)

Қоңырат арысына аға болған Қабыл бий деген өткен. Ол Хийұа ханының жақсы көретуғын қалпеси болған. Қабылдың қалпелиги соншелли, ханның қолындағы кустың жуұырған аңға көзи түсип ушар болса, әуели Қабылдың қолына бир қонып алып ушады екен. Егер қус Қабылдың қолында киятырған болса, солай аңға салады екен. Ханның қолына қоныуын өтиниш етсе, оны да орынлайтуғынға усайды.

Бир күнлери қоңырат арысынан биреу қыпшақлардың бир адамын өлтирип қойып, олардың арасында кун дауы күшейеди. Қоңыратлар қыпшақларға «кун алың» десе, олар «яқ қан аламыз» деп келисимге келмейди. Олар ханға барайын десе, қоңыраттың Қабыл бийи турған жерде өз сөзлериниң өрлемейтуғынын биледи. Усыннан кейин қыпшақлар тоқсан жастағы Ағатай бийге барып:

– Ар-намыс бир еди. Әдил сөз адасып, хан менен Қабыл жарасып, жақсыны өзине, жаманды бизге қаратып тур. Аға, усының илажын өзиң таппасаң, қыпшақлар қан түе, кунға да зар болатуғын түри бар, – дейди.

«Ар-намыс кетти» дегеннен соң Ағатай бий тетикленип, зәрре омырауын көтерип:

– Балалар-ай, мен өз дастығымда өлермен бе екенмен деп едим. Әжелим Хийұадан шығар, барсам барайын. Дәслеп мен атарман, арыңызды аларман, соң олар атар, олардың оғы өтер. Тәуекел, барайын, – деп ат арбаға минип, Хийұаға жөнеледи. Хан алдына арыз бенен барған Ағатай бий:

– Ағатай деген мен едим,
Атаңыз бенен тең едим,
Атылды пәтли жалғыз оқ,
Қаңғып келип қадалды,
Туұры берсең төреңди,
Қадалған оқ суұырылар,
Қыйсық берсең төреңди,
Тақсыр аұ, ақыбети бар,
Гөриңиз сизиң куұырылар, – дейди.

Сонда хан:

– Қоңыраттан куныңды алыұға руқсат! – депти де, жәллатларын шақырып:

– Бул адамды елине ақ жүзли, абырайлы болып барғандай етип қайтарың, – депти.

Бундай етип буйрық берилсе, кийген кийимин, отырар орнын дәрилеп, бара өлетуғын етип қайтарады екен.

Ағатай бий де елине аяғы жетиуден қазаланыпты.

Бул Ағатай бий өз заманында патшадан тийесили мүшесин алып, азға басшы, көпке қосшы болып өткен инсан екен.

БАЙЫМБЕТ БАТЫР (Р-1299, №83812)

Маңғыт Байымбет мырзаның жас гези екен. Қызылбас пенен болған бир урыста ол «батыр» атанады. Оған дайы журты қыпшақлар торы ат «мингизеди». Сол торы аттың «тулпар туқымы» екенин билеп, ол оны сейислей береді.

Бул гез – «Айдосқала» деген кенттиң питип, қарақалпақтың бас бийи Айдос бабаның «қоныстой» бериуге таярланып атырған мәхәли екен. Бир күнлери көптен күткен той да басланады. Тойда жигирма, отыз, қырық шақырымлық мәнзиллерге ат жибериледи. Байымбет батыр да бәйгиге өзиниң торы атын қосады. Байымбеттиң торысы алдына ат түсирмей, айлаудан биринши болып келеди.

Бул ұақыя оның елин куұанышқа бөлеп, маңғытлар өзли-өзинен сүйинши сорап, бир көтерилип қалады. Атқа Маман бий де ынтық болып, оған сын береді. Торының даңқынан хабары бар басқа бийлер де изли-изинен оны саудалап келе баслайды. Бирақ, батыр хешқайсысына да бермейди.

Торы аттың тәрипин еситкен Хийұа ханы Айдос бийге:

– Бундай тулпар бизге мүнәсип. Оны Хийұаға келтириң, – деп адам жибереди.

Айдос баба ел бийлери менен кеңесип, атты ханға саұға етиу керек, деп уйғарады. Байымбет батырға бийлер өз шешимин билдиреди. Лекин, батыр оған ырзалық бермейди.

Қай заманда болсын, елдің, халықтың атын усындай тулпарлар да шығарған. Байымбет батыр Есенкелди бий менен ойласады. Есенкелди бийдің де пикири батыр менен бир жерден шығады. Елдің абырайлы кәтқудасы Жаұынбай хожа да булардың тәрепин алады. Байымбет батырдың бирбеткейлигин билген Айдос бий Әннет ийшанға адам салып:

– Қалай да, атты ханға тартыу ететуғын болайық. Усыны өзиңіз хал қылып берің, – деп сәлем айтады. Енди Әннет ийшан қәтереге түсіп:

– Хан ийемнің ықласы кете қойған екен, сенлер де түүе, бир атқа сонша жабысып... Торы ат шыққан үйирден тағы бир тулпар тууылмас па? Қарақалпақта ат қапылып па? Оннан да сол торыны беріп, абырайлы болмайсыз ба? – деп гәп ашады.

Әннет ийшан ханның да исенимли адамларынан болған. Деген менен, ол Байымбет батырды да, оны жақлаған Жауынбай хожаны да өз дегенине көндире алмайды. Усы жерде Әннет ийшан менен Жауынбай хожа айтысып қалып, буның изи насырға шабады. Уламалар хәмиреге келмей, бир-биринен нала болып, терис пәтия етиседи. Екеуиниң де нәзери қатты екен. Арадан үш күн өтип, олар бириниң изинен бири қайтыс болады.

Енди Хийуа ханы Байымбет батырға өшигеди. Айдос бийге астыртын хат жоллап, Байымбет батырды өлтириуді хәм маңғытларды шабыуды тапсырады. Қоңыратлар тегис атқа минеди. Ақыбеті усындай боларын сезген намыслы батыр «Ел бүлгенше, өзим-ақ бас сауғалайын» деп, түни-түни сууыт жүріп, Қырдағы қабақлардың арасына кетеди.

Байымбет батыр усылайынша барған елине сиңеди. Батырдың шериги жалғыз ғана сол торы аты болады. Күнлер өте береді. Дәслеп жалқы жүрген батыр соң үйли-дәскели болып, Ақшабийке исмли қызға үйленеди. Өзи алты ата Алшынның белли батырына айланады. «Кимсең, Байымбет батыр» атанады.

Бир күни тойда Байымбет батырдың тамағына сүйек кетип, нардай азамат демде азып-жүдеп, болдырып қалады. Бул Ақшабийкениң бойындағы хәмилесиниң айы-күни шамаласып турған уақытлары екен. Ал, батырдың аухалы ауырласа береді. Өзиниң өлетуғынына көзи жеткен батыр қостарын жанына отырғызып, оған көп сырды ашады хәм жубатыу айтады:

– Мениң шыққан тегім – қарақалпақтың маңғыт ели, оның ишинде шүйит урыуынан. Анам Шынар – жағалтайлардан... Усыннан аман-есен көз жарып, уллы болсаң, баламның атын Шүйитбай деп қойғайсаң. Қыз туўсаң, анамның исмин бер! – деп аманат етеді.

Көп узамай батыр көз жумады.

Батыр қайтыс болғаннан кейін Ақшабийке босанады. Ул перзентли болып, исмин Шүйитбай деп қояды. Сол Шүйитбай өсип-өніп, оннан Аманлық, Шуғыл, Сырлыбай, Жағалтай деген балалар тууылады. Шүйитбайға дәулет питип, хәр баласы бир-бир ауыл болады. Мине, бир аттың себебинен Байымбет батыр усылай елден айра түскен екен.

АҚМАҢҒЫТ АҚША БАТЫР

(1299, №183812)

Ақмаңғыт Ербатыр мырзаның Ақпан, Тоқпан, Улықпан, Соқпан деген балалары өз батырлығы, сақыйлығы хәм ақыллылығы менен ел-елатқа танылған. Булардың үлкени Ақпан батыр. Ақпан батырдан Жансейит, Бақсейит, Бексейит, Ерсейит, Мирсейит, Нурсейит деген перзентлер дөрейди. Жансейит Бухарада оқып, тәлим алған екен. Оның ұрпақлары көбирек илим-билимге бейим болады. Бирақ қандағы батырлық қәсийет Жансейит бабаның барлық балаларына да өткен көринеди. Жансейит уламаның үлкен хаялы Сарыбийке анадан Ақша, Көкше деген еки бала, Құлпы, Жаныкей, Көркем деген үш қыз тууылады. Сарыбийке ана тәбиятынан сары сынлы хәм қолы ашық, кең инсан болғанлықтан ел-журт арасында «Сарыкемпир», «Молбийке» атанған. Сарыбийке ана – мүйтеннің бақшақ урыуынан болады. Жансейит бабаның киши хаялы Мәлийке ана – қара қоңыратлардан болған. Қара қоңыратлардың ишиндеги тоқсабалардан. Қара қоңыратлардың негизи қыпшақ болып, бир жылы олардың ауылын тосаттан жау шауып, еркек киндиктиң бәри қылыштан өтеді. Солардан ауыл сыртына отынға кеткен жети бала ғана тири қалып, олар дайы журты қоңыратлардың қолында тәрбияланғанлықтан «қара қоңырат» аталады. Мәлийке аналықтың шығысын негизге алған ел уллы аналарын «Қаракемпир» атандырады. Мәлийке аналықтан Бекше, Екше деген еки бала, Ханзада, Ақық деген еки қыз тууылады. «Улдың аты уйқас, қыздың аты қыйғаш» деген нақылға жүгинген Жансейит баба перзентлерине усылай исм бергенге усайды.

Жансейит бабаның басқа хаялларынан да перзентлер болып, олардың балалары да кишкентайынан усы еки аналыққа бауыр басып өседі. Қарақалпақта «Маңғыттың қызы ерге ес еді, лебизи тас кеседі, қыз алсаң Маңғыттан ал, хасылы қызға өтеді» деген ески гәп бар. Сол айтылғанындай, Жансейит бабаның бойындағы кәраматлар, пазыйлетлер қызларына, олардан дөреген жийенлерине, жийеншелерине де көбирек жуққан деседі.

«Қаракемпир» атанған Мәлийке аналықтан тууылған Бекше хәм Екше мырзалар да атқа шыққан атайы батырлар болыпты.

Сарыбийке мамадан тууылған Ақша менен Көкше кесек минезли балалар болады. Ақша мырза кишкен-

тайынан шаруабап болып өседі. Өзі уйқышыллау екен. Күн сәскеге таянғанда ояна сала, қойды «қудыққа қулатып», өзі қарұйдің батыс тәрепине өтіп уйқыға кириседі екен, түсте отаудың арғы жағына шығып жатады екен, түс аға отардан тағы бір хабар алып, иргениң шығыс тусына шығып уйқылайды екен. Күн қалай қарай аўса, Ақша мырза да көлеңкеге қарай аўысып, қурым кийизди таслай салып, уйқыдан бір бас көтермейді екен. Қатар-құрбылары Сарыбийке мамаға «бул бала уйқылы-оау гезинде бойыңа питкенге уқсайды-ау» деп хәзиллесетуғын усайды.

Күнлерден бір күни жылқыға жау шауып, аўылдың тайлы-туяғы қалмай жарағына жууырғанда, улы-шауқымнан уйқысы бузылған Ақша мырза ояна сала түси я оңы екенін билмей, үстине жадағайды иле сала атына ырғып минип, жауға қарай шаба жөнелипти. Ақша мырза астына ерсиз аттың арқасы батқанын да елемей, шаба береді. Путьнда тек шолақ дамбал, ийнинде жалбыраған жадағайдан басқа хештеңе де жоқ екен. Сонда да ол алды ашық, төси жалтыраған халында артына қарамастан «Маңғыт-хай!» деп қыйғырыуы менен жаудың изинен елерип умтылады. Басқалар дуўлығасын кийип, саўыт-сайманын асынып, муздай құрсанып шапса, бул жалаңаш күйде-ақ жалаң қолын шоқмар тәризли етип түйиуі менен жоқары көтерип, жауды әдеуір жерге дейін кууып салып, алды-артына қарамай қашқан қарақшылардан жылқы үйирин түп-түгел қайырып әкелип болып, қайтадан үйдің иргесине қарай аўнап жата кетипти. «Жалаң аяқ, жалаң бас, жалаң мойын, жалаң төс жау қашырды» деген сөз соннан қалған екен.

Бір күни Ақша мырзаның Шағатай деген жорасы «буның менен бір ойнайын» деп, уўлы тиси жулынған ала шубар жыланды әкелип оның қойнына салып жибереді. Жылан жылыса келип Ақша мырзаның мойнына оратылады. Бір гезде мырзаның алқымы қысылып, жутқыншағы мұп-муздай болып кетеді. Дем алыуы аўырласқаннан кейін уйқысы қашып еплеп көзин ашса, қулағы ма, жағы ма – жап-жалпайған бір бәдбәшер жылан мойнынан орап, енди аўзына кириуге қолайласып киятырған...

Оны ислеген жорасы «не қылар екен?» деп сырттан бақлап турады. Ақша мырза көзин қайтадан жумай да, жыланның аўзына кириуін күтеді. Жыланның хәрекетін өз деми хәм оның ысылдысынан байқап жатады. Сол уақытта жылан ас-дәмнің ийиси келип турған, аңқайып ашыулы қалған аўызға кире береді. Ақша мырзаның аўзына жыланның бойы төрт елидей кирген гезде оны ғырш еттирип бір тислейді де, тили суўмаңлап қалған басын түпирип таслайды. Жыланның басқа жағы ийрелеңлеуі менен қала береді. Ақша мырзаны күни менен үй артында бақлап турған жорасы сол уақытта «уахахалап» күлип жибереді. Ақша мырза дауыс шыққан жаққа жалт қараса, жорасы... Жаңағы исти «соннан келген бәле» деп пәмлеп, «Пай, үсийтип адамның шырышын бузасыз-ау» деуі менен қайтадан оң жағына қарай аударылып, тағы да уйқыға бас қойған екен.

Он төрт - он бес жаслар шамасында уақыттың өзінде-ақ Ақша мырза өзи қатарлы жигитлерге бас болып, олар менен «әскер ойынын» өткереді хәм өзіннен кишиге де, үлкенге де жол-жоба көрсете алатуғын дәрежеге жетиседі. Усындай пазыйлетлери хәм ел қорғаудағы ерликлери менен толайым журтқа танылған Ақша мырза он жети-он сегизлерге келгенде батыр атанады. «Отызда орда бузар» шаққа жеткенінде қалың елге бий болады.

Ақша мырза, Ақша батыр, Ақша бий деген атағы менен көпшиликке мәлим журт ағасының әуладлары бабаның көзинің тиисинде-ақ алты бирдей гүрең аўылды құрайды. «Алты аўыл Ақша» деген ибараның мәніси усыннан шыққан. Ақша баба жети ұрпағына шекем сын берип кеткен екен. Бабаның айтқанлары айдай келип, арадан нешше әуладлар алмасса да, оның болжауы дурысқа шығыпты.

АҚМАҢҒЫТТЫҢ АҚПАНЫ МЕНЕН ТОҚПАНЫ

(Р-1299, №183812)

Ербатыр мырза таң алдында көрген түсин анасы Тынығай мамаға айтады:

– Жыс тоғайдың арасы менен кетип баратыр екенмен. Бір гезде атым қулағын қайшылап тура қалды. Қарасам, алдымда еки бала арыслан турған екен. Аттың үркетуғынын билдим де, дизгинди тартып, қыя жолға салып кеттим. Оқыстан изиме жалт бурылсам, бағанағы бала арысланлар бизге жақынласып қалыпты, жууырған сайын олар үлкейип киятыр. Изиме жеткен гезде оянып кеттим.

Тынығай ана баласының түсин тыңлап:

– Қуда қалесе, балам, арысландай қос үл көреді екенсең, олар да өзинің изинди басқандай беглер болар. Усы түсимизди пайғамбарлар жорығай! Әмин! – деп тилек етеді.

Арадан айлар өтип, Ербатыр мырзаның жубайы Күнсулыу көз жарады. Тууылған үл перзенттің атын Ақпан деп қояды. Ақпан алты айлық болғанда Күнсулыу көкел сүти менен екінши перзентін көтереді. Арадан тоғыз ай, тоғыз күн өтип, айы-күни жетип тууылған бул баланың исмин Тоқпан деп қояды. Тынығай ана еки ақлығын да «жүрегі кең болсын, қысылып жатпасын» деп, бесикке бөлетпейді, құс төсекте өсиреді. Ақпан менен Тоқпанның шешеси Күнсулыу да, мамасы Тынығай ана да қыпшақ қызлары

емен. Дасқал өскен қос ул дайы журтына барғанда бир-бир үйір жылқы алып, оларға маңғыттың қылыш тамғасы басылады.

Бурын Наурыз сейили ұақтында ақсақаллар хәрқыйлы ойындар, сынлар өткерип, балалардың қабилетин байқаған. Жаяу жарысқа жиберип, жүйриклигин, асық ойнатып, алықлығын, жамбы аттырып, мергенлигин, ат үстінде өнер көрсеттирип, шаққанлығын, гүрес туттырып, палуанлығын аңлаған хәм т.б. Усындай жәмәәт жәм болғанда Ербатыр мырза көпшиликтің көзинше еки баласын сынамақшы болады. Оларды жанына шақырып:

– Балаларым, мен хәзир бирин ана тусқа, бирин мына тусқа сабын жерге беккем етип көмип, ушын жоқары қаратып еки қанжар қояман. Сизлер туу ана белгиден бери қарай жууырып келип, усы қанжардың үстине бойыңызды таслайсыз. Усы ара – тәрип, – деп, еки жерге қанжарды нықлап қояды да, үстине шаршы жабады.

Сөйтеди де:

– Ал, балаларым, орынларыңа барыңдар. Белги берген пайытымда жууырасызлар, – деп, екеуин межелі жерге жибереди.

Балалары шапқыласып кетеди. Олар кетиуден қанжардың орнына өзи таярлап таяқтай етип жонып шығарған, қуураған геүректің ишиндеги бос жағын тикейтип қойып, үстине орамалды жаба салады. Ақпан менен Тоқпан көрсетилген жерге барып турған гезде әлеумет олардың қызығына қарасып, еки сәбийге көз тигеди. «Жууырың!» деген гезде екеуи қулдыраңлап шауып келип, шаршының үстин баса-маса қулайды. Ербатыр мырза да, халық та еки баланың бойында бабаларына тән қасийет бар екенине көзи жетип, олардың желкесине түпиреди. Балалардың тууыслы екенлиги, беглиги белгили болады. Ербатыр мырза балаларының жолы ашылуы ушын бир жан шығарып, ел ақсақалларының пәтиясын алады. Бул бурынғы бабалардан қалған жол екен.

Күнлерден бир күни Ақпан менен Тоқпан асық ойнап жүрсе, олардың жанына ақ сақаллы, ақ сәллекли, ақ шапанлы, ақбоз ат минген бир қария келеди. Екеуи бирден қарияға сәлем береді. Ол сәлемди әлик алып, балалардан жол сорайды. Ақпан менен Тоқпан қарияның алдына түсип отырып, ауылдың арқа тәрепиндеги даңғыл жолды бабаға көрсетеди. Үлкен гүзар жолдың бойына шыққан соң қария:

– Қарақларым, екеуиң де болайын деп турған бала екенсеңлер. Мен Шашлы Әзиз атлы бабаңызбан. Қыйналсаңыз, қысылсаңыз, қай ұақ мениң атымды атасаңдар, жаныңызда тайын боламан. Мен бүгин екеуиниң халыңнан хабар алыуға келип едим. Шүкир, көрдим өзлериңди. Қәне, балаларым, қолларыңды жайыңдар! – деп сәбийлерге пәтиясын берип, көзден ғайып болады.

Олар аң-таң болуы менен қалады. Лекин бабаның кескин-кейипи бир өмир екеуиниң есинде қалады. Баба бирнешше мәрте олардың түслерине де енеди.

Ноғайдың заманы екен. Ол ұақта қарақалпақта «Ел шетине жау келсе, мен барайын» деп еминип турған жигитлер еки үйдің биринде болған. Ауылдан онша узақ болмаған туста атларын сууытып жүрген Ақпан менен Тоқпан тепсең жерде емин-еркин жайылып жүрген жылқыларды топа-торыстан бас салып, сууыт айдап баратырған бир топ түси сууық адамларды көрип қалып, биреуи «Тоқпан! Ха Тоқпан!» деп қыйғырса, екіншиси «Ақпан! Ха Ақпан!» деп айхай салып қарақшылардың изинен түре қууады. Екеуи бирден «Ұа, пирим, Әзиз баба!» деп бақырады. Сол сүренлеуи менен оларды қууып жетип, хәрқайсысы бес қарақшыны байлап-матап ауылға алып келеди. Бул Ақпанның он бести толтырған, Тоқпанның он төртке қараған шағы екен. Ауыл адамлары қарақшыларды сорауға тутып:

– Бизиң бул еки баланың қолына соншаңыз қалай түстиңиз? – дегенде:

– Гил батырлардың атын уранлап шапқан қалың ләшкер келип қалғандай болды көзимизге. Аяқ-қолымыздан жан кетип қалды, – депти.

Ақпан менен Тоқпан сонда:

– Бизлердің қапталымыздан тутас ақ кийинген, ақ ат минген Шашлы Әзиз бабаның өзи «Келдим, қууатларым!» деп шауып өтті, – дейди.

Қарақшылардың көзине қаплаған нөкердей болып көринген қос батырға қонған баба әрұағы екен. Усыннан кейин булар барда елге уры-қары жолай алмай жүрген...

Ақпан менен Тоқпан гилең сайдың тасындай сақа жигитлерди топлап, оларды муздай қарығландырып, ертеректе бенде болып кеткен маңғыттың еки ауылын жау қолынан азат етеди. Булардың бир топары «жаманша» деп лақап алса, елге соң қосылған екінши ауыл «қосар» атанады. Бул Ақпан менен Тоқпанның бири жигирма бирдің үстінде жүрген, екіншиси жигирмаға жаңа илигип турған гези екен.

АЛТЫ ЖАСАР АСҚАР (1299, №183812)

Арғы теги бир түбирден өрбиген туұысқан еки журттың ұзақ жыллар жауласқан ұақытлары екен. Сонша ұәжлер айтылса да, олардың кәтқудалары бир келисимге келе алмайды. Бийлердің бир мәселени шеше алмай жүргенин абайлаған Асқар олар күнде жыйналатуғын «мәсләхәттөбе» деп аталатуғын бийик дөңге келип, ақсақаллардың гәпине қулақ түреді. Гәплериниң рәмәўзинен байқаса, еки тәрәптиң бийлери де бири-бириниң сөзлерин тыңламай атырған көринеди. Усы даўды шешиў ушын неше мәрте адам жиберилсе де, ортадағы машқала шешимин таппаған екен. Бул Оразақ батырдың баласы Асқардың жаңа алтыға шыққан ұақты болса керек. Әкесиниң бир дизесин баса, ийегине қолын қойып еркелеп отырған Асқар:

– Аталар, усы ески даўды питистириўге мен барып қайтайын да... – деп айтып салады.

Еле «ойын баласы» деп жүрген Асқардың тосаттан айтқан бул гәпине хәм батыл шешимине бийлер хайран қалысады. Солай да болса, «Ақыл жастан...» деген нақылды еслеген елат ағалары асқардың бул ықласын, бул ойын дурыс көреді.

Бийлер олар ойластырған питимге «баланың барыў» мәселесин ортаға салса, Асқар сөзди онша созып отырмастан:

– Маған бир түйе менен бир серке берсеңиз болды, арғы жағының бир илажы болар, – деп, гәпти шорта кесипти.

Әкеси Оразақ батырдың балалығында шоқ болғанлығын билетуғын бийлер Асқарда да «бир нәтийже бар» екенлигин аңлап, оның айтқан талабын қанаатландырыў илажын ислеиди. Бала жол жүреринде олар Асқардың жетегине бир түйе менен серкени услатып турып, «Исиң оңына басқай!» деп пәтия берип қалады.

Асқар түйе менен серкени жетегине алып, айтылған мәнзилге де барады. Түйе менен серкени жетеклеген баланы көрген қоңсы елаттың ақсақаллары:

– Ей, балақай, жол болсын! – деп қарсы алады.

– Әлей болсын, аталар! – деп Асқар да сәлем береді.

– Қайдан келдің, қай жаққа жол алдың? – дейди бийлер.

– Мен сизлерге келдим, – дейди Асқар.

– Не шарўа еди? – деседи бийлер.

– Әкемнің бир тентек иниси бар еди, әкем екеўи атасынан қалған ғалы-гилемди бөлисе алмай, неше жылдан берли даўласып жүр. Ақыр-соңында сол даўды питистириўге өзим белсенип шықтым, – деп түсиник береді бала.

– Өйтип, сеннен өзге үлкениң жоқ па еди, а? – дейди бийлер.

– Бар! – деп, балақай түйени көрсетеді.

– «Үлкен» дегенде, биздей ийегинде сақалы бар жанды айтып турмыз, – дейди ақсақаллар.

– Сақалы бары да бар, минекей! – деп серкени көрсетеді.

– Бай-бай, бала-аў, мына жаман не дейт...? – деп бийлер бир-бирине қарасады.

Сонда олардың ишиндеги жасүлкени:

– Айта бер, балам, шарўанды, – дейди де, баланың сөзине ден қояды.

Асқар айтады:

– Мениң әкем өзиниң туўған иниси менен бир гилемди неше жылдан берли бөлисе алмай жүр. Олар ортасынан кескенди қәлейди, мен узынасына кескенди дурыс көремен. Соны олар шеше алмай-ақ қойды, соған сизлер не дейсиз? – деп сораўлы тигиледи.

Бийлер бир аўыздан:

– Оны ортасынан бөлгеннен соң ол кимге жетеді? Узынасына бөлген дурыс ғой! – деседи.

Асқар:

– Онда, сизлердің гәпиңиз усы даўға кесим болды. Мен соны айтаман, – деп жүриўге руқсат сораиды.

Бийлер Асқарға пәтия берип, өз қатарларынан алық болып турған бул баланың хәдден тыс зийреклигине ырза болады.

Сол пайытта бийлердің биреўи:

– Мына баланың дийдилеп турғаны және биз даўласып жүрген Сырдың бойы болмасын тағы?! Мүмкин, соны астарлап айтып турғаны шығар?! – дейди.

– Асқаржан, сениң айтып турғаның «жер кийкилжиңи» емес пе...? – дейди бийлердің биреўи.

– Аўа, сол еди, аталар! – деп жуўап береді Асқар.

Сонда ғана бийлер Асқардың сөзиниң төркинине түсинип:

– Ҳа, мына шөжик бизди анық бекиштирди. Үлкенлер үдделей алмаған исти бул балақай бежерди. Астауыпыралла!.. Астауыпыралла! Бул төремиз анау-мынау емес, хақыйқый бала бий болып шықты, шынында да сөздің шынайы маманы екен, – деп Асқарға қайыл болады.

Олар Асқарды қайтадан шақырып алып, үстине шапан кийгизип, астына ат миндиреди хәм «Ендигидей былай сениң атың «Маман, Маман, Маман болсын!» деп, үш мәрте тәкирарлап, ақ пәтияларын береди. Соннан баслап Оразақ батырдың бул баласы «Маман» атанып, соңынан алты арыстың атақлы хәм ардақлы бийи болған екен.

КӨККӨЗ БАТЫР ХӘМ КӨКЖАЛ БАРАҚ (Р-1299, №183812)

Қазаяқлы Қараша палұанның туқымында Көккөз батыр деген өткен. Оның шын аты Манас екен. Арғы ата-бабаларын «Көпуста» деп те атапты.

Көккөз батыр әуелде Хийұа ханының найыбы болыпты. Найыптың хызметі – өз қарамағындағы халықтың хабарын ханға билдирип турыу хәм салықтың уақтында жыйналыуын тәмийинлеу екен. Хан найыптарының абырайы сарайдағылардан кем болмапты. Көккөз батырдың сусы басым болып, ханнан уәкилик алған салық жыйнаушыларды өзи басқарып, оларды бассындырмайды екен, басқаларға да пай бермейди екен. Сарай хәмелдарлары да Көккөзден айбынатуғын болыпты. Олар ханлық ғәзийнесине түсетуғын салықты өзлери қабыллап алғаннан кейин, оннан жырып қалады екен. Бара-бара олардың араны ашыла баслайды. Баста аз-аздан алса, кейин ала алқымды мүдиу кеңейтипти.

Ғәзийнеге түсетуғын салық муғдары кемейгеннен ханда да гүман пайда болады. Ал, сарай хәмелдарлары Көккөз батырдың хан алдына барып қойыуынан қорқып, астыртын ойласық қылады. Олар өзара келисип, биринен кейин бири Көккөзди ханға жаманлап бара берипти. Хәмме бирдей жайсыз хабар жеткізе бергеннен соң хан Көккөзден шын қәдиксирейди хәм барлық хәмелдарларды алдына шақырып алып, олардың пикирин бирме-бир тыңлайды. Бир-бири менен тил бириктирген сарайдағылардың сөзи бир жерден шығып, Көккөзге жаза соралады. Хан Көккөзди хызметинен алыуға буйрық береді хәм оны жазалайтуғын болады.

Бул уақ Сырдың арғы жағындағы қарақалпақларды Барақ султан қайта-қайта шауып турған тус екен. Жауыз болғаны ушын журт оны «Көкжал Барақ» деп атапты. Көкжал Барақ қарақалпақты бир емес, бирнеше мәрте қатара шабады. Ол мың-мыңлап малды, он мыңлап жанды алдына салып айдап, Арқаға кетеди. Көкжал Барақ қарақалпақтың бир бөлегин өзине қосып алған Абылқайыр ханның да ордасына топылыс жасап, оны да жазым қылады. Сол туста, Абылқайыр ханның баласы Ералы султан Көккөздің Хийұа ханының найыбы хәм Елибай қарақалпақтарының белли батыры екенін еситады. Ералы султанның ордасында да бирнеше қарақалпақ батырлары болып, Көккөздің хабарын солардан билип турған екен хәм оның өз сорамаына келиуінің тилегінде екен. Ералы султан Қырда «хан» деп аталған.

Хийұа ханының сыртынан жаза буйырғанын өз тилеклеслеринен еситкен Көккөз бир түнде елди тик аяққа турғызып, барлық малы-жаны менен Ералы султанның журтына атланады. Кетерінде Елибай жерин тууысқаны Қара батырға тапсырады. Көккөздің изине ергенлер көп болып, бир тайпа ел Сырдың арғы тәрепине өтип кетеди. «Журт үстине журт келсе – ол да ханның дәулеті, журт үстинен журт кетсе – ол да ханның зәуметі» деп, өз журтына аз емес, бир тайпа елдің Көккөз батырдың басшылығында келгенине Ералы султанның кеуили шад болады. Елибай журтшылығы Ералы султанның журтын «Әли қалмақ» деп жақтырмаса да, оларға қосылған өз бауырласлары «Байсары балалары» барлығы ушын қарым-қатнасты да үзгиси келмейди. Сол аралықта орда ийесинің Бараққа қарсы урысажақлығын еситип, сырттағы қарақалпақ батырларының базылары олар менен биригеди. Оның үстине Көккөз баслаған бирпүтин қол тағы келеді. Сөйтип, Ералы хан қарамағында Арыс балаларының қарасы көбейеди.

Ералы хан Көккөзди исенимли билип, көп өтпей оны өз ордасына нөкербасы етип қояды. Ханның ордасын қорғаған Көккөз басшылығындағы қарақалпақ нөкерлери туқым-тебериги менен «төлеңгит» аталып, төре әуладларының қасына жайласады.

Көккөз сарайдан кеткеннен кейин оның айыбы жоқ екені белгили болып, Хийұа ханы оны алдыртқысы келипти. Өзинің исенген адамы болғаннан кейин ағайинлерин жиберип шақырттырады да. Бирақ, Көккөз келгенлерди кері қайтарады. Ералы хан да өз батырын жибергиси келмейтуғынын мәлимлейди. Көккөз күнде өз нөкерлери менен серик ойынын өткереді екен. Ералы хан Көккөздің ер минезин хәм жәң майданында сыналған нағыз сәрдар екенлигин аңлап, оған әскер дүзиуді буйырады. Тез арада сайлы-сайлы жигитлерден әскер дүзиледи. Көккөздің исине кеуили толған хан оны әскербасы етип жәриялайды. Әскер ойыны өте береді.

Бир күни Ералы хан әскер ойынын көріп, олардың қан майданға түсиуге таяр екенін аңлайды. Ол

Көккөзге әкеси Абылқайыр ханның кегін қайтарыу үшін Көкжал Бараққа қарсы атланысқа шығыу кереклигін айтады. Көкжал Барақ бір қарақалпақты емес, Сыр бойындағы барлық ауыл-аймақты тоз-тоз еткен екен. Ол Түркістандағы хожалар Көкжал Барақтың үстiнен хуким шығарып қойғанлығын да батырдың есине салады. Көккөздің тилеги де Барақ султан менен жекпе-жекке түсіу екен. Көккөз өз әскеринің урысқа таяр екенлигін билдиреди. Көккөз бенен оның нөкерлеринің де ойы бир жерден шығады. Көккөз Қорасан бабаның әулады Ер Сейитпенбет пенен дос екен. Ол урысқа атланарда хожалардың пәтиұасын көріп, Ер Сейитпенбет пирден пәтия алады. «Я, Арыслан бап!», «Я, Қорасан баба!», «Я, Ақпышақ!» деп, пирлер менен ата уранды айтып шыққан батырлар урысқа атланады. Көккөздің қасына баласы Жумақай да ереді.

Бир айға шамалас жүргеннен кейін булар Барақ султанның қолы менен ушырасады. Бир-бирине хабар салғаннан кейін таярлығы бар еки тәрептің қолы да урысқа кирисип кетеди. Көкжал Барақтың әскерлери көп екен. Әуелги гезде Барақтың күши басым көринсе де, «қаналастың, қарындастың қаны ушын» деп шыққан батырлар урысқа пәтленип түседі, қарсыласларын састырады. Бирақ, Барақ султан Арқаға қарай шегине отырып, хийле-тәсилди көбейтеди. Ойламаған жерден постырма қойып, Көккөз қолын бираз шығынға ушыратады.

Ашық майданда урысып қалған Көккөз әскерлери тосын хужимлерден албырайды. Оның үстине Арқада қыс ерте түсип, жыллы жақтан барған жауынгерлер буған шыдамай, өзлерин сууыққа алдырып алады. Әскердің саны сепсий баслайды. Ауыр жараланған нөкерлерди Көк-көздің өзи изге қайтарады. Урыс бирнеше айларға созылып кетеди. Көккөздің адамы азайып қалса да, қайтпай урыс сала береді. Ақыры Көккөз батыр Көкжал Барақты жеңеди. Көкжал Барақ қарақалпақтың атышуулы батырының қолынан усылай қаза табады.

Көккөз батыр қолы Көкжал Барақты жеңген гезде Ер Сейитпенбет пир қатты ауырып жатырған екен. Ол жаны үзилерде Көккөздің күшинің басым екенин, оны әруақ қоллап турғанын, Жумақайдың да урысқа түскенлигін хәм жақын арада олардың жеңис пенен оралатуғынлығын айтады. Ер Сейитпенбет пир Қармақшының тусындағы Сәрбулақ деген жерге дәпин етиледі.

Ералы хан Көккөз батырдың жеңис пенен киятырғанын еситип, ақ түйелерди сойдыртып, уллы тойды баслап жибереді. Батырды сән-салтанат пенен күтип алады. Жеңис пенен оралған нөкерлердің барлығына сауға береді. Той үстинде Көккөз батырға асық жилик услатады. Көккөздің ерлиги ушын оған «Шахаман» деген атақты берип, хантамға сыйлайды. Көккөз батыр урпағы енди қазаяқлының қазтамғасы менен қатар, төрелердің хантамғасын да еншилейди. Көккөз батырдың исми шежиреге «Шахаман» деп киргизиледи хәм бул атақ журтшылық арасына кең жайылып кетеди.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ

80- ТОМ

ШЕЖИРЕЛЕР

ҚАРАҚАЛПАҚЛАР ШЕЖИРЕСИ (Р-1255, №183198)

1526-жыллар шамасында қарақалпақ халқы Едилден көшіп келген дәуірде Түркистанды Батыр хан деген басқарады екен. Бул жерге бурынырақ көшіп келген қолдаулы Хажыгелди деген адам өзинің пазыйлети, хұсни менен ханға жаранып, ұәзир болады, патшадан хәм билими көп болады. Сол ұақытлары ханлықтың бул бөлиминен бажы пулы көп келеди. Хажыгелдинің себебинен қарақалпақ халқы қоныс тауып, мал бағып, егин егип, хәр жақтан көшіп келип орналаса береді. Енди Жийдели-Байсын жағына Қошқар аталық болады. Миянкөл жағына Асан аталық болады. Бул еки адам қолдаулыдан шыққан. Енди Қорығы Жупар, Сәрсебиз жағына қарамойыннан Ерназар деген адам тоқсаба әмелин алады.

Күнлерден бир күн шуғыллардың сөзи менен Қошқар аталық Батыр ханға жаманлы болып, Хийұа ханына қашып келеди. Қошқар аталықтың еки баласы бар екен. Ораз хәм Әлий балғалы деген бул балалар Хорезмге, Хийұа қаласына көнликпейди. Атасын тыңламай, Түркистанға қайтып келип, көп ағайынның ишинде мәс болып жүре береді. Еки баланың келгенин Батыр хан еситип, оларға дөхмет жасап, өлтирмекши болады. «Мениң ғәзийнеме кирип, көп ақшамды алды» деп, қазы-кәланның алдына алып келеди. Сонда қарақалпақ жигитлери бул еки баланың дайысы, шеріуши урыуынан Төбет батырға хабар береді. Ол қасына Тайлақ батырды хәм басқа да жигитлерди жыйнап, Батыр ханның алдына келеди. Сонда батыр Төбет ханға:

– Бул еки бала урлық етип, қазнаға түспейди. Оларды маған берің, – дейди.

Батыр хан оған:

– Қарақалпағыңды ақлама! Жөниңізге жүре берің! – депти.

Сонда Төбет батыр еки балаға полаттан исленген бир бизди берип:

– Бизди нанға «я, Алла» деп бас! Хәк болсаң, биз нанға кирмейди. Егер қара болсаң, биз нанға шаншылады, – дейди.

Соң ханға қарап:

– Мен балаларға полат биз бенен бир нан бердим. Олар бизди нанға шаншады. Егер олар хәк болса, биз нанға кирмейди, қара болса, биз нанға шаншылады. Биздің ушы нанға кирмей, ушы екиге айрылса, онда сениң бизге жау болғаның. Қалғанын ертең азанда сөйлесеміз, – дейди де, жигитлерин ертип шығып кетеди.

Батыр хан өзинің қазысын шақырып алып оған:

– Мени Төбет батырдың жигитлери өлтirse, шабылған басымды алып орнына қойсаң, мен қайтадан тирилемен. Егер олар мениң басым менен геүдемнің арасынан ийт өткерсе, онда мениң биротала өлгеним, – дейди.

Батыр ханның бул гәпин Төбет батырдың жансызлары еситип, оған жеткерип барады.

Ертеңине азанда хәмме жыйналып, қазының алдына келеди. Усы жерде Ораз балғалы полат бизди хәммениң алдында «Я, Алла» деп нанға шанышады. Биздің ушы екиге айрылады. Төбет батыр ашыуы келип, қәхәр менен қылышын алып, Батыр ханның басын шауып таслайды. Оның жигитлери Батыр ханның геүдеси менен басының арасынан ийт өткереді. Солай етип, Төбет батыр еки жийенин өлимнен сақлап қалады. Енди қарақалпақ халқының Түркистаннан көшиуине себеп болды. Бул Батыр хан деген хаслы төре, Саңқай әулийе дегеннен еди. Саңқайдың ақлығы Еримбет хожа Тахтакөпирде жасаған.

* * *

Енди Батыр ханның орнына Әмир патшасы келип, Тәуке ханды хан сайлап кетеди. Сол мәхәлде көшіп келген қарақалпақ халқының айланшық етип отырған саны бир мыңға толады. Есап жүзинен енди Әмирден хабар келеди: «Бир адамыңды хан көтер» деген. Енди төре табылмайды. Қарақалпақ жигитлери ханның алдына барып ойласып, бир баласын сорап алып, қарақалпаққа хан көтереди хәм Әмир менен келисип, азмаз ұақыт парахат табады.

Тәўке қарақалпақ халқына салықты көп салып, халықты ашлыққа гириптар етеди. Сонда қарақалпақ батыры Төбет батыр бас болып Тәўке ханның алдына келеди хәм халықтың арыз-муңын айтады. Сонда Тәўке хан оларға:

– Хәй, жигитлер! Кимсиз? Атларыңыз ким? – дейди.

– Атым Төбет. Қасымдағылар мениң қосшыларым, – деп жууап береді.

– Атаң саған ийттиң атын қойған екен, болмаса халқыңа хан болғандай адам екенсең, – деп, олардың арзына қулақ салмайды.

Халықтан салық ақшаны көп жыйнап, Тәўке ханның баласы салықты түйеге артып кетейин деп атырғанда қарақалпақ жигитлері оған:

– Бунда ғарип-қәсер, жетим-жесирлер бар. Усылардың пайын беріп кетің, – деседі.

Бирақ Тәўке ханның баласы олардың сөзине қулақ аспай, сөз алысып, олар ханның баласын өлтирип қояды. Бул хабарды Тәўке хан еситип қапа болып, Қоқан ханы Музаппар менен бирлесип, өш алыу үшін қарақалпақты қатты қыса баслайды. Сонда халықтың аўзындағы:

Әўеле бул қалаға хажы келди,

Хан өлген соң қай журттан бажы келди,

Ийт атлы шәхәринди алар деген,

Баяғы Тәўке ханның сөзи келди, –

деген сөз нақыл болып, қарақалпақтың Түркистаннан көшиўине себеп болады.

Қоқан ханы қарақалпақтан қыз соратып, адам жибереді. Жигитлер ойласады. Сонда Асан аталық:

– Ерназар тоқсабаны ертіп өзим бараман. Дәлилин өзим айтаман, – деп, жигитлерден жууап алып Қоқанға кетеді. Барып Қоқан ханына:

– Сизиң қыз сорағаныңыз қалай? Бул хешқандай мәзхәбте болмаған сөз. Биз сизиң пухараңызбыз. Өз қызыңызды сорағаныңыз айып, – депти.

Хан Асанды көндиремен деп, оны көп урдырып, қыйнайды. Асан «қыз берилмейди» деп, бир сөзинен таймайды. Қоқан ханы Асанды дарға астырып өлтиртеди. Ал Ерназар жазымын таўып қашып, «Елдеги батырлар менен келип, гелленди алмасам, енемнен туўмай кетейин» деп, неш-ше күн жол жүрип елге келеди. Тортай батыр, Хожаназар, Қосназар, қытайдан Асан барақ, Төбет, Тайлақ бас болып көп жигит бирлесип, Қоқанға топылыс жасаған. Олар Қоқан ханы Музаппардың геллесин алады, бирақ халқына тиймейди, бала-шағаны жылатпайды.

Енди қарақалпақ халқы Қоқан қорығы, Жупар Сәрсебиз, Миянкөл, Түркистан, Нуратаға дейин тарайды. Енди Ерназар тоқсаба Жийдели-Байсында тоқсаба әмелин алып турғанда шуғыллар оны Әмир-Темирге жаманлап, Әмир Ерназарды тоқсаба әмелинен айырады. Сонда гүлли қоңыр жигитлері бұған көнбей, Бухардың Шәлеке деген базарын талайды. Бул хабарды Әмир еситип, араға адам түсип, Ерназарға тоқсаба әмелин қайтып беріп, жарасық болады. Сонда бизиң қарияларымыздың толғауы:

Әмир Ерназарды тоқсаба қылды,

Көрмей-билмей Әмир еки сөйледи,

Шуғылға инанып шығарып қойды,

Тоқсаба әмелди қайтарып берди,

Бул иске көнбеген халықтан айрылдым,

Гүлли қарақалпақ болып топланды,

Ұқты сәхәр Нақышбентте жыйналды,

Бул иске көнбеген халықтан айрылдым.

Енди бул мәхәлде ғалауыт болып, мал қууыспа көп болады. Бир жағы қазақ, бир жағы тәжиклер келип, қарақалпақтың малын қууып кетеді. Сонда кенегес-маңғыттан көп адамлар барып, малды қайтарып алып қайтады.

Жоқарыдағы себеплер менен Түркистанда урыс болып, енди қарақалпақ халқы күн көриўге

илажы қалмай, Сырдарьядан өтіп, малларын айдап көше-көш болып, Жаңадарьяға келип түседі. Бул 1596-жыллар шамасында. Келсе, бул жер қазақ жери екен. Қазақ жигитлери оларға «көш!» деп күн бермейді. Сонда Нуртай батыр қазақтың Нурбай деген бийи менен тамыр болып, гүллі қоңырды ең бир отлы, жақсы жерден қонысландырды хәм қазақ жигитлери менен жақсы дослықта күн кеширеди.

Қытай халқы тентек, оты жоқ жерде отырып, күн көре алмай, қазақтан барымтаны көп қуысып, жәнжел көп болады. Қоңыр халқы парахат отырады хәм халық көп қорығып, үш жыл шамасында өмир кеширеди.

Олар Хорезмге мал сатып, базарын көріп, жериниң жақсы екенін билди. Сол ўақта Қыпшақтан басқа базар жоқ. Енди қытай халқы қоңыраттың бул мәслигин хәм байып баратырғанын көріп күнлеп, қоңыр халқына көп жаманлық ислейди. Сонда Нурбайдың бир инисин қытай жигитлери өлтиріп, Қоңыраттың аўылының ишине әкелип таслап кетеди хәм қазақларға хабар береді. Қазақлар өлген адамды таба алмай жүргенде, олар бирге излескен болып таўып береді.

Енди қазақ халқы жаў болып, өлимтигин Нуртай батырға апарып таслайды. Енди гүллі қоңыр болып қазақларға күн төлейди. Хәр үйге бир тилладан келип, қалғанына қазақлар мал айдап кетеди. Кейинен қазақлар Қызылордадан уйымласып атырған әскерин алып келип, гүллі қоңыр менен урыс болып, еки жақтан көп адам қаза табады. Қожаназар, Қосназар батырлар өлип, қоңырдың дәўлеті қайтады. Нуртай усы еки батырдың өлгенине иши жанып, ол да өледі. Усы үш батыр Ақийек деген таўдағы Нуртай әўлийеси деген жерде жатыр.

Енди қоңыр халқы оларды қазақ пенен жаў қылып, халықты бұлдирген қытай жигитлерине өкпелеп, Хорезмге қарай кете берсин, ендиги сөзди қытайдан еситиң.

Сол ўақытлары қытайдың Барақ батыры өледі. Буны еситкен қазақтың Сарыбай батыры жигитлерине:

– Барақ өлипти. Иниси Асан жақсы болса, барып пәтия етип қайтайық. Асан жаман болса, олжа қылып, шаўып қайтайық, – депти. Олар көп адамы менен Асанның журтына келипти. Асан оларды жақсы қарсы алып, аттан түсирип, бир отаўға киргизип, малдың жақсысын сойдырып, бир ақшам мийман етеди. Азанда олардың үстине барып сөйлеседи. Мийманларға және гөш тартырады. Сонда Сарыбай ойлап отырып: «буған бир ис қылайын, сынап көрейин» деп, Асанның аўзына бармағы менен суйқап жибереди. Сонда Асан қолында гөш туўрап отырған пышағы менен Сарыбайдың санын түйреп алып отыра береді. Сонда Сарыбай:

– Хәй, Асан! Бул не қылған исиң? – дейди.

– Сениң қол найзаңнан қалай? – дейди оған Асан.

Сонда Сарыбай:

– Әй, Асан, сениң исиңди қыларман, – дейди.

– Биздей атасы бар адам бир ис қылады. Сендей атасы жоқ баланың қолынан хеш нәрсе келмейди, – дейди.

Асан Сарыбайдың қыздан туўылып, оң жақта қалғанын билетуғын еди.

Асанның бул сөзине ашыўланған Сарыбай елине қайтып, бир мың әскер жыйнап келип, гүллі қытайды қамап жата береді. Далаға адам шығармайды. Сонда Асан:

– Қоңырдан айрылып қалғанымыздың сазасын тартып атырмыз. Бүгин ақшам еки қазақты бастырып өтип, қоңыратлыларға, Айдосқа хабар бермесеңіз, бәримиз өлеміз, – дейди.

Сонда шаққан еки жигит атланып, түн ишинде уйқылап жатқан қазақтың қарнынан басып, қазанын төгип, қашып кетеди. Сонда қазақларға «Енди кешеги кеткен Айдос келсе, хәммемизди қырып кетеди. Оннан да қашыўымыз керек» деген ғалаўыт түсип, бәри қашып кетеди. Азанда келип қараса, бир адам жоқ.

Сонда Асан айтады:

– Қоңырдан айрылып қалғанымыз жарамас. Күнимизге қоңыр батырлары жарар, – дейди.

Сонда қытай халқы жолларда жаман арбаларды қалдырып, «көше-көштен әрман қалмады, енди жақсы, көшпестей мөкан, жақсы басшы таўып, ел парахатшылық болса» деп, ең баслы муңын айтып, жол жүрип, бир күнлери Дәўқарабастан асып түседі. Енди бул жерге келсе, бул Дәўқара Хийўа ханлығына қарайды екен. Сонда олар келген елде «Қарақалпақ халқы көшип ки-

ятыр, адам жейтуғын бәле қусайды» деп, Қылыш бий деген адамы қала салған хәм усы Қорғанша деген қарауылханаға көп адамды бекитип қойған. Хийұаға, Қара мәтерге «Жолда бир қала бар. Сол жерге қарақалпақ халқы келип, малларын айдап жибере берген. Бурын орнығып отырған халқына бүлгиншилик түсип, көп ғалаұйт болып, отырықшы халықлар қублаға қарай көше баслады» деген хабар жетеди, Хийұа ханы әскер жиберип, ортада азмаз урыс болып, әскерлер ирибаслы адамларды тутып алып кетеди. Хийұаға апарып, ақ үйли етип қоя береді. Сол заманда Байрамалы-Тәжен менен Хийұа жаў еді. Тайлақ батырды Тәженге елши етип жибереди, себеби бурын барған елшиниң қулақ-мурнын кесип, шунтыйтып жиберген екен. Сонда қарақалпақлар Тайлаққа:

– Тайлағым, қашан келсең? – дейди.

– Кудайтаала жүрим берсе, Тайлағың атан болғанда келеди, – дейди.

Енди Тайлақ Байрамалыға аман-есен барады. Барып, Хийұаның ханының өтинишин, халқының муңын айтады. «Урыс болмасын, балаларымыз жыламасын деп келдим» дейди.

Тайлақ Байрамалы-Тәженниң қызылбас ханы менен урыспақшы болып, әскер жыйнаған мәхәлине тап келеди. Байрамалы-Тәжен Тайлаққа:

– Усы урысқа сен мениң менен жүр. Соннан аман-есен келсек, жумысыңды питкерип жиберемен, – дейди.

Тайлақ оның бул шәртин қабыл етип, Байрамалының әскерлери менен Қызылбас патшалығының урысына барады. Урыста еки патшалықтың әскерлери еки тәрепте сап тартып турады. Ортаға еки тәрептиң палұанлары күш сынасыў ушын шығарылады. Усы гүресте Байрамалы жигитлериниң басы кесилип, тек геўдеси алып келине береді. Сонда арадан биреў гүреске қарақалпақтың елшиси Тайлақты жиберіўди усыныс етеди. Сонда Байрамалы ханы Тайлаққа:

– Хәй, Тайлақ, енди сен бармасаң, биз көп батырдан жуда болдық – дейди.

– Хоп болады, – дейди Тайлақ, хәм атланып ортаға шығады. Қызылбастан бир палұан ортаға шығады. Палұан Тайлақты айланшықлап көп жүреді.

– Батыр болсаң, жекпе-жеке шық! – деп бақырады.

Тайлақ жаў палұанының қайымын таўып, «я, Алла» деп көкирегине найза урып, аттан бир аўдарып алды. Кейин оның басын алып, аты менен қоса әкелип береді. Бул батыр қызылбаслардың ең күшли бас батыры еді. Енди басқа батырлары Тайлақтан қорқып қалғаны ушын, оларды гелле қылыў қыйын болмайды. Ол хәр күни бес-алты гелле ала береді.

Енди еки ханның арасына елши түсип, арада питим болады. Сөйтип аман-есен келип, көп күн жатып дем алып, бир күни Байрамалы ханына барып жумысын айтады. Сонда Байрамалы хан питим хат берип, ат-тон сарпай менен Хийұаға қайтарады. Енди нешше күн жол жүрип, аман-есен Хийұа ханына келип питим хатты береді хәм сөзин баян етеди. Тайлақ бабаның себебинен гүлли гүнакар болып, ақ үйли болғанлар аман-есен елге келип, парахат жасайды. Енди қарақалпақ Түркистаннан көшип кеткен соң Түркистанға хәм Қоқанға Болымша ханды Әмир-Темир рухсат етип сайлап қояды.

Сол ўақытлары Хийұа ханлығы менен Қоқан ханлығы арасында ғалаұйт хәм келиспеўшилик көп болады. Бул ўақытларда Хийұада Аллақұл ханның дәўири екен. Қарақалпақта Ерназар кенегес аталық екен. Сонда Хиұа ханы Ерназарды шақырып алып, он еки түйеге жүкленген базарлық пенен елши етип Қоқан ханына жибереди.

Ерназар аталық бир неше адамлар менен жол жүрип, Қоқанға келип түседі, Қоқан ханында мийман болады. Қоқан ханына жумысын айтып, урыс-қағыс болмаў жағын, жарасық жағын көп өтинеди хәм он еки түйе базарлығын береді.

Сонда Қоқан ханы Ерназардан:

– Сен кимсең? Ата-бабаң ким? Олар қандай адамлар болған? – деп сораиды.

Сонда Ерназар айтады:

– Қаслымыз – қарақалпақ, кенегес урыўынан боламыз, Едилден, Түркистаннан көшип келип, Хорезмге орналасқан халықпыз, – дейди.

Сонда Қоқан ханы оннан:

– Сизлерде Ережеп деген бала бар ма? – деп сораиды.

Ерназар:

– Ережеп тентек деген он сегиз жасар бала бар, – деп жууап береді.

Сонда Қоқан ханы:

– Бәрекелла, Кенжембай шүйгейдің әуладынан басқа адам қурыды ма елшиликке? Хәй, Ерназар, сен он екі түйенді алып қайта бер! Сениң бабаң бизің бабамыз Едиге төрени жалғыз баласын Нуратдин менен хәм Тоқтамыс хан менен жау қылып, елди бүлдирип, қарақалпақты қоныстан қозғап, елди бүлдирди. Сен де бизің басымызға жетерсең, – деп, Ерназар кенегести қуып жибереді.

Енди Ерназар көп күн жол жүріп Хиуаға келип, Аллақұл ханға сәлемге барып:

– Жумыс питпеди, – дейди.

Сонда Аллақұл хан айтады:

– Араңызда басқа гәп болды ма?

Ерназар айтады:

– Хан Ережеп тентекти сорады, – дейди.

Сонда хан:

– Ережеп тентектің бабасы Артық заманында Қоқанға хан болып, оларға жақсылық қылған жери бар еді. Енди Ережеп тентекти жиберейин, – деп, адам жиберіп шақырып алып, Ережепке:

– Хәй, Ережеп, Қоқанға елшиликке барып қайт, уғлым, – дейди.

Ережеп «Хоп болады» деп орнынан турып-отырады. Сөйтип, қасына қосшыларын ертип, он екі түйе базарлық пенен жөнep кетеді.

Бир неше күн жол жүріп, Қоқан ханына барып жетип, мийман болып жата береді.

Бир күни Қоқан ханына сәлемге барады. Қоқан ханы оннан:

– Кимсең, ата-бабаң ким? – деп сорады.

Ережеп айтады:

– Хаслым – қарақалпақ, атым – Ережеп, атам Қолшы, оның аталары – Күнбақ сери, Артық сери, – дейди.

Сонда хан орнынан ушып турып, Ережеп пенен қайтадан қушақлап көрисип отырып:

– Бабаң Артық сери шамалы хан болып турған уағында бизің туқымымызға көп жақсылық еткен, – дейди. – Сениң бабаңның жақсылығы хәм кәраматы себепли, – деп, қолына келисим хат беріп, бурынғы он екі түйеге тағы он екі түйе қосып, жигирма төрт түйе етип береді.

Ережеп бала нешше күн жол жүріп, мәслик пенен Хийуаға қайтып келди. Келип Аллақұл ханға сәлем береді. Питим хатын хәм жигирма төрт түйе жүкти алдына қояды.

Сонда Аллақұл хан жүдә мәс болып, балаға жақсы жайдан жай беріп, күте береді. Ережеп бала бир неше күн жатып дем алып болып, ханнан рухсат сорап барады. Сонда хан айтады:

– Енди қайтасыз ба? Жақсылап дем алдыңыз ба? – дейди.

Ережеп бала:

– Бизлер ауылдан кеткенимизге көп күн болды, ханымыз. Қайтсақ жақсы болар еді.

Сонда хан оған:

– Сизди үәзир етип тайынласам, қалай көресиз? – дейди.

Сонда бала оған:

– Бул шәхәриңизде хан болғанымнан, Әлийдің майданында шамалға қарап отырғаным жақсы, – дейди.

Сонда Аллақұл хан Ережепке «Ағабаба» деген әмел береді. Бир шоры хәм ат-тон, сарпай беріп, елге қайтарады. Енди бала аман-есен елге қууысады.

Хикаят енди Хийуа ханлығы менен Мары ханлығының урыс баслауы хәм журттан әскер ала баслауы хаққында болады.

Хийуа ханы қарақалпақтағы бий-аталықларды шақырып алып, екі атлық әскер сорады.

Сонда бийлердің оданбасысы Турым бий бас болып ханға келип арзын айтады:

– Хәй, тақсыр ханымыз, бизің халқымыз тазадан қонысланған халық. Оның үстине, олар аш,

үстінде үйи жоқ, жутатуғын жутымы жоқ. Еки атлық әскер – бир мың адам болады. Оларға ат-тон, жарақ хәм азық керек. Бир атлық, яғный бес жүз адам болса, соны дүзеп тауып берейик, – дегенде қарақалпақ бийлери ханның алдынан қуылып шығады.

Енди бийлер бир адамды Ережеп бабаға жибереді. Баба жууық арада келе қоймайды. Бийлер бұған көп қысылады. Буның үстине, хәр күни ханнан жасауыл келип:

– Хәй, қарақалпақ бийлери, неттиңиз? – деп қоймайды.

Бир күни Турым бий далада турып: «Ұақ, мениң бир жар соғарым бар еди, келмеди» дегенин Хиұа ханы еситип:

– Шул Турым қарақалпағын өлтирмесең, қарақалпақ халқы адам бере ме? – депти.

Және бир күн өтип, Ережеп баба келеди. Бабаны бийлер аттан көтерип түсирип, жайға киргизип, болған аўхалды айтады.

Сонда баба бийлерге:

– Азанда ханға барайық. Барғанда бир жағымда Турым бий менен Айдос, бир жағымда Қабылжан хәм басқа қарақалпақтағы көп бийлер кейнимде толып турса, сол Хийұа ханыңды қауша сатып жүрген сарт құрлы көрмеймен, – дейди.

Сонда бийлер:

– Берекет тап, баба, – деп, ертеңине азанда ханның дәстине гүўлеп кирип барады. Хан турып, Ережеп бабаға қапталынан орын берди. Баба ханға халықтың муңын, аш екенін айтады хәм бир атлық адам бере алатуғынын билдиреди. Сонда хан оның гәпин еки қыла алмай, бірақ сол бир атлық адам менен оның өзиниң урысқа барып келетуғынын айтады.

Сонда баба:

– Хоп болады, – деп орнынан турып, – халық ушын душпан менен урысып өлген адамның әрманы жоқ, – дейди.

Сонда хан айтады:

– Бир атлық адамыңды алып кел! Халқың аш болса, өзим ғазнадан ат-тон, жарақ, азық беремен, – дейди.

Бийлер «әжеп» деп тарқасады. Енди олар қайтып келип, ойласық құрады. Бий баба:

– Енди биздеги ең жақсы бир батырды хәм хәр урыўдан жигитлерди жыйнап алып, бес жүз жигитке өзим бас болып барсақ, куда қалесе, Хорезмге келетуғын жаўдың инине суўды қуямыз, – дейди.

Енди қарақалпақ батырлары жыйналып, Хийұаға барып ханнан жаў-жарақ алып, Ережеп баба әскербасы болып, Хорезм әскерине қосылып сапар шегип, жолдың жәбирин шегип, бир неше күнде патшалық дәрбеде менен Марыға жетеди. Бир неше күн жатып, атларға, адамларға дем берип, арадағы елшилер сөйлесип, еки тәрәптен патшалық әскерлер сап тартып, туў көтерип турылады.

Ол ўағындағы тәртип: еки тәрәптен жекпе-жекке батыр палўанлар шығады екен. Сол шәрт пенен еки тәрәптен палўанлар шыға баслайды. Хийұаның бир неше палўаны ортаға шығып, геллеси душпанға кетип, геўдеси мында келеди. Олардың хәр бир күни усындай жағдайда өте береди.

Бир күни Мары жағы зор келип, бирден бас салып, буяқтағы Хийұа адамларын қамап алады. Халық ортада қалып, пышық басқысы болып, Хийұа әскери алды-алдына қарамай қашып кетип, Аллақул ханның туўы жығылып, хан душпанның астында қалды. Байрамалыдағы батырлар ханның басын кесип алмақшы болды.

Сонда Ережеп баба аттан түсип, ханды астына басып турады. Душпан хәр түрли жарақ пенен оны урады, лекин жарақ кәр етпейди, бірақ маңлайынан қылыш шауып, қан ағып тура береди. Енди буны қарақалпақ батырлары көрип, бирден ат қойыўды ойласыпты. Олар: «Хан өлсе, атасының гөрине болсын. Ережеп бабаны өлтиртип елге қайтқанымыздан гөре, өлгенимиз жақсырақ» деп, жаўға бирден ат қойыпты. Бирин шаншыпты, бирин қылышлапты. Көп душпан ерлерге зорлық етип, ортаға киргизбей турады. Сонда Амангелди, Айдос баба, Төбет, Тайлақ, Көпек батыр хәм Асан, Барақлар бас болып, көп адамларды қырып, ортаға басып киреди.

Марылы батырлар буны көрип, алды-алдына қарамай қаша баслайды. Батырлар барып

көрсө, туу жығылған, Аллакул ханды бабаның астына басып турғанын көріп, батырлар орнынан турғызып, атларына мингизип алып, майданға шығады. Кейін буларды әкеліп шатырға түсіріп, гүллі қарақалпақ батырлары хәм Хорезмнен келген батырлардың тирилери жыйылып, қашқан жауды Марыға тығып, қаланы қамайды. Сонда қала халқы сасық қамал болып, араға адамлар түсіп, елшилер келип, жарасық болады. Мары халқы бағынып, жизия төлейди хәм ҳешкимге тиймеўге келисим жазысады. Көп күнде олар Хиўаға қайтып келип, аз ўақ дем алып, Ережеп баба Аллакул ханнан жуўап алып, елге қайтады. Бай бабасының кәраматы хәм абыройы менен қарақалпақ халқы көп ўақлар парахатта болады.

Енди ҳикаят он үш баланың Хийўада өлгени ҳаққында.

Майқы бийдиң үлкен баласы Жайылған бай, оның баласы Нағадай бий, Нағадайдың үлкен әйелинен бир бала болады. Атын Қарабек қояды. Буннан еки бала туўады – Айдар, Әлибек деген. Қолдаўлы қостамғалының бабасы сол заманда нағадай Илбарыс ханның қызын алады. Буннан бир бала туўады. Ханның қызы туўғаны ушын атын Төребек қояды. Төребектен еки бала болады – бири Досан, бири Байман. Еки бала еншилес болып, малларына туғыр тамға салып қоя береді. Енди Досаннан он жети бала өсип, кәмалға келеди. Байманнан алты бала ер жетеди хәм түп бабасы Майқының патшалық дәскасы да сонда қалады. Алтыннан туғыры бар екен, сол туғыр тамға болады. Досан менен Байман еншилес болған малларына туғыр тамғалар салған, өнип өсип, бир-биринен айрылғанда:

Туғыр тамғалы халқым, сеннен айрылдым,
Байман темиршиден туғды алты уғыл,
Бирленшисин сорсаң, аты Арзықул,
Екиншиси ақ балғалы шөмишлиси шул,
Тоқмухаммед қараталшы түркмен бул,
Шул алты ғардаштан және айрылдым, –
деп айтқан толғаўын ғаррылар еле айтысады.

Енди Досанның он үш баласы ер жетип кәмалға келгенде Хорезмге көшип келген дәўирлер екен. Сол мәхәлде заман патырат болып, қоңыр халқын хәм Досан, Байман болғанын күнлеп, Хиўа ханына жаманлаўшылар болған екен. Олар «Хәр ўақта бәле Досанның он үш баласынан келеди» деп ханға гәп жеткереди екен.

Енди Досанның он үш баласы қыдырып, асыўдан өтип Гөне Үргенишке келип, Шайқы Нажматдинди хәм хожа Шайқы Шәриф бабаны зиярат етеди. Ибн Саҳибты көреді. Соң олар ҳәзирети Палўан атаны да зиярат етеди.

Сол ўақта Хийўа бир көше екен. Кунқар деген ханы бар екен. Сонда бул он үш баланы дем алып атырған жеринде урып өлтиреді хәм барлық ат-тонларын талап кетеди.

Бир неше күннен соң қарақалпаққа хабар түседі. Баяғы он үш жигиттиң он үш отаўына қара байланады. Қаяллары басына, жигитлери мойнына қара орамал байлайды. Бир жылға дейин азалайды. Бурынғы ўақта жас жигит өлсе, бир жыл азалайды екен.

Күнлерден бир күни бир үйде үлкен ас болады. Бул асқа басшылық етип отырған қолдаўлыдан Ташбай деген жасүлкен адам екен. Қытайдан бир молла қуран оқып отыр екен. Сол мәхәлинде есиктен сегиз жасар бир бала кирип келеди, оның мойнына қара орамал байланған екен. Сонда молла оған:

– Кел, қара мойын бала, – дейди.

Буны Ташбай еситип:

– Мениң мойныма қара салған, көңлиме жара салған қудаймекен десем, қызынды урайын, қытай екен. Ыақ, молла, терис оқы, – деп қышқырғанда, Байман темир дүканында зат соғып атыр екен. Ол балғасын алып жуўырып келип, молланың басына урып жибереди. Молла жан тәслим етеди.

Енди бул хабарды еситип, қытай халқы келип, үлкен даў болады. Байманды қашырып жасырып қояды. Көп ўақ даў болып, араға хәр түрли жақсы адамлар түсіп, гүллі қоңыр болып күн

төлейди. Үйге бир шайыдан жетпейди. Сол «Қарамойын» деген атақ хәм урыў соннан қалды. «Балғалы батыр киятыр», «Балғалы мырзаға киятыр» деген сөз бенен балғалы атағы хәм урыў аты соннан қалады.

Сол Хийўада өлген он үш баланың қанын алыў ушын гүлли қоңырдан бир мың адам болып атланып, қыста муз үстинен Әмиўден өтип, Хийўаны қамап, ханы Қунқарды, Рустем инақты өлтиреді. Палўан атаға барса, Гөне Үргенишке қашып барып Шайхы Нажматдин Кубраға тығылып қалған екен. Буны өлтириў ушын куўып барады. Сонда Нажматдин Кубра жигитлердің алдынан шығып:

– Хәй, балларым, ашыўыңызды маған бериң, – деп сорайды.

Жигитлер:

– Бизиң он үш баланың өлиўи Палўан атадан болды. Пирим, оны бизге бериңиз. Биз оны өтирмегенше, көңлимиз питпейди, – дейди.

Сонда баба оларға:

– Ботаны паналаған шымшық та тири қалады. Ашыўыңызды маған берсеңиз, хаққыңызға дуға етейин. Туқымыңыз көп болғай, алдыңызға адам шықпағай, – деп дуға етеди.

Жигитлер оның дуғасын алып, Палўан атаны таслап, Хиўаға келди. Енди Досым бий деген қала салып, Әмир ханлығынан рухсат алып хәм Гөнедеги Қаразымшасына келип, гүлли қарақалпақтан бир неше хожалықтан адам көшип келип, дәрьяның кубласында он еки жыл шамасында қарақалпақлар мекан дүзетеди.

Турым – қолдаўлылардан. Оның ең кейни Қоразбек болыс. Турымның ўағында Хийўадан Сәрен мәхрем деген Көкдәрьяның бойына қала салады. Сонда теңизден кемелер келип, Көктен Сәрен қалаға шығып турады екен. Қарақалпақтан қанша адамларды аталықлар әкелип, қаланы сала баслайды. Сәрен көп зулым болады. Бул зулымлық Турымға жақпайды. Турымды Сәрен үш ирет шақырады, сонда ғана келеди. Келип, Сәренге сәлем береді. Ол сәлемин алмай:

– Хәй, Турым қарақалпақ шақырғанда неге келмедің, қызыңды урайын, өгиз қоңырат?! – дейди.

Сонда Турым ашыўланып, Сәреннің аўзына жудырық пенен урып жиберді. Сәреннің еки тиси сынып, аўзы қара қан болды. Сәрен Хийўаға барып, ўақыяны ханға баян етеди: «Қарақалпақтың Турым өгизи еки тисимди урып сындырды» деп ханға мақуллатады.

Буннан кейин Турым бий де атланып барып, ханға сәлем берип, арзын айтады. Сонда хан Турым бийге:

– Хәй Турым, бул неткениң? Өлетуғыныңнан хабарың бар ма? – дейди.

Сонда Турым ханға:

– Ханым, сен – үлкен қыят-қоңырат, мен – кишкене қолдаўлы-қоңырат. Мынаў Сәрен мәхрем бизлерге күйеў бола тура, қоңырдың қызын боқлады. Соған ашыўым келип, «билек бизден, күш сизден» деп урғаным ырас. Тақсыр ханымыз, енди не қылсаңыз, ықтияр өзиңизде, – деп тура береді.

Сонда хан:

– Ондай жарамсыз исти бизиң хызметкеримизге екінши етпеңиз, – деп, оны қайтарып жиберді.

Турым бәледен қутылып, Хийўаның қаласын аралап баратырса, жәллатлар бир түркменнің баласын сүйреп, дарға асыў ушын үш ағашқа алып баратыр екен. Сонда түркмен баласы:

– Хәй, Турым аға, мен нахақтан өлдим ғой, – деп бақырады.

Жәллатлар баланы урып айдап кете берді. Баланың жылаған даўысы қулағынан кетпейді. Турым бий рәҳими келип, тура жүгирип барса, баланы енди дарға асқан екен. Бий барып қылышын суўырып алып, арқанды кесип жиберип, баланы изине ертип ханның үстине кирип барады. Барса, жәллат қашшан-ақ барып:

– Турым қарақалпақ дарды кесип, гүнакарды алып кетти, тақсыр. Көрдиңіз бе қарақалпақтың жаулығын!? – деп дадлаған екен.

Соның үстине барады. Сонда хан:

– Хәй, бийақыл қарақалпақ, хәр ұақ өлимди мойныңа алып келесең, – дейди.

Сонда Турым айтады:

– Сен ағаның баласы, мен ининің баласы, сизге арқа сүйеп еттим. Соңғыға «Мәдеминдей ханы бар екен, Турымдай бийи бар екен. Байлағанды шешеди екен, асқанды кеседи екен» деген ат қалсын дедім. Сизден усы гүналы адамды бериуиңизди үмит етемен, – дейди.

Сонда хан:

– Бәрекалла Турым, сизге бермесек болмас, – деп, босатып жибереди.

Енди түркменлер Турымды қонақ етип, ат-тон, сарпай берип қайтарады.

Турым менен Қара метер Дәуқараның жери ушын дауласып, хан хәзиреттің алдына барып жүгиниседи. Хан оларға:

– Қандай сөзиңіз бар? – дейди.

Қара метер айтады:

– Дәуқара мениң жерим, мен қала салып отырман, – дейди.

Турым айтады:

– Мен келип, тоғай хәм көл астынан ашып, жер еттим, – дейди.

Олар хеш келисимге келмейди. Сонда метер Турымға:

– Сениң бабаң Түркистаннан көшип келгенде Дәуқараның жери сениң түйеңнің қоржынында келиппеди, хәй заңғар! – дейди.

Сонда Турым оған:

– Сениң бабаң Суўнақ Гүржистаннан дорбаның түбинде келгенде Дәуқараның жерин дорбаға салып келгенбекен. Сендей хаслы жоқ адамның ели ғар болады, – дейди.

Хәмме тым-тырыс болады. Хан хәммеге қарата:

– Турың, кетиң! – дейди.

Хәмме тарқалып кетеди. Турым бий иркилип, бир өзи қалып, ханға:

– Хәй ханым, «бас кеспек бар, бірақ тил кеспек жоқ» деген сөз бар. Енди бала-шағаны көріп өлейин, – дейди.

Сонда хан бир адамға:

– Турым бабаны шәхәрден шығарып сал, – деп буйырды.

Турым аман-есен қайтады. Бірақ Әмиўдин арқасы қарақалпаққа дерек болып қалады. Турым дәрьядан өткеннен кейин аяғы ауыра баслайды. Үйине келип, төсек тартып жатады. Душпанлар зәңгиге уў жаққан екен. Турым бий он бес күн жатып, дүнядан қайтады. Солай етип, ол халық ушын, халықты қонысландырыу ушын жан береді.

Ол мәхәлде Айдос он сегіз жасар, Хийўадан оқыўды питкерип келген ўағы екен. Ауылға келип, адамлардан «аўхал қалай?» деп сорайды. Адамлар оған аўхалдың жақсы емес екенлигин, Серен келип қала салып атырғанын хәм сол себебли халықтың жағдайының жаман екенлигин, Сереннің қасында Есенгелдиннің мәхрем болып жүргенин жеткереді.

Айдос бир күни бир тойға барып, Есенгелди менен сөйлеседи:

– Гүлли қарақалпақ болып бирлесип, ханның алдына барып, хал-аўхалларымызды айтып, ишимизден бир адамды аға етип алайық. Соннан соң ойласық пенен ислеген жумыс жақсы болар еди, – дейди.

Сонда Есенгелди мәрем айтады:

– Дәўлети қайтқан қарақалпақсаң, сениң сөзиң бола ма?! – дейди.

Бул сөз Айдосқа жақпайды. Сол мәхәлде табақ тартылады. Есенгелди мәхремнің алдына бас қойылады. Айдосқа жас жигитлер менен бирге қойылады. Сонда Айдос барып басты алып, өз табағына қойып жей береді. Буған Есенгелди ашыўы келип:

– Еле бий де боларсаң, басыңа түссе, басқара алмай басың бәлеге де қалар. Жасұлкенге тийсең, бәле табыуың да аңсатырақ болар, – деп өкпелеп, тамақтан жемей қайтып кетеди.

Бир күни Айдос Сереннің үстине барайын деп жүрис қылады. Барса, бир отауда тамақ жеп атыр екен. Сырттан сығалап қараса, Серен шалқасына жатыр, Есенгелди мәхрем Сереннің аұзына гөшти салып отыр. Сонда Серен оған: «Хәй баба, бүгін шаршап қалыпсыз. Бир гөшти мениң аұзыма сал, биреуін өзиңіздің аұзыңызға салың» деп отыр екен. Бул исти көріп Айдос-тың ашыуы келип, үйге кирип, Сереннің жамбасына теуіп жибереди. Сонда Серен:

– Айдос деген мақау бала келди деп еди, сол сен шығарсаң, – деп, орнынан турып атқа минип, Хийуа қайдасаң деп кете береді.

Соннан гүлли қарақалпақ болып жыйналып кеңес етип, ортасынан Айдосты бий етип ортаға алып, гүлли бийлер Хийуаға кетипти. Барып хәммеси ханға сәлем берипти. Сонда хан оларға:

– Бизиң Серен мәхремди теуіп қуып жиберген адамды көрсет! – дейди.

Сонда бийлер айтады:

– Тақсыр ханымыз, арзымыз бар, – дейди.

– Арзыңызды айтың! – дейди.

Бийлер:

– Құдайтаала оған қол берип қойыпты, нәғмет берип қойыпты. Жатып алып, Есенгелди мәхремге аұзына аұқат салдырып отырғанына ашыуымыз келип, тепкен өзиміз, тақсыр. Бизге өзиңіздің салған медреседе оқып барған Айдосты аға етип берсеңіз, – дейди.

Хиуа ханы Айдосты аға етип, ақпышақ берип, бий етип жибереди. Барлық бийлер қайтады. Халық парахатшылық тауып, аз уақ дем алады

Айдос баба өлгеннен кейін Ерназар бий көп ақ үйлі болған бенделердің ишінде кете береді. Сонда Ерназар он екі жасында екен. Хийуаға барлық адамды жаяу айдап барады. Барғаннан кейін өз алдына гүлли гүнакарларды бир қарабахана жаман тамларға апарып таслайды. Төсек-көрпе, кийім хәм азық-ауқат болмайды. Олар усындай қыйыншылық пенен хан орағын орып, масақ терип, балларға тапқан дәнни қуырмаш етип береді. Кемпир-ғаррыларға тақан түйіп, арадан алты жыл өтеді.

Бир күни Ерназар хан жанына келеді хәм халықтың муңын айтады. «Бир хәмел бермесеңіз, күн көре алмайман, тақсыр» деп, қол қауысырып тура береді. Сонда хан Ерназарды масқара етип:

– Шамалды алағой, – дейди.

Ерназар «хоп болады» деп шығып кетеді. Барып, қырман атып турған адамлардың өрине шыпта тутып отырады. Шатақ шығарған адам болса, «хан хәмири» деп басып сабап, дәнни тар-тып алды. Келисимге келген адамнан бергенин алады. Көп халықтан көп дән жыйнап, ақ үйлі болған адамларды нанға тойдырады. Бенде халық буның тапқаны менен күн кеширеди. Бул ханға жетип барып, хан оған «бул исиңди қой» деп, зорға қойдырады.

Енди Ерназар бир күн тағы ханға барып, хәмел сораиды. Сонда хан ашыуланып:

– Онда, аттың дигиригин алағой, – дейди.

Ерназар «хоп» деп шығып кетеді. Енди Ерназар көп бийлердің атына барып, дигиригин кеспекши болады. Сонда бийлер «бул не?» деп жәнжел қылады. Ол «ханның хәмири» деп бийлерди басып сабап, олардан көп ақша жыйнап алады. Буннан кейін бийлер ханға дадқа келип, Ерназарды қойдырады.

Ерназар бир күни және ханның алдына барып қол қауысырып турады.

– Тақсыр, бизге бир хәмел бермесең болмайды, – дейди.

Сонда хан оған:

– Ондай болса, пәйекши бола ғой, – дейди.

Ерназар «хоп болады» деп шығып кетеді. Ол енди қәлендерханға барып, бир атаға жағдайын айтады:

– Көзиңіз тек ақшаны көрсин, баба. Бизге бир қол шылым, бир қалта ақ темеки бер, – дейди.

Қәлендер айтады:

– Уғлым, сен Ерназар алакөзсең, пулды дәүлетине қарап ал. Аш-пақырға жантаспа, балам. Байды, бийлерди аяма, – деп, бир шылымды орап, бир қалта темекини белине байлап жибереді.

Енди Ерназар қатар отырған баққал, шершилерге шылымды беріп:

– Бир теңге бер, – дейді.

Сонда олар:

– Хәй, бийақыл қарақалпақ! Неге саған бир пул бермен? – дейді.

Ерназар:

– Бул ханның хәмири, – деп, қолын оның қалтасына суғып, бир теңгеден алып өте береді. Асылғаны болса, бир қолы менен жағасынан услап, көкирегинен басып, нықлап бир урып өте береді.

Сол күни Хийұаның базары екен. Кешке дейін ақшаны жыйнап, салтаң қойнына салып, шапанының төменинен буып толтырады. Кеште ханның алдына барып белбауын шешіп:

– Биринши тапқан ақшаны сизге әкелдим, – деп, оны ханның алдына төгеді. Ханның алды үйилип қалды. Сонда хан айтады:

– Бәрекелла, хәмелдің уллы-кишиси болмайды екен. Егер адамы болса, әлбетте, – деп күледі.

Хан өзи жермен болған соң, ақшаны алып, Ерназарға бир қосыұыс теңге беріп:

– Буны үйиңе ырысқы ет. Усы хәмелиң менен күн кешире бер, – дейді.

Енди Ерназар хәр күн пәйекшиликтен күн көріп, көшедеги адамлардан шексе де алды, шекпесе де пул алады. Солай етип тағы еки жыл халықты асырайды. Енди Ерназар он сегіз жасына келеді.

Бир күни Хиұаның ханы Мәдемин хан бир үлкен той бермекши болып, қалаға жар шақыртады. «Пәлен күни той басланады, қырық күн тамаша болады» деп узақ патшалықларға хабар жибереді.

Сөйтип тойдың тәтәригін тутады.

Енди сол айтылған күни адамлар келе баслайды. Қарақалпақ, қазақ, өзбек, түркпен хәм аұған, қызылбас палұанлары да келип қалады.

Той басланып, он бес күн шамасында гүрес болады. Хиұа ханның небир қоңырау таққан палұанлары жығылып қала береді. Сонда барлық хиұалылар қапа болып, төмен қарап отырады.

Хан көп бийлерди шақырып, жыйнап алып кеңеседі:

– Бизде қандай палұан бар, барының бәри жығылып болды. Ар-намыс басқа халыққа кетти, – дейді.

Буған бийлер үндемейді. Сонда арадан биреу шығып:

– Тақсыр, сиздеги гүналы болып келген Ерназар қарақалпақ болмас па? – дейді.

Хан буған қайыл болып, Ерназарды шақырып:

– Хәй, улым, гүресесең бе? – дейді.

Сонда Ерназар:

– Гүресейин, бирақ мени жети күн тойдыр хәм жақсы кийим бер, – дейді.

Хан шәртке қайыл болып, оны қарақалпақ бийлерине қосып жети күн бағады. Буннан соң гүреске әкеледі.

Келсе, бир қызылбас палұанының ортада жараған түйедей аұзынан көбик шашып турғанын көреді. Сонда Ерназар Турым бийге:

– Аға, мен хәр уақ ашыұым келмесе, адам жығалмайман. Саған хәр уақта қарап тураман. Сонда сен қасыма келип, жаұырыныма бес-алты қамшы тартып, «Көтер нарым, көтер!» деп бақыр. Сонда мениң кәраматымды көресең, – дейді.

Енди ханнан «Ерназар шықсынлар!» деген рухсат болады. Ерназар ортаға шығып, палұан менен аттай айқасады, буұрадай шайқасады. Услаған жерин ети менен қосып жулып алады. Қошқар болып дүгиседі, хәр түрли тутым көрсетеді.

Бир уақытта Ерназар қызылбастың жағасынан услап тартып, арқасына қарайды. Сонда Турым бий жүгирип барып, қолындағы дыры менен Ерназардың арқасына бир урып: «Көтер нарым!» дейді.

Соны күтип турған Ерназар қызылбас патшасынан келген палұанды қол ушына «Хақ-жаббар» деп көтерип әкелип, Мәдемин ханның алдына атып урады.

Сонда хан хәм бийлер: «Бәрекалла, сени туўған анаңнан!» деп гүўлеседи. Байрақты қарақалпақ бийлери алып келип ханның алдына қояды. Хан бир шаршы теңге менен байрақты қайтып береди.

Бирақ ханның қасындағы душпанлар:

– «Көтер нарым, көтер» дегени неси? – деседи.

Сонда хан оларға:

– Бул нар ғой, – дейди.

Сонда биреў:

– Нар қанша жүк көтереди? – дейди.

Хан Турымға қарап:

– Ерназар нар ма? – дейди.

– Аўа, тақсыр, нар, – дейди.

Хан да қарап турмай:

– Нарың он еки батпан жүк және бир қазақты көтере ме, бий аға? – дейди.

– Көтереди, тақсыр, – дейди.

Турым Ерназардың ийнине он еки батпан жүк пенен бир қазақты миндиреди. Ерназар жүкти көтерип әкелип ханның алдына таслайды.

Енди хан айтады:

– Хәй, Ерназар, сизге инамға қусбеги деген хәмелди бердим. Буның үстине барлық ақ үйли болған халқыңа елине қайтыўға руқсат еттим, – дейди.

Ерназардың арқасында хәмме ақ үйлилер хәм қарақалпақ бийлери елге қайтып қуўысады.

Енди Ерназар қусбеги бий болып көп күн дәўран сүреді.

Сол заманда Әмиўдің арқасына Жанғазы хан еді. Сол мәхәлде Ерназар кенегес жаманлық етеді. Қыпшақ халқы менен бирлесип, мал урлайды хәм Жанғазы ханға жаманлап, астыртын хабар береді. Бул сырды сезген Ерназар бир келген жасаўылды урып жибереди. Жасаўыл Жанғазы ханға буны айтып барады. Жанғазы хан өзи келип:

– Хәй, Ерназар, бул не қылғаның? – дегенде, Ерназар умтылып Жанғазы ханды пышақ пенен урады. Араға бийлер түсип, оларды айырып жибереди.

Енди Жанғазы хан Хийўаға кетеді. Буны билген қарақалпақ бийлериниң барлығы да Хийўаға кетеді. Олар Хиўа ханына Қылышбайда жолығады. Барса, Жанғазы хан қашшан-ақ Ерназарды жаманлаған екен.

Хан берген хәмелин қайтып алады хәм оны гүнакар етпекши болады. Бийлер бул иске көнбей, Қылышбай қаласын шаўып кетеді. Сол жерде жаўлығын билдиреди. Гүлли қарақалпақ бийлери кеңес етип, хийўалы менен урысыўға ант етип, бир алманы алпыс бий бөлип жейди. Өзлерине төре таўып, хан көтериў керек болады. Саңқай төрени хан көтерейин деп излесе, Ерназар кенегес қашырып жиберипти. Иниси Зарлық геренди мал бағып жүрген жеринен ушлап алып, хан көтереди. Гүлли қарақалпақ хәм хийўалы болып урыс басланады.

Хожелиде көп урыс болып, хийўалы әскерин қублаға көп жерге дейин қуўып барады. Түркменниң Хожаназар сәрдардын тирилей тутып келтиреді. Енди барлық Хийўа әскери жыйналып, қарақалпақ әскерин қырмақшы болады.

Барлық қоңыратлылар дәрьядан өтеді. Қытайлылар ханнан қолы барына исенип, өтпей қалады. Түн ишинде барлық қытайлылар басқы таўып, дәрьядан өтеді. Азанда қараса, қытайдан көп балалар ар жақта қалыпты.

Елшилер барып сөйлессе, түркменлер:

– Бизиң Хожаназар сәрдарымызды берсеңиз, балаларыңызды аласыз, – дейди.

Олар түркменниң сәрдарын апарып берип, балаларды алып қайтады. Енди усы абыройы менен турмай, олар ханның Орынбордан киятырған он тоғыз ушан кемесин талайды хәм Қутлымурат герен деген дарғасын өлтиреді. Бул олжаны алғанда бар батырлар кейинги ўақта бирим-бирим қазаланып, азая баслайды.

Ерназар истиң қыйынға кеткенин билип, Изим жолға Қыран қала деген қала салды. Дәрўазаны бекитип жата берди. Араға Асан хожа, Сейитлер түсип, хийўалы менен жарастырайық десе, Ерна-

зар қылмайды. Қазақларға барып көмек сорап, әскер әкеліп, хийуалы менен урысайық десе, алма жеген алпыс бий ермейди. Хийуалы көп әскер менен келип Ерназарды қамайды. Арба қамал болып жата береді. Нешше елшилер келсе де, Ерназар питиспей, урысады.

Шайтан пейилли хан адамларға:

– Кимде-ким Ерназарды өлтирип берсе, беглербеги хәмелин беремен, – дейди.

Сонда Ерназардың өзинің ағайини Шоңқы Ерназарды атады. Ол аттан ауып түсіп, «Уақ дүнья кеттим-ау» деп ашыу менен қылышты сермегенде, қылыш арбаның көшерин қыйып түсіпти.

Енді оның қарындасы ат миніп, басына телпек кийіп, алты күн урысады. Алты күннен соң әскерлер қалаға басып кирип, Ерназардың басын кесіп алып кетеді. Көп адам өлтириледі. Өлмегендер қашып кетеді. Адамлар жаңа туыылған Мәмбетназарды көк көйлек кийдирип, қазан астына тығып сақлап қалады.

Хийуалылар Ерназардың геллесин хәм Зарлық төрени Хийуаға алып кетеді. Зарлықты Хийуада өлтиреді.

Ендігі дәуірде Пазылбек бий болады, баласы Әдил аталық болады. Ораз деген-әм аталық болады. Айдостың туқымынан Ережеп тентек «ағабаба» деген хәмел алады. Сөйтіп, азмаз уақыт паракхат заман болады. Бірақ қыс қатты болып, муз қатып, түркмен қутырып, халықты қабатуғын дәуір болады.

Бизиң халық та урыспаз болып, қала қурып, өз басын қорғайды. Майданда қалған малларды түркмен қуып кете береді, бірақ небір мәрт, ғошшақ жигитлер барып, малларын қайтарып әкеліп, елдің арын арлап, урыс қылады.

Хийуа ханының бундай алауызлықты тоқтатыуға халы болмайды. Өзинің жақын жеріндегі халқын зорға қорғайды.

Сол заманда қазақ, ноғайларды орыслар алып, олар бизиң халқымыздың көзине жақсы көринеді. Бизден адам барып, орыс патшасынан адам хәм жәрдем сорайды. Сол Хийуаның ишинен бир дийуанбеги орыслар менен тил алысып, астыртын хабарласып турады.

Енді орыс әскери екиге бөлиніп, биреуі Қоңырат қаласының күнбатардан Қызыл менен айланып, бир бөлегі шығыстан, Қызыл менен Түйемойынға өтип, бир күнде Хийуаға жетеді. Хийуа ханы топ атайын десе, баяғы дийуанбеги дәриге суу қуйып, атылмайтуғын еткен екен. Хорезмди орыслар бийлеп алады. Буннан кейін жау шабуыл мәселеси болмайды. Бірақ жер-суу бай, аталық болыс, ақсақалдың қолында болып, күші жоқ жарлы-гедей адамлар жалланып күн көреді. Салықтың көбин ашлар төлейді, суу да аз болып, ақпай қалады. Бир жыл өтип, қатара еки жыл ашлық болады.

Енді аш болған қарақалпақ жигитлери шапанды үш жеринен буып алып, жол тартып кете береді. Алдынан адам шығып: «Қайда барасыз?» десе, «Жоқарыға, түркменге хәм Хийуаға дейін барып, күнликшилик етемиз» деседі.

Енді қарақалпақ халқының урыуға бөлинуі хақында.

Майқының баласы неге урыуға бөлінді? Бурынғы қариялардың сөзі бар:

Қыпшақтың туқымы мал урлайды. Хеш бир малдың ен тамғасы болмайды. Әлибектің тухымы тамға салады. Малдың оң аяғында бир белги болады. Сол аяғында қос белги болады. Сол себепли қостамғалы атанған. Досан менен Баймаң еншилес болған. Малларына туғыр тамғалар салған. Өніп-өсіп, бир-биринен айрылған. «Балғалы халқым, сеннен айрылдым» деген сөз соннан қалған болуы керек.

Енді ғаррыларда мынандай бир гәп бар:

Адам кәрұан, кетер көшип,
Бир күн әжел майын ишип,
Ләхәт ишире жатар түшип,
Қайтып мунда келен бар ма?
Мениң затым қарақалпақ,
Өзим әмий, тилим жалпақ,
Мехрибандур маған халық,

Қарақалпақты көрген бар ма?
Хасан-Хұсайын – егиз анық,
Хауарыж өлтирди барып,
Матам тутып қалпақ кийди,
Ушбу сөзди билен бар ма?
Мәликтен бир уғыл болған,
Аның атын Туман қойған,

Туман қара қалпақ кийген,
Ата-бабасын билен бар ма?
Түманның улы Өзбекти,
Өзбек атадан жалғызды,
Өзине бий, өзи бекти,
Өзбек хожадан қыз алды,
Өзбектейин болған бар ма?
Хожа қыздан уғыл туұды,

«Хасан, Хусайын – егиз бала шахид болғаннан кейін түмән қара қалпақ кийип азалап, қарақалпақ болыуы соннан болды» деп жазған сөзі хәм бәйити бар.

Енди сол Майқы бийдің бес хаялы болады. Биринши, үлкен хаялы Жайлыбийке деген. Буннан еки бала туұады. Үлкени Жайылған, иниси Сейилхан болады. Жайылған гүлли Қоңыраттың бабасы болады. Жайылғанның астында баяғы Майқының торы аты болады. Соны минип жүрер екен. Хаяллар: «Қоңыр атлы қайнаға киятыр» дейди екен. Соннан Қоңырат болады.

Жайылғанның баласы – Нағадай. Бабасы Майқының патшалық дәскасы – алтын туғырық Нағадайда қалады. Нағадайдың алты хаялынан он баласы болып, ең үлкен баласы – Қарабек. Оннан туұылған еки бала – Айдар, Әлибек қолдаұлы-қостамғалы болады.

Сол заманда Нағадай Илбарыс ханның қызын алады. Буннан еки бала болады – Досан, Байман деген. Досаннан қарамойын, Байманнан балғалы болады. Майқының екінши хаялы Арыұхан деген. Буннан Қыят деген бир бала болады. Ол Жайылғанға қосшы болады. Жайылған қыз әперип, хожалық етип жибереди. Бул да қоңырат болады. Ураны – Жайылған. Бул қыяттан ашамайлы, тийекли, қабасан, баймақлы бөлинеди.

Үшинши хаялы Шаұлыбийке – Шоқай деген адамның қызы екен. Будан еки бала болады. Биреуі – кенегес, биреуі – маңғыт.

Майқы бийдің төртинши хаялы Улбийке деген. Ол Қытай патшасының қызы екен. Бул хаялынан еки бала болады. Үлкени – Қытайбек, кишиси – Қыпшақ. Қытай тоғыз урыұға бөлинеди, қыпшақ бес урыұға бөлинеди. Барлығы он төрт урыұ болады. Қытай халқы бай болып, Түркистанда Уллытаұды жайлаған. Булардың ураны «Уллытаұ» болады. Қыпшақ бийе саұып, бир үлкен байталдың терисин саба етип толтырып қойып отырғанлықтан, «Тоқсаба» деген уран соннан қалады.

Майқы бийдің бесинши хаялы Ақшолпан деген. Буннан үш бала туұылады. Бириншиси – Мүйтен, екіншиси – Бөденетай, үшіншиси – Бүркитбай. Майқы өлген соң, Ақшолпан Жайылған байдың ылақ-қозысын бағып, үш баласы менен адам болып, кәмалға келеди. Қоңырат болады, ураны «Ақшолпан» болады. Бул балалардың тағрифи шежире хәм қосық етилип жазылған:

Тағриф етсем мен атамды,
Яд етсем өткен бабамды,
Жыйнап алып көп адамды,
Майқы ханлық еткен екен.

Мәкан етип Қырым жерин,
Сонда таұып айтып сөзин,
Жоқарыдан алып орын,
Халықтың ғамын қылған екен.

Бир торғайдан халық болысты,
Мәкан етти мол қонысты,
Тәғдир қылған бундай исти,
Хан атасы болған екен.

Көшип Қырымның жеринен,
Айырылып туұған елинен,

Муның атын Жийен қойды,
Жийеннен Майқы бий туғды,
Ата-бабасын билен бар ма?
Майқының журты Қырымды,
Кәфирлар салды зулымды,
Майқы журтқа бийлик қылды,
Мундай әдил болған бар ма?

Барып Едилдің өринен,
Қонып мәкан қылған екен.

Едилдің бойын жайлады,
Желиге қулын байлады,
Ырысқақымыз сыймады,
Көп шарапты ишкен екен.

Хәр адамның келди гөйи,
Үстинде тигилген ақ үйи,
Сол мәхәлде Мөңке бийи,
Халыққа аға болған екен.

Ормамбети аға болды,
Батый ханнан инәм келди,
Сөйтип халқы абат болды,
Шады-қуррам болған екен.

Абат болған халықтың күни,
Бірдей болды күни-түни,
Халыққа аға болған ери,
Ормамбети өлген екен.

Аға өлип, қапа болды,
Истиң кейни қандай болды,
Уллы, киши жыйылып келди,
Қызға кеңес салған екен.

Халайықты көрди көзи,
Қыз да болса ақыл өзи,
Сарышаның айтқан сөзи,
Бирим-бирим келген екен.

Бул жерде бир тымсал алайық,
Едилден көшти халайық,
Көшиўге болды ылайық,
Халқым хайран болған екен.

Көшип келди дәрья Сырға,
Үйин тикти бийик қырға,
Мал отлаўға жери мырға,
Жақсы қоныс болған екен.

«Әўеле бул қалаға бажы келеди. Хан өлген соң Ийт атлы шәхәрінди алар» деген баяғы Тәўке ханның сөзи келеди.

Деген сөзди халық айтып,
Душпанды жаман муңайтып,
Ханларға жаман қол қатып,
Кейнин ойламаған екен.

Қыз сораған Музаппарға,
«Бермеймен» деп Асан барды,
Асан ушын қурды дарды,
Асанды өлтирген екен.

Хәмме батыр бирден барды,
Қарақалпақ хабарланды,
Гелле қылды Музаппарды,
Олар Қоқанды алған екен.

Ерназар тоқсаба болғанда,
Әмир еки сөйлегенде,
Гүлли батыр атланғанда,
Әмир қатты қорққан екен.

Гүлли батыр барғанында,
Ол Шелекти алғанында,
Әмирге хабар барғанында,
Әмелди қайтып берген екен.

Бирге келди бүлген халайық,
Қаза қурып, алды балық,
Мәкан болды жақсы анық,
Қазалыны салған екен.

Қарақалпақ қоныс етти,
Қазақ деген толып кетти,
Күлли қазақ жаўлық етти,
Түркистанға көшкен екен.

Батыр хандай ханы болды,
Жабы келди, ўәзир болды,
Қарақалпақты жыйнап алды,
Жақсы қоныс болған екен.

Батыр ханы дөхмет етти,
Батыр Төбет келип жетти,
Батыр ханды гелле етти,
Соңы жаман болған екен.

Енди ханы Тәўке болды
Бир баласы мәлим болды,
Қарақалпақта ол да өлди,
Баласынан айрылған екен.

Әмир ханы зорлық қылды,
Қарақалпақ бирлик қылды,
Батырларым ерлик қылды,
Хешким тиймеген екен.

Батырларым ағам болды,
Халқым, жағаң пүтин болды,
Жаңадәрья мәкан болды,
Үш жыл дәўран сүрген екен.

Нуртай Нурбайды жақлады,
Қытайға бул ис жақпады,
Ортаға отты таслады,
Ислер қыйын болған екен.

Қазақ, қарақалпақ урысты,
Алла келтиргей бул исти,
Қозғады отырған қонысты,
Хорезмге көшкен екен.

Асып түсти Дәўқараға,
Қылыш бий салған қалаға,
Алды барды Тазқалаға,
Жақсы мәкан болған екен.

Арқа Хийуаның жери еди,
 Устине халық келеди,
 «Бул жаман халық» дер еди,
 Кубла қарай көшкен екен.

Бул сөзлердің көп кемиси,
 Қандай болар сөз тегиси,
 Қарақалпақ қусбегиси,
 Халқын қорғап жүрген екен.

Жигитлери етип тойын,
 Душпанларға етип ойын,
 Жайлап Кегейли бойын,
 Көп қонысты тапқан екен.

Көшип барды Аққалаға,
 Шаруа жайлаған далаға,
 Қарсы тұрған көп бәлеге,
 Айдос бабаң болған екен.

Хәр адамның келди гөйи,
 Қарақалпақтың толды мийи,
 Қолдаулының Турым бийи,
 Ханға қарсы тұрған екен.

Шериушиде Төбет, Тайлақ,
 Қытайда бар Асан, Барақ,
 Беллерінде болып пышақ,
 Жауға қарсы тұрған екен.

Хийуа ханы етти зулым,
 Ол ханларда жоқдур билим,
 Қарақалпақтың көрген күнин,
 Күнлеушилик болған екен.

Хийуа ханы залым болды,
 Көп жерлерге мәлим болды,
 Байрамалы жаулық қылды,
 Тайлақ елши болған екен.

Сөз айтпасаң әуел бастан,
 Түсинбейди хешким қастан,
 Өшин алып қызылбастан,
 Тайлақ елге қайтқан екен.

Досанның он үш баласы,
 Зияратдур мұддәасы,
 Барғаны Гөне қаласы,
 Пирлерди зиярат қылған екен.

Мәслик пенен жатқанында,
 Жаны рәхәт тапқанында,

Хийуалының қоллауында,
 Урылар шәхит қылған екен.

Гүлли қоңыр ол атланды,
 Хийуаға барып топланды,
 Гелле қылды ол кунқарды,
 Сөйтип қанын алған екен.

Хәмме бирден көшип барып,
 Душпанына бәле салып,
 Досым бийи қала салып,
 Майлышеңгелди алған екен.

Серен қаланы салғанда,
 Гүлли аталық келгенде,
 Үш-төрт ирет шақырғанда,
 Турым келмей қалған екен.

Ең соңында Турым келди,
 Серен оған жекиринди,
 «Қызың урайын, қоңыр» деди,
 Турым салып кеткен екен.

Сереннің сындырып тисин,
 Турым жаман қылды исин,
 Ийем билгей ендигисин,
 Серен Хийуаға кеткен екен.

Қарақалпақ бийлери атланды,
 Хийуаға барып топланды,
 Ұжге тутты олар ханды,
 Сөйтип жөнин тапқан екен.

«Қыят, Қоңырат, сен ағасы,
 Қолдаулыдур, биз иниси,
 Күйеу болды, сол кемиси,
 Соннан тиси сынған екен».

Енди Турым алды күшти,
 Бийлик қылды жети пушты,
 Сау-саламат елге түсти,
 Елге аға болған екен.

Тәғрип еттим Ережепти,
 Тентеклиги асып кетти,
 Ол Хийуада бийлик етти,
 Ағабаба болған екен.

Хиуа ханға шалғай жауып,
 Маңлайыны қылыш шауып,
 Көп душпаннан аман қалып,
 Кәраматлы болған екен.

Кемиси жоқ ата тегинен,
Хийўа шықпады шегинен,
Ережептин себебинен,
Халық паракхат болған екен.

Және жаздым ол Айдосты,
Буның ҳеш болмады досты,
Қан төкпеклик болды қасты,
Батыр аңқаў болған екен.

Тең бөлип салық теңгени,
Шерик қылмай ханнан өзгени,
Метерге бермей теңгени,
Жүдә уят болған екен.

Айдостың жоқ ҳеш кемиси,
Хийўалыда болды иси,
Бегис, Мыржық еки иниси,
Жүдә күшли болған екен.

Еки жасаўыл келип жетти,
Салық пулды алып кетти,
Бегис, Мыржық қуўып жетти,
Сабап, қумға шашқан екен.

Ханның адамын урғаны,
Бегис, Мыржықтың қутырғаны,
Ханға қарсы ис қылғаны,
Үш батырдың әжели екен.

Ерназар ақ ўйли болғанда,
Хийўаға айдап барғанда,
Көп жәбирди көрди сонда,
Жүдә зулым қылған екен.

Ол Ерназар күшке толып,
Ханға жағып, сәрдар болып,
Хан палўанын қатты жығып,
Қусбеги әмел алған екен.

Саў-саламат елге қайтып,
Хәмме душпанды муңайтып,
Өз елинде ханлық етип,
Қорған қаланы салған екен.

Өз басына қатты кетип,
Зарлық төрени хан етип,
Гүлли бийлери ант етип,
Бир алманы жеген екен.

Көп кемени талап алды,
Өз басына бәле салды,

Хийўа ханы қамап алды,
Арба қамал болған екен.

Шайтан болды Хийўа ханы,
Қамап алды сол қаланы,
Геллесин алып Ерназардың,
Шәхид болып қалған екен.

Зорлық етип алды қаланы,
Көп өлтирди жас баланы,
Халық көрип түрли бәлени,
Журт ҳәр жаққа қашқан екен.

Мәмбетназарды жасырды,
Сумлықты ханнан асырды,
Жөнелтип ылғый қасқырды,
Аман алып қалған екен.

Бирлик етти хәмме халық,
Ханның алдына барып,
Питим болып, төлеп салық,
Халық паракхат болған екен.

Дөреди Әдил аталық,
Күн-күннен барар пәт алып,
Хийўадан келди хат алып,
Бул да жермен болған екен.

Аталық болды Оразы,
Бөлинди халықтың биразы,
Пухарасы болмай ыразы,
Көп салықты алған екен.

Қыс болса түркмен шабады,
Қай жерде малды табады,
Қарақалпақты қамады,
Бул да жаман болған екен.

Хәр урыў салып қаланы,
Малларды соған қамады,
Батырлар атты шабады,
Тастай қамал болған екен.

Ханнан дәрәмат болмады,
Аталық еки ийнин жалмады,
Пара жегенин қоймады,
Халық көшиўге кирген екен.

Патшасы залым болады,
Дәрьяда суўы болмады,
Көп адамлар аштан өлди,
Көби қублаға көшкен екен.

Дийқан болды хийуалыға,
Хызмет етти араллыға,
Қызын сатты тамағына,
Қатты қыйын болған екен,

Орысияттан әскер келди,
Келип алды Хийуа ханды,
Журт елине қайтқан екен.

Дийуанбеги жол баслады,
Суу қуйып дәриге таслады,
Ханның ойы иске аспады,
Журты қарап болған екен.

Орыс сорады арқаны,
Кубладан қарақалпақ тарқады,
Залымлар басын шайқады,
Қолдан ғарбыз кеткен екен.

Сорады ақсақал, болыс,
Күн-күннен көбейди урыс,
Жүдә үлкейди қоныс,
Бул да жермен болған екен.

Байдың жумысын оңлады,
Дийқан турғанлар оңбады,

Жарлыға қоныс болмады,
Хәр қолтықта жүрген екен.

Байдың малын жарлы бақты,
Қатынлары отын жақты,
Балларын арқалап бақты,
Жутым жаман болған екен.

Қарақалпақ, күнің өтти,
Жақсы сөзи шарапатты,
Ғарры сөзи нәсиятты,
Билгенлерге үәсиятты,
Билмегенлер надан екен.

Қулақ салып көп тыңлаған,
Жақсының сөзин аңлаған,
Кисиге жаманлық қылмаған,
Ол ақылға толған екен.

Шақырған жерге бармаған,
Кисиниң тилин алмаған,
Айтқан сөзиңе турмаған,
Ең жаманы болған екен.

Шыңғыс дәрьяның өринде жатқанда Майқы бий қырық жигит пенен барып ақшам мийман болып жатып, Майқы бийдің Шыңғысқа айтқан толғауы:

Бу Шыңғыстың ақылы озды,
Еки иниси журтты бузды,
Хан табағын дара қойды,
Башқасын еки-ара қойды,
Қырқы қарап турып еди,
Шыңғыс алың-алың деди,
Бәрисин бир өзи жеди,
Пәтиясын оқыды,
Қырқы келип сәлем берди,
Шыңғыс тәғзим етип турды.
Сол ақшам меҳман болыпты,
Бәршеси менен танысты,
Майқы баслап сөзледі:
– Сениң исмиң Шыңғыс ханды,
Көп йығлатма бул мийманды,
Мүсәпирдің ақлы лалды,
Еки иниң журтты бузды,
Мениң айтқаным қылмасаң,
Қырымға сен хан болмасаң,
Сени алмай қуры қайтсам,
Сағыу-саламат жүргениңди,

Мен Қырымға барып айтсам,
Алмалы Кәрикли еңирер,
Қырымдағы бүлген елат,
Бәршеси саған интизар.
Атаңды сен еңиретип,
Халқыңды көп бозлатып,
Анаң қойды Шыңғысхан,
Мен хәм қойдым Шыңғыс хан,
Еки ининди қыялмай,
Ноғайыман айрылдым,
Жау жағыма қала болған,
Жел жағыма пана болған,
Ноғайымнан айрылдым.
Йүз он беште яшым бар,
Ауара болған башым бар,
Сени алмай кетпеймен,
Сеннен басқаны күтпеймен,
Айтқан сөзим тутпасаң,
Изиме мениң ермесең,
Жалғыз өскен Шыңғысым,
Халқым болды үш қысым,

Меннен көңил қалмасын,
 Мендей хешким болмасын,
 Сақалымды көрмесең,
 Ақ сақалым сән болмас,
 Көп халқыма бармасаң,
 Еки болып сен жүрме,
 Шының менен тыңласаң,
 Сол айтқаным алғысым,

Енди Шыңғыстың Майқыға қарап айтқан сөзі екен:

– Енди, баба, билиңиз,
 Қаңғырған бала мен болдым,
 Ұәләтизна мен болдым,
 Алтын ханға баралмай,
 Бабама сәлем береалмай,
 Жүзикара мен болдым,
 Қайтып сени көралмай,
 Анама хызмет қыلالмай,
 Дозақы бала мен болдым.
 Нағашымнан айрылдым,
 Қырым журтқа қайрылып,
 Барайын десем үйім жоқ,
 Өнген-өскен жерім жоқ,
 Белгили мениң атым жоқ.
 Атам мениң күң болды,
 Құда хәмири шул болды,
 Алтын хан деген түп бабам,
 Шын мәниде ол султан,
 Айым деген мамам бар,
 Жан ишинде ол жанан,
 Оған не деп барайын,
 Ол елатқа мен барсам,
 Хаслымды не деп айтайын,
 Арзым есит, бабажан,
 Буралқыны бақпа хасла,
 Бир күн қайрылмай кетер ол,
 Бәдхасылды сақлама,
 Қырып бир күн кетер ол,

деп, бала бозлай береді. Майқы бий бас болып, қырық адам болып, иттифақ билән Шыңғысты хан көтереді. Майқы хан атасы болып арбаға миндирилип, Майқының торы атын қосып, Қырымға келеді. Шыңғыс хан болып, ели абат болады. Шыңғыстың атасы жоқ, күннен болған еді. Буның баллары жети султан хәм ярым хан Жәнибек хан, Жеңгент хан, аның уғлы Тоқтамыс хан, қазақ ишинде хан султан Шыңғыстың зуриядыдур.

Қарақалпақ халқының бурынғы өнип-өскен жери Қара теңиз бенен Каспий аралығында, Қырым деген жер. Улты – қарақалпақ, дини – мусылман. Узақ уақытлар дауаымында хәр патша сораымында күн көреді.

Бир заманларда қарақалпақ ишинен Майқы бий өз халқына патшалық етип, халқын қорғайды. Сол заманда ол татар хәм ноғайлыларды да қорғаған. Алтын хан деген хәр жақтағы душпаннан өз халқын хәм қарақалпақларды да қорғап турған.

Тыңламасаң Шыңғысым,
 Усы айтқан қарғысым,
 Ашыұлансаң, өлтирши,
 Жүермектен кетпе сен,
 Ал енди, Шыңғыс, өлгеним,
 Айтып енди болғаным, –
 дейип Майқы йығлады.

Иззетке хасыл жарасар,
 Жақсыға хасыл жарасар,
 Қаңғыға хасла сыр айтпа,
 Сырыңды билип алған соң,
 Өзи болып алған соң,
 Басыңа бәле келтирер.
 Мен бир жүрген қаңғыны,
 Қырымға султан болалмас,
 Паналарға атам жоқ,
 Сағаларға ағам жоқ,
 Ат байларға иним жоқ,
 Баба, мени қаңғыртпа,
 Патшалық пенен исим жоқ,
 Жалғыз жүрип болдым тоқ,
 Ата, мени бозлатпа,
 Ханлық пенен исим жоқ.
 Мениң пәндим алмасаң,
 Бармасам, мени қарғасаң,
 Қарғыс алған оңбайды,
 Туқымқурт болып мен кетсем,
 Жақсы көрсең, қол қылыш,
 Жаман көрсең, тил қылыш,
 Маңлайы сорлы анамның,
 Көзде жасы көл болар,
 Алтын шашы жүн болар,
 Енди мениң болғаным,
 Айтқаныңды қылғаным,
 Бул дүньяның түби жоқ, –

Майқы бий қартайып, бир жүз он бес жасына келгенде орыс патшасы ноғайлы халқына жау болып, қатты хұким жүргізген, соның салдарынан халық көп азапланған.

Алтын хан өлген соң ноғайлы көше баслаған, «ноғайдай бүлген» деген сөз халық қулағында сол заманнан қалған.

Ноғайдың бир баласы бөденеге аў қурып, соның үстінде түркменнің бир баласы менен урысып олар менен жау болып қалған. Соның салдарынан елде тынышлық болмай, халық хәр тәрәпке көшип қаша баслаған.

Алтын ханның улы жоқ, жалғыз қызы болған. Аты Алмалы көрикли деген екен. Қыз ерсиз жүкли болып, бул атасына сезилипти. Атасы қызды гебежеге салып, көп алтын-гүмис пенен дәрьяға ағызып жибергизеди.

Дәрьяның аяғындағы қарақалпақ халқында Тумауыл мерген деген кәрши тутып отырып услап алған, сандығын сыртқа шығарып қараса, ишинде сулыу бир қыз отыр екен. Қыз жүкли екен. Ол кейин уғыл туўған. Атын Шыңғыс қойған. Тумауыл қызды өзине никах етип алғаннан кейин Бөденетай, Бүргелтай деген еки бала туўылған. Үш бала ержетип, кәмалға келген. Соң Шыңғыс атасы бар еки баладан бөлинип, атасы жоқлығы билинип, Едил дәрьясының өрине, муғыл халқына жақын жерге барып аң аўлап, аўқат тауып жүре береді. Бирақ енесине:

– Дәрьяға хәр ўақта барып тур. Суўда қустың пәрин көрсең, тири болғаным, көрмесең, өлгеним. Жеген қусымның пәрин дәрьяға салып тураман, – деген екен.

Сол заманның билимданлары жыйланып, буларға Майқы бий бас болып, Алмалы көриклиге келип кеңес етеді:

– Халық бүлди. Буның илажы қандай болады? – дегенде, патшаның қызы:

– Усы дәрьяның өриндеги Шыңғыс келсе, патша болып, халық абат болады, – дейди.

Майқы бий бас болып, жигитти излеп тауып, Шыңғысты арбаға миндирип, Майқы хан атасы болып, аман-есен елге келген. Халық көшпекши болған хәм баяғы Шыңғыстың жайлаған Майқы бийдің көрген жери Едил-Жайықтың бойына қарақалпақ халқы орналасқан. Ноғай халқы Қазан, Самар, Упаға орналасқан. Түркмен халқы Хорезм хәм Дарғанға барады.

Қарақалпақ халқы Едил Жайықтың бойында мал бағыуға жақсы екен деп турақласады. Бир жағы ноғай хәм татар, бир жағы қазақ, бир жағы монғол, усы халықлардың арасында жақсы күн көрис етип отыра береді. Сөйтип, Майқы бийден гүлли қарақалпақ өнип өскен.

Сол ўақлары өзге дин тутыушылар менен мусылман арасында келиспеушилик көп болады. Орыс патшасы езиушиликке баслайды. Сол ўағында Шыңғыстың ақлығы Батый хан деген орыс басқыншылығын қайтарып, халқымыз аз ўақлар Едилде паракхат отырды.

Сол дәуірде қарақалпақ халқына Ормамбет бий хәм Мөңке бий деген адамлар аға болады.

Бир күнлери орыс патшалығы жақын келип, үш жүз жыл урысқан ноғай, татар халқын ала баслайды. Заман патырат болады хәм халықта әдеп қалмайды. Сондағы Мөңке бийдің айтқан толғауы:

– Геўиш пенен мәси жоқ,
Етик шығар деп еди,
Әкесинен баласы,
Жетик шығар деп еди,
Шапаны жоқ, белбеў жоқ,
Кисе шығар деп еди,
Жүгинис жоқ, малдас жоқ,
Күйеў шығар деп еди,
Пишениң қалар баўлықсыз,
Қатының жүрер жаўлықсыз,
Улың болар көрмедик,
Қызың болып әдепсиз,

Парахор болар бийиңиз,
Жекеннен болар үйиңиз,
Үстиңе душпан келгенде,
Салығым деп бир алып,
Жер малы деп бир алып,
Анық тауып бермесең,
Қамшы менен урғанда,
Күндей қайнар мийиңиз,
Мөңке бийдің ақылы,
Ақыл емес, нақылы,
Муны, халқым, билиңиз.

Қарақалпақ халқының ағалық етип тұрған Ормамбет бийі өліп, басшысы өлгеннен кейін халыққа дағдарыс түсіп, барлық қарақалпақ билимпазлары кеңес етеді. Ормамбет бийдің ұлы жоқ, үш қызы бар еді. Халықтың қария хәм билимпаз жигитлери қызларға кеңеседі:

– Ормамбет бий өлгенде,
Ул қалмады, қыз қалды.
Үш қызлардың генжеси,
Алғыр қустың пәнжеси,
Сарыша айым дер еді.
Сарыша айым алдына,
Тамамы халық келеді,
Жыйылып кеңес қылады,
Сонда айым сөйледі,
Сөйлегенде не деди:
– Ұа, ноғайым, ноғайым,
Енди кетти оңайың,
Барлық халық көшкенде,
Қалай болар жағдайың?
Дәулетің тайып тұрғанда,
Келиспейди оңайың,
Ақыл жыйнап өзиме,
Алдымды болжап қарайын.
Ұа, ноғайым, ноғайым,
Сол кеткеннен кетерсең,
Жолды мәскан етерсең,
Табаның тозып жолларда,
Талай кумнан өтерсең,
Ұешбир жерге орнығып,
Мәкан тугып алалмас,
Көп сергиздан боларсаң,
Ақыры, халқым, айланып,
Ақдәрьяға жетерсең,
Оннан хәм арман өтерсең,
Оннан арман өткен соң,
Залым ханның зулымынан,
Күн көралмай, сорлы халқым,
Көп жәбирди көрерсең,
Сарттан болар бийиңиз,
Патлауық болар үйиңиз,
Егиўге жер табалмай,
Күнликши болар исиңиз,
Ақыр күнің көралмай,
Сартқа қызың бересең,
Сарттан болған балаңды,
Жийеним деп сүйерсең,
Балаңды алып отырып,
Едилиң түсип ядыңа,

Қуў тезектей күйерсең,
Мөңке бийдің ақылы,
Ақылы емес, нақылы, –
Деген сөздің мәнисин,
Сол ўақлары билерсең,
Мал бағыўға жер таппай,
Жалғыз ешки саўының,
Арқанлап саўыў күн болар,
Дадыңды айтып барыўға,
Сол ўақ ағаң ким болар?
«Жер, малы» деп бир алар,
«Салығым» деп бир алар,
«Зәкатым» деп бир алар,
«Шөп аўыз» деп бир алар,
«Жамбас пул» деп бир алар,
Бир жылдан соң бас шабар,
Бас шапқанда не қылар,
Патшадан көрип көп азап,
Тапқаның жаўға алдырып,
Халқың жаман бүлинип,
Өлдим-талдым дегенде,
Ақдәрьяны сен өтип,
Арқалап мәкан қыларсаң,
Енди аз ўақ дем алып,
Тазадан халық боларсаң,
Сол дәўирлер болғанда,
Арқадан келер бир бәле,
Атыны қояр оязнай,
Арқаңды қысар аяздай,
Тамғалы қағаз сақларсаң,
Атаңнан қалған мазардай,
Мениң айтқан бул сөзим,
Алдыңнан шығып, сор халқым,
Халыңның қандай боларын,
Әдиллик пенен сораған,
Қарун байға теңгерип,
Бир басшыны табыўды,
Ығбалыңнан көрерсең.
Ормамбеттің сол қызы,
Сөзин тамам қылады,
Билгир қыздың айтқаны,
Алдымыздан шығып тур.

Ноғайлылар залым патшаның қорлығы себепли қарақалпақ халқының үстинен өтип, бир нешшелери қазаққа, бир нешшелери Хорезмге асып түскен.

Қарақалпақ халқы үстинен қоңсы ноғайлардың бүлип көшкенин көрип, булар да хаўлығысып, Түркістанға қарай жол тартып көше баслаған.

Ата балаға, бала атаға қарамастан, жөн алды қарабарақ жүре берген. Едилден Сырдарьяны сорап, қазақ даласы, Қызылқум шөллери менен ҳарып-шаршап, бала-шағаларды көп ҳарықтырып, Қызылдағы түрли шөп хәм гияларды шөплеп, ҳайуанларды аўлап, шорпа орнына қорек қылып нешше күнлер жол жүреді. Сырдарьяға жете алмай, аяқлары қабарып шаршап, жоллар да өнбей, бир ай сабылады.

Бир күнлери қатты шаршап, бир бийик қумның үстине барлық қариялар хәм адамлар жәмлесип отырғанда, сол халықтың жырауы Жийен жырау Едил-Жайығын жоқлап жырлаған:

– Бақасы бала уйқылатпай,
Жыланы жылқы жуўсатпай,
Көлим сеннен айрылдым.
Түбин кессе – гүпшегим,
Ушын кессе – шапшағым,
Тоғайым сеннен айрылдым.
Мал отлаўға жери кең,
Жары менен суўы тең,
Едилим сеннен айрылдым.
Жарлы менен байы тең,
Ешкиси менен қойы тең,
Жайығым сеннен айрылдым.
Түби малыма қазығым,
Балаға мазалы азығым,
Жийдем сеннен айрылдым.
Төрт түлик малды айдадым,
Сүт пенен майды шайнадым,
Желиге қулын байладым,
Малларым сеннен айрылдым.
Айдын шалқар көллерим,
Жағалай қонған еллерим,
Таўдан аққан булағым,
Жағалай шапқан ылағым,

Жайлаўым сеннен айрылдым.
Жаз күнинде саўыным,
Гүз күнинде қаўыным,
Жыйнаған ас қабағым,
Қыс күнинде шабағым,
Халқым, соннан айрылдым.
Елимде атлар шабысқан,
Дослар менен танысқан,
Уллы байрам тойларда,
Халықлар менен жарысқан,
Жылқым сеннен айрылдым.
Халқымның сәни жер еди,
Малымның сәни көл еди,
Көл менен жерим барында,
Көп ҳасыллар өнеди,
Көп хәзликтен айрылып,
Халқым шуўлап келеди,
Сырдарьяға жете алмай,
Ғарып-шаршап жатқаным,
Бул қайғыдан қутылсам,
Маған таңның атқаны, –
Деп сөзин тамам қылады.

Енди жигитлер кеңесип болып айтысады:

– Бул Қызылқумда жата берсек, аштан өлип қалармыз. Оннан да суў таўып ишейик. Қара суў қара көрим жерге апарады деген, тынбай көшейик, – деп, көп халық Сырдың аяғына қулайды.

Аш болған халық Сырдың аяғына қала салып, балық ушлап, аш болған бала-шағаны тойдырады. Жаз күнлери егин егип, арпа-бийдай сеўип, арпа-тақан көбейеди. Қарақалпақ халқы тоя баслайды.

Бул мәсликти көрген қазақ халқы сол жерде көбейе баслайды. Барлық халық жыйылып, Қазалы қаласын салып, күн көрип хәм базар болып кетеди. Қазалы соннан қалады.

Бул уйымласқан халықтың күн көрисин күнлеп, қазақтағы байлар орыс губернасын алып келип, зорлық етип, гүлли қарақалпақты көширип жибереді. Буннан соң бизиң халқымыз дарьяның өрине қарай көше-көше, барып Түркистанға орналасады.

Қарақалпақ халқы 1526-жыллар шамасында Түркистанға көшип келеди. Сол дәуірде бул елди Бухара ханлығы сораған хәм Хорезм шахы қосымша ҳүким жүргизип турған заман екен.

Сол ўағында қарақалпақлардан бизиң елимизге аға болған, қолдаўлыдан Асан деген адам «Аталық» хәмелин алған.

Қарамойыннан Нуртай әўладынан Ерназар да Бухар ханы менен келисиўиниң арқасында хәмелли болады. Қоңырда Хожаназар, Қосназар, Қытайда Асан барақ хәм Амангелди, Төбет тайлақ деген батыр жигитлердиң ғайраты менен халық бираз ўақыт парахатшылықта болады. Халық егин егип күн кеширеди. Бир жағы Қызыл болғанлықтан, мал шарўашылығы буған қосылады.

Қарақалпақ халқы бир жағы қазақ даласы, аржағы Ташкент, қублада Самарқанд, батысы Букарға дейін жетеди. Өзинде Түркистан, Ғыждыұан, Жийдели-Байсын, Жупар қорығы, Қозы гүзар хәм Сәрсебиз, арқасы Нурдың тауына дейін орналасады хәм толысады.

Сол заманларында Әмир өз сорамаына зулым болып, халықты езе баслайды. Пуқарасына хәр түрли жапа етеди.

Қоқан ханы Музаппар деген қарақалпақ халқына қыз салығын салады. Бул қыз соратыу қарақалпақ азаматларына қатты ауыр тийеди.

Сонда хан Асан аталық хәм Ерназар тоқсабаны шақырып алып, «қыз берсең» деп көп зорлайды. Асан оған көнбейди. Сонда Қоқан ханы Асан аталықты дарға асып өлтиреді. Ерназар тоқсаба қашып келип, гүлли қарақалпақтан адам жыйнап атланыс етип, Музаппарды өлтирип, өшин алады хәм Шәләк деген қаласын шауып, өзине қаратады.

Ендиги жағында жаңа болған хан булар менен жарасық етип, Ерназар хәм Амангелдини халыққа бий етип, ықтыяр берип қояды. Халық аз уақыт парахатшылықта жасайды.

Қазақ халқының байлары орыс патшасынан күш алып, қарақалпақтарға қарсы урыс баслайды. Гүлли қарақалпақ халқы әскер жыйнайды. Бухар әмири көмек бермейди. Қазақ қарақалпақ бир-биринен барымтаға малды қуып алып алып кете берди. Сол себепли елде адам өлиушилик көп болады.

Сол заманда Бухара әмирлигинен әсиресе, тәжиклер мал қуа баслайды. Сонда қарақалпақ батырлары тәжикти шауып, оларды ишке киргизбейди.

Кенегес, маңғыттан тоғыз жигит тәжикке қас болады. Тәжиклер олардан қатты қорқады.

Елде көп ғалауыт болып, бир жағынан әмир қысып, бир жағынан қазақ басқыншылары топылып, гүлли қарақалпақ халқы енди Сырдарьядан өтип, Жаңадарьяға келип топланады. Сонда да ғалауыт, шабылыу көп болады. 1590- жыллар шамасында халық үш жыл жәбир-жапашылық пенен күн кеширеди.

Сол уағында қазақ, қарақалпақ болып урыс басланып, еки жақтан да көп адам өледі. Хожаназар, Қосназар батырлар да сол урыста қазаланады. Нуртай батыр Хожаназар, Қосназардың өлимині қапа болып, ишқыста болып, әжелинен өледі. Усы үш батыр өлгеннен кейін қарақалпақ халқы Хорезм шуқырына, Әмиудин арқасына көшип келди. Сол үш батырдың сүйеги Ақтеректин тауында, соның жиңишкелеу жеринде Нуртай әулийеси деген жерде жатыр.

ТЕҢТАМҒАЛЫ

Баяғы бир заманда қара қоңыратларды қызылбас жаулап, сол уақта әдеуір жан тутқында қалып кеткен екен. Арадан жыллар өткеннен кейін әсир түскен елдің биразын Елбөри бий қутқарып, қайтып әкеліпти. Қызылбас арасынан алып келинген бул аралас топарды халық «түрикпеналы» деп атап кетеди. Елбөри бий түрикпеналы топарын еменалы әуладлары менен еншилес етип, бөлек шығарады. Еменалыдан тараған түменалы туқымлары оларды жатсынбай, жақын тартады. Түрикпеналылардың ишинде Құлтай деген бир бозыбап жигит болады. Елбөри бий бул жигитти өзинің жалғыз улы Байбөринің қасына қосып, ырғақлылардың жылқысына бас-көз етеди. Құлтайға жәрдемши етип, қолбала балаларды қосады.

Елбөри бий елалаламай, еменалы менен семеналы әуладларын жеке-жеке ауылетип шығарады. Жетім-жесири, тууысы менен туумасы аралас болған бул жарлы-жақыбай пуқараларды бий журт қатарына қосып, қоңыраттамғадан тамғалық дүзеттирип, «теңтамғалы» деген атты береди. Усыған байланысly халық арасында:

Еменалы ел болды,

Еншилеске тең болды,

Жетім қозы қой болды,

Жетимек те зор болды, - деген сөз қалады.

Теңтамғалының тамға алған дәуири хәм елге теңескен тусы сол Елбөри бийдің бийлик еткен заманы, Құлтай бабаның жигит ағасы болған уақытлары екен. Құлтай бабаның қолбалалары да өзнен өсип-өніп «тайлар туқымы» деген ат алады.

ҚАРАМОЙЫН (P-1242, №183023)

Қарақалпақтың ең арғы бабасы Жайылхан, Сейилхан, Алаш дегенлер болған екен. Сейилхан түркменнің бабасы, Жайылхан Қоңыраттың бабасы екен. Сейилхан деген бабамыздың хаялын сегіз сан малға алып, соннан сегіз сан Сейилхан деп аталғанда, Жайылхан бабамыздың хаялын алты сан түйеге алған екен. Ол ұақытта олар ата журты Түркистанға келип, сол жерде отырған екен.

Буннан айтыұларға қарағанда, қарақалпақлар он төрт урыұ емес, ал төрт урыұ – Кенегес, Маңғыт, Қытай, Қыпшақ болып бөлинеди. Бул төртеуи Жайылханның баласы. Усы төртеуиниң де арғы ата-бабасы Бөгенетай, Бөргентай деген бабамыздан таралады деседи. Булар жас ұақтында ойнап жүргенде төбелесип, ағайинлери жақ-жақ болып айырылысып кеткен.

Түркистанда отырғанда бир кисиниң отыз улының жигирма сегизи Хийұа ханына базарлап келемиз деп Хийұаға келеди екен. Булардың келгенин хийұалылар көрип, хайран қалады. «Түри басқа, өзлери ири адамлар» деп ханына хабар береди. Оларды хан қонаққа шақырып, булардың бирқаншасын өлтиреди. Булар кешиккеннен кейин, қалған екеуи соларды излеп келеди. Олар мойнына, билеклерине аза етип қара орамал байлаған, соннан қарамойын атанып кеткен деседи.

ҚОЛДА ТАМҒАЛЫ ҚОЛДАҰЛЫ (P-589, -№180082)

Қоңыраттың қабырғалы тайпасының биреуи қолдаұлы. Қоңыр бий бир баласына тамғасын атының қолдаұына – алдыңғы аяғының жоқарысына бастырған да, биреуине аттың сандаұына – артқы аяғының қапталына бастырған. Аттың қолына тамға салғаны «қолдаұлы», санына басқаны «сандаұлы» атын алған. «Қолда тамғалы қолдаұлы» деген сөз соннан қалған. Қолдаұлы туқымы көп болыпты. Орын бийдің заманында оларды үлкен қолдаұлы, киши қолдаұлы деп екиге бөлген екен. Үлкен қолдаұлыны «үлкен үйли», киши қолдаұлыны «киши үйли» деп атаған.

Үлкен үйлиден: суұынбай, кийикбай, қоянбай, маянбай.

1. Суұынбайдан – үлкенбөрик, жанқораз, қараша, жел.
2. Кийикбайдан – жийенбет, борай.
3. Қоянбайдан – бескемпир, алтыбай.
4. Маянбайдан – қайып, қазыбек, күлкихожақ, сарытон, ийшантоп, бийполат.

Киши үйлиден: жақсыбай, жаманбай, аманбай, алыбай, толыбай.

1. Жақсыбай – елибай, келдибай.
2. Жаманбай – жаманаұыл, қайдаұыл.
3. Аманбай – қалқаман, мүлкаман.
4. Алыбай – манақ, қалмақ, қаұыншы, қарасыйрақ.
5. Толыбай – жәримбет, жәлимбет.

«Төрт үйли толыбай» атанған жәримбеттен жаманқоңырат, жуқа, қызылаяқ, қыйра деген көшелер өрбиген.

Қолдаұлы туқымында бийлик тийгени бескемпирлер. Бескемпирлер «Тоғыз үйли томаұыл» атанған. Оның ишинде майшы-шалы, таз, алаүкөз, көкирек, көнек деген көшелер өсип-өнген.

ҚАЗАЯҚЫЛЫНЫҢ БӨЛИНИҰИ (P-539, №176382)

Қазаяқлы жетиге бөлинеди: 1) қылмойын; 2) мырзай; 3) мерген; 4) күйик; 5) бақсы; 6) көп уста; 7) сәбик. Қазаяқлы аталыұының себеби, аяғының, қолларының арасында ғаздикиндей тутас перде болған, соған бола усылай аталған. Бабамыз: бир-бириңизден қыз алмаң, қыз алсаңыз, бир-бириңизге жаұ болып кетесиз деп, буларға енши бермейди. Егер қыз алысатуғын болсаңыз, үш атаға жетпең, – деп терис пәтиясын береди. Соннан қыз алыспайды. Көп уста

әуладлары Қараөзек алдында, изейкештің жағасында жайласқан. Сәбик әуладлары «Қуралпа» хожалығында жайласқан. Аўылда атақлы адамлардан Сақаў палўан, Артық бақсылар өткен. Булар да қазаяқлылар болған. Ғайбулла бақсы да сол жерде жасаған. Сақаў палўан сақаўлығы себепли усылай аталған.

ЖЕТИ АҒАЙИН (Р-1299, №183812)

Халықта «жигит – жети ағайин, журт – жети ағайин» деген сөз бар. Қанлас, қаналас тууысқанлар «қан ағайин» болады, ата жағынан жақын жанлар «жан ағайин» аталады, тийреге қарап кеткенлер «тум ағайин» саналады, жәми урыұласлар «жәм ағайин» есабына киреди, қәуимлес адамлар «ара ағайин» делинеди, бир арыстан тарқалған қабырғаласлар «жар ағайин» қатарына жатады, арғы сағасы бир болғанларға «қар ағайин» деп айтылады. Қараның алты улы бир-бирине «қар ағайин» болады.

Сүйеги бир болғаны менен тили, тиришилиги бөлек болып кетип, ұзақласқан, жатласқан қар ағайинди «нәм ағайин» деп айтады. Олар «жети ағайин» есабына қосылмайды.

АЛТЫ АРЫСТЫҢ СЫНЫ (Р-1299, №183812)

Қарақалпақтың түп бабасы – Қара бий. Халық Қара атамыздың алты улын да «бий» деп атапты. Асасы, ол алтауы да жасынан бийликке араласқан екен. Қара бий оларға енши бөлистиргенде, бир-бир тулпар атты да алдыларына тартып, «Ал енше, тамғаларыңды баса берің» деп бұйырыпты.

Бийдің алты улының ишинде биринши болып Мүйтен бий өз еншисине тийген бараң аттың қолдауына айыр сүңгинің белгисин басыпты. Қара бий «Об-бо, балам, урпағың топ жарып, ортаны айырып жүретуғын ер болады екен» депти.

Қоңыр бий саман атының сауырын сыйпалаған болып еки бармағын басып жүргизипти де, қолының изинің үстинен босағатамға басады. Баба оған «Беў, балам, қара шаңарағымның босағасы да, қарайым журтымның бас сағасы да өзиң, өзиңнің зәў-затың екен» депти.

Қытай бий боз атының сандауына шөмиштамға салыпты. Қара бий бул баласына «Балам, сен ордамның кийеси, қара қазанымның ийеси болдың» депти.

Қыпшақ бий торы атты айланып көрип, оның қабырғасынан сүбесине шейим бир сызып, әлиптамға түсирипти. Қара бий сонда «Бәлли, балам, қабырғалы ел болатуғын болдың, батырлық, бийлик сенде қалады екен» депти.

Кенегес бий алдына тартылған тарланға кеўили толып, атының жамбасына атанақтамға урады. Қара бий оның қасына келип «Бәрекелле балам, сен де жамбастан қалмайтуғын болдың, төрт тәрепиң тең екен» депти.

Маңғыт бий тарпаңнан тууған тулпарын тутып турып, аттың сауырына қазықтамға салады. Қара бий сонда «Иншалла балам, урпағың сауырлы ел болып, елатымның түпқазығы болады екен» деп сын берипти.

Қара бийдің алты улы да өсип-өнип, алты улыс аймақ болған екен.

ҚЫПШАҚ УРЫҰЫ ХАҚҚЫНДА (Р-1207, № 182886)

Оғузлар дәуиринде сәркардалардың хәммеси де бала-шағаларын арбаға салып жүретуғын еди. Себеби, ұзақ созылып кеткен сауашлардың өзи соны талап етти. Усындай сауашлардың биринде Оғуз ханның батыр беклеринің бири қазаланды. Оның хаялы хәмиледар еди. Күйеуинің қайтыс болғанын билип, сауаш майданына барған. Күн сууық еди. Хәкисине сол жерде толғақ тутып қалып, хаял не қыларын билмей, бир гиддиман ширик ағаштың кууысына кирип, теректің

қабығының арасына баласын туұды. Оғуз хан бул ҳәдийсени еситип, ол баланың атын Қыпшақ деп қойды хәм өз қәўендерлигине алды. Себеби, ески түрки тилинде иши қуўыс ағашты қыпшақ деп атайды екен. Соңынан ол баланы тәрбиялап Аттил (Едил) журтына патша етип тайынлады. Бәрше Қыпшақ ели оның нәсилинен тарқалған деседи.

ОҒУЗ ХАННЫҢ УРПАҚЛАРЫ

(P-1207, № 182886)

Оғуз ханның алты улы болып, олар Күнхан, Айхан, Жулдызхан, Көкхан, Таўхан хәм Теңизхан деп аталады. Күнханнан төрт ул: Қайи, Баят, Әлқәўли, Көрәўли; Айханнан төрт бала: Езир, Ябир, Дуруға, Докар; Жулдызханнан төрт ул: Ошар, Қарнақ, Бекдили, Қарқин; Көкханнан төрт ул: Баяндур, Бачана (печенег), Шаялдыр, Жәбин; Таўханнан төрт бала: Салур, Әмар, Алайонтлы, Ургир; Теңизханнан төрт ул: Игдир, Бикдиз, Оба, Қиник. Олардың бәри де қарақалпақлардың пайда болыуында белгили тәсири болған. Бирақ, солардың ишинде Көкханның баласы Бачана тийкарғысы есапланады.

ШЫҢҒЫС ХАННЫҢ АТА-БАБАЛАРЫ

(P-1207, № 182886)

Шыңғыстың әкеси Есугей баҳадыр, оның атасы Биртин хан, оның атасы Әбиў хан, оның атасы Қабыл хан, оның атасы Илинжақ, оның атасы Туман хан, оның атасы Будату, оның атасы Байсуңқар хан, оның атасы Будакур, оның атасы Қайду хан, оның атасы Мурти, оның атасы Ду-тыман хан, оның атасы Дутахун, әйтеўир әдеўир ханлардың атларын келтиреди. Ана тәрәпиниң шежиресин Қаян ханнан баслап Жулдыз ханның ақлығы Аланқууа аналық пенен тамамлайды.

ЕСТЕРЕК БАБА

(P-589, №180082)

Кенегестің түп бабасы – Естерек бий. Халық Естерек бийди «Кенегес баба» деп атаған. Естерек бийдің алты улы алты тайпалы ел болған. Естеректің еншилес ағасы Әлип бийдің әуладлары менен булар жети келе елге айланған. Бул қәўимлердің ортақ тамғасы – атанақ, жаўға шабар ураны – «Естерек!» болған. Кенегес-Маңғыт бириккен гезде, «Жаўлы-Шаўқай!» деп уранлаған.

Естерек баба балалары аўыл-аўыл болып бөлек шыққаннан кейин оларға өз алдына тамға берген. Биринши келгенине тақ сызық салып әлиптамға, екінши келгенине найзаны шаншып турып сүңгитамға, үшінши келгенинің алдына қазықтай ушы сүйир жуўан темирди таслап сүйментамға, төртинши келгенине ағаш жоңғысына қаратып сүргитамға, бесинши келгенине қарўидиң қанатын сызып керегетамға, алтыншысына жерди урып кетпентамға, топ болып келип қалған жетиншисине айқыш-уйқышлап көптамға нышанын салдырып көрсетип, сол тамғаларын умытпаўды тапсырады. «Тамғаңа қарап таныс, ураныңа қарап уйыс» деген сөз сол заманнан қалған.

Естерек баба Әмиўдәрьяның жағасында жасаған. Бабаның қәбири басында бийик жалғыз терек болған. Терек өсип турған жерди халық «Естерек баба», «Кенегес баба» деп зияратлаған. Аманбай бий ханнан сол жерди сорап алып, бабаның басына сырық байлап, белги қойдыртқан. Естерек баба жасаған жердеги гөне изди таўып, сол арадан жап қаздыртқан.

МУҰСА БИЙ ХӘМ ОНЫҢ ӘҰЛАДЛАРЫ

(P-1207, № 182886)

Оққас ханның баласы Муўса бий (XVI-әсир) дәслепп Түркистанда турып, Шайбаний ханның Орта Азияны жаўлап алыуына үлкен жәрдем көрсеткен болса да, қайтадан Едил-Жайық бойларына кетип қалады. Солай етип, ол Сарайшыққа барып, Ағабий дәрежесин ийелейди.

Муўса бий аўладлары – Шайқын, Сейтек, Қасым, Досым Орақ, Қазый, Юсип хәм Исмайыллар хәммеси де аға султан болып, айырымлары хан атанды. Соңынан ноғайлы султанлары арасында жер талас болып, Сейтек Хорезмге, Досым Сибирьге, Орақ пенен Қазый Кавказға кетти. Барлығы да қара басы кеткен жоқ. Өзлерине тийисли улысларын алып кетти.

Муўса генже балалары Юсип пенен Исмайыл қарамағында болған «алты улы ноғайлы» (Мүйтен, Қоңырат, Қытай, Қыпшақ, Кенегес, Маңғытлар) азайыңқырап барып, XVI әсирдің ақырында және қарақалпақлар атанған еди. Бул орданы ең соңғы ханы – Муўса бийдің ақлығы болған Тынахметтің баласы Ормамбет бий. Ол өмириниң ең соңғы гезлери хан дәрежесин ийелеген.

АҒА БАТЫРЛАР (Р-1299, №183812)

Жайыл бийден Едил бий менен Жайық бий туўылады. Едил бий ел басқарып, «Айедил» деген даңққа ийе болады. Айедилден: Байедил, Жанедил, Миредил, Бийедил, Ақедил, Бекедил, Ередил батырлар аты қарақалпақтың арына шапқан, атайы ерлер екен.

Байедил батырдың туқым-тебериғиниң ишинде Асаннан тараған Ер Жәдик әулады өнип-өсип, хан да, бай да, бий де, ер де, шора да, палуан да усы қәуимниң ортасынан көп шығып, ашамайлы тайпасының даңқын жайған. Жәдигердің қара шаңарағына ийе болған Бесбала аталығы «шоратуқым» атанады. Бесбала аталығынан қара, сары, абыз, ақай, паңқара деген тийрелер өрбийди.

Жапар батыр әулады да бир аўыл болады. Беке батыр үрім-путақлары да бир урыўды курап, олар «Бийтуқым» деген атама менен танылады. Беке менен туўысқан Бекполат батырдан тараған таўбасар, жаўбасар туқымлары өнип-өседи.

Ашамайлы тайпасындағы аз шаңарақ жаман урыўы «қаратуқым» аталады. Яқыпша урпағы «батыртуқым» деген атқа миясар болған. Ашамайлы тайпасының уллысы «шоң» ямаса «шоңтуқым» аталып, белли урыўларды кураған болса, олардан кейинги ең абырайлы аўыллары «Беке балалары» екен.

Беке батыр ел бийлеген, халық оны «Бесим улы Ер Бекей» деп те тәриплейди. Беке де, оған тетелес Бекполат та әрұақлы батырлар болып, жасынан-ақ топ жарып шыққан. Беке батырдың шын аты Бийполат болыпты. Беке өз заманында журт сораған.

Беке батыр қайтыс болғаннан кейин оның аўылын да түркменлер шаўып, онлаған үйли жанды ат алдына салып айдайды. Беке батырдың өзинен дөреген, жети аўыл болып отырған жети баласының биразының урпақлары да усылай түркмен қолында кеткен. Түркменлер оларды «бегейлер» деп атаған. Кейнинде бегейлер түркменнен бөлинип шығып, Маңқыслаўды жайлаған.

Беке урпағынан шыққан Бекназар деген киси бий болмаса да, төрели сөзи бар бийшикеш инсан екен. Бекназардың Қудайназар, Байназар деген еки улы болады. Усы балалар аяқланып, қатарға қосылған ұақытта Бекназар бийшикеш мезгилсиз қазаланады. Дәстүр бойынша атадан қалған қара шаңараққа да, мийрасқа да Байназар ийелик етип, Қудайназар дүнья-мүлкке қызықпай, өз тиришилиги менен күн кешире береди.

Қудайназардың жасы жигирма беске келсе де, хаялы «көз жармай» жүрген көринеди. Бекназар бийшикеш «он үште – отаў ийеси» деп еки улын да ерте үйлендирген екен. Жыл өткен сайын Байназардың дәулети тасып, байыған үстине байып, балаларын да үйлендирип, үлкен ордалы аўылға айланады. Булар «байтуқым ашамайлы» атанады.

Байназардың байлығы асқаннан кейин жайлаў тарылып, ағасынан руқсат алып көшип кетеди. Бирақ кетеринде «Сизди өзим келип көширип әкетемен» деп ўәде етеди. Жалғыз жарлы үй журтта қала береди. Қудайназар иниси Байназардың бирге алып кетпегенине қатты ары келеди. Қудайназардың хаялы Улбийке күйеуін сабырға шақырып, үй ийесине тәселле береди.

Ақыл-парасаты мол Улбийке – қоңырат елиниң белли атқаминерлериниң бири Байбуўра байдың қызы болған. Бекназар бийшикеш Қудайназарға қыз таңлағанда, оны өзи сынап, Улбийкени қолына келин етип түсирген екен. Улбийке – Байбуўра бийдің «улдай» көрген қызы

болған. Улбийкеден соң бий уллы да болыпты. Қудайназардың түп дайылары қыпшақтың майлыбалта урыуы да, өз дайылары Қазаяқлы тайпасының мырзакелди аталығынан еді. Ол ұақта қазаяқлының қанкелди, жанкелди, хожакелди, мырзакелди аталықтары да Қырды жайлаған.

Байназардан хабар болмаған соң Қудайназар Жем бойында отырған дайы журтларының ортасына көшіуді уйғарады. Оның үстине Байбуұра бий де Аралдың бойына көшіп барып, аралбай урыуы менен қоныслас болыпты. Аралдың арқа жағалауында ашамайлылардың да жайлаулары болған көринеді. Байназарды күте-күте екі көзі төрт болып, ақыр-аяғында Қудайназар Жем бойына, дайыларының арасына көшіп келеді.

«Бөлінгенди бөри жер...» дегендей, әуелде өз елинен бөлек көшкен Байназар ауылын, киятырған көш «туқымы байлар» деп еситкен Арқаның жолтосарлары шауып, малы-мүлкін тартып алып, улын кул, қызын шоры қылып, өз еллерине «сиңбе» етип қосып жиберипти.

«Журт ауыстырсаң перзентли боласаң» деген ырымға исенген Улбийке Жем бойына келгеннен кейін аяқ-қолы шаққанласып, Аллатаала бар жақсылықты сездиргендей бола береді. Бір күнлери түс көреді. Түсінде арысланның үш күшиги үстине минип алып, көкірегине таласып атырған екен. «Бұл сырды тек әкеме ғана айтайын» деп, Қудайназардан «төркінлетип қайт» деп өтінеді. Ерли-зайыплы жолға шығады. Булардың келетуғынын Байбуұра бий сезіп жүрген екен.

Байбуұра бий үйдің артқы жабығын аштырып, самалға бетін беріп жатырса:

– Турыңыз, отағасы, қызыңыз бенен күйеу балаңыз келді, – дейді жубайы Зерде.

– Келерін өзім де билип едим, – деп, бий орнынан турады.

Үш күнге шекем Байбуұра бий қызынан хешнәрсе сорамайды. Улбийке де кейинін күтеді. Байбуұра бий қызының салдаманлығына, сабырлылығына сүйсінеді, қызының ұәжин тыңлауға шақырады.

– Ата, екі сыр көріп едим, бири түс, бири оңымда болған ис, – дейді Улбийке.

– Айта бер, – дейді Байбуұра бий.

Улбийке әуели түсин баянлайды.

– Қарағым, арыстай уш уллы болайын деп турған екенсең, Алла жолыңды ашсын. Әмин! – деп жүзин сыйпайды.

– Екіншиси, усы жаққа киятырғанымызда тас төбемизде бір шөким булт пайда болып, бизің бағытымыз бенен қозғалып, илесіп келе берді.

– Жанларым-ау, Алла бережақ уш улыңыз да анау-мынау емес, арқалы, әрұақлы, төбесінде булт ойнаған батыр болайын деп турған екен. Ол булт емес, бабаң Беке батырдың әрұағы ғой. Иншалла, Тәңір жарылқасын! – деп, тағы да дуұаға қол жаяды Байбуұра бий.

– Ата, енді мениң бұйымтайыма түйеден қара нарды бас етип, үш төбен жылқыдан шубар айғырды бас етип, үш үйір, сыйырдан сары ала бұғаны бас етип, үш пада бериңіз, – дейді.

– Айтып отырған үш жаныұар да малымның басы еді, қотанымның қуты еді. Дәулетім қызға өткен екен. Ала ғой, жұлдызым, бахтың жансын! – деп пәтиясын беріп, қызы менен күйеу баласын қарқаралы көш пенен елине қайтарады.

Байбуұра бийдің айтқанындай, Қудайназардың қуты артып, мал басы өсіп, төрт-бес жыл ишінде әдеуір құрғын хожалық ийесіне айналады. Улбийке де изли-изінен үш улды дүньяға әкеліп, үйі қууанышқа толтырады. Қудайназардың улларының исми – үлкени Хожаназар, ортаншысы Сүйиндик, генжеси Төлес болған.

«Болар бала бес жасынан беллидур» дегендей-ақ, Қудайназардың үш баласы да кишкентайынан баслап өзгелердің нәзерін аударып баслайды. Ересек кисинің өзін сөзден албыратып таслайтуғын, сусты басым бул балалардың төбесінде булт көшіп жүретуғынын журт та байқайды. «Қулынларым көзикпегей» деп тиленген Улбийке айдары желкилдеген балаларын бауырына басып туырып ойланады.

Азанғы алқастың ұақтында Қудайназарға:

– Ағасы, Сиз бабаңыздың гөне журтына барыұды бир ойлап көрдіңіз бе? Хәзир ол жақта жау да жоқ, ел де жоқ дейді...

«Гөнежурт» дегені – Байедилден де арғы бабаларының мекен еткен жері – Арал теңизинің бойы екен.

– Ҳе, не еди? Бизди бирей қуып атыр ма?

– Ҳаў, энди балаларыңыз өсип киятыр. «Мынаў бабамнан қалған журт еди» деп өз мөканына ийе болып отырса, жараспай ма? Қудайға шүкир, арғы жақта Қабасан менен Сақыў, оның қасында Қарахожа бар екен. Бәри өз туўысыңыз ғой. Айыллы ағайинлер де бар, дейди...

Улбийкениң сөзи Қудайназарға макул түсип, өзине қараған азғана аўылы менен Аралға қарай көшеди. Аралдың арқа тусындағы Қуланлы деген жерге көшин түсиреди.

Теңиздің жағасы болған соң бул жер бултсыз болмайды. Улбийке усыны нәзерде тутып, «журт бөбеклеримнің төбесинде жүрген бултты сезбесин» деген пикирди де ойлаған екен.

Ол гезлери Аралдың бойын айланып уллы кәрўан жол өтип турғанға усайды. Үш бала усы жол бойында тасаланып турып, кәрўан жақынлағанда оқжайларын гезенип алдынан шыға келеди екен. Сөйтип, өткен-кеткен кәрўаннан бажыпул өндирип, оны жарлы-жақыбайларға үлестирип берип жүрген. Жем бойында жут болып, булардың қасына кембағалласқан қарақалпақ шарўалары көшип келген екен. Үш туўысқан кәрўаннан түскен бажыпулды жаңа қоңсыларына тарқатып берип турған. Кем-кем қайсы кәрўан болса да бажыпул төлеўге көнликтиреді. Көп алмаса да, бергенин алып қалып, кәрўанды қуры жибермейди.

Кәрўанлар белгили жерге келип иркилип, үш бозбаланы күтип туратуғын болған. Мабада «Көринбесе, өтип кетемиз ғой», деген қыялдағы кәрўаншылар болса, кәрўан жақынлағанда тасадан дуўлығалы үш бас көринип, еглениўге мәжбүр еткен. Ҳәр сапары, жоқ жерден қалқыйып шыға келетуғын дуўлығалы үш бала усылай «Үшбаслар» атала баслайды. Журт энди усы үш жигитке арқа сүйеп, буларды «Үшбас батыр» деп те тәриплейтуғын болады.

Бир күнлери «Үшбас батырлар» даўрығы Бухар ханына да жетеди. Ол ўақытта Қара Бухардың ханы Субханқулы болған.

Субханқулы хан ағайинли үш батырды шақырып, Нурата қарақалпақлары арасынан қоныс ажыратып береді. Буларды ханлықтағы белгили батырлар дизимине киргизеди. Сол гезде Хожаназар он тоғызда, Сүйиндик он жетиде, Төлес он бесте екен. Усы үш батыр Субханқулының атланысларына қатнасып, саўаш майданында өз тәсиллери менен урысады хәм қарсы тәрепти жеңеди. Бухар ханы булардың төбесинен булт кетпей, ерип отырғанын өз көзи менен көреді. Үш батырды да олжадан қуры қалдырмай, булардың арыў таңлап алыўына руқсат етеди.

Бул батырлар Түркистан қарақалпақларын жаўдан қорғаў ушын бирнеше жыллар Күнгейлик жақта да жасайды. Бирақ Сырдың қуылысындағы қарақалпақларды тағы да түркменлер шапқанын еситип, елден қол жыйып, солай қарай атланады.

Хожаназар батырдың басшылығындағы қарақалпақлар узақ жыллар урысып, түркменге бенде болып кеткен урыўлардың биразын қайтарып алыўға ериседи. Жаўдың бир жағын жайратып Сүйиндик жүрсе, бир шетин қайтарыўға Төлес жиберилген. Усы үш батыр өзлерине тән урыс усылын шебер меңгерип, үшеўи де жеңиске жетип отырған. Үшеўи үш тәрепке кеткенде, төбелериндеги булт та узақтан созылып, сағымланып тутасып турған, дейди халық аңызы...

Үш батырдың журты «Үшбас аўылы» атанып, олардың кишиси Төлес усы қарағанға бий болады. Төлестің қара қылды қақ жарған әдиллигине, кесимли бийлигине сүйсинген журт оны «Қарадан шыққан Хан Төлес» ямаса «Қара Төлес» деп атаған. Төлес бий өзи бас болып, Бухарадағы Досан батырдың көшке қосыла алмай қалған үрім-путақларының бирнешеўин елге көширип әкеледи.

Өмир-өмиринше өз журтын жаўдан қорғап өткен усы үш батырдың хәрқайсысының бирнеше хаяллары болған. Олардың урпақларынан бирқанша аўыл кейинирек Үстиртке келип мөкан басқан хәм биразы Қырда қалып кеткен. Үшбас урпақлары қайда жүрсе де, ата жолын даўам еттирген. Атақлы Алатаў батыр, Ақтаў батыр, Алтай батыр, Ақтай батыр, Қул батыр, Қуўаныш батыр, Шер батыр, Тағай батыр хәм т.б. ерлер усы туқымнан шыққан. Усы батырлардың жаўға шабарда сай бойындағы сәмби талдан найзаға сап сайлап, ағаш кескен жерлери «Найзакескен» аталған. Хожаназар батырдың урпағы Есенкелди мәхрем қарақалпақтың Қоңырат арысының бас бийи болған.

Төлес бий урпағы Қулжуман – атышуўлы Қул батыр болса, Ҳажыбай қазы – атақлы улама Ешим ахунның әкеси Әжибай бий.

ӘЖИНІЯЗ ДЕМИШЛЕР

Әуелха дүньяға келди бәнижан,
Елли мың жылдан соң пәний демишлер,
Инси-жинси, жанлы-жансыз бар инсан,
Адам – кәрұан, дүнья – сәрұан демишлер.

Құдирети күшлидур не қылса субхан,
Көптен соң жаратты топырақтан инсан,
Кими кәпир болды, кими мусылман,
Бәршениң атасы Адам демишлер.

Минәууәр яратты ай менен күнди,
Руұзы-шәб дийерлер күн менен түнди,
Тауқы ләнет шайтан мойнына минди,
Аның аты Иблис шайтан демишлер.

Дәрғахынан қуұды жырақ, даш болды,
Хақтың хәмири билен бу не иш болды,
Адам менен шайтан сонда қас болды,
Сол себептен бизге душман демишлер.

Абыл, Қабыл дөреп Адам, Хаўадан,
Нуўхы, Нәбий, Шийиш кешти дүньадан,
Билем, нешше мың жыл кешти арадан,
Бул дүнья бир пәний заман демишлер.

Қарун көзи дүнья-малдан тоймады,
Луқман хәким мың жылғаша өлмеді,
Сонша өмир бир зәрреше болмады,
Соңы бу дүньяның әрман демишлер.

Бу жәханға бина болған төрт хаттаб,
Қуръан, Таўрат, Забхур, Инжил дәўир хаб,
Инсанларға куда берсин деп инсап,
Шәриятқа хызмет еткен демишлер.

Мусылманлар тутып қуръан тәғбирин,
Мұхаммед үмметі куда бирлигин,
Шуның билен жуўып кеўилдің кириң,
Хақ хәмирин машқул еткен демишлер.

Гәп айтсам келеди сөзлер дәмбе-дәм,
Көпдур алғанларым хаяттан илхам,
Әлий ибн Әбиұ Тәлиб Шәрияр хәм,
Диндарлықтан шейит кеткен демишлер.

Нешше әсир өтип кеткен арадан,
Әуладлары туранларға тараған,
Алтын Орда хәжетине жараған,
Дин мусылман күн кеширген демишлер.

Инсаният болсаң қуданың қулы,
Әуладлары Мұхаммедтиң үмметі,
Мунәсибли болмақ шәриятның досты,
Паныйлыққа садық болмақ демишлер.

Дин Мұхаммед пайғамбарлар өткенди,
Төрт шәрияр оған хызмет еткенди,
Налыш етип бу дүньадан өткенди,
Руұзы-шәб пәний дүнья демишлер.

Кеширерсиз сөздің болса хатасы,
Әбиұбәкир Мұхаммед қәйин атасы,
Биринши шәрияр хәм халифасы,
Дуғрылық жолыны тутқан демишлер.

Омар, Осман, төртинши Шәрияр Әлий,
Төрт шәрияр дер олардың жәми,
Хасан-Хүсен әуладлары Сейид Әлий,
Мусылманға шекис болған демишлер.

Айта берсең көпдур хаят түрлері,
Фатима дер бийпатпаның пирлері,
Бәршемиз бир Мұхаммед үмметлері,
Хаслы нешше мың жыл урпақ демишлер.

Хәр урпақтан мухәжирлер көп келип,
Суўдыр сөзли пасық жәхәдке толып,
Бийлер инсапсыз жалатай болып,
Елге мүшкил ислер түсти демишлер.

Болыпты бир жылы ирапыл даўыл,
Ордасы бузылып бирликли қаўыл,
Көп көшке ушырап бир нешше аўыл,
Мусылманға посып кеткен демишлер.

Бир нешше жыл өтип кеткен арадан,
Түркистаннан қарақалпақ тараған,
Дин Хорезм хәжетине жараған,
Урпағы бир, қәўми-ғардаш демишлер.

Айта берсем бу хаятны атма-ат,
Хорезмди дияр маңғытлы қыят,
Нәзериме бина болды бул хаят,
Хат етип Зийұарың язды демишлер.

Маңғыттың көп болур мәнзил ханасы,
Ата теги бир әуладтың баласы,
Қоңырат деп ат қойған қәйин атасы,
Сап көтерип енши алысқан демишлер.

Қазақ, қырғыз, тәжик, түркмен даламыз,
Өзбек, маңғыт, қытай-қоңырат сағамыз,
Бир жағадан бас шығарып барамыз,
Мусылманның әуладлары демишлер.

Маңғытлы Қоңыратбек Қытайбек аты,
Қолдаұлы, ашамайлы, мүйтен, қыяты,
Қыпшақ, кенегес, бәршә зүрияды,
Он төрт ықлым қарақалпақ демишлер.

Арамыздан неше дәуір жыл өткен,
Қарақалпақ саны сан мыңға жеткен,
Инсапсыз залымлар ұас-ұайран еткен,
Елди аямастан қырған демишлер.

Жайхун, Сайхун – еки дәрья сағасы,
Қан мәкандур қарақалпақ даласы,
Өзбек, қазақ, қарақалпақ баласы,
Әнжимлесип мәкан еткен демишлер.

Жәхәнға ҳаятдур Хорезм аты,
Өзбек, қарақалпақ, маңғыт елаты,
Мың жылға барабар Хийұа шәўкети,
Қәўми-ғардаш, түркмен сырлас демишлер.

Мақтымқулы, Мир Алишер Наўайы,
Туран, Түркистан, Хорезм жайы,
Халқы ушын хызмет еткен удайы,
Хәзирети инсанлар гешти демишлер.

Хорезм дер мусылманның панасы,
Күн-күннен өсер сезим-санасы,
Мың еки жүз жигирма жыл сәнеси,
Бу ҳаятны Зийұар жазған демишлер.

Ғардашымыз әл Хорезм елаты,
Инсанға саядур оның қанаты,

Хийұалыға мәлим Хажынияз аты,
Тәлим алған елим мениң демишлер.

Жайхунды жағалап маңғыт еллери,
Ата мәкан қарақалпақ жерлери,
Хан тәрептен қоршаұланып беллери,
Дәрья гүзарына көшкен демишлер.

Инсан болсаң ялған гәпни сөзлеме,
Тақыйқын айт, нәпсиқаұлық гөзлеме,
Рәхимсиз исти хәргиз гөзлеме,
Хаслымыз бир инсаният демишлер.

Бирликли ис тиришиликтиң ураны,
Шуғыл сөзлер бузақының куралы,
Татыұлық дос инсаният нышаны,
Нәсийхаты пайғамбардың демишлер.

Жаман сөздің ақыры опат келтирер,
Инсанды әзәзүл шайтан өлтирер,
Ғаўғалы ис бир күн басыңа жетер,
Нәмәртлерден аұлақ қашқыл демишлер.

Пазыйлетің болсын инсанлық сенде,
Әдеп-икрамлылыққа болсаңыз бенде,
Тәкәббирлик тутма бу әзиз тәнде,
Жақсылыққа кеўил бөлгил демишлер.

Инсанға тилеңиз әуел денсаұлық,
Дүньяның тәшүиши инсанға бағлық,
Жасартыұ, көркейтиұ, болмақ кемтарлық,
Өзиңнің пығлыңа бағлы демишлер.

Бул ҳаятны яздым елге хат етип,
Қарақалпақ әуладларын яд етип,
Бәрше ғардашларны ықтықат етип,
Хикаятым тамам болды демишлер.

БЕРДАҚ ШЕЖИРӘ

Рәсүлиллаһ Бурақ мүнүб,
Қабы қәўсейн барған екән,
Худа бирлән раз айтышыб,
Хақ дийдарын көргән екән.

Гүл йүзләри шәмси-қамар,
Әбүүбәкир, хәзирети Омар,
Осман, Әлий – төрт чәхәрйар,
Пайғамбарның йараны екән.

Отуз үч мың сахабасы,
Жүмлә арабның қәбиләси,
Хызмәт етдиләр бәрчәси,
Пайғамбарның заманы екән.

Көрүңләр халықның шежирәсин,
Ешитиб шежирәнің мәънисин,
Бәрчәнің ата-бабасын,
Айтыб байан қылған екән.

Әнес, Мәлик екки киши,
Пайғамбарның саҳабасы,
Әнес қазақтың бабасы,
Шундын алаш болған экән.

Мәликниң уғлы Разыхақ,
Йашлығында қойды ғұлфақ,
Кийгән экән қара қалфақ,
Шундын «қалфақ» болған экән.

Сәхра халқы көчүб гезмәк,
Кәнтли ерүр Ұатан түзмәк,
Қалфақтың уғлыдур Өзбәк,
Өзбәк йеккә болған экән.

Өзбәк йашында үйләнди,
Он бешиндә уғлы болды,
Аның атын Жийән қойды,
Жийән батыр болған экән.

Жийәнниң йокдур ағасы.
Биргә туғқан хәм иниси,
Жийән қоймақтың мәниси,
Қыз оң йақда туғқан экән.

Жийәнгә ҳақ нәзер салды,
Мал-дүнийасы абад болды,
Жийән зағйыфын көб алды,
Үч зағйыфы болған экән.

Байбичәдин Майқы туғды,
Сыпайычылық йолын қуғды,
Озалдан өзи бий болды,
Хан атасы болған экән.

Майқының уғлы Жайылған,
Йәнә бириси Сейилхан,
Жайылған аты уран болған,
Қоңырат уран қылған экән.

Жайылған билән Сейилхан,
Сейилхан йаўмыт түркмен болған,
Майқыдан туғуб айрылған,
Ол Қоңыратның туғқаны экән.

Бир зағйыфы Сәрназ экән,
Хұўри пәриниң өзи экән,
Хытай хотанның қызы экән,
Жийән шундын алған экән.

Сәрназдан туғды Хытайбек,
Хытай тонын қылды йөргәк,

Йәнә бириниң аты Чақ,
Хытай-Қыпчақ болған экән.

Малы-дүнья тиллә болды,
Кийгән тоны хиллә болды,
Хытайбек дамулла болды,
Илим талаб қылған экән.

Молла намаз шуруъ етди,
Чақ алдыдын йүгүрүб өтди,
Намазыны фасыд етди,
Ол бузғуўчы болған экән.

Чақ йаш бала еркә уғлы,
«Қыб» дәмәклик араб тили,
Қыбчақдур түрки мәъниси,
Шундан қыбчақ болған экән.

Хытайбек хәм қой йығнады,
Қойы жәханға сығмады,
Уллы таўларны жайлады,
Уллытаў уран болған экән.

Қыбчақ хәм йылқы йығнады,
Желигә қулун бағлады,
Қымыз-сабасын сайлады,
Тоқсаба уран болған экән.

Бир зағйыфдын екки уғыл болған,
Мүйтән билән Хытай туғқан,
Туғқан анасы Аруўхан,
Хытайға уран болған экән.

Жийән ортасына қонды,
Майқы оң йанына қонды,
Хытай сол йанына қонды,
Шундын оң, сол болған экән.

Мүйтән тухымы тентәк болды,
Жайылғанға саўда салды,
Жайылған бай бәрин қырды,
Екки бала қалған экән.

Андын екки бала қалған,
Баланы асыраб сақлаған,
Асыраб сақлаған Ақчолфан,
Мүйтәнгә уран болған экән.

Өзбәк йәнә зағйыф алды,
Қалыңы йетти сан болды,
Йетти сан ат шундын қалды,
Андын үч уғыл туғқан экән.

Теке, Кене, бири Маңғыт,
Маңғыт дийән күлли Маңғыт,
Теке дийән Теке йаўмут,
Кене Маңғытның туғқаны экән.

Кене, Маңғытдур ағасы,
Кене тентәкдур иниси,
Хәр иш етсә кесдур иши,
Ул Кенекес болған экән.

Чөлләрдә кезәр жераны,
Жеранға қурған араны,
Кенегес, Маңғыт ураны,
Чаўлы-чаўқай болған экән.

Мүйтән, Қоңырат, Хытай, Қыбчақ,
Кенегес, Маңғыт – жуп, теке – тақ,
Бәри алты уруў қаралфақ,
Өзбәкдин айрылған экән.

Айланурлар неччә заман,
Уллы йуртлар бар мусулман,
Аның падшасы Алтун хан,
Уллы падшах болған экән.

Падшахда бардур алтун тахт,
Худа берди хәм дәүләт-бахт,
Ол падшахның фәрзәнди йоқ,
Бир начары болған экән.

Асыл әўлад дер затыны,
Көрдүм шежирәдә хатыны,
Алмалы көрүкли дер атыны,
Хуўр перийдин болған экән.

Падшах кызына жай салды,
Жәннәт киби сарай салды,
Қырық қызны хызмәткәр қылды,
Падшах киби болған экән.

Күмүш айна, алтун тарақ,
Жайыны көрсәң зәрўарақ,
Қойуб гәўхәри-шәмъчырағ,
Шундын йахшы болған экән.

Салған экән уллы жайны,
Йеди набат шәкәр, чайны,
Қыз көрмәди күнүў-айны,
Шул жайда бәнд болған экән.

Ол қыз он беш йашқа кирди,
Шул сарайда умүр сүрди,

Жайны тешиб күнни көрди,
Күнгә хәўәс болған экән.

Қыз ашығыў-шәйда болды,
Неччә йыллар айда болды,
Шундын хәмилә пайда болды,
Күндин бәхра алған экән.

Алқысса, қыз йүкли болды,
Бул сырны анасы билди,
Алтун ханға байан қылды,
Падшах хайран болған экән.

Алтунханны хыйал тутды,
Усталарына әмир етди,
Усталар сандуқ түзәтди,
Алтундын қафлаған экән.

Қыз хәмилә йазуқ билән,
Кийим-кеншәк, азуқ билән,
Малыў-дүнья, қызық билән,
Ол сандуқға салған экән.

Қыз бийчара турды, йатды,
Намазшам болды, таң атды,
Сандуқны дәрийаға атды,
Падшах әмир қылған экән.

Екки адам мергән ерди,
Кийик, қулан атар ерди,
Дәрийада сандуқны көрди,
Еккиси душ болған экән.

Бириниң аты Томаўлы,
Йәне бири Шабан көрди,
Мақсуўдыны Худа берди,
Тиләк қабул болған экән.

Томаўыл мылтық көзләди,
Нышананы берик түзләди,
Шабан «атма» деб сөзләди,
Андын соң атмаған экән.

Алтун сандуқ зийад, деди,
Зәрәр болса уйат, деди,
Туғры атма хыйа ат, деди,
Шундын хыйат болған экән.

Томаўылның қәхәри йатды,
Сандуқнын бурчына атды,
Қырға айланды, булар тутды,
Суўдан сүйрәб алған экән.

Екки мергән хәм сөзләшди,
Мәсләхәт кылыб ойлашды,
Ичи-тышыны файлашды,
Мәсләхәт шул болған экән.

Шабан көр алтунны алды,
Томаўыл тәўәккәл қылды,
Аның фәйы ичи болды,
Ўәъдәси шул болған экән.

Мергәнләр дәрийадек ташты,
Ол сандуқның ағзын ачты,
Қызны көрүб, ақлы шачды,
Бир пәрий олтурған экән.

Айат, хәдийсдур сөзләри,
Жан алур жадыў көзләри,
Шәмси-қәмәрдүр йүзләри,
Илаһийдин болған экән.

Көрүңләр аслы затыны,
Ешитиңләр илтифатыны,
Ләйләтул ақшам толғатды,
Айы-күни толған экән.

Сандуқ ақған дарйа суўды,
Ул начарны нәсиб куўды,
Хәзирети Йүсифдәк уғул туғды,
Атын Чыңғыс қойған экән.

Андын соң Томаўыл алды,
Рәсүл сүннәт никах қылды,
Томаўылдын бир уғыл болды,
Бөдәнәтай болған экән.

Ул начарға рәхмәт йағды,
Химмәт қурын белгә буғды,
Йәнә хәм бир уғыл туғды,
Ул Бөркәлтәй болған экән.

Томаўылның үч уғлы бар,
Чыңғыс бағда лала гүлзар,
Ерәнләр, пийрләр мәдәдкәр,
Аслы күндин болған экән.

Булар келди он беш йашқа,
Ана бирдур, ата башқа,
Екки иниси Чыңғысқа,
Көб йаманлық қылған экән.

Ол еккиси тәрәф болды,
Чыңғысқа йаманлық қылды,

Чыңғыс йуртдан кетәр болды,
Көңли йаман қалған экән.

Чыңғыс айтды: Мән кетәрмән,
Дәрийа өринә йетәрман,
Барыб шунда жай тутарман,
Нәсийбәм шул болған экән.

Алмалы көрүкли йығлады,
Чыңғыс бағрыны дағлады,
Айралыққа бел бағлады,
Зары-гирйан болған экән.

Чыңғыс: йазларман, қышларман,
Нәсийб аўлардын ушларман,
Фәрин дәрийаға ташларман,
Нышаным шул болған экән.

Анасы айтды: Күлмәсмән,
Өлүк-тирикиңни билмәсмән,
Әжәл йетмәй, мән өлмәсмән, –
Дейүб афған қылған экән.

– Анажан, маңа жаўаб бер,
Хаққымға дуға қылыб тур,
Хәфтәдә бир дәрийаны көр, –
Дейиб ўәъдә қылған экән.

Фаный дүньяға келгәним,
Фәр ақса, аман болғаным,
Ўә гәр ақмаса, өлгәним,
Шундын маълум, – дегән экән.

Аслы әўлад йетти пуштын,
Ақраба йоқ қәўми хыйшың,
Сән хәм мәндин айра түшдиң,
Нәсийбәң шул болған экән.

Мәндин сәңә сәбәб болды,
Жайың қалды, хараб болды,
Күйиб бағрың кәбаб болды,
Әзелдә йазылған экән.

Әжәл келиб, жан чықса тәндин,
Разы болғыл, аман, мәндин,
Мән хәм айра түштим сәндин,
Бахтым қара болған экән.

Кулақ салың ошбу сөзгә,
Умүрим йетмәс тоқсан, йүзгә,
Әзәл башдан Аллаһ бизгә,
Айралықны салған экән.

Йығларман анам-каъбам деб,
Мехрибан пушты-панам деб,
Сән йығларсаң «жан балам» деб,
Қыйамәт күн болған экән.

Бала ананың көз йашы,
Урды фәлекниң гәрдиши,
Сабыр қылмақ мәрдниң иши,
Шүкүр субхан қылған экән.

Йығламағыл қайғыў-ғам йеб,
Қылғыл дуъаны руўзы-шәб,
Сәни ҳақға тафшурдым, – деб,
Хошлашыб айрылған экән.

Ели-халқы, фуқарасы,
Тул, йетимниң көздә йашы,
Бийыхтыйар малы, башы,
Йурты ўәйран болған экән.

Йахшылар мәсләхәт қылды,
Алмалы көрүклигә келди,
Келиб бир уғлын тиләди,
Тиләк қабул болған экән.

Тиләкини қабул етди,
Келгәнләрниң иши битди,
Чыңғыс йуртдан чықыб кетди,
Дейүб, афған қылған экән.

Бу екки уғлум хан болмас,
Мундын махлуқ инсан болмас,
Хан болуб йурт тута билмәс,
Екки уғлын сынаған экән.

Қырық адам талаб қылыңлар,
Хәр йергә сораў салыңлар,
Чыңғысны тафыб алыңлар,
Ханыңыз шул болған экән.

Айтқан сөзи нақыл болды,
Алмалы көрүкли ақыл болды,
Бу сөз йуртға макул болды,
Фатыха оқуған экән.

Хәр уруўға хабар салды,
Торы ат минуб Майқы келди,
Қырық кишигә башчы болды,
Майқы сәрдар болған экән.

«Қырық адам болуң жәм» деди,
«Қоңыр атлы йигит ким?» деди,

Шул торы атны қоңыр ат деди,
Шундын Қоңырат болған экән.

Мүйтән ураны Ақчолфан,
Хыйат ураны Аруўхан,
Майқыбий Қоңыр ат болған.
Еккиси қошулған экән.

Сөзниң фаркын билмәс надан,
Әўүәл адам, ахыр хатам,
Нийәт етүб қойды қәдәм,
Ханны талаб қылған экән.

Бир неччә күнләр йол йүрди,
Көлиў, бийабан чөл йүрди,
Хәр бир йергә сораў салды,
Хеч хабар болмаған экән.

Нә йерләрниң суўын ичди,
Нә саўдалар баша түшди,
Арадан алты ай кечди,
Шуңача табмаған экән.

Тәкәббирлик таўазығыны,
Ҳақ кечүрсин йазықыны,
Әда кылды азуқыны,
Ач-әфтада болған экән.

Майқы табды ақыл-ойды,
Хәр күндә бир атны сойды,
Атның етинә бир тойды,
Шунда аўқат қылған экән.

Сәрдар башы Майқы бийди,
Отуз тоққыз атны сойды,
Майқы атын соңға қойды,
Ат йахшысы болған экән.

Кезди неччә бәләнд тағны,
Дәрия, теңизни, атаўны,
Бир күн көрди ақ отаўны,
Майданда қурулған экән.

Сәрдары Майқы бий экән,
Ақ отаў Чыңғыс үйи экән,
Атаў бир белли жай экән,
Шул атаўда болған экән.

Өзгәси майданда қалды,
Екки адам тыңчы болды,
Намазшамда Чыңғыс келди,
Атдын түшиб, бағлаған экән.

Аўларыны үйгә алды,
Очақ қойуб, қазан асты,
Қазанын асыб ет салды,
Ети кайнаб пишкән экән.

Өзи қайнайды, пишәди,
Бисмиллаһ деб бир ачады,
Етин жуб-жубдан қошады,
Кәраматын қылған экән.

Мийасар етди жаббар Ҳақ,
Ханның табағын қойды тақ,
Йасады йигирма бир табақ,
Келгәнләрин билгән экән.

Ашны чара-чара қойды,
Хан табағын дара қойды,
Бийгә екеу-ара қойды.
Ұәлийуллаһ болған экән.

Алың, алың, алың, –деди,
Сиз меһрибан болуң, –деди,
Бәрини бир өзи йеди,
Фәтийһа оқуған экән.

Шунда булар хабарлашды,
Үйгә кириб саламлашды,
Аман-есәнлик сорашды,
Сөzlәшүб танышған экән.

Меһман болуб шунда йатды,
Ертәси билән таң атды,
Майқы бәринә сөз қатды,
Хан мәсләхәт болған экән.

Қойды қушбеги, меһтәрди,
Чыңғыс ханны хан көтәрди,
Майқыға ыхтыйар берди,
Хан атасы болған экән.

Хан нәзәриндә дәрғаһны,
Қуруб отауда бәргәһны,
Мәсләхәт қылды арбаны,
Арба керәк болған экән.

Қоңырат табды бир арысын,
Маңғыт табды бир арысын,
Өзгә йағының бәрисин,
Өзгәләргә салған экән.

Шунда қаңлы уста болды,
Қағыб-соғыб арба қылды,

Шүйит хәм шүйини салды,
Шундан шүйит болған экән.

Арбаға Чыңғыс хан минди,
Хан атасы Майқы минди,
Ат жегиб, ат арба қылды,
Йолға рәуан болған экән.

Бир неччә күнләр йол йүрди,
Чексиз бийабан чөл йүрди,
Аман-есән елгә келди,
Ханны алыб келгән экән.

Қырық кечә-күндүз той қылды,
Байрақ қойуб, атын чабды,
Мергән алтун қабақ атды.
Тойын тамам қылған экән.

Хан келди, йурты тоқ болды,
Уғры-қарақчы йоқ болды,
Зорлуқы йоқ теңлик болды,
Йурты абад болған экән.

Чыңғыс аслы кимдин болды,
Атасы йоқ, күндин болды,
Йетти Султан хәм Йарым хан,
Чыңғыс ханның әулады экән.

Жәнибекхан хәм Жаңайхан,
Аның уғлы Тоқтамышхан,
Қазақ ичиндә хан султан,
Чыңғыс ханның зүрйады экән.

Екки уғлы Томауылдан,
Бөдәнәтай шундан болған,
Бөркөлтайы, Дәуимбайы,
Томаулының зүрйады экән.

Будынжар билән Қағынжар,
Чылжууыты йәнә хәм бар,
Мүйтән, Хыйат болды булар,
Төрәдән айрылған экән.

Әууәл бабамыз Майқы бий,
Аның уғлы Жайылған бай,
Жайылғанның уғлы Нағадай,
Нағадай бий болған экән.

Нағадай бий йурт ағасы,
Жүмлә Қоңыратның бабасы,
Отуз уғулның атасы,
Уғлы отуз болған экән.

Ешитиң, йәнә бир сөз бар,
Сөз мәнисин билмәк дәркар,
Жайылған уранлы Қоңырат бар,
Отуз уғулның зүрйады экән.

Батырлар кирсә саўашға,
Нәзәр етмәс дағыў-дашға,
Жайылғандын ураны башқа,
Мүйтән билән Хыйат экән.

Қоңырат ураны Жайылған,
Мүйтән ураны Ақчолфан,
Хыйат ураны Аруўхан,
Ҳайал уран болған экән.

Асыл әўлад дер затыны,
Көрдүм шежирәдә хатыны,
Ҳайал демәкниң адыны,
Бәлки ердән зийад экән.

Нағадай уғлы Қарабек,
Аның уғлы Жәнибек, Қәлибек,
Жәнибек уғлы Ҳайдар, Әлийбек,
Уғлы екки болған экән.

Әлийбекниң уғлы Ағәдил,
Йәнә бириси Байәдил,
Ҳайдардан Едил, Жанәдил,
Ул хәм екки болған экән.

Әжел йетди, Ҳайдар өлди,
Екки уғлы йетим қалды,
Төртиси енчиләш болды,
Биргә талаб қылған экән.

Дүнья бийжай хәддин ашды,
Ол төртиси енчи алышды,
Малларына тамға басды,
Тамға шундын қалған экән.

Қолына басған – Қолдағлы,
Санға басған – Ачамайлы,
Жубдан басған – Қоштамғалы,
Тамғасы қош болған экән.

Төртисиндин зурйад қалды,
Йазылған шежире хат қалды,
Ҳайдар, Әлийбек деб ат қалды,
Сәбәби шул болған экән.

Нағадай уғлы Қарабек,
Қарабекниң уғлы Хәлибек, Жәнибек,

Қәлибек уғлы Қулжан, Толыбек,
Ол хәм екки болған экән.

Еккиси саўдагәр болды,
Хандын жығалы хат алды,
Шундын Ханжығалы болды,
Сәбәби шул болған экән.

Қулжан сәўдагәр гежи алды,
Гежи сатыб саўда қылды,
Шундын Бүгежели болды,
Гежи сәбәб болған экән.

Ағәдил уғлы Толыбай,
Толыбай уғлы Тыныс, Сарыбай,
Сарыбайның уғлы Бәдекбай,
Базаргүлфәң болған экән.

Базаргүлфәң уғлы Томай,
Бәрчәни йаратды Худай,
Йәнә бириси Меңлибай,
Андын Майчы болған экән.

Томай елчи дархан болды,
Ол Томайдан беш уғыл туғды,
Бешили хәм көсә болды,
Беши Бешкәмфир болған экән.

Хожакелди, Ҳажыкелди,
Ҳажыкелди уллы бай болды,
Уғлы Ханкелди, Жанкелди,
Йәнә бири Султан экән.

Ханкелди уғлы Қарабаш,
Қарабаш уғлы Ешжан, Нийаз,
Нийазның уғлыдур Ораз,
Ол аталық болған экән.

Ҳажыкелди уғлы Султан,
Андын Айдост, Майбас туўған,
Айдост йуртқа аға болған,
Киши асыб дар қурған экән.

Айдост бий йуртның ордасы,
Екки уғлы – Ырза, Төрәси,
Ерназар бий немереси,
Ол қушбеги болған экән.

Мәўж урған дәрийәдәк ташды,
Қылычыдан қанлар сачды,
Үч ағач қуруб киши асды,
Хан сыфатда болған экән.

Ырзаның уғлы Искәндәр,
Алтун қазық, тиллә кәмәр,
Искәндәр уғлы Қаләндәр,
Бул хәм болус болған экән.

Толыбайдан Худайберди,
Худайберди йетим қалды,
Бир заһйыфдан үч уғул болды,
Хәсән йахшы болған экән.

Хожай, Қәдиркулы, Жуман,
Қарасыйрағыу, Қалқаман,
Қалқаман билән Мүлкаман,
Ол Хожайның зүрйады экән.

Бул сөздә йоқдур шубхә, шәк,
Хәсәннің уғлы Фолатбек,
Фолатбек уғлыдур Түбек,
Уғлы төртәу болған экән.

Айымдан Бердибек, Хожай,
Есәнбек билән Мырзатай,
Андын соңғысы Айтымбай,
Уғлы Өтәгән болған экән.

Байымнан Сүйин, Сенгирбай,
Гүлим, Еркинбай, Жарқынбай,
Жуман, Шонқара, Атекей,
Жуман бийдән туғқан экән.

Әўүәл бабасы Жуман бий,
Шонқара уғлы Аймырза бий,
Махмуд аталық, Төре бий,
Ели йуртдан озған экән.

Бир заһйыфдын Даңқы болды,
Андын Қысағағыу туғды,
Қазақбай, Бекфолат ерди,
Соңы Басбай болған экән.

Мәмәтқулның үч уғлы бар,
Манақ, Бөлек, бири Қошқар,
Олжағыс қалмақ заһйыфы бар,
Қалмақ шундын туғқан экән.

Ағәдил уғлы Йахшыбай,
Худайбергән, Қарәдилбай,
Қарәдил уғлы Дурыс, Толыбай,
Байлан батыр болған экән.

Байланның уғлы Жолумбай,
Аның иниси Меңлибай,

Есән, Түўелбек, Фолатдай,
Қайсы батыр болған экән.

Меңлибайдан Бердиәлий бар,
Бердиәлийнің беш уғлы бар,
Хожамжар билән Келийар,
Түйебай батыр болған экән.

Бириси Есәнәлий бай,
Ғайыб батыр билән Жаңай,
Сүйири батыр, Қарабай, Нуртай,
Карлыбай бий болған экән.

Қарәдил уғлы Дурыс, Толыбай,
Хожақ, Хафыз, Жәрмәмбет бай,
Баймырадбай йәнә Боранбай,
Байжан, Жәмет болған экән.

Қулеке суўфы, Қошум, Қулбай,
Бәрчәни йаратды Худай,
Келмәмбетнің уғлы Матай,
Ермәмбет бий болған экән.

Келмухаммед, Матай десәм,
Йуртдан озған бәри чечән,
Ақлық, шаўлығы қазы-ийшан,
Ихтисабын қылған экән.

Койанбайдан Жыл, Жәрмәмбет,
Хайыр қылсаң, қылма миннәт,
Йәнә бириси Ырысмәмбет,
Ол пахлауан бий болған экән.

Жылхафыз уғлы Туўхожа,
Беш намазын қылыб қаза,
Өзи бир тәнтәк биймаза,
Базар хыйра туғқан экән.

Туўхожа уғлы Базарбай,
Худайберди, Қурбанбек бий,
Қурбанбек уғлы Қуўанышбий,
Қалмәмбет бий болған экән.

Турсун дегән қызыл айақ,
Үки тәнтәк, Қошқар сайақ,
Үкиси бир йаман сайақ,
Жаман Қоңырат болған экән.

Байәдилдән Бесим болды,
Бесимбийдән беш уғыл болды,
Екки уғлы ҳасыл болды,
Ол Бийкә, Бекфолат экән.

Қызыл шадыр, йашыл шадыр,
Алдыңызда душман йатыр,
Бийкәдән туғды үч батыр,
Йау көринсә алған экән.

Хожаназар, Сүйиндүк, Толас,
Ерәнләрдин болған нәфәс,
Бири биридән кәм емәс,
Гөрүғлыдай болған экән.

Хожаназар уғлы Шералы,
Андын мәхрәм Есәнкелди,
Мәмбетбий уғлы Елгелди,
Соңы Абдулла болған экән.

Бекфолатның екки уғлы бар,
Жорық жортуб, қылды сафар,
Бири Түркмән, бири Буқар,
Ол Әүезбий болған экән.

Шарайна ал, бек саўыт кий,
Сүйиндүк уғлы Еркин бий,
Сәдирбек йүзбашы Сәксанбай,
Сүйиндүкниң зүрйады экән.

Батыр болсаң бол Ақтаўдай,
Кулжуман қазы, Хажыбай,
Қуўаныч батыр, Тағай, Тоғай,
Ол Толасның зүрйады экән.

Бийәдилдән Ачамайлы,
Хайдар уғлы Қоштамғалы,
Хандәкли билән қолдағлы,
Енчисин бир алған экән.

Бир сөз бар, қылалы изҳар,
Хайдарның екки уғлы бар,
Малға салған тамғасы бар,
Тамғасы қош болған экән.

Едил малға тамға салды,
Тамғасыны санға басды,
Қош тамға Ачамай басды,
Ачамайлы туғқан экән.

Жанәдил хәм тамға салған,
Тамғасыны қолға салған,
Шыржегән билән Қарынжуўған,
Қолдағлығың туғқаны экән.

Хан хәзрәтдин жаўаб алыб,
Үрге йолға қалға салыб,

Үч уруўға падшах болыб,
Көңүлдәгин қылған экән.

Қалъасын муқым шайлады,
Душманның йолын байлады,
Адам қошуб қош хайдады,
Бийләр өгүз болған экән.

Бай болсаң бол Ғанийбайдай,
Досан батыр, Доскулдай,
Исмайыл билән Тоғанайдай,
Қунтай баба болған экән.

Жангелди бабаң, Жаўлатбай,
Аның уғлы Хайдар, Нуртай,
Ким болды Арзы аталықдай,
Рәхмәтуллах болған экән.

Бердақ суўфы дийәр атын,
Қолдағлы дер аслы затын,
Хайдар, Әлийбекниң зүрйадын,
Айтыб тамам қылған экән.

Алғур шуңқарның пәнжәси,
Арын мырзадур генжәси,
Отуз уғулының өзгәси,
Арынча болмаған экән.

Йоқдур сөзүмниң хатасы,
Хан Жәнибек қайнатасы,
Ханның қызы бахшийдәси,
Хан күйәуи болған экән.

Ханның қызыдур анасы,
Арын мырзадур атасы,
Төребек мырзадур баласы,
Бул хәм төрә болған экән.

Аның уғлы Үмми, Султан,
Үмми уғлы Сағыр, Сәрсан,
Қырық чихилтәндин дуға алған,
Пийрдән нәфәс болған экән.

Шул ўақыт ханы Елбарыс хан,
Чыңғыс әўлады сәхрадан,
Хүқүми йүрүб Беш қалъадан,
Хийўаға хан болған экән.

Елбарысхан сүрди падшахлық,
Падшахлықны берди халық,
Ўәзийр Ағәдил аталық,
Ханға ўәзир болған экән.

Сәрсәндан Әдийна туғқан,
Әдийнадан аталық болған,
Әдийнадин Есе инақ болған,
Хийўаға инақ болған экән.

Қызыл баш Нәдиршах келди,
Шах келүб Хийўаны алды,
Үч йүз алтмыш киши өлди,
Аъла шәхийд болған экән.

Ғайыб Хийўаға хан болды,
Қоразбеги султан болды,
Ақыбәти ўайран болды,
Мәдеми инақ болған экән.

Мәдеми уғлы Әўез инақ,
Худа берди хәм дәўләт бақ,
Елтүзәр хан, Қутлымурад инақ,
Әўез инақдын туғқан экән.

Андын соң Мухаммедрәхим хан,
Титирәшиб Күрди, Гүржистан,
Йетти ықлым сахыбқыран,
Тамамыў йуртны алған экән.

Ўәлийдур Аллахкул ханы,
Берди худа дуў жәханны,
Әдалатлы қутбы заманы,
Йурты абад болған экән.

Нағадай бий минди тулфар,
Салды туйғун, лачын, шуңқар,
Шуңқар түләткән туғур бар,
Туғур кимдә қалған экән.

Тәкәббирлик таўазығны,
Хақ кечүрсүн йазуқыны,
Ол туғурның қазықыны,
Бурунждын сафлаған экән.

Тәрийфини десәм башдын,
Әрмансыз ат билән қушдын,
Нуқыра алтын, күмүшдин,
Туғурны қафлаған экән.

Падшахлық уллы дәстгәхдин,
Көрдүм қағазда нусхадын,
Шаббаз ўәлийдин башқадын,
Нәтийжә табмаған экән.

Аллах йадын айтмағунча,
Ақшам түнәб йатмағунча,

Ўәлий алдын тутмағунча,
Йаўға хәм чабмаған экән.

Хақ бизни йаратды инсан,
Мүшкүлимни әйлә асан,
Нағадайның уғлы Досан,
Досан батыр болған экән.

Мәнзил узақ, йүк ағырды,
Әжәл адамға уғурды,
Алтун қафлаған туғурды,
Досан батыр алған экән.

Ол туғур Досанда қалды,
Досан малға тамға салды,
Мал бөлүшүб, енчи алды,
Туғур тамға салған экән.

Зибаны ҳақлық қылычы,
Хайры-ихсан ақыл иши,
Хош мұлақат сөзләмиши,
Досан батыр болған экән.

Бабасыдур бий Нағадай,
Досан батыр, батыр Естай,
Оразай, Мамыр бий, Чалысбай,
Алты ата болған экән.

Дәўләтлидән дәўләт кетди,
Бийдәўләткә нәўбәт йетди,
Бир он йети батыр етди,
Ул Досанның зүрйады экән.

Тасаддукдур башы, малы,
Химмәт бергән хәзрәти Әлий,
Шайтанға меңзәр хийўалы,
Алдаб чақырыб алған экән.

Қызыл шадыр, йашыл шадыр,
Бәрчәни йаратды Қәдир,
Бул айтқан он йети батыр,
Хийўалыдан өлгән экән.

Ол он йети батыр өлди,
Ақ үйгә қара бағланды,
Матам тутуб, аза қылды,
Зар әйлаб йығлаған экән.

Йүзүн йыртыб йара салды,
Он йети үйгә қара салды,
Шундын қара мойун болды,
Сәбәби шул болған экән.

Мәрд йахшы намәрд йүзидин,
Мәрд угул қайтмас сөзидин,
Жасыбай бийниң қызыдин,
Ол үч батыр туғқан экән.

Падшах мингән алтун тахты,
Ол үч батыр хәм қалфақды,
Дайысы учун Рустәм инақны,
Қарқыратыб чалған экән.

Малыў-дүниа, сийму-зәрниң,
Болмас баҳасы гәүхәрниң,
Қаныны он йети ерниң,
Ҳақыйқатдан алған экән.

Мүйтен, Қоңырат, Хытай, Қыбчақ,
Кенегес, Маңғыт, Ақпышақ,
Бәри алты уруў қаралфақ,
Үргәнижни жайлаған экән.

Аз емәсдур, қаралфақ көб,
Йер майы деб, чөб фулы деб,
Қаралфақны хийўалы йеб,
Мукум бийзар қылған экән.

Аты қалфақ болуб кеңәшти,
Мунда олтурмақ әбести,
Қаралфақ бұлди дә көчди,
Йолға рәўан болған экән.

Бәрчә қаралфақ үч мың үй,
Балғалыдын Аннакул бий,
Йуртның йахшысы Едил бий,
Көб нәсийхат қылған экән.

Қаралфақның бәри кетди,
Арадан неччә күн өтди,
Йаңадәрйасына йетди,
Ҳарыб-чарчаб барған экән.

Нәсийхәтимни тутуңлар,
Сөзүмни қабул етиңләр,
Дәрийаны өтүб йатыңлар,
Дәрийа қалға болған экән.

Унтөрт уруў суў өтмәди,
Нәсийхатыны тутмады,
Сөзүни қабул етмәди,
Берги йақда болған экән.

Көчүб қачдың күни-түни,
Едил бийниң бар ма мини,

Таң лә йаўның келәр күни,
Ҳисабым шул болған экән.

Қоңырат болған өтүб йатды,
Он төрт уруў өтмәй йатды,
Таң да атды, йаў да йетди,
Мың баланы алған экән.

Қыбчақ, Хытай – екки уруў,
Кенегес, Маңғыт – төрт уруў,
Мәнмәнсигән он төрт уруў,
Йығлай-йығлай қалған экән.

Екки бийдән кеңәш алыб,
Мал баласын бериккә салыб,
Жайылған аты Қоңырат болуб,
Қайтыб суўдан өткән экән.

Қоңырат суўны кечүб өтүб,
Йаўмут билән уруш етүб,
Сәрдарыны тириләй тутуб,
Хожаназар батыр алған экән.

Мың бала йаўмутда қалды,
Сәрдары қалфақда болды,
Сәрдары билән алыс қылды,
Мың баланы алған экән.

Хийўалы билән қасд болуб,
Хожаназар батыр баш болуб,
Артық, Ырыс йолдаш болуб,
Қурт ойынын салған экән.

Бир худаның хахлаўында,
Йаўмут келиб талаўында,
Үч батырның жылаўында,
Хызыр-Ильяс болған экән.

Қызыл шадыр, йашыл шадыр,
Орусда бар губернатыр,
Айдост билән Рустәм батыр,
Йығында айтушған экән.

Рустәм айтубды – Қоңыратсаң,
Көб қаралфақға сынатсам,
Хәўфәки, қорқақ, қуры атсаң,
Қоңырат кандай адам экән.

Айдост айтыбды – Қоңыратман,
Алмас гәүхәрмән, Фолатман,
Чыны Қоңырат, ҳасыл затман,
Маңғыт тәжик туғқаны экән.

Хызмет етдим ханға, инақға,
Аға болдум қаралфақға,
Бир силтәгән чығанақта,
Мың балаңды алған экән.

Кенегес маңғыт, йоқдур есиң,
Қарақчылық сәниң кәсбиң,
Үч батырдай бар ма кишиң,
Кимиң шундай болған экән.

Айдост баба чыны ерди,
Алған экән намус-арды,
Бурунғы өткән ишләри,
Соңғыларға қалған экән.

Айдост бийниң сөзи өтүб,
Намус келүб, арын йутуүб,
Екки бурныдын қан кетүб,
Еси ағыб йықылған экән.

Йаўмыт ойнады, утулды,
Сәрдары тириләй тутулды,
Қаралфақ йаўдан қутулды,
Йолға рәўан болған экән.

Қаралфақ Үргәнждин қачды,
Бухар тәрефинә ашды,
Барыб Елибайдан түшди,
Бир неччә күн болған экән.

Қаралфақ көчүб бүлүнди,
Бүлингәни сығыр йылыды,
Йурт шул йердә үч бөлүнди,
Үч тәрәфкә кеткән экән.

Кенегес, Маңғыт, қоруг Жуфар,
Шәхрисәбиз, Хытай, Қыбчақ бар,
Жийдәли-Байсында Қоңырат бар,
Бир неччә йыл болған экән.

Қаралфақ – бир махлуқ инсан,
Хәр нечүк дийни мусулман,
Ата йуртыдур Түркистан,
Түркистанға бармаған экән.

Неччә кәнт Түркистан – әжәб жай,
Он төрт уруў ач, Қоңырат – бай,
Чымылдық уғурлабдур Хытай,
Фирдин қарғыш алған экән.

Қарғыш алды худаи атыб,
Қарақчы болды түн қатыб,

Тутуб алды, аңлыб йатыб,
Байлаб кишән салған экән.

Тутыб алыб, кишән салды,
Уғурлық соңы дуға болды,
Дуғаның соңында йаў болды,
Атушуб, чапышған экән.

Уғурлаб малды, ала салды,
Жанасғанға жала салды,
Даўлашғанға бәлә салды,
Шүйтуб көчбәй қалған экән.

Түркистандын Қоңырат көчди,
Сыр, Хаўанға келиб түшти,
Малы-башы андын да өсти,
Муқум абад болған экән.

Узақ түшти арамыз деб,
Ачлықдан йоқ чарамыз деб,
Биз хәм көчүб барамыз деб,
Келиб хабар салған экән.

Келгәнләрин урар болды,
Йолын тосуб турар болды,
Көчсә йолда қырар болды,
Қоңырат ўәздә қылған экән.

Түркистанның йолы алыс,
Он төрт уруў етди намыс,
Уғурлаб көмүб көмүр қамыс,
Йалған даўға салған экән.

Ата-бабамыз Жайылған,
Желигә қулун байлаған,
Қазақ йаў болуб қоймаған,
Белли нышан қылған экән.

Он төрт уруў ар-намусын,
Кәрдин ишиниң чаласын,
Көрсәтиб көмүр қамысын,
Қоңыратны алдаған экән.

Он төрт уруў көчүб бүлди,
Кими йолда ачдан өлди,
Сыр, Хаўанға булар хәм келди,
Қоңыратқа тафышған экән.

Келиб Қоңыратқа тафышды,
Бәлә-қададай йафышды,
Йәнә йаў болуб чафышды,
Ағзы ала болған экән.

Қазақның йылқысын алды,
Аның соңы бәлә болды,
Қазақ көб йурт, зорлық қылды,
Қаралфақ қозғалған экән.

Чөлгә шыдаб қазақ турды,
Әўүәл көчкән Жаўынғурды,
Жаўынғурды Худай урды,
Үч йыл бурын болған экән.

Сыр, Хаўаннан көчүб бүлди,
Көчүб, бүлиб ойға келди,
Жәйхун дәрийадан йаф алды,
Деҳқанчылық қылған экән.

Үч йылдын соң чүллүк көчди,
Худа берди аңа дәсти,
Аман-есән келиб түшти,
Жаўынғурға қошылған экән.

Қарамойун, Мүйтән, Қолдағлы,
Ачамайлы, Қийат, Балғалы,
Хандәкли билән Қоштамғалы,
Чүллүк тамға салған экән.

Феъли йаман, Жаўынғурды,
Шумлуқ етүб көтин бурды,
Чүллүк аны басыб урды,
Ахырзаман салған экән.

Жаўынғур кетди мундын көчүб,
Кесе етәк болды нәсүб,
Малының қулағын кесүб,
Йаў тамғасын салған экән,
Шундын Жаўынғур болған экән.

Он төрт уруў көчбәй қалыб,
Йаңадәрийаға қалға салыб,
Қошназар билән Нуртай болуб,
Қазақ билән чабысған экән.

Қазақ етди ар-намусны,
Алты алаш болуб табысты,
Қошназар қайтмай чабысты,
Қазақтың қырылған экән.

Ат куйруғын учдән өрүб,
Қорыққан экән йаўны көрүб,
Қошназарны йаўға берүб,
Нуртай үйгә келгән экән.

Қошназарны ташлаб кетиб,
Қашғанлығыны ар етиб,

Үйиндә бир хәфтә йатыб,
Нуртай батыр өлгән экән.

Бәрчәни йаратды Худай,
Неччә йыл кечди, неччә ай,
Оймаўыт билән Орунбай,
Нуртайдан соң болған экән.

Қазақда той байдақ-байдақ,
Атан түе мүнүб жайдақ,
Шерүүчидә Төбәт, Тайлақ,
Хытайға аға болған экән.

Батырда бардур алтун тахт,
Худа берди дәўләт хәм бахт,
Айдост бий, Қутлымырат инақ,
Йығын тартыб келгән экән.

Хәр кимгә бир болды нәсүб,
Хийўалының көңли өсүб,
Атышыб, чабысбай елләсүб,
Он төрт уруўны алған экән.

Йад етүб қәдир Алланы,
Нақ салды салық тилланы,
Сыйға бериб қыз филланы,
Айдост баба алған экән.

Айдост бий сыйға қыз алуб,
Қыз алуб көңли хош болуб,
Ул-қызға өләң той қылуб,
Өләңин айттурған экән.

Йүрди Айдостның хукүми,
Қыз-келиндәрның сәләми,
Шундағы айтған өләңи,
Накыл болуб қалған экән.

Елим көчди Шәхрисәбизгә,
Дәрийа куйар көк теңизгә,
Қачар келиб ғарры өгүзгә,
Қоңырат зорлық қылған экән.

Душманның даўын өчүрүб,
Достның гүнасын кечүрүб,
Он төрт уруўны көчүрүб,
Бабаң айдаб келгән экән.

Қарамойун Жасыбайға,
Андын соңра Мәнибайға,
Жасыбайдан Аманбайға,
Он екки ата болған экән.

Неччәгә дүнья-мал берди,
Нәччәгә илми-хал берди,
Маңа тәкәллүм тил берди,
Худа нәсиб қылған экән.

Ошбу тилниң бар игәси,
Көңлүмдә жайдур шежирәси,
Бәрчәниң ата-бабасы,
Шундын мәълүм болған экән.

Китаб көрдүм мусаннифдин,
Сөз ешитдим Андалибдин,
Мәниң сөзүм бир хәрифдин,
Бәри тамам болған экән.

Рәсуулға үммәт, Җақға кул-әм,
Қудирәт ишини нә биләм,
Бағда сайраған бүлбүләм,
Үақтым хазан болған экән.

Алтмыш-йетмиш йашда өзүм,
Бир көзүм бар, йоқ бир көзүм,
Үақтым өтди, йоқдур хәзим,
Гүл йафрағы солған экән.

Нә йахшы-йаманны көрдүм,
Йети-сегиз ханны көрдүм,
Үч дәүир заманны көрдүм,
Заман чеб айланған экән.

Алым сөзи – шәрийәтдур.
Дуу жаҳанда шарафатдур,
Қарыйа сөзи үәсийәтдур,
Билмәгәнләр надан экән.

Йашы йеткән қарыйаларның,
Биймар йатған хасталарның,
Дуғасы мақбул аларның,
Адам ғафыл болған экән.

Малыў-дүнья зийнәт ерди,
Адуўдин деб хабар берди,
Қарун дүньяда нә көрди,
Дүнья соңы йалған экән.

Бийғайрат, бийақыл болдум,
Илими йоқ, намакул болдум,
Җақ әмириндин ғафыл болдум,
Өмүрим бийкәр өткән экән.

Худа берди бу зибанны,
Нә рәхманы, нә шайтаны,
Билмәсмән сүүди-зийаны,
Җалым мүшкүл болған экән.

Алтмыш-йетмиш йашға келдим,
Хазан урған гүлдәк солдым,
Тәүбәкәри суўфы болдым,
Үақтым йақын келгән экән.

Шийрин зибан нүктәданлар,
Кулақ тутың, мусылманлар,
Мәни айыб етмәңиз, жанлар,
Нәсийбәм шул болған экән.

Үүжүүдимдин дәрья ташты,
Дәрбәнд йықылды, йол ачты,
Худа такдийр еткән ишни,
Тәбдил етмәк йалған экән.

Бу сөз илаһийдин келди,
Келиб көңлүмә жай болды,
Ичим, тышым – бәри толды,
Андын соң айтылған экән.

Бердимурад Җақның кулы,
Сахрада өскән бүлбүли,
Бу шежирәни йылқы йылы,
Халықға мәшхүүр қылған экән.